Сяргей Грахоўскі

Выбраныя творы ў двух тамах

том

♦ 2 ♦

ПРОЗА

Мінск
Мастацкая літаратура
1973

АПАВЯДАННІ

ЗЯЛЁНЫ АГЕНЬЧЫК

Я люблю раённыя гарадкі, люблю маленькія ўтульныя гасцініцы з чыстай халаднаватай падлогай і рыпучымі ўсходцамі крутых лесвіц. Люблю зялёныя вуліцы, пранізаныя сонцам, начную цішыню, калі ў вокнах тухнуць агні, а ў гародчыках салодка пахнуць настурцыі і язмін.

Тут многае ўспамінаецца, добра думаецца.

У беленькі раённы гарадок я прыехаў у сярэдзіне лета. Якраз адцвіталі ліпы, пасыпаючы вуліцы дробным просам квецені, гулі і дзынкалі пчолы ў густым вецці прысад і ў пышных кветніках.

За шырокім гасцінцам, абсаджаным разгатымі вербамі, пачынаўся мокры луг, за ім шумела і набягала на бераг, іскрылася на сонцы і сінела ўдалечыні вялікае возера. А наўкол — лясы і лясы. Яны ўзбягалі на ўзгоркі, цягнуліся за небакрай і раставалі ў блакітнай смузе.

Я пасяліўся ў гасцініцы і адразу найшоў да возера. На вузкім пясчаным беразе ляжалі старыя прасмоленыя баркасы і скручаныя водарасці, бераг быў усыпаны дробнымі патрушчанымі ракаўкамі і рыбнаю лускою.

На возеры нікога не было. Недзе далёка-далёка пабліскваала мокрае вясло і чарнела хісткая рысачка чоўна; кружыліся і прыпадалі да вады невялічкія азёрныя чайкі ды шумелі і набягалі на бераг хвалі. Я сеў у стары баркас і доўга глядзеў на зіхатлівы азёрны прастор. У ім плылі белыя кучавыя аблокі, гайдалася і драбілася тысячамі прамяністых пырскаў сонца. Вецер пах вадою і смаловым настоем далёкіх і блізкіх бароў. Нікуды не хацелася спяшацца, ні аб чым не хацелася думаць. Так бы сядзець, маўчаць і глядзець на зачараваны азёрны прастор.

Але возера неяк адразу сцямнела. Сонца забегла за хмурынку і знікла зусім. Загусцела пасінелая вада, вецер пагнаў, закучаравіў грабянцы хваль. Я азірнуўся. На гарадок паўзла цёмна-шызая хмара з ружова-серабрыстымі беражкамі. Ніз яе быў размыты, нібы разарваны верхавінамі далёкага бору. Недзе ўжо ішоў дождж. А хмара імкліва напаўзала на гарадок і на возера. Усё наваколле пашарэла, патухлі фарбы і зніклі адценні.

Я выйшаў на пясок і заспяшаўся да гарадка. Зрываліся і шлёпалі па зямлі вялікія кроплі дажджу. Да гасцініцы, відаць, не дабегчы. Хоць бы схавацца пад якую-небудзь страху. Я павярнуў да хатак, што

стаялі пад крутою гарою. Толькі цяпер на самым яе версе я ўбачыў стромкі абеліск. Пад дажджом ён здаваўся адзінокім і чорным.

«Колькі партызан і воінаў пахавана ў нашай зямлі,— падумалася мне,— колькі асталося іх тут, на гэтым стромкім кургане. А ў вайсковых рэляцыях пра іх запісана суха і коратка — загінуў пры штурме вышыні N...»

Бліснула маланка. Яна раскалола шыза-малінавую хмару і змейкаю закруцілася над шпілем абеліска. Ударыў і пакаціўся гром, а дождж ужо хвастаў па лапушыстым лісці.

Я прытуліўся да цёплай, пачарнелай ад часу сцяны. Перада мною кацілася з даху іскрыстая і шумная заслона дажджу. Неба расколвалі блакітныя бліскавіцы, ад удараў грому пад нагамі ўгіналася зямля. Я туліўся бліжэй да сцяны, але дождж даставаў мяне і пад страхою.

Нехта пастукаў у шыбіну.

— Не мокніце, заходзьце у хату,— пачуўся жаночы голас.

Я падзякаваў і пабег на ганак. Прайшоў цёмныя сенцы, намацаў дзверы і пастукаўся.

— Заходзьце, калі ласка,— запрасіў той жа мяккі голас.

Я спыніўся ў парозе. З мяне на саматканы палавічок сцякалі цуркі вады. Я ўбачыў невялічкі чысценькі пакой, вазоны на вокнах і на шырокай лаве, бліснуў начышчаны бок самавара.

— Праходзьце, вешайце пінжак каля печы,— сказала гаспадыня. Я толькі цяпер разгледзеў яе: светлыя валасы не то выгаралі, не то пасівелі на скронях; круглы, крышку рыхлы твар свяціўся дабратою і спакоем.

Над самаю страхою пракаціўся гром, аж пад нагамі асела падлога. Я інстынктыўна адсунуўся ад акна.

— Не бойцеся, тут не страшна, навальніцы літуюць нас,— супакоіла мяне гаспадыня, а я нецярпліва пазіраў у акно, чакаючы, калі пройдзе дождж. Толькі цяпер я заўважыў, што хата стаіць каля самае гары, бачыў, як па крутых глiністых схілах бягуць каламутныя ручаіны, зліваючыся ў шырокі паток. З акна быў добра відзён высокі шэры абеліск, і я зноў падумаў пра салдат, пахаваных на гэтым узвышшы.

Каб не маўчаць, я сваю здагадку выказаў гаспадыні.

— Не, гэта магіла доктара,— папраўіла жанчына.— Які быў чалавек! — Яна ўздыхнула і памаўчала.

Мне адразу захацелася, каб дождж ішоў даўжэй, а гаспадыня расказвала ўсё, што ведае пра чалавека, пахаванага пад гэтым абеліскам.

І яна расказала.

У першыя гады рэвалюцыі, калі мерзла і галадала Расія, сюды з вялікіх гарадоў прыязджалі незнаёмыя людзі. І гаварылі яны не так, як тутэйшыя, і апрануты былі па-гарадскому, і трымаліся неяк асобна. Былі настаўнікі і каморнікі, адвакаты і ветэрынары. Нават прыехаў дыякан. Маленькі, чорненькі, а як раўне, дык шыбы звіняць і свечкі тухнуць у царкве. Казалі, што быў ён некалі артыстам, спіўся і пайшоў бадзяцца з парафіі ў парафію.

Хто з наезджых прыстроіўся на службу, а хто хадзіў па сёлах, выменьваў гарадскія сукенкі на муку і неяк жыў на дзяшовых харчах. А як стала лягчэй, раз'ехаліся хто куды — ні следу, ні памяці ад іх не асталося.

Не паехаў толькі малады вясёлы доктар. Звалі яго Леанід Андрэевіч. Далі яму пакойчык у былой земскай бальніцы. Толькі назва была, што бальніца: разгароджаны двор зарос палыном і крапівою, дах згніў, печы пазавальваліся, дымілі і не грэлі. Раней тут гаспадарыў стары фельчар, горкі п'яніца і марфініст. Можа і выдумлялі людзі, але казалі, што нейкай кабеце ён паставіў банкі на кажух. Тая думала, што так трэба, і маўчала.

А Леанід Андрэевіч сабраў людзей, пагаварыў з імі, і назаўтра знайшліся і печнікі, і сталяры. З месяц перакладалі печы, перасыпалі ганкі, гарадзілі платы, крылі дах. Жанкі назносілі алею, наварылі пакосту, памалявалі падлогу і вокны, закітавалі шыбы, і бальніца стала як бальніца, жывым цяплом зажыла.

Ад світання да поўначы не выходзіў з яе прыезджы доктар. Ён рабіў аперацыі, прымаў парадзіх і ездзіў на старэнькім веласіпедзе па сёлах да хворых, расказваў, як і ад якое хваробы ратавацца. Людзі паверылі яму і паехалі ў бальніцу німалад адкуль са сваімі немачамі і бядою. У поўнач і на світанні стукаліся ў доктарава акно. А ён, здавалася, толькі і чакае гэтага стуку. Усхопіцца, накіне пацёрты палітончык, выбежыць на ганак з маленькім саквояжыкам і просіць: «Хутчэй, толькі хутчэй. Доктар не мае права пазніцца». І трасецца ў сялянскіх драбінах ці ў санях у дождж і ў мяцеліцу, абы толькі паспець да хворага.

Праз год, неяк пад вясну, прыехала да яго прыгожая статная жанчына. Ні з кім яна не знаёмілася, ні з кім не гаварыла. Усе заглядаліся на яе, адны зайздросцілі ёй, другія — Леаніду Андрэевічу.

Нанялі яны па суседству з бальніцаю кватэру, але хутка і да яе пратапталі сцежку людзі з далёкіх і блізкіх вёсак.

Спярша Леанід Андрэевіч хадзіў вясёлы і шчаслівы, памаладзелы і пахарашэлы. А потым спахмурнеў, пастарэў і неяк звяў. Бывала, у

яго спытаеш што-небудзь, а ён нібыта і не чуе, потым спахопіцца, перапытае і толькі вінавата ўсміхнецца. Я тады якраз толькі скончыла школу міласэрных сясцёр і прыехала сюды...— жанчына ўздыхнула і горка ўсміхнулася.— Так і асталася тут дажываць свой век... Такія людзі, як Леанід Андрэевіч, не часта сустракаюцца ў жыцці.

Прывязуць, бывала, з вёскі старэнькую бабку. Енчыць, бедная, на возе, варухнуцца не можа. А доктар ужо бяжыць да яе. Пакуль збіраюцца санітары, ён возьме на рукі сухенькую бабульку, сам пакладзе на насілкі, загадае паскідаць зрэбнікі, памыць, адзець ва ўсё чыстае. Агледзіць, распытае, развяселіць старую. Ноччу прыйдзе, супакоіць, суцешыць — назаўтра сама просіцца, каб зрабіў аперацыю. Аперацый тады ўсе баяліся, а яму верылі, казалі, рука лёгкая і сэрца добрае.

Тыдні праз тры тупае тая самая бабулька ў бальніцу. У руцэ клуначак, завязаны ў беленькую паркалёвую хустачку. Няўжо зноў занядужала? А яна стане на ганку, мыляецца і ўсё некага цікуе. Убачыць Леанід Андрэевіч сваю пацыентку, запросіць у пакой, распытае, што і як.

«А доктарка даражэнькі, дай жа вам бог здароўя. Ажыла зусім. Адкуль і сілачка тая ўзялася. Блізкі свет, а от бачыце, сама прытупала і ні разу не аддыхнула». І бабулька працягвае доктару свой клуначак. Ён адмахваецца, абураецца, кажа, што гасцінцамі зневажаюць яго, а бабка божыцца, што яечкі свежанькія, і тупае за дзверы. Тады Леанід Андрэевіч кліча каго-небудзь з бальнічнай кухні і аддае ўсё ў агульны кацёл.

А бабка ішла шчаслівая, што аддзякавала доктару.

Я моўчкі слухаў жанчыну і разумеў, што ёй трэба выгаварыцца, а можа зноў перажыць дарагія ўспаміны.

— А як надышла восень, апусцела возера, зрабілася маркотна ў нашым гарадку, занудзілася прыгожая доктарава жонка. У іхнім доме да поўначы гарэла вялікая лямпа, а праз запацелыя шыбы плылі гукі піяніна. Яго пакінулі ў гэтым доме ранейшыя гаспадары, што ўцяклі з белапольскімі легіянерамі. Над піяніна вечарамі сумавала адзінокая прыгожая жанчына. Звалі яе, здаецца, Ева Браніславаўна. А Леаніду Андрэевічу ўсё не было часу пасядзець з ёю. Не забегшы дадому, ён спяшаўся ў далёкую вёску да дзіцяці, што задыхалася ад дыфтэрыі, начамі не адыходзіў ад ложка селькора, параненага з кулацкага абрэза, ці ад хлапчука, абгарэлага на пажары.

Ева Браніславаўна ўпрошвала мужа вярнуцца ў горад, да радні, да сяброў, да «чалавечых умоў», як яна казала.

«Ну як я пакіну параненага хлапца, не паставіўшы яго на ногі, як не выратую маці семярых дзяцей, ці маю я права не паехаць да лесаруба з адкрытым пераломам? — пытаўся ён.— Уцяку, пакіну іх — і прыбавіцца на вясковых пагостах дзесятак магіл, а ў хатах будуць галасіць сіраты і ўдовы. Я хачу, каб шчасліва жылі гэтыя людзі, каб меней было слёз і пакут».

«А за што мушу гінуць я ў гэтай глушы? Ты няўдзячны эгаіст, сябелюбец, уся твая папулярнасць толькі ў каравых бабулек і ў свінапасаў, а я хачу жыць сярод інтэлігентных людзей, слухаць музыку, хадзіць у тэатр, мець цікавых сяброў. А ты? Ты пахаваў свой талент у гэтых катухах, што завеш бальніцаю».

— Можа гэта і нядобра, але аднойчы, не хочучы таго, я падслухала такую размову і запомніла слова ў слова. Успомню, здаецца, і цяпер не замоўклі іх галасы, хоць і прайшло з тае пары ўжо не адно дзесяцігоддзе.

На пачатку зімы Ева Браніславаўна паехала адсюль. Леанід Андрэевіч суцяшаў яе, абяцаў дразу ж прыехаць, як толькі прышлюць яму замену.

Замены ён так і не дачакаўся. Нудзіўся, сумаваў, а каб не сядзець аднаму ў пустой хаце, днём і ноччу прападаў у бальніцы. Часамі ў глухія ночы з яго кватэры чулася тая самая мелодыя, якую некалі іграла яго жонка. Відаць, успамінаў, журыўся і думаў пра яе, а на людзях заўсёды быў вясёлы, гаваркі і спакойны.

Міналі гады, а наш доктар так і жыў бабылём. Спярша яшчэ калі-небудзь ездзіў у той далёкі горад, а потым зусім перастаў. Чаму? Сам нікому не расказваў, а пытаць ніхто не адважваўся.

Летам, калі бывала спакойна ў бальніцы, па тыдні плаваў з рыбакамі, разам цягнуў невад, раскладаў вогнішчы і варыў юшку. Зімою на лыжах за дзень абыходзіў некалькі вёсак, і ўсе яго ведалі, усе яму былі рады.

Вяртаўся ружовы, вясёлы, памаладзелы, хоць і густа прабілася сівізна ў яго валасах.

У трыццаць шостым годзе ледзь не ўсё лета ў нас бушавалі навальніцы. Зранку парыць — не прадыхнуць, а пад вечар насунуцца хмары і пачынае смаліць, аж зямля калоціцца. Сённяшняя навальніца — проста забаўка. А тады аж шэсць чалавек загінула ад маланкі.

Леанід Андрэевіч не знаходзіў сабе месца. Ён хадзіў да старшыні райвыканкома, патрабаваў, каб паставілі громаадводы, пісаў у Мінск і дамогся-такі, што ў некалькіх вёсках паставілі высокія жэрдкі з дротам. Крыху паспакайнела, але ўсё роўна то там, то тут запаліць гумно ці хату...

Мая субяседніца ўздыхнула і падышла да акна. Дождж сціхаў. Па двары беглі шумныя каламутныя ручаіны, а на вялікіх лістах гарбузіка, нібы жывое срэбра, перакочваліся і дрыжалі буйныя дажджавыя кроплі.

— Бачыце, зусім загаварыла вас. І то пятае цараз дзесятае, а ўсяго і за тры дні не раскажаш. Але вы пыталіся пра помнік. Дык вось. За год да вайны, у самы разгар лета, Леанід Андрэевіч зрабіў тры цяжкія аперацыі. Да вечара не выходзіў з палаты, а як змерклася, пайшоў на возера. Ён заўсёды любіў падоўгу сядзець на беразе, глядзець удалеч і маўчаць. Так было і ў той вечар.

Назаўтра раніцаю я ішла на дзяжурства каля яго кватэры. Сонца даўно ўзышло, а ў яго хаце, гляджу, гарыць святло. Падумала, што доктара ноччу выклікалі і ён не паспеў выключыць лямпу. Але ў бальніцы доктара не было. Пайшлі мы з фельчарам на кватэру, пастукалі — ніхто не адзываецца. Зірнула я ў акно і асунулася.

Калі збегліся людзі, вырвалі зашчапку, наш доктар ужо быў халодны... Параліч сэрца. На стале гарэла лямпа, а на падлозе ляжала кніжка...

Хаваць Леаніда Андрэевіча з блізкіх і далёкіх вёсак сышліся тысячы людзей. Жанкі галасілі, як па родным сыне, каціліся слёзы па шчоках мужчын і дзяцей. А рыбакі пайшлі да начальства і сказалі, што хочуць пахаваць свайго доктара на самым версе гары, каб адтуль было відно ўсё возера і далёкія лясы.

Дамавіну, укрытую кветкамі, неслі на плячах рыбакі па крутым схіле гары...

Мабыць, каб не расчуліцца ад успамінаў, яна зноў падышла да акна і паказала той схіл, па якім цяпер збягалі струмені вады.

— Над магілаю рыбацкі брыгадзір казаў, што Леанід Андрэевіч марыў і пасля смерці служыць людзям. Ён хацеў на гэтай гары паставіць самы высокі громаадвод і збудаваць маяк, каб відзён быў і з таго берага, каб свяціў на ўсю ваколіцу. Не паспеў доктар, дык давайце мы паставім яму такі помнік, каб ніколі не забываліся людзі пра чалавека, які жыў для нас.

Вось і паставілі гэты абеліск. Бачыце наверсе тонкі жалезны штыр? Ён напамінае пра тое навальнічнае лета. Начамі на помніку загараецца агеньчык. На яго плывуць рыбакі з начнога лову. З усіх дарог ён відзён.

Яна змоўкла. Пра многае хацелася яшчэ распытаць, але звычайная цікаўнасць тут была б лішняя.

Я падзякаваў за гасціннасць і за ўсё, што мне рассказала гэтая адзінокая кабета. Дождж прайшоў, толькі ў каляінах булькалі каламутныя струменьчыкі ды было чутно, як шуміць разгайданае возера.

Ноччу не спалася. Я пайшоў блукаць па сонным гарадку. Было ціха і свежа, над возерам слаўся туман, за далёкімі лясамі ўспыхвалі зарніцы, а высока над гарою загараўся і міргаў зялёны агеньчык.

Куды б я ні ішоў, ён свяціў мне, і здавалася, недзе побач жыве неспакойны і добры доктар.

1963

ГАННА

Пад вечар брыгадзір прывёў мяне ў прасторную хату на канцы сяла.

— Можа пусціш, цётка Ганна, чалавека пераначаваць, а то куды ні ткніся — дзяцей пад самую завязку, а ў цябе і прасторна, і чыста, і ціха.

— Не бог ведае якія і ў мяне палацы,— азвалася немаладая жанчына, адхінуўшыся ад печы.— Калі няма дзе, хай начуюць, месца хопіць.— Яна паглядзела на мяне, нібы ацэньваючы, ці варта пускаць у хату незнаёмага чалавека. Хваліць самому сябе няёмка, прасіцца няма патрэбы, калі за цябе гэта робіць нехта іншы.

Цётка Ганна выцерла фартухом доўгую лаву каля стала і запрасіла сесці. Брыгадзір, відаць, быў рады больш за мяне, што збыў клопат і можа спакойна ісці дадому. Але адразу павярнуцца і пайсці, напэўна, было не зусім ёмка. Ён дастаў пакамечаны пачак «Прыбой», пакруціў у парэпаных пальцах пагнутую тоненькую папяроску і са смакам закурыў. Я распрануўся і сеў на лаве каля акна.

Гаспадыня доўга мяне разглядала і лагодна спытала, дзе жыву і кім служу.

Я расказаў, хто і адкуль, чаго прыехаў у іх калгас, і адразу супакоіў яе, што заўтра раніцаю падамся ў суседні раён.

Брыгадзір дакурыў цыгарку, патаптаўся ў парозе, развітаўся і пайшоў. Цётка Ганна ўпраўляецца каля печы. Мы маўчым. Я аглядаю хату. Яна нагадвае тую, дзе некалі вырас і я: замазаныя глінаю пазы затынкаваных сцен са слядамі дужых шырокіх пальцаў, чыста вышараваная падлога, на стале — саматканы абрус з шырокаю прошваю. У хаце пахне рошчынаю і сырымі смалякамі. На тумбачцы стаіць невялічкі прыёмнік, а над ім у зашклёнай рамачцы адзіны ў гэтай хаце партрэт маладога сержанта. Прыгожы бялявы хлопец нечым нагадвае Ясеніна.

Каб неяк завязаць гаворку, пытаюся ў гаспадыні:

— Сын?

Яна толькі кіўнула галавою.

— Відаць, служыць яшчэ?

— Прыйшоў, дзякаваць богу, а цяпер на шофера ў раёне вучыцца, трэці месяц, як там. У суботу вечарам прыбяжыць, дроў наколе, вады наносіць, двор падграбе, а ў панядзелак на досвітку — зноў паляціць. Скора вернецца зусім, тады і мне весялей будзе. А то дзень пры дні адна, як той таўкач, сноўдаюся па хаце, і слоўца няма

каму сказаць. Пакуль служыў, толькі і жыла яго пісьмамі, а цяпер, пакуль прычакаеш тае суботы, усе вочы прагледзіш.

— Прыедзе з курсаў, а там, глядзіце, і нявестку прывядзе, унукі закугакаюць. От тады весела будзе,— пажартаваў я.

— Дай жа божачка... Родная мамка не прычакала, дык можа я дажыву.

Я крыху разгубіўся, не ведаючы, што казаць. Распытваць, кім даводзіцца хлопцу яна, не адважваўся, каб не ўразіць самае балючае ў сэрцы гэтай немаладой спрацаванай жанчыны, змаўчаць, прыкінуцца, што не пачуў ці не зразумеў, што яна сказала, таксама няёмка. Падумалася — распытаю заўтра ў суседзяў, але і абразіць яе абыякавасцю ніяк не выпадае. Мнуся і маўчу, думаю, як далікатней пачаць гаворку.

Цётка Ганна тупае каля печы. На прыпечку на трынозе ў маленькім чыгунчыку булькае бульба, патрэскваюць смалякі, на сцяне, супроць печы, дрыжыць няроўны бляск агню. У гэтым аранжавым крузе то з'яўляецца, то знікае сагнуты цень гаспадыні. Я бачу яе вялікія вузлаватыя рукі з набрынялымі жыламі, з-пад белай хусцінкі выбілася пасма шэрых валасоў. Відаць, некалі яны былі чорныя, а цяпер да іх прымяшалася густая сівізна. Цётка Ганна падобна на ўсіх тых адзінокіх вясковых кабет, што зведалі многа працы і гора і так мала бачылі радасцей.

У хаце цішыня і змрок, пад акном, у гародчыку, гойдаюцца чорныя сілуэты вяргіняў і шуміць тонкая вішанька, асенні вецер трымціць незакітаванаю шыбінаю. У такую шарую гадзіну ўспамінаецца далёкае маленства, робіцца цёпла і крышку сумна на душы.

— Чаго ж мы сядзім упоцемках? — спахапілася цётка Ганна, падышла да сцяны, пстрыкнула выключальнікам. А мне яшчэ хацелася пасядзець у поцемках асенняга надвячорка, паслухаць, як шуміць вішанька і звініць шыбіна ў акне.

На стале ў вялікай паліванай місцы дымілася сопкая бульба, на сподачку ляжалі скрылёчкі ружовага з прорасцю сала і стаялі крамяныя салёныя агуркі. Яны моцна пахлі кропам і вішнёвым лістам. Я хацеў падзякаваць і сказаць, што павячэраў у сталоўцы, але хіба можна адмовіцца ад такога пачастунку! Мы селі за стол. Цётка Ганна астудзіла бульбіну, зірнула на мяне добрымі, глыбока запалымі вачамі, мабыць, адчула, што мне не даюць спакою пытанні, а можа і таму, што кожнаму чалавеку рады ў гады хочацца расказаць пра самае запаветнае. Яна спакойна, нібы працягваючы толькі што перапыненую гаворку, пачала:

— Дзяцей у мяне ніколі не было, і сям'і сваёй не мела. Адзінокая я. Так бы адна і звекавала. А ў вайну як дачуліся нашы мужчыны, што немцы ўжо ў раёне, пабралі пілы і пачалі валіць лес на шлях — крыж-накрыж, сасну на сасну. За двое сутак загацілі дарогу да самага сяла, а самі, хто з дубальтоўкаю, хто з сякераю, падаліся ў лес. Пазней у іх і аўтаматы і кулямёты аднекуль узяліся. А дзе яны ў першыя дні тых мінаў набралі, ніхто не ведаў, але пачаплялі іх ледзь не пад кожную дзеравіну. Паткнуліся немцы на дарогу, ды назад, бачаць — без галоў астануцца. Тады пагналі паліцаяў. Ну ж і палягло гэтых бобікаў, пакуль дапялі да нас. Уварваліся ў сяло, а следам за імі ідуць гэтыя вылюдкі з труп'імі галоўкамі на шапках. Перавярнулі ўсе хаты, пуні абшасталі, стагі развярнулі, а мужчын — трасцу, аніводнага няма. Тады за баб узяліся. Відаць, падтыкнуў нехта — чые падаліся ў лес.

На вуліцу павыганялі босых і проставалосых. Толькі ўдоў і незамужніх не чапалі. А ў Алены, царства ёй нябеснае, дзіцятка маленькае на руках.

Накінула яна доўгі кажух, затуліла ім хлопчыка, грудзі дала, каб не плакаў, і стала разам з усімі. А на дварэ ўжо добра падшэрхла, і сняжок пачаў церусіць. Стаяць, гаротніцы, апусцілі галовы, маўчаць. А нейкі маленькі тоўсценькі немчурок па-нашаму ўсё дапытваецца:

— Куды пахавалі сваіх бандытаў? Паказвайце, а то пастраляем.

А жанкі зноў сваё:

— Ні сном ні духам не ведаем, куды яны скруціліся.

Да змроку біліся з імі тыя, з труп'імі галоўкамі на шапках, так нічога і не выпыталі. Потым, мабыць, старшы, у акулярах, нешта каркнуў, і паліцаі пачалі рулямі папіхаць жанок у спіны, прыкладамі біць і пагналі ўсіх на той канец сяла, у хвойнічак. Сэрца ў мяне так і зайшлося, хата кругам паплыла, хацелася кінуцца ўслед, енчыць, прасіць, маліць, каб зліталіся. Ды хіба ж іх упросіш: не людзі гэта — ваўкі кручаныя.

Цётка Ганна ўздыхнула, памаўчала з хвіліну, адсунула астылую бульбіну.

— Толькі дайшлі яны да ўзгорачка, нешта бліснула, нібы засвяцілі сярнічку, і адразу — бах, бах! Чую лямант, глухі крык, потым затарахцела нешта, як гарох па блясе, і ўсё змоўкла. Я як стаяла ля акна, так і спаўзла на падлогу, нібы куля звала і мяне. Колькі так праляжала, і сама не ведаю! Адышла, як ужо добра сцямнела. Глянула — хоць бы табе дзе агеньчык, хоць бы іскарка бліснула — чарната. Як вымерла сяло. Страшна стала, за глотку нешта душыць, у роце

высахла. Паціхеньку выйшла на вуліцу. Бачу — храпу на дарозе размясілі шырокія колы грузавікоў. Значыць, паехала нячыстая сіла...

Як апынулася ў хвойнічку, і сама не ведаю. Усё калоціцца ўсярэдзіне, ногі не слухаюцца. Узышла на ўзгорак, а там — покатам ляжаць маладзіцы, ужо і сняжок іх пачаў прыцярушваць. Не плачу, а слёзы вочы заслалі і самі цякуць, губы скусала да крыві, скамянела ад страху. Хто ж мог падумаць! Яшчэ ў абед мы з Аленаю разам на жорнах ячмень абдзіралі, збіраліся кросны снаваць... і на табе. Як глянула, нема загаласіла і ўкленчыла каля яе. Аж чую, нешта варушыцца пад кажухом і ціхенька ўсхліпвае. Падпаўзла бліжэй, думаю, жывая, расхінула кажух — аж хлопчык, жывенькі, прытуліўся да схаладзелага матчынага цела, толькі ножка з пялёначкі вытыркнулася і пабялела.

Ухапіла я Лёнечку, скінула з сябе світку, загарнула яго і бежкі дадому. Усю дарогу хукала на яго. Ускочыла ў хату, запаліла ў печы, нагрэла чыгун вады, паздымала пялёнкі, што зліпліся ад матчынай крыві, абмыла яго, загарнула ў чыстае прасцірадла. Так ён на руках у мяне і заснуў.

А раніцаю сабраліся ўсе нашы кабеты, выкапалі адну доўгую магілу, залілі яе слязьмі і пахавалі няшчасных.

Там цяпер помнік стаіць і дзве рабінкі растуць, можа бачылі? Гэта іх Лёнька пасадзіў, як падрос.

А пакуль акрыяў, усяго нацярпелася. Кароўкі ў мяне не было, сама нішчымніцу ела ўсю вайну, а малое дзіця без малачка на ножкі не паставіш. Дзякуй ім, бабы кожны дзень прыносілі, хто шклянку, хто паўшклянкі, а хто і смятанкі сподачак. Так і паднялі хлопца ўсёю вёскаю.

Пра бацьку казалі, што недзе пад Варшаваю галоўку склаў. А мы так з Лёнем удваіх і гаравалі. Усяго было. Вучыўся ён добра, дзесяць класаў кончыў. Прасіла, каб куды далей падаваўся, на інжынера якога ці аграсома, дык не, і слухаць не хоча. Відаць, мяне кідаць шкода. От так і жывём удваіх.

Яна замоўкла. Даўно ў місцы астыла бульба, на прыпечку дагарэлі смалякі. Ад іх асталася толькі грудка белага попелу. Цікалі ходзікі, і шумела пад акном тонкая вішанька. Відаць, і яе пасадзіў Лёнька.

Больш не хацелася ні пра што распытваць цётку Ганну, не хацелася гаварыць пра іншае: усё здавалася мізэрным і дробным пасля таго, што яна расказала.

Мы доўга сядзелі моўчкі. Толькі было чутно, як у шыбіну стукаюць мокрыя галінкі.

1962

ТАК І БЫЛО

Даўно не быў Андрэй Далініч на радзіме. Колькі разоў збіраўся і ўсё адкладваў сустрэчу з мясцінамі, дзе прайшлі маленства і маладосць: то не было калі, то баяўся, што прыедзе і не пазнае хаты, садкі і гародчыкі, якія на ўсё жыццё захавала памяць А яму хацелася верыць, што там усё такое ж, як і два дзесяцігоддзі назад,— дзеці засталіся дзецьмі, яго равеснікі — усё яшчэ юнакі, а старыя ў тым жа ўзросце, як і тады, калі Андрэй расстаўся з імі. Хацелася хоць на дзень завітаць у сваё юнацтва, пазнаць кожную сцяжынку, кожную прысаду, сустрэць даўніх сяброў, нібыта і не разлучаўся з імі.

Андрэй ведаў, што час усё змяніў і паставіў на свае месцы, ведаў, што вайна напалову спапяліла яго драўлянае палескае мястэчка, што многіх равеснікаў і сяброў даўно няма на свеце, што выраслі новыя людзі, што нанава забудаваліся вуліцы. А ўспаміны часцей і часцей непакоілі яго, нейкая сіла цягнула і клікала ў родныя мясціны, хоць і ехаць не было да каго: бацькі даўно памерлі, родзічы раз'ехаліся хто куды. Але ўсё ж ён сабраўся ў дарогу.

На аўтобусным вакзале поўна людзей, з чамаданамі, партфелямі, мяхамі і кошыкамі. Маладыя, старыя і дзеці. На вакзалах заўсёды здаецца, што нікому не сядзіцца на месцы, што ўсе некуды едуць, спяшаюцца, нервуюцца, а часам без дай прычыны штурхаюць і абражаюць адзін аднаго, хоць сустрэліся першы і, мабыць, апошні раз.

Андрэй адшукаў акенца, над якім вісеў доўгі спіс гарадоў, пасёлкаў і вёсак. Сярод іх была назва і яго мястэчка. Ён агледзеў доўгую чаргу — ніводнага знаёмага. А некалі адразу знаходзіў сваіх, кожны гатоў быў узяць яму білет, заняць у аўтобусе месца.

А як было весела ехаць на канікулы: цесна сядзелі крыху агаладалыя, стомленыя сесіяй, але заўсёды вясёлыя і вострыя на язык студэнты, смяяліся, дабрадушна жартавалі адзін з аднаго, спявалі песні аж да самага дому. Дзе яны цяпер, сябры і равеснікі?

Андрэй яшчэ раз агледзеў чаргу — усе незнаёмыя. Пры самым акенцы стаіць высокі, у саламяным капелюшы, у новым цёмназялёным касцюме малады чалавек, ён трымае маленькі саквояжык і набітую пакуначкамі гаспадарчую сетку. Хто ён? Напэўна, доктар. А дзе ж колішні земскі ўрач Аляксандр Сцяпанавіч? Ён заўсёды хадзіў вось з такім саквояжыкам, толькі старым і пацёртым. Ён сустракаў кожнага новага чалавека, што з'яўляўся на свет, ён першы прыходзіў у дом, дзе было гора. Аляксандр Сцяпанавіч ведаў усіх, і ўсе ведалі і шанавалі яго. «Калі жывы, трэба будзе абавязкова адведаць»,—

падумаў Андрэй і стаў у чаргу за высокаю прыгожаю дзяўчынаю. Яна нават не азірнулася. Чыя б гэта магла быць?

— Вы да Гаці? — спытаў Далініч, спадзеючыся завязаць гаворку. Дзяўчына глянула на яго, коратка адсекла: «Так»,— і адвярнулася.

Андрэй успомніў, што гадоў дваццаць назад і незнаёмыя дзяўчаты адказвалі яму куды далікатней і ласкавей, а цяпер, відаць, адразу заўважаюць яго сівізну, прыпухліны пад вачамі і дзве глыбокія разоркі, што ляглі каля губ. Ён зноў падумаў: «Ці варта ехаць? Каго я там сустрэну, хто абрадуецца мне? Можа, як у гэтай чарзе, не сустрэну ніводнага знаёмага чалавека?»

За ім станавіліся з выгаралымі на сонцы чубамі хлопцы. Мабыць, студэнты. Па колькі ім можа быць? Іх, відаць, яшчэ і на свеце не было, калі Андрэй апошні раз выехаў з дому. Чые ж яны? Можа гэтая суровая з выгляду дзяўчына — Броніна дачка? Андрэй пачаў углядацца ў твары, шукаць падабенства, якое бывае паміж дзецьмі і бацькамі, але так і не знайшоў. Заняты думкамі і ўспамінамі, ён дайшоў да касы.

— Адзін да Гаці,— сказаў ён і толькі цяпер адчуў, як забілася сэрца, як хваля дрыготкай радасці і тугі падступіла да горла. Ён даўно ўголас не гаварыў гэтае слова, але яно заўсёды жыло ў яго памяці, як матчына імя, як самая дарагая на зямлі назва. Ён часта марыў: «Калі б толькі пусцілі, на карачках папоўз бы туды, каб толькі дакрануцца да роднай зямлі, а там і паміраць не страшна». Ён часта да болю выразна бачыў вузенькія вулачкі ў прысадах і садах, паплавы ў кураслепе, зарослы алешнікам і парэчкамі астравок пасярэдзіне Пцічы, высокі зялёны вал на самым беразе, што заставаўся ад старасвецкага замчышча князёў Гальшанскіх, а за валам — высозны белы касцёл з дзвюма званіцамі, густыя кусты бэзу і старыя пахілыя вербы. Колькі світанняў сустрэў Андрэй пад гэтымі вербамі ў пару свайго юнацтва, колькі зорак над ім праляцела, пра што ён толькі тут не марыў, якія словы ні шаптаў, трымаючы гарачую далонь першай каханай! І яна перад ім ажыла, чыстая і светлая, маладая і шчаслівая, з пышнымі русымі валасамі, што пахлі рамонкамі і мятай.

«Якая яна цяпер? Колькі ёй год? Яна ж амаль мая равесніца,— думаў Андрэй.— Як яе называць? Броня? А можа ўжо афіцыйна — Браніслава Аляксандраўна? Як цяпер яе прозвішча?» Ён разумеў, што ўжо не можа не ехаць, і часта пазіраў на гадзіннік, чакаючы, калі падыдзе аўтобус.

Андрэй заняў месца каля акна і, як толькі выехалі з горада, пачаў углядацца ў некалі да драбніц знаёмую дарогу, шукаць даўнія прыкметы, але не знаходзіў іх. Злева і справа бялелі камяніцы новых

школ і клубаў, роўнымі радамі прабягалі маладыя сады, а на небасхіле мільгалі слупы высакавольтнай лініі. Ён маўчаў, заняты сваімі думамі, але ўважліва прыслухоўваўся да гаманы пасажыраў, спадзеючыся пачуць хоць адно знаёмае прозвішча.

У аўтобусе станавілася горача. Сціхалі галасы — пасажыраў хіліла на сон. Не спалася толькі Андрэю: было крышачку горка, што сярод землякоў ён зусім чужы. Мабыць, лічаць яго нейкім камандзіровачным — штурхачом па кукурузе або па льну.

Пасля паўдня ўбачыў знаёмыя краявіды: на жаўтапеску сіняватыя хвойкі з ружовымі пальчыкамі парасткаў, на ўзгорках гаі, а як выскачылі за паваротак дарогі, заіскрылася на сонцы рака. Яна здалася Андрэю вузенькаю і ціхаю. Паміж купамі густых дрэў паказаліся дамы .і хаты, новыя гонтавыя дахі і тонкія, як нітачкі павуціння, антэны. Пасажыры адразу заварушыліся, пачалі здымаць набітыя абаранкамі сеткі, разбіраць свае чамаданы.

— Што, пад'язджаем? — спытаў Андрэй у свайго суседа, таго маладога чалавека, якога ён палічыў доктарам.

— І на паўгадзіны раней,— адказаў той.

— А я дык нічога не пазнаю. Некалі кіламетраў за дванаццаць быў відзен касцёл, а вунь там стаяў млын, ды і рака здавалася шырэйшаю.

— Выходзіць, вы пасля вайны тут і не былі. Касцёл разбамбілі ў сорак другім, а рака сапраўды абмялела: лес высеклі немцы, баяліся партызанаў, а пасля вайны самім прыйшлося ўсё будаваць нанава, падчысцілі лес — вось рака высахла і пацішэла.

Аўтобус узышоў на мост. У вадзе чарнелі старыя палі, блішчаў і гайдаўся аер, каля берага стаяў з вудаю хлопчык у закасаных штоніках і ў вялікай афіцэрскай шапцы. Яна напаўзала на вочы, хаваючы твар. Андрэй зірнуў і, здалося, убачыў самога сябе на тым жа месцы, дзе некалі прынаджваў плотак і акунькоў, успомніў, як месячнымі начамі яны хадзілі сюды з дзяўчатамі, бегалі па мосце навыперадкі і ён, як бубен, гудзеў пад нагамі. Над туманнаю ракою кацілася рэха іх галасоў, а на хвалях гайдалася і драбілася месячная сцяжынка. У памяці ажывалі даўно забытыя драбніцы дзяцінства і юнацтва, твары і ўсмешкі сяброў і сяброўак. Уяўленне зберагло іх у тым шчаслівым узросце, які так хутка мінае і ніколі не вяртаецца.

— Скажыце, а доктар Быліновіч працуе яшчэ?

— Аляксандр Сцяпанавіч? А як жа,— ажывіўся Андрэеў сусед.— Хоць і даўно на пенсіі, а з бальніцы не вылазіць, ніводнай адказнай аперацыі не прапусціць.

— Як толькі я вас убачыў у чарзе, адразу падумаў, што вы медык, і, здаецца, не памыліўся.

Андрэеў сусед задаволена ўсміхнуўся:

— Няўжо медыка можна пазнаць і без халата?

— Вы мне нечым нагадалі Аляксандра Сцяпанавіча. Не тварам, канечне, а тым, як трымаецеся, нейкім няўлоўным жэстам, нават паходкай. Я падумаў, што вы часта з ім бачыцеся, магчыма, разам працуеце і... хочаце быць падобным на яго. А ў аўтобусе я паглядзеў на вашыя рукі. Рукі хірурга заўсёды вельмі чыстыя, дужыя і рухавыя, як у піяніста.

— У вас прафесійныя рысы следчага...

Андрэй аж пачырванеў.

— Што вы, следчым ніколі не быў, хоць некалі і часта сустракаўся з імі. А людзей на сваім вяку перабачыў многа, усялякіх людзей, і добрых і дрэнных. Вось і навучыўся крышку разбірацца.

— А якіх усё ж больш? — запытаўся малады доктар.

Андрэй нейкую хвіліну памаўчаў, падумаў і павольна загаварыў:

— Добрых, шчырых і чулых людзей мільёны, але мы іх не заўважаем, не расказваем пра іх учынкі, як пра важную навіну, а пра злачынства аднаго мярзотніка цэлы тыдзень гаворыць увесь горад. Такія сеюць у нашых душах асцярогу і недавер да кожнага чалавека. Прыкладам, падыходзіць да вас на вакзале ветлівы і далікатны чалавек. У вас з ім пачынаецца цікавая гаворка, а вам трэба адысці да кіёска, купіць газету, і вы збіраеце свае скруткі, цягнеце за сабою чамадан. Чаму? Таму, што ў кожным чалавеку бачыце патэнцыяльнага злодзея і прайдзісвета. А вернецеся на сваё месца і нават не падумаеце, што абразілі добрага, сумленнага незнаёмага. Каб не было мярзотнікаў, як бы мы хораша і светла жылі.

Студэнты прыціхлы слухаючы Андрэевы разважанні, а машына ўжо грукатала па колішняй Кавалёўшчыне. Да вайны тут стаялі чырвоныя цагляныя кузні, звінелі малаты, з горнаў ляцелі іскры, і заўсёды было завозна на гэтай вуліцы. Успаміналася, як глухі Барыс зубіў сярпы, а Андрэеў бацька каваў балагольскіх коней, стары Тэвель, абапіраючыся на кіёк, адбіваў такт маленечкім малаточкам, а яго барадатыя сыны мясілі малатамі чырвоныя восі, распырскваючы снапы зыркіх іскраў. Цяпер кузняў няма. Толькі там-сям ад іх асталіся абгарэлыя шулы і зарослыя палыном і дзядоўнікам невысокія грудкі зямлі.

Аўтобус спыніўся на плошчы. Пасярэдзіне яе разросся вялікі сквер. Андрэй выйшаў і пачаў аглядацца.

— Вы ў які бок? — спытаў малады доктар.

— Мабыць, у гасцініцу. Дзе яна цяпер?

— Тады нам па дарозе.

Яны пайшлі праз малады сквер. Ясені і клёны шумелі празрыстым лісцем, там-сям каля дарожак стаялі ўкапаныя ў зямлю лавачкі, але на іх нікога не было: у такую пару ўсе занятыя, кожны працуе. Андрэй заўважыў, што высокая трава ў скверы аж палягла, падумаў, што яе даўно пара скасіць, а загаварыў зусім пра іншае:

— На гэтым месцы гадоў трыццаць назад быў вялікі рынак. Па нядзелях тут стаялі сотні вазоў з паднятымі аглоблямі, колы па самыя калодкі танулі ў гразі. Кожную восень збіраўся вялікі кірмаш, сіла людзей з'язджалася... А клёны каля таго плота і я садзіў, здаецца, у пятым класе. Ого, якія вялікія выраслі.

— Дык, выходзіць, вы тутэйшы, а я думаў камандзіровачны,— прызнаўся малады доктар.

— Радзіўся, маленства і юнацтва тут прайшло, а цяпер нікога і нічога не пазнаю.— Андрэй абвёў позіркам некалькі белых камяніц. Іх, відаць, нядаўна пабудавалі на месцы замшэлых хацінак і на колішняй папоўскай сядзібе.

Развітваючыся каля гасцініцы, малады доктар затрымаў Андрэеву руку і спытаў:

— Прабачце, а як ваша прозвішча?

Той назваўся.

— Знаёмае. Гэта, мабыць, пра вас мне расказваў Аляксандр Сцяпанавіч.

— Вы ж яго сустрэнеце раней за мяне. Перадайце самае шчырае прывітанне і скажыце, што вельмі хачу яго бачыць.

* * *

Бадай усе раённыя гасцініцы падобны адна на адну: аднолькава рыпяць прыступкі на ганку, з бляшанага ўмывальніка капае вада, такія ж вузенькія калідоры і вялікія пакоі з мноствам нікеліраваных ложкаў. Нават у загадчыц ёсць нешта агульнае. Гэта звычайна сярэдняга веку кабеты, у меру далікатныя, увішныя і на пачатку не вельмі гаваркія. А пажывеш дні два-тры — і яны раскажуць не толькі сваю радаслоўную, а ўсе раённыя навіны, не абмінуць і самага высокага начальства. Абы слухаў.

Як толькі пачало змяркаць, Андрэй выйшаў на вуліцу. Тут мала што змянілася з тых часоў, калі ён ганяў абруч і гуляў у хованкі: стаялі тыя ж домікі і хаты, хіба можа трохі асунуліся і пачарнелі, а з царквы зніклі крыжы і званіца. Цяпер тут кінатэатр. Цвінтар разгароджаны, а кусты бэзу парадзелі і высахлі. Вось і два збуцвелыя слупкі ад

колішняй лавачкі. Андрэй спыніўся каля іх, успомніў, як некалі тут сядзелі яны з Броняй, прытуліўшыся адно да аднаго. Броня, Броня!

Хацелася адразу кінуцца шукаць яе, але чамусьці рабілася страшна: мінула ж столькі часу, прайшла страшэнная вайна, знішчыла, пакалечыла, раскідала па свеце мільёны людзей, а колькі іх загінула ў пекле, з якога неяк пашэнціла вырвацца яму!

А можа Броня тут, побач, у сваім доме, з мужам, з дарослымі дзецьмі, працуе ў той жа школе? Хоць і школа, відаць, ужо новая. Андрэй не заўважыў, як апынуўся каля Бронінага дома. Некалі тут у гародчыку цвілі настурцыі і вяргіні, ганак быў густа ўвіты дзікім вінаградам. Андрэй праводзіў Броню дахаты, яны доўга стаялі на прыступках і ніяк не маглі развітацца, пасля садзіліся на лавачку, ён асцярожна туліў яе да сябе. Паміж лістамі прабіваўся прамень блакітнага месячнага святла і падаў на Броніны валасы і лоб.

— Міне зіма, вясною абараню дыплом і прыеду ў нашу школу. Будзем разам бегчы па хрусткім снезе на заняткі, а вечарамі — чытаць, слухаць музыку; арганізуем драматычны гурток, і абавязкова ты сыграеш «Кацярыну». У цябе для гэтага хопіць і пачуцця і душэўнага харастве.

Броня маўчала. Андрэй чуў, як тахкае яе сэрца, лавіў яе гарачае дыханне і ўглядаўся ў добрыя, разумныя вочы. Ён і цяпер настолькі адчуў яе цеплыню, убачыў кожную рыску, што, здавалася, зрабі крок — і дакранешся да яе рукі, адчуеш пах яе валасоў. Але цяпер ён бачыў разгароджаны палісад і голы ганак, а ў акне маладога мужчыну ў жоўтай майцы і незнаёмую маладзіцу з дзіцяткам на руках. Зрабілася горка і пуста. Ён пачаў сябе суцяшаць, што яна магла пераехаць у другі дом, атрымаць школьную кватэру або пасяліцца ў мужа. «А калі яна тут, як мы сустрэнемся, што будзем гаварыць, што адчуваць і думаць. Мы ж чужыя, зусім чужыя. А можа і не. Першае чыстае каханне радніць людзей на ўсё жыццё, нават калі іх разлучыў лёс». Ён цяпер прызнаўся сабе, што і ехаў сюды, каб хоць здалёк убачыць Броню, дазнацца, што яна недзе тут.

А ўспаміны беглі адзін за адным. У памяці ажывалі даўно забытыя драбніцы: Броня ў лёгкім ружовым плацці, у шкарпэтках з сінімі абадочкамі і ў беленькіх гумавых тапачках. Іх тады называлі таргсінкамі.

Нейкім другім зрокам, нібы збоку, угледзеў Андрэй і сябе — маладога, загарэлага, з чупрынаю густых валасоў, у кужэльнай вышыванай кашулі. Яны тады развітваліся да вясны. Зімою Андрэй прыехаць не абяцаў — хацеў крыху зарабіць на завочным аддзяленні свайго інстытута і пасядзець у бібліятэцы над дыпломнаю работаю.

Ён прасіў Броню, каб прыехала ў Мінск на зімовыя канікулы. У яго ж ёсць маленькі прыватны пакойчык на ўскраіне горада. Броня пажыве ў ім, а ён паначуе ў інтэрнаце.

— Што ты? Няёмка! Людзі ліха ведама што падумаюць, гаворкі і плётак не абярэшся.

Андрэй прасіў і даводзіў, што плёткі не павінны замінаць шчасцю, што трэба быць вышэй іх: яны ж даўно ўсё вырашылі і ведаюць, што будзе праз год і праз дзесяць гадоў. Будучае бачылася выразна, як другі бераг іх ціхай Пцічы. Варта толькі пераплысці — і яны будуць разам на ўсё жыццё, да канца адчуюць шчасце блізкасці самага дарагога чалавека, без якога няма хараства і сапраўднай радасці. Андрэй так кахаў Броню, што ніколі не адважваўся пераступіць мяжы іх чыстых адносін. Хоць і марыў пра інтымную блізкасць, але цяпер яна была б непапраўнаю абразаю іх святых пачуццяў. Ён успомніў апошняе лета свайго кахання, жнівеньскую гарачыню, дарогі, прыцярушаныя хрусткаю саломаю. Над ваколіцамі павольна асядаў пазалочаны сонцам пыл, а далёка над палямі звінела і заціхала, шырока плыла і трымцела працяжная жніўная песня. Яна чулася Андрэю заўсёды, як толькі ўспаміны вярталі яго ў родныя мясціны, гучала ў загатаваных цяплушках, на замеценых снегам таежных сцежках, у закураных бараках і перасылках. Ад яе шчымела сэрца, поўнячыся тугою і болем па зямлі яго маленства, па тым жнівеньскім надвячорку, што астаўся ў памяці на ўсё жыццё.

Ён тады цэлы дзень падаваў снапы ў малатарню на калгасным таку, а як змеркла, ужо быў на Броніным ганку. Яны выйшлі за мястэчка, і вузкая цвёрдая сцяжынка павяла іх у апусцелыя палі. У далінах курыўся туман, месяц узышоў позна, і цені здаваліся доўгімі і смешнымі. Кіламетры за тры ад ускраіны ўзвышаўся пясчаны курган з трыганаметрычнаю вышкаю наверсе. Яе чамусьці ўсе звалі маяком. Андрэй узяў Броню за руку:

— Сходзім на маяк.

— Позна і далёка, дый раса буйная, ногі прамочым. Можа лепей вернемся?

Андрэй падхапіў яе на рукі і панёс па сцежцы. Броня смяялася і слаба спрабавала вызваліцца:

— Шалёны, што ты робіш? Пусці... пусці, ну добра, пайду,— прасіла яна, але моцна трымалася за Андрэеву шыю. Пасля яны беглі навыперадкі, лавілі адно аднаго. Ім здавалася, што, апрача іх, на свеце не было нікога. Пад месяцам мігцеў росны жнеўнік. У полі было ціха і пуста.

— Палезем на самы верх,— сказаў Андрэй. Яны ўзышлі па хісткіх крутых усходцах і ўпершыню адчулі такую вышыню, такое харawство, бязмежнасць жыцця і свету. Унізе слаўся туман, пранізаны месячным святлом. Броніны вочы свяціліся дабратой, а вусны застылі ў шчаслівай усмешцы. Пра што яны гаварылі, Андрэй ужо не помніў, ведаў толькі, што тады яны далі адно аднаму слова ніколі не разлучацца.

Але пасля гэтай ночы сустрэліся толькі адзін раз. Зімою. Андрэя выклікалі тэлеграмай. Памірала маці. Ён кінуў-рынуў усё і прыехаў дадому. Некалькі дзён не адыходзіў ад бальнічнага акна, а калі маме стала зусім кепска, Аляксандр Сцяпанавіч пусціў яго ў палату. Маці пазнала яго, але сказаць ужо нічога не магла. Раніцаю яна сканала. Тады з гора Андрэй упершыню закурыў. І цяпер ён выцягнуў з кішэні цыгарку, пачаў закурваць і заўважыў, што далёка адышоў ад Бронінага дома і апынуўся на вялікай вуліцы. Яго абміналі незнаёмыя маладыя людзі, каля хат сядзелі пажылыя кабеты, здавалася, што ён іх некалі бачыў, але яго ніхто не пазнаваў. Ён зноў быў у палоне сваіх успамінаў, нават адчуў на спіне халадок тае снежаньскай раніцы, скрып палазоў па іскрыстым снезе, і даўкі сухі камок падкаціўся к горлу. Андрэй прасіў бацьку і сваякоў, каб не наймалі на пахаванне папа, але так і не ўпрасіў. Добра, што побач была Броня. Калі пачалася паніхіда, яны непрыкметна выйшлі з хаты. Наўкол ляжалі гурбы свежага сіняватага снегу, нізка звісала шэрае неба, было маркотна і ціха. Броня ўзяла Андрэя пад руку, і яны паціху пайшлі на могілкі. Яна не суцяшала, а толькі моцна сціскала вышэй локця яго руку. На душы станавілася лягчэй і спакайней, што побач блізкі і дарагі чалавек. У лёгкія студэнцкія чаравікі набіваўся і раставаў снег, станавілася холадна.

Могілкі былі завалены снегам. Старыя хвоі пасівелі ад густога інею, дубчыкі кустоў тырчалі з высокіх сумётаў, у белых стаўбунаватых шапках стаялі крыжы. Сцежачка ў два сляды прывяла іх за каплічку. Андрэй з Броняю спыніліся пад сасною, дзе ляжала мёрзлая, перамешаная са снегам гліна, аскабалкі карэнняў і чарнела вузкая неглыбокая яма. З яе цягнула вільгаццю свежай зямлі.

Калі абыякава адгугнявіў поп, адгаласілі жанкі, адгрукалі мёрзлыя камякі па веку дамавіны і ўсе разышліся, Андрэй з Броняю яшчэ доўга стаялі каля матчынай магілы. Яму было сорамна і прыкра, што не адважыўся ісці за труною, пабаяўся, каб ніхто не ўпікнуў, што камсамолец ідзе разам з папом, каб не напісалі ў інстытут, а там бы ўжо зрабілі арганізацыйныя вывады! Ды і Броні не было як ісці — яна ж настаўніца. За гэтую думку ўхапіўся Андрэй і хацеў апраўдацца

перад самім сабою і перад Броняй, прыкрыць страх, які ўсё глыбей і глыбей раз'ядаў сэрца.

Броня моцна сціснула яго рукі:

— Ведай, што цяпер я для цябе буду і маці, і сястрою, і ўсім на свеце. Што б з табою ні здарылася, я заўсёды буду побач.

Разам з воблачкамі пару яна выдыхала праўдзівыя, гарачыя і шчырыя словы. Пасля Андрэй іх часта ўспамінаў на ўсіх цяжкіх дарогах, верыў на першым часе, што хутка вернецца, што вось-вось кончыцца дзікае непаразуменне. Але мінаді гады, і траціліся надзеі.

На другі дзень пасля пахавання Андрэй паехаў у Мінск.

— Да вясны! — крыкнула ўслед Броня.

Колькі прайшло з тае пары вёсен? Хлапчукі і дзяўчынкі, што нарадзіліся пасля іх развітання, выраслі, пасталелі, пажаніліся і павыходзілі замуж, а яны так і не сустрэліся. І ці сустрэнуцца? А можа яна тут, недзе зусім блізка? Пра што ж гаварыць? Каго вінаваціць, што яны не сустрэліся і не знайшлі свайго шчасця? Няма каго. І ўсё ж нехта вінаваты, але толькі не ён і не яна.

Думаючы, успамінаючы, абмінаючы сустрэчных, Андрэй прыйшоў на плошчу. На слупах гарэлі цьмяныя ліхтары, у скверы смяялася і спявала моладзь, на лавачках сядзелі парачкі. Андрэй спыніўся каля нізкага плота. Вось прыйшлі на зямлю новыя людзі, са сваімі радасцямі і клопатамі, са сваім каханнем і шчасцем. Так, шчасцем! Ім ужо ніколі не давядзецца зведаць пакуты, якія перажыў Андрэй і многія яго равеснікі. Каму гэта і навошта спатрэбілася?

Ён яшчэ доўга хадзіў па начных вуліцах, завярнуў туды, дзе некалі стаяла іх хата, і нічога не пазнаў.

У поўнач ён вярнуўся ў гасцініцу, але доўга не мог заснуць.

* * *

На канцы мястэчка была бальніца — тры доўгія жоўтыя будыніны. Каля іх раслі старыя стромкія таполі і стаяла абшмуляная лейцамі канавязь. За бальнічным плотам, пад грыбком, некалькі хворых у піжамах і мультановых халатах «забівалі казла».

Андрэй увайшоў у двор і пачуў знаёмы голас. Ён пазнаў не столькі голас, колькі інтанацыю, манеру гаварыць, хуценька і катэгарычна:

— А вам, баценька, хто дазволіў курыць? Мы вас лечым, а вы нам самасадам «дапамагаеце»,—прабіраў Аляксандр Сцяпанавіч старога чалавека, а той стаяў перад ім, як вінаваты вучань. Андрэй патушыў недакурак і пайшоў да доктара. Ён нібыта мала змяніўся:

крыху пацяжэў у хадзе, ужо не такі рухавы і порсткі, збрыў сваю востранькую бародку, і ад гэтага яго твар пакруглеў.

Доктар, відаць, здалёк заўважыў яго, але ўсё яшчэ сварыўся на старога з цыгаркаю ў рукаве. Пасля зрабіў крок насустрач.

— Рад вас бачыць жывым і здаровым. Чуў, што прыехалі, э-э-э,— ён замяўся,— Аляксеевіч... Скляроз праклятый. Я часам і сваё імя забываюся. Вы ўжо даруйце.

— Андрэй, проста Андрэй,— яны моцна паціснулі адзін аднаму руку. Доктар паглядзеў яму ў вочы прафесіянальным позіркам, нібы збіраўся загадаць: «Скажыце а-а». Пасля ўзяў за локаць і запрасіў да сябе ў кватэру. Ён заўсёды жыў тут, пры бальніцы.

— Ну, расказвайце, дзе што і як. Словам, выкладвайце ўсё па парадку. Гэта ж прайшло не менш як дваццаць гадоў. Юнаком помню вас, а цяпер сівізна, хоць і выглядаеце малайцом. Слухаю, слухаю, толькі гаварыце, калі ласка, крыху мацней.

А Андрэю хацелася перш паслухаць яго, хутчэй дазнацца пра ўсё, што непакоіла і хвалявала яго. Але ж трэба мець вытрымку, нельга адразу лезці са сваімі пытаннямі. І ён коратка расказаў, што пасля рэабілітацыі прыехаў у Мінск, атрымаў пакойчык і працуе завучам вячэрняй школы, ёсць жонка, пяцігадовая дачушка. Ён прыгадаў даўнюю прыказку: «Сам сіў, сіў, а дзеткі ціў, ціў» — і горка ўсміхнуўся. Не любіў Андрэй успамінаць свае цяжкія гады, расказваць пра пакуты і знявагі, каб не падумалі, што хоча расчуліць, шукае спагады і скідак. А калі часам і расказваў, дык толькі смешнае і кур'ёзнае, хоць самым вялікім кур'ёзам было тое, што здарылася з ім. Але хіба з ім адным? Колькі такіх, як ён, прайшло праз камеры, этапы, лагеры і ссылку! А колькі іх вярнулася? Таму Андрэй лічыў сябе шчаслівым.

— Я не пытаюся, за што і чаму. Цяпер гэта ведае кожнае дзіця. Але скажыце, як вам удалося вытрымаць усё, што вас ратавала? — дапытваўся доктар.

— Вера,— адказаў Даліміч,— і неадольная прага дажыць да сённяшняга дня, вярнуцца на радзіму і адкрыта паглядзець у вочы людзям, якія ведалі мяне з маленства. А цяпер хочацца жыць не абы-як, а так, каб нешта зрабіць добрае, чаго не мог зрабіць у тыя марна страчаныя гады. Час жа іншы, і людзі думаюць інакш, шчырасці і адкрытасці больш, дыхаецца лягчэй, відно намнога далей,— Андрэй нават збянтэжыўся ад свайго пафасу.

— Так, так,— прамармытаў Быліновіч.— Памятаю, калі тут дачуліся пра ваша няшчасце, колькі плётак хадзіла. І шпіён, казалі, і трацкіст, і нацыяналіст. Чаго толькі не плялі. Многія дзівіліся: «Такі спакойны і разважлівы хлопец, камсамолец, студэнт — і на табе.

Значыць, хітра маскіраваўся». А быў тут такі нягоднік, па прозвішчу Касоўскі, следчым працаваў...

— Фама? — усхапіўся Андрэй.

— Здаецца, Фама. Але ён сабе змяніў імя на больш мілагучнае. Феліксам назваўся. Хацеў святое імя апаганіць. А вы хіба яго ведаеце?

— А як жа, да сёмага класа вучыліся разам.

— Дык гэты Фама на камсамольскім сходзе, калі выключылі Браніславу Аляксандраўну за сувязь з вамі, казаў, што Даліміч і тут хацеў арганізаваць контррэвалюцыйнае падполле, што збіраў студэнтаў у гэтага... як яго? Ну, сляпы такі быў, на канцы каля могілак жылі...

— Зяма Чэрнін,— падказаў Андрэй. Сэрца яго калацілася, вушы гарэлі, але ён не адважваўся перапыняць доктара.

— Так, так, Зяма. І яго, небараку, цягалі. Ён дзён пяць са мною ў адной камеры сядзеў. Але, мабыць, нічога з яго не выбілі, ды і марокі многа было са сляпым — выпусцілі.

— Дык і вы там былі? — здзівіўся Андрэй.

— А як жа. Хіба ж магла без мяне абысціся такая кампанія? Месяцаў восем прамарылі і выгналі.

— Ну а вас за што?

— За тое, за што і ўсіх. Са мною быў наогул анекдатычны выпадак, хоць і мог кончыцца трагічна. Вы ж, мабыць, помніце, як адразу пасля рэвалюцыі ўсе захапляліся спектаклямі? Ігр.аў і я. У Дваццаць другім і дваццаць трэцім годзе служыў я ўрачом у Самарскай кавалерыйскай дывізіі. Ставілі мы нейкую п'есу, не то «Апошні дзень залатога арла», не то «Пад залатым арлом», ну і, вядома, стралялі ад першага да апошняга акта. Мне давялося іграць царскага палкоўніка, а наш капцінармус пастараўся і адкапаў на нейкім складзе ўсю палкоўніцкую амуніцыю, вусы з авечай шэрсці прыклеілі, крыжоў з кансервавых бляшанак начаплялі і ездзілі з гэтай п'есай з палка ў полк. А пасля ўзялі ды здуру ў поўнай форме сфатаграфаваліся.

Колькі я ў тыя гады пагубляў усяго, а картачка гэтая, як на тое ліха, засталася. Вось за яе я восем месяцаў і парыўся, даводзіў, што не «вярблюд». А ваш былы аднакласнічак скрутачкам з газеты лясь мяне па патыліцы, а пасля вадою адлівае і рагоча: «Далікатны ж вы, палкоўнік Быліновіч, што ад газеткі падаеце. А можа і зусім не Быліновіч, а?» І зноў усё пачыналася спачатку. А ён, нягоднік, у газету гумавую палку загортваў. Ды што вам расказваць, вы болей за мяне бачылі і ведаеце. А ў вайну гэты самы Фама немцам прадаўся, паліцаем служыў, у крыві — па самыя вушы. Гэта доўгая і цяжкая гісторыя. Давайце лепш вып'ем чаю, а тады і пагаворым. Прабачце.

Ён хуценька знік за дзвярыма.

Андрэй, ашчарэпіўшы рукамі схіленую галаву, моўчкі, нерухома сядзеў на старамоднай плюшавай канапцы і думаў. Яму хацелася адразу, як толькі вернецца доктар, спытаць пра Броню, але рабілася страшна пачуць адказ, таму адцягваў яго як прысуд. Ён разумеў, што з Броняй яны даўно чужыя, што ўсё толькі ў мінулым, але хацелася, каб яна жыла і была шчаслівая.

У пакой увайшла сівенькая, але зграбная сястра Аляксандра Сцяпанавіча. Андрэй устаў і пакланіўся. Яна падала яму маленькую, яшчэ моцную руку:

— Рада за вас. Саша, частуй маладога чалавека.— Яна паставіла нікеліраваны чайнік, шклянкі, сподачак з варэннем і нячутна выйшла з пакоя. Доктар пачаў наліваць чай.

— Канечне, у такіх выпадках добрыя людзі выпілі б па чарчыне, але...— ён прафесіянальным жэстам пастукаў каля сэрца,— катэгарычна забаронена. Ды і вам не раю. Традыцыя традыцыяй, а вам, асабліва цяпер, трэба берагчыся. Жыццё пачынаеце нанава, ды якое жыццё!

Андрэй адпіў глыток і ўтаропіўся ў Аляксандра Сцяпанавіча, нібы прасіў і пытаўся: «Не мучце, што далей?»

Доктар зразумеў гэты погляд, спакойна памяшаў лыжачкай у шклянцы, штосьці прыпамінаючы ці падбіраючы неабходнае слова.

— Вы мяне прабачце, Аляксандр Сцяпанавіч, але раз я ўварваўся да вас, дык мушу сказаць, што з таго дня, як са мною здарылася няшчасце, і аж па сённяшні дзень нічога не ведаю, як тут жылі, як склаўся лёс маіх добрых знаёмых. Пісем я пасылаць не мог і сам не атрымліваў. Малодшая сястра яшчэ да вайны выехала ва Уфу і толькі цяпер адважылася паведаміць мне, што бацька загінуў і хата згарэла ў часе бамбёжкі. Так што я нічога і ні пра кога не ведаю. Усё мне будзе цікава і нова.

— А я лічыў, што вы галоўнае ведаеце. Тэ-э-кс,— і доктар пачаў гаварыць, як звычайна гавораць з цяжкахворым.— Калі Браніславу Аляксандраўну выключылі з камсамола і знялі з работы, Касоўскі яе кожную ноч выклікаў на допыты: патрабаваў, каб ачарніла вас, пагражаў і зневажаў, угаворваў і абяцаў залатыя горы, а яна прасіла аднаго, каб саслалі разам з вамі. Так ён і не запісаў ад яе ніводнага слова супроць вас.

Месяцаў пяць яна нідзе не працавала, учарнела і цуралася людзей, нікому не верыла, усіх баялася. Сустрэў я неяк яе на вуліцы і папрасіў зайсці ў амбулаторыю. Яна прыйшла і згадзілася працаваць у нас рэгістратарам. Вы ж ведаеце яе дабрату і чуласць. Ніхто так не ўмеў зразумець, падтрымаць і суцешыць хворага. Яна радавалася,

што зноў апынулася сярод людзей, ніколі не спяшалася дадому. Пасля работы ішла ў перавязачную і Дапамагала сястры, да поўначы ў палатах чытала хворым кніжкі. Калі Касоўскі «злавіў палкоўніка Быліновіча», яна больш за ўсіх клапацілася пра мяне: угаварыла наглядчыка і перадавала мне цукар і махорку. Вы ж ведаеце, што значыць вестачка з волі. А як яна радавалася, калі я вярнуўся ў бальніцу, як клапацілася пра мяне. Мы з ёю доўга пра ўсё гаварылі, хоць я і даў падпіску «не разглашать». Тады Броня ўпершыню пры мне заплакала.

Доктар уздыхнуў і адпіў халоднага чаю. Андрэй папрасіў дазволу, адчыніў фортку і закурыў, пускаючы дым на вуліцу.

— Так мы і працавалі з ёю аж да самай вайны. А ў першы дзень выпісалі ўсіх хадзячых хворых. Ды і ўтрымаць іх у бальніцы было нельга: дома ж дзеці і сем'і засталіся. А тут пакінулі толькі чалавек дзесяць пасляаперацыйных.

Ноччу да мяне прыехаў Іван Васільевіч, наш сакратар райкома. Мы з ім цішком пагрузілі перавязачныя матэрыялы, інструменты і ўсё, што было ў аптэцы. Я сказаў дзяжурнай сястры, што еду да цяжкахворага і, мабыць, прабуду некалькі дзён. Яна ўсё зразумела і толькі выцерла хусцінкай вочы. З гэтага дня пачалося маё лясное жыццё. Падрабязнасці расказваць не буду, вы ж, напэўна, пра партызан і чыталі і ў кіно бачылі.

Дні тры ў мястэчку ніякай улады не было. Ведалі толькі, што з усіх бакоў адрэзаны і, апрача лесу, уцякаць няма куды. Толькі Касоўскі адразу некуды знік. Мабыць, не столькі ад немцаў хаваўся, колькі ад сваіх — ведаў, што ледзь не кожнаму гарачага сала за скуру заліў, вось і баяўся расплаты. Пасля расказвалі, што да цесця на хутар падаўся, бараду адпусціў, у лапці абуўся, але месяцы праз два немцы яго падыбалі.

Андрэй усміхнуўся, што і да доктара прыліпла слоўца з лагернага жаргону. Ды хіба да аднаго доктара? Усе «законна», «дахадзяга», «баланда», «філоніць» і самую мудрагельскую лаянку ён упершыню пачуў там, а цяпер часам гэтым жаргонам казыраюць некаторыя гарадскія падлеткі. Але ён не перабіваў Аляксандра Сцяпанавіча, хацелася хутчэй пачуць самае галоўнае, а доктар нібы знарок марудзіў, адцягваючы развязку.

— Забралі гэтага Фаму, прывезлі сюды, дні тры патрымалі ў гестапа і, што вы думаеце, выпусцілі. А за што? Перапісаў усіх камуністаў, камсамольцаў, служачых райвыканкома, сем'і камандзіраў Чырвонай Арміі, сказаў, што райкомаўцы і работнікі ваенкамата ў лес пайшлі. А куды, пэўна не ведаў і ведаць не мог: не любілі, баяліся і не

верылі яму. Сам Іван Васільевіч яго асцерагаўся. Колькі людзей праз гэтага паганца загінула, падумаць страшна. І якіх людзей! А ён паліцэйскі чын заслужыў і зрабіўся такі прававерны, што нікому дыхнуць не даваў. «Гэта табе не пры бальшавіках,— крычаў ён,— я цябе навучу свабоду любіць». І вучыў. З яго рук ніхто жывым не выходзіў.

Андрэй то бачыў Фомку Касоўскага малым хлапчуком, калі ён у класе ўсіх абгульваў у пёры, то важным і незалежным аператыўным работнікам у блішчастых хромавых ботах, габардзінавым рэглане і ў блакітнай шапцы. Ён навучыўся хітра прыжмурваць вочы, нібыта бачыў чалавека наскрозь, а ўсмешачка яго кожнаму гаварыла: «А я ўсё ведаю, ад мяне не схаваешся». І Андрэй пачынаў пазбягаць свайго былога аднакласніка. А вось у чорным шынялі паліцая нават Касоўскага не мог сабе ўявіць. І тут падумалася, што людзі без веры і праўды, без пераконанняў і прынцыпаў здатныя на ўсё. Вайна праявіла душу кожнага, паказала, хто чаго варты. Фомка і да вайны і ў вайну не грэбаваў нічым, абы толькі мець тлусты кавалак. А сумленне? Наўрад ці яно было калі ў яго, ды і замінае яно такой «рабоце».

Андрэй чуў, што нешта гаворыць доктар, але яго словы шумелі, як роўны дождж, і толькі імя Броні вярнула яго да расказу Аляксандра Сцяпанавіча:

— З бальніцаю мы падтрымлівалі сувязь праз Браніславу Аляксандраўну: перапраўляла яна нам медыкаменты, бінты і гіпс. Аднойчы пераказала, што немцы сагналі ўсіх яўрэяў на вуліцу каля лазні і збіраюцца іх пастраляць. Асабліва стараўся Касоўскі — лазіў па гарышчах, скідаў адтуль дзяцей і старых і толькі ніяк не мог знайсці сляпога Зяму. Андрэй помніў высокага чарнявага хлопца, разумнага і дасціпнага ў гаворцы. Ён усё ведаў, пра ўсё мог расказаць, аб кожнай падзеі і кнізе меў сваю думку. Сотні пудовых тамоў з наколанымі старонкамі ён прачытаў сваімі тонкімі чулымі пальцамі. Ён рабіў самыя звонкія мандаліны і скрыпкі, а калі іграў, здавалася, сама душа гаворыць. У яго аднагодкаў было няпісанае правіла — кожны дзень заходзіць да Зямы, і не з пустымі рукамі. Прыносілі новыя кнігі, цікавыя артыкулы, свежыя часопісы — і гадзінамі чыталі невідушчаму таварышу.

А калі з'язджаліся на канікулы студэнты, хата Чэрніных ператваралася ў маленькі клуб, у ёй ніколі не зачыняліся дзверы, не змаўкалі гаворка, музыка, жарты і песні. А вечарамі бралі Зяму пад руку і ўсёю кампаніяй гулялі па адзінай брукаванай вуліцы. Штодзённа ў Зямы бываў і Андрэй. Ён расказваў пра літаратурныя вечары ў іхнім

інстытуце, пра выступленні беларускіх і яўрэйскіх пісьменнікаў, пра Чарота і Харыка, пра Зарэцкага і Давіда Бергельсона.

Пасля ўсё гэта ў сваім паклёпе Касоўскі назваў «зборышчамі» і «нелегальнымі сходамі ворагаў народа, якіх узначальваў Далініч». Яму, відаць, удалося некага запалохаць, і той падпісаў, што белае было чорным.

Зноў усё прамільгнула ў Андрэевай памяці. Адзін эпізод змяняў другі, без лагічнай паслядоўнасці ўспаміналася даўно забытае. Выразна ажывалі аблiччы сяброў юнацтва, усмешкі і нават галасы.

А доктар гаварыў і гаварыў:

— Касоўскі ведаў кожнага ў мястэчку і выслужваўся як толькі мог. Кожны яго поспех аплачваўся чалавечым жыццём. Яму і ўдалося знайсці Зяму аж у Зарэччы, у канапляным стажку. Хтосьці яму туды прыносіў піць і есці, але ён нікога не выдаў. Пазней усе казалі, што яго туды адвяла і схавала Броня, але гэта ведалі толькі яны ўдваіх. Зяму расстралялі разам з усімі каля Мыслачанскай гары,— Доктар памаўчаў, відаць, падбіраючы больш асцярожныя словы.— Хутка забралі і Браніславу Аляксандраўну. Яе доўга мучылі, білі і марылі голадам, потым адправілі ў лагер. Больш яе ніхто нідзе не бачыў. Маці яе памерла толькі летась. Яна да апошняга дня шукала і верыла, што дачакаецца дачку. Куды мы толькі ні пісалі, дзе ні шукалі. Адказ быў адзін: «Не значыцца».

Аляксандр Сцяпанавіч устаў, прайшоўся па пакоі, паклаў Андрэю на плячо руку:

— Вось так, Андрэй Аляксеевіч, такія сумныя навіны... Яна заўсёды ўспамінала вас, чакала, верыла, што вернецеся, казала, каб ведала куды, паехала б следам за вамі. Шкада, што не дачакалася.

— А куды дзеўся гэты Фама?

— Злавілі яго недзе ў Чэхаславакіі, а судзіць прывезлі сюды. Людзі прасілі: «Дайце нам, мы яго самі асудзім». Тады замест чатырох прыставілі шэсць канваіраў, і ён хаваўся за іх спіны. Далі 25 гадоў, а пасля была амністыя.

Мабыць, недзе жыве і лічыцца добрым чалавекам, ходзіць да суседзяў у госці і расказвае, як пакутаваў у акупацыі, а тут шыбеніца плача па ім.

Яны абодва маўчалі. Андрэй памешваў халодны чай, а доктар хадзіў па пакоі, пасля спыніўся і сказаў:

— Ведаеце, Андрэй Аляксеевіч, па-мойму, шчаслівы толькі той, хто можа заўсёды адкрыта глядзець кожнаму ў вочы, каго ніколі не мучыць сумленне і страх перад людзьмі, а людзі — самы справядлівы і грозны суддзя. Пабаяліся ж вас тады судзіць пры народзе, нават

пісем баяліся вашых, схавалі ад усіх. Добра, што ўсё гэта мінула і ніколі не вернецца.

Андрэй падзякаваў доктару, і яны разам выйшлі на ганак. На бальнічным двары расла густая трава і цвілі чырвоныя півоні. Дрыжалі лісты на высокай ерабрыстай таполі, пахла нарцысамі і тапалёваю смолкаю. Андрэю здалося, што ён вярнуўся ў сваё дзяцінства.

— Доўга думаеце прабыць у нас? — спытаў Аляксандр Сцяпанавіч.

— Заўтра яшчэ пахаджу па знаёмых сцежках і паеду.

Але ні заўтра, ні паслязаўтра ён нікуды не паехаў. Да яго прыходзілі даўнія знаёмыя і далёкія родзічы, запрашалі ў госці адразу ў некалькі хат. А матчына стрыечная сястра са слязьмі на вачах папракала:

— Гэта ж трэба, прыехаць дадому і жыць у гасцініцы. Ці мала наваляўся за свой век? Хіба ж месца ў нас няма? Не чужыя ж мы.

Праўда, усе былі свае. І Андрэю захацелася пажыць у хаце, дзе пахне сырадоем, агуркамі і кропам, а па начах трашчыць цвыркун. Хацелася адчуць цяпло печы, пахі і гукі далёкага маленства.

1962

ЛЮБОЮ ЦАНОЮ

Арцём Цыбакоў ужо больш як паўгадзіны стаіць на скрыжаванні дарог і дарэмна «галасуе». Грузавікі, самазвалы, новенькія і абшарпаныя «газікі», распырскваючы гразь, праходзяць міма. Хоць бы хто прытармазіў, хоць бы адзін шафёр паспачуваў адзінокаму чалавеку, што стаіць пры дарозе ў мокрым брызентавым плашчы.

Боты набраклі, ногі ныюць і заходзяцца ад золі і макраты. Калені трасуцца, па спіне прабягаюць дрыжыкі, дранцвее рука ад холаду і цяжкага партфеля, набітага звычайным скарбам камандзіровачнага.

«Чаму ж не спыняецца ніводная машына? — думае Арцём Цыбакоў.— У кожнай кабіне сядзіць то вясёлая маладзіца, то паблісквае побач з шафёрам круглы, дырэктарскага калібру, твар».

А ён бы і ў кузаве даехаў, гатоў прастаяць гэтыя няшчасныя дванаццаць кіламетраў, каб толькі завідна трапіць у «Чырвоную Ніўку», дзе-небудзь спыніцца, пагрэцца і збольшага абсушыцца перад лекцыяй.

Дык не, ляцяць як на пажар. Аслеплі, ці што, «калымшчыкі»? «Калымшчыкі». Ага! І ўспомнілася Арцёму Цыбакову, што некалі ён сам падпісаў загад — штрафаваць кожнага, хто «калыміць» і возіць «рабчыкаў», прабіваць талоны і адбіраць правы.

Няўжо і дагэтуль баяцца таго загаду? Што яны, адурэлі? Прайшло ж два гады, а слухаюцца. Пара б ужо даўно забыцца. Нарабіў на сваю галаву. Але ж тады яго і сілком не ўсцягнуў бы на самазвал: была пасада — старшыня райвыканкома — гаспадар! Былі «Волга» і персанальны ўвішны шафёр Федзя. Колькі яны папаездзілі! А вось у гэту самую «Ніўку» ніяк не выбраліся: калгас так сабе, «серадняччкі», без герояў і сабатажнікаў, планы ў асноўным выконваў, скаргаў ніякіх не паступала, а дарога такая, што толькі на самазвале і ездзіць туды.

Успомнілася Арцёму Іванавічу, як некалі яго сустракалі старшыні сельсаветаў і калгасаў, як слухаліся яго, як кожны цягнуў да сябе, як умелі пачаставаць і дагадзіць. І перад Федзем завіхаліся: што ні кажы — шафёр начальства! Глядзіш — і закіне слоўца ў дарозе.

Арцём Іванавіч ведаў, што яго называлі «сам» і «гаспадар», што хоць і пабойваліся, але заўсёды ўмелі ўзрадавацца, запрасіць, каб прыязджаў часцей, каб пажыў яшчэ трохі, падказаў і параіў. А сам сабе, мабыць, кожны думаў: «Хутчэй бы ты ехаў адсюль і не прыязджаў болей». Без начальства яно спакайней. Гэта ведаў Арцём Іванавіч па сабе. І да яго ж прыязджалі «зверху».

А цяпер ён стаіць на скрыжаванні, углядаецца ў далячынь размытай веснавой дарогі і марна «галасуе». Што ж зробіш? Лектар

таварыства «Веды», добраахвотнік, пенсіянер — ні чыноў, ні ўлады. А шафёры, відаць, не пазнаюць, а можа і знарок не заўважаюць.

З-за паваротки вынырнула блакітная «Волга». Яна прысядае ў лужынах, распырсквае вееры каламуці, вырульвае на абочыны, віляе з аднаго на другі бок. Ад надзеі і радасці страпянуўся Арцём Іванавіч, выскачыў на дарогу, падняў руку, плаўна памахаў ёю, бо ведаў, што едзе нехта свой, спыніцца, нідзе не дзенецца. Ён зараз сядзе ў машыну, няхай і не побач з шафёрам, і прыедзе ў «Чырвоную Ніўку» па ўсіх правілах, як ездзяць салідныя людзі. Ён ведае — ад таго, на чым ты прыехаў, і пашана табе і павага.

Каб яго пазналі, Арцём Іванавіч скінуў з галавы мокры капюшон, і твар яго засвяціўся радасцю. А «Волга», не даехаўшы метраў дзесяць да яго, крута павярнула на запольскую дарогу, пад багажнікам загарэліся чырвоныя агеньчыкі, вырваўся сіні дымок, і, прымінаючы сухі парудзелы палын, памчалася на ўзгорак.

Арцёму Іванавічу зрабілася млосна: ён убачыў знаёмы нумар колішняй сваёй машыны. Няўжо Федзя не пазнаў яго? А можа не хацеў пазнаць? А мог жа спыніцца і падкінуць па старой памяці. Тут жа і язды тае на нейкія пятнаццаць хвілін. Каго ж ён павёз? Пэўна, Сцёпку Голуба, таго самага Сцёпку, што некалі асцярожна стукаўся да яго ў кабінет і не адважваўся сесці. А цяпер — Сцяпан Кірылавіч, сам старшыня, гаспадар раёна...

І так зрабілася крыўдна і горка, адзінока, пуста і халадней, як было. Зноў замжэў ціхі веснавы дождж, зацягнуўся сіняватай смугою далягляд, а на ім то знікала, то з'яўлялася чорная кропка райвыканкомаўскай «Волгі».

«Пэўна, усё ж не пазнаў»,— суцяшаў сябе Арцём Іванавіч і ўспомніў, як бурчаў на Федзю, калі той хацеў падвезці якую-небудзь здарожаную бабульку або інспектара райана. «Усіх не перавозіш. А каб не вярэдзіць добрую душу, не глядзі па баках. Пры староннім жа чалавеку ні пагаварыць, ні падрамаць нельга, а якая-небудзь старая яшчэ пачне галаву тлуміць сваімі скаргамі. Адным словам, забараняю».

Відаць, Федзя добра запомніў яго навуку...

Пастаяў яшчэ Арцём Іванавіч на дарозе, паглядзеў і падаўся пехатою. Ішоў, а ў галаву лезла ўсялякая непатрэбшчына: чамусьці ўспомніліся чырвоная дывановая дарожка на сядзеннях райвыканкомаўскай «Волгі» і тэрмас з гарачаю каваю, які ён заўсёды браў у дарогу. От каб цяпер хоць глыточак! Прыгадалася, як праводзілі яго на пенсію, як абдымаў той самы Сцёпка Голуб, як казаў, што заўсёды вучыўся ў яго, прасіў, каб часцей заходзіў, часам памагаў парадаю, у

яго ж такі вялікі вопыт. Колькі разоў тады было сказана «дарагі», «паважаны», «выдатны» і «чулы».

А прайшоў месяц, год, вось ужо і два гады мінула, так яго ніхто і не ўспомніў, не зайшоў і не запрасіў да сябе. Кожны заняты сваім. Толькі акуратна прыходзіць паштальён і дае распісацца за пенсію. Толькі раз на месяц распісацца! Цяпер і Новы год, і Кастрычнік, і Май Арцём Іванавіч сустракаў адзін. Адзінота гняла яго. Вось і згадзіўся чытаць лекцыі ў калгасах: жывому ж чалавеку хочацца быць сярод людзей. Але мясіць веснавую гразь, мокнуць пад дажджом, валяцца на сельсавецкіх канапах — не ў яго гады і не з яго здароўем. «Вось адчытаю ў «Ніўцы» — і прыйдзецца адмовіцца. А што буду рабіць? Нудзіцца і, як вол доўбні, чакаць інфаркту? Адмовіцца проста. Трэба дамагчыся, каб лектарам давалі транспарт. А сам? Прыходзіў жа некалі дырэктар школы, прасіў, каб падвезлі ў суседняе сяло настаўніцу — лекцыю прачытаць аб шкодзе рэлігіі. Не даў жа. Відаць, і яна мясіла гразь так, як я цяпер».

На дарозе пачуліся хлюпанне і бразгат. Арцём Іванавіч азірнуўся і ўбачыў, што яго наганяе фурманка. Ён паціху адышоў убок і стаў. На возе сядзеў сухенькі дзядок у аблезлай ватоўцы і выцертай салдацкай шапцы. Ён наганяў лейцамі невялічкага перапалага коніка і цмокаў пасінелымі губамі.

Убачыўшы на дарозе чалавека, стары прыпыніўся:

— Добры дзень, чалавеча. Куды гэта бог нясе ў такую халепу?

Арцём Іванавіч адказаў і паглядзеў на старога з такою надзеяю, што той адразу пасунуўся ў перадок і сеў на падкурчаныя ногі.

— То сядайце, калі так. Можа як да вечара даскрыпаем.

Арцём Іванавіч кінуў на перацёртую салому мокры партфель, задраў цубкія полы плашча і сяк-так пералез цераз драбіну. Ён доўга масціўся, не ведаючы, куды дзець ногі і аб што абаперціся. Ухапіўся рукамі за слізкія халодныя білы. Сядзець было нязручна і мулка. Воз валюхаўся на выбоінах, ныла паясніца, а па нагах, здавалася, поўзаюць калючыя мурашкі.

Стары маўча.ў, круціў лейцамі і цмокаў на свайго коніка.

Арцём Іванавіч дастаў пампяты пачак «Беламора», выкінуў некалькі адсырэлых зламаных папярос, адну падаў дзеду, узяў сам і пачаў чыркаць запалкамі, але яны ніяк не гарэлі. Стары спрытна выцягнуў з-за пазухі целагрэйкі карабок, прыпаліў і даў прыкурыць свайму седаку.

Як толькі закураць з аднаго пачка незнаёмыя мужчыны, у іх адразу развязваюцца языкі. Стары папыхкаў папяроскаю, паправіў шапку і хітравата запытаў:

— Нашчот сяўбы да нас?

— Не, зусім па другому дзелу,— нехаця адказаў Арцём Іванавіч.

— Мо па масле ці па яйку? — не сунімаўся стары.— Як кажуць, масла пагасла: ні зіма, ні вясна. Каровы мордамі зямлю таўкуць ды леташнюю жвайку жуюць.

Стары зацягнуўся папяроскаю, хітра ўсміхнуўся, відаць, нешта ўспомніў.

— Гэта можа гады чатыры таму было, калі прысядацелем у раёне быў гэты, як яго там, Цыбак ці чорт лысы, ну той, што на пензію турнулі, вы ж ведаеце, мабыць! Дык што ён удумаў? Вясна, акурат як сёлетняя, халадэча, дождж, бяскорміца, а яму яйкі 'здавай. Лектрыкі ў нас тады не было яшчэ, а ён, хітры-мудры, загадаў: хочаш літру газы ўзяць — дзесятак яечак у краму нясі. Так упоцемку і сядзелі, пакуль куры не занесліся. Казалі, курыная слепата на сяло напала. Смех і грэх. А што яму цяпер адыходзіць? Нічога не рабі, а грошыкі ідуць. Тожа гэты самы, як яго там, культ быў,— і стары дробненька захіхікаў бяззубым ротам.

Арцёму Іванавічу зрабілася горача. Язык стаў шурпаты і тоўсты, у горле перасохла, але ён перасіліў немату і загаварыў:

— Хіба ж ён сабе стараўся? Чалавек любою цаною дзяржаўныя планы выконваў, за ўвесь раён адказваў, а пра яго цяпер байкі выдумляюць.

— Хіба ж людзям стараўся? Каб народу лепей было? — перапытаў стары.— Ці пра дзяржаву дбаў? Зямля не паспее прасохнуць, а ўжо крычаць, як маладыя пеўні, ад світання да ночы: сей, сей, зводку давай, старшыню да поўначы ў раёне парацъ. Круціцца той, круціцца, адчапіцеся толькі, наце — пасеяў. Насенне ўкінулі ў халодную гразь, яно і заклякла. Затое ў зводцы густа, а ў полі пуста. От і выходзіць: любою цаною за крэсла сваё трымаўся, каб не знялі, барані божа. Гэта мяне ўжо ніжэй няма куды здымаць: як ні круці, хлебароб хлебаробам і будзе. А начальства, яно ого-го! Як прысмокчацца да карытца, не вельмі адкінеш... Но-о-о, сабатажнік! — Ён сцебануў лейцамі па худых клубах сівога канька, той трохі прабег і зноў пайшоў, валюхаючыся з лужыны ў лужыну.

Арцём Іванавіч затуліўся ў плашч, насунуў на вочы халодны капюшон і маўчаў. Пад коламі хлюпала веснавая дарога, у разорах блішчала вада, а пад кустамі ў канавах яшчэ сям-там ляжаў счарнелы сітаваты снег.

Хацелася Арцёму Іванавічу як-небудзь перавесці гаворку, але што б ні ўспомніў, за ўсё мог учапіцца гэты з'едлівы дзядок. А той і так не маўчаў:

— От і вы ўжо немалады чалавек, а ў вялікія начальнікі не выбіліся. А чаму? Не дагадзіў некаму. Значыць, мясі гразь пехатою. А нейкі малады жарабец у машыне лятае. Паражняком едзе, а каб чалавека падвезці — няма такое моды. Да нас, праўда, рэдка даязджаюць: ведама, бездараж, балота. Колькі тут гэтаю парою машын ірвецца, а чуць звярні ўбок — коні па вушы грузнуць.

— Клуб хоць у вашым калгасе ёсць? — каб толькі не маўчаць, спытаў Арцём Іванавіч.

Дзед зірнуў на яго хітранька прыжмураным вокам:

— Цырк ёсць... Но-о-о, каб табе ў рот маліна,— калёсы заляскаталі і пакаціліся з узгорка.

— Жартаўнік ты, стары, як пагляджу.

— Яй-права, цырк. От пабачыце, кругленькі, як яечка. Толькі там каровы кадрылю скачуць. Чыстата, падлога пілавіннем пасыпана, дошчачка перад кожнаю жывацінаю прыбіта — поўная анкета. Толькі гною няма... А ўсё той самы Цыбак намудраваў. З клубам, кажа, пачакаеце, а кароўнік — дзела дзяржаўнае, любой цаной будуйце. Паўпіналіся і мусілі-такі рабіць тую ферму. Каровы мерзнуць на каменнай падсцілцы. Яго б туды хоць на суткі паставіць, хай бы паляскаў зубамі... А клуба няма, галубок, няма. Эт, так, адно толькі званне, што клуб. На сходы ў хату-чытальню збіраемся, і кіншчык там часам карціны круціць. А маладым увечары і няма дзе прытуліцца. Летам на бярвенні сядзяць, а зімою па закутках туляюцца. От і бягуць з калгаса, у горад, у ціятры, у фігармонію. Яны ж вучаныя ўсе — культуру ім падавай. А ты ў сяле зрабі, як у горадзе, каб людзі бліжэй да зямлі гарнуліся, каб не ўцякалі ад яе. От...

«Ну ж і хітры стары»,— думаў Арцём Іванавіч. Яму было холадна і мулка, здранцвелі і зайшліся падкурчаныя ногі, ныла спіна, а на душы было моташна. Ён заплюшчыў вочы, абы толькі не чапіўся гэты, нібы навярэджаная скула, дзядок. Ехаць у «Чырвоную Ніўку» даўно расхацелася. А што, калі на яго лекцыю прыйдзе дзесятак такіх дзядоў і пачнуць задаваць не па тэме пытанні? І газу ўспомняць, і клуб, і дарогі, і кароўнік. Яны ж ведаюць яго прозвішча і запомнілі толькі промахі і недаробкі, а пра ўсё добрае забыліся. Ён жа стараўся, ночы не спаў, засядаў, ездзіў і зрабіў нямала. А што? Арцём Іванавіч хацеў успомніць, але дрымота завалаквала памяць: здавалася, ён імчыцца на «Волзе», стаіць за высокай трыбунай, і сотні рук апладзіруюць яму, а то ляціць на самалёце праз белае воблака, і ўсё знікае ў лёгкім тумане.

Воз матанула на выбоіне. Арцём Іванавіч прахапіўся, убачыў угнутыя плечы дзядка, на полі яшчэ не акрыялую рунь, а за ўзгоркам,

у сіняватай смузе,— хаты пад шыфернымі і гонтавымі дахамі, некалькі тэлевізійных антэн. Ого, от табе і «Ніўка»!

За сялом стаяла вялікая круглая будыніна, сапраўды падобная на цырк.

Стары болей не круціў лейцамі — дадому конік бег сам.

— Куды ж вас даставіць, таварыш паўнамочны? Гасцініцы пакуль што не імеецца, да старшыні заязджае толькі вярхушка, а пешых ставяць нанач па хатах.

Арцём Іванавіч не ведаў, што і сказаць, маўчаў, як малое пакрыўджанае дзіця. Ён ведаў, што яго цяпер ніхто не будзе сустракаць, запрашаць і ні аб чым не будуць прасіць. А зусім нядаўна... Няўжо не яго паважалі, а толькі пасаду? І так зрабілася горка, што жыццё прайшло і ўжо нічога ў ім не перайначыш. А калі б не прайшло? Мабыць, пражыў бы яго трохі іначай...

— Калі няма куды, дык у мяне заначуеце — хата вялікая. Тпр-р-ру. От і прыехалі.

1963

ВАРНАК

Я заблудзіўся ў тайзе. Ліпнёвае сонца ледзь прабівае лясны гушчар — змрочна, парна і вусцішна. Сінявата-зялёныя хвашчы з чорнымі падпалінамі на суставах выцягнуліся ў чалавечы рост, шастае і хапае за рукавы трава-разун, на колішніх выгарах разлапушыўся і ківае ружовымі султанамі Кіпрэй. Мітусіцца, гудзе і дзынкае плойма сытых аваднёў. Нячутна прыліпаюць шэрыя сляпні і тупым болем працінаюць змакрэлыя плечы. Замшэлыя вываратні пазавальвалі ледзь прыкметныя лясныя сцежкі.

У такой гушчэчы апаноўвае страх. Нават самаму разважліваму чалавеку пачынаюць верзціся лесуны і страшыдлы: разгаты вываранцень здаецца ўчэпістым павуком, сухая галіна — яшчарам, струхлелы пень — зеленабародым лесавіком. Тахкае, аж заходзіцца сэрца. Падыдзеш бліжэй, усміхнешся, а на цябе з таежных завалаў ужо глядзяць новыя пачварныя прывіды.

Трымціць гонкі асіннік, лена пагойдваюцца цёмныя верхавіны кедроўніку, шапацяць мяккія лапы лістоўніц, пырхаюць сініцы, цінькаюць дразды, іржавым рыпам скігоча сіваграк, а недзе на верхавіне глуха, як у дамавіну, грукае дзяцел. Нямераная, няходжаная тайга жыве. Але колькі ні гукай, колькі ні крычы — ніхто не пачуе і не азавецца.

Няўжо так нікуды і не выб'юся? Куды ж тут выб'ешся, калі на сотні вёрст ні жывое душы, ні сяла, ні заімкі — тайга і тайга. І панесла ж нялёгкая шукаць тыя нікому не вядомыя дзялянкі, каб накасіць на бясконца доўгую сібірскую зіму сена на каня і двух валоў. А каму ж ісці, як не мне? Наняўся гаспадарнікам у сямігодку, от і ламай галаву, як пракарміць сваіх падапечных, каб навазіць дроў школе і настаўнікам, выцягваць бярвенне на прыбудоўку да сталярні.

Эт, адна толькі назва— «загадчык гаспадаркі», а так — конюх, стальмах, рымар, адным словам — папіхач, хто куды пашле. Каб трымалі, трэба прыкідвацца майстрам на ўсе рукі. Як толькі наняўся, дырэктар загадаў зрабіць вось да старога зламанага воза. Што будзеш казаць? «Зраблю». А як яе рабіць, ліха яго ведае. Так-сяк вычасаў плаху з кручанае-перакручанае бярэзіны, пракруціў у падушцы дзірку пад шворан, абстругаў канцы, а загваздкі паставіў наўскасяк. Можа і цяпер нехта ездзіць на тым возе і кпіць з недалужнага «стальмаха». З работай неяк выкручваўся, а з тайгі ніяк не выцерабіцца. Замарачэнне, дый толькі. Як ні глядзі на сонца — вісіць над галавою; кажуць, па свежых пнях можна ўбачыць, дзе поўдзень, а дзе поўнач, але

ж знайдзі таго пня! Тут, відаць, ніколі не ступаў чалавек. Адны вываратні ды буралом.

Зноў лезу ў гушчар: няхай трохі пахвошча вецце ссечаную сляпнямі і аваднямі спіну. Перапаўзаю цераз аслізлыя, замшэлыя вываратні. Ой! Здаецца, наперадзе трошкі пасвятлела. Прадзіраюся праз калючы шыпшыннік, густы падлесак, расхінаю вецце — і спыняюся, расчараваны. Над маленькім, зацягнутым слізкім жабурыннем, азярцом прабілася сонца, берагі абступіў густы сіняваты чарот, і, як змяіныя галоўкі, пагойдваюцца аксамітна-карычневыя таўкачык^ У цёмную ваду плюхаюцца і крумкаюць спалоханыя рапухі. За азярцом густа сплёўся малiннiк. Буйныя ягады згінаюць вецце і п'яняць салодкім духам. Тут, відаць, ніхто не сарваў ніводнае ягадзіны: пераспее, асыпецца і датлее на волкай зямлі. А малін — аж чырвана. Жменямі сасмыкваю халаднаватыя замглёныя чашачкі, каб хоць трохі прагнаць смагу, адысці ад стомы і супакоіцца.

А можа недзе побач, у гэтым малінніку, шастае іх спрадвечны гаспадар — мядзведзь? Куды тады дзецца, як ратавацца? Успамінаюцца таежныя выпадкі і здарэнні, але нічым не магу суцешыцца. Прыгадалася, як надоечы наша селавая бабылка цётка Дуня пайшла ў маліны, убілася ў такі ягаднік — канца-краю не відно. Набрала вядзерца, а маліны, чым далей, тым буйнейшыя і спялейшыя. Прагны чалавек на дармаўшчыну. Ну як тут пакінеш? Браць няма куды, а яна ўсё латошыць ды жменямі ў рот, у рот: «Дай,— думае,— хоць наемся ўволю». Аж чуе, нехта шамель-шамель па малінніку. Толькі падумала: «Няўжо і сюды дапялі кардонаўскія ягадніцы?»— проста на яе прэцца нешта вялізнае і калматае: нагне лапаю куст — сасмоктвае сабе ягады. Падхапіла баба вядзерца ды ходу. Выцерабілася з гушчэчы. Куды кінуцца? Аж тут, як на тое шчасце, стаіць сагнутая бярэзіна. Шкода кідаць вядзерца, а хіба ж з ім уздзярэшся? Паставіла каля камля і спрытна, нібы каланок, узлезла на самую сярэдзіну. Адкуль тая і сіла ўзялася? Бярэзінка гойдаецца пад ёю, рукі дрыжаць, ледзь ліпіць старая. А ён, крывалапы, валюхаецца з боку на бок і павольна ідзе да яе. Задраў пысу, панюхаў, чмыхнуў, глядзіць, нібы ўхмыляецца, маленькімі вочкамі, пакаціў вядзерца, лёг на траву і трушчыць сабе маліны на поўную зяпу, выграбае лапай і хрумстае. «Што ж ты робіш, гультай? — сварыцца старая.— На гатовенькае ласы. А назбіраць хвор? Каб цябе чэрві елі». Мядзведзь аблізаўся і, не раўнуючы, як малое дзіця, пачаў качаць вядро, біў, біў лапаю па баках, пакуль не спляскаў у аладку. Зірнуў на бабку і давай куляцца цераз галаву. Ляжа на спіну, перабірае лапамі, пераваліцца з боку на

бок, стане на заднія лапы і «служыць», як тое шчанё. Малады яшчэ, дурэць, відаць, любіў.

Рукі ў старой дранцвеюць, а сядзіць, трымаецца. Так да змяркання пацяшаў бабку Дуню гаспадар таежных маліннікаў. Потым устаў, атрося, пазяхнуў і падаўся ў гушчар.

Усё гэта ўспомнілася ў адну хвіліну. І я сабе нагледзеў сагнутую бярэзінку, пастаяў, прыслухаўся. Толькі шамаціць чарот над возерам ды крумкаюць жабы. Зырка смаліць сонца, соладка пахне маліннікам і настоенай на леташнім лісці вадой азярынкі.

Але любавацца дзікай прыгажосцю няма калі — трэба некуды прабівацца, каб хоць завідна выйсці з гэтае гушчэчы. Расхінаю мяккае лісце з белай падпушкай і лаўлю губамі спелыя ягады.

«Тук-тук-тук...» Пэўна, дзяцел. Насцярожваюся. Не, стукат замаруджана глухі. Вушы выцягнуліся, як у зайца, хвіліну не дыхаю. Раптам зашумела, затрашчала і вухнула, аж зыбанулася пад нагамі зямля. Усё сціхла. Потым зноў тоненька, са звонам — тук-бразь, тук-бразь. Няйначай, нехта валіць лес, абсякае суччa. Няўжо ёсць жывая душа ў гэтых непралазных нетрах?

Як праз калючы дрот, прадзіраюся цераз пераплецены malіннік: асыпаюцца, трушчацца пад нагамі ягады, хвошчуць па твары дубцы, спатыкаюся аб сапрэлыя пні, лезу пад вываратні, з-пад ног выпырхваюць патрывожаныя птушкі. А стукат усё бліжэй і выразней. Ад радасці хочацца закрычаць, каб пачуць жывы голас у адказ, але стрымліваю сябе: чаго добрага, яшчэ напалохаеш лесаруба, падумае, ці не ляснік часам, зашыецца пад вываратні і не знойдзеш.

Я ўжо не адбіваюся ад заедзі, хоць яна гудзе, гойдаецца густою сеткаю і працінае цела нясцерпным свербам. Смыляць пасоленыя потам драпіны на руках, ледзь варочаецца шорсткі, як суконка, язык. За кустамі светла-зялёнымі струнамі трымціць асіннік, цягне курадымам, выразна чуваць, як цюкае сякера па хрусткім суччы. Паказалася нечая спіна і сівая кудлатая галава. Радасць перахапіла горла, але сцішваюся, выціраю шапкаю пот, стараюся ісці павалена, нібы ніколі і не блудзіў.

Высокі і тонкі, як хлудзіна, дзед цярэбіць гонкую, з адламанаю верхавінаю асіну.

— Гах-гах-гах!..— пакрэктвае ён, спорна махае звонкаю сякер-каю і, відаць, не чуе, як шапаціць і патрэсквае пад маімі нагамі сухое вецце. А можа толькі прыкідваецца. Я ведаю стрыманасць сібіракоў і не дзіўлюся іх маўклівай суровасці. Спыніўся побач, а ён сабе і не шманае. Павітаўся. У адказ толькі гах-гах-гах — адлятаюць белыя, як

скрылі рэпы, трэскі. Няўжо глухі? Потым дзед павярнуўся, уваткнуў у пянёк сякеру, зірнуў злінялымі вачыма:

— Здарова, паря. Калі памагаць, бяры сякеру, а палуднаваць — прыпасай лыжку.

Над пасівелым ад попелу вуголлем у закураным кацялку даправала варыва. У тайзе чалавека звычайна корміць тайга. Не толькі ягадамі і грыбамі. У гушчары растуць тоўстыя саладкаватыя дудкі з парасончыкамі, як на кропе. Завуць іх чамусьці «пікапамі». З іх здзіраюць ружавата-зялёную скуру і са смакам грызуць малыя і старыя. Крышаць пікапы ў шчаўе і крупнік, параць у чыгунках і гаршэчках. Тоўстыя цырубалкі плавалі і ў дзедавым кацялку.

Я ўзрадаваўся, пазнаўшы ў лесарубе дзеда Данілу. Ды дзе яго было адразу пазнаць? Звычайна сагнуты, завялы і шэры, з патухлымі слязлівымі вачыма, шаркаў ён па сяле латанымі-пералатанымі чыркамі — хадзіў часам ад аднае да другое нявесткі. Чацвёра яго сыноў не вярнуліся з фронту, жонкі даўно не было на свеце, і адзінокі дзед Даніла дажываў век у невялічкай лазні, перарobленай пад хату. Бывае, зойдзе да нявесткі, сядзе на парозе, смокча адну за другой цыгаркі з моцнага самасаду, маўчыць, толькі жмурыцца ад едкага дыму, а можа і так ад чаго. Вытра карычневым закураным пальцам вочы, глядзіць на ўнукаў і толькі часам уздыхае. Відаць, успамінае сыноў у такім веку, як гэтыя хлопцы, а можа перабірае ў памяці сваё доўгае, ухабістае і каструбаватае жыццё.

Дзеда Данілу часам называлі «варнаком». Мянушка катаржніка ніяк не стасавалася да яго мяккага, зрэзанага глыбокімі разорамі, рахманага аблічча. Цяпер ён быў не такі: выпрастаўся, ускудлаціўся, расчырванеўся, у росхлісце задубелай ад поту палатнянай кашулі аж ільсніліся змакрэлыя вузлаватыя грудзі. На скручаных, як старое карэнне, руках набраклі тоўстыя жылы. Лязо вострай сякеры пабліскваа, калі, ён, нібы гуляючы, абсякаў свежае кучаравае голле. Пахла вільготнаю асінаваю гаркатою.

Дзед спляжыў ладную грыву гонкага ассініку, адмяраў і адсякаў шасціметровыя бярвенцы і без натугі выбіраў паз, высякаў чашку вугла, здзіраў з бервяна доўгія палосы тоўстай, мяккай кары, аж пырскала ад слізкай дзеравіны. Усё рабіў павольна, але вельмі спорна. Захлісне на чашку пятлю, перакіне цераз плячо вяроўку — і слізкія бярвенні, здаецца, самі бягуць следам туды, дзе ўжо складзены свежыя вянцы зруба. Ніжнія бярвенні прывялі і пажоўклі.

— Што гэта вы робіце, дзядзька Даніла?— пытаюся я.

— Хіба не бачыш?— і, памаўчаўшы, дадае: — Хату.

— Якая ні з асінніку хата?

— Гэ, парня, краснае дзерава перад асінаю не дакажа. Зальецца сокам, усохне, закасцянее — сякера адскоквае. Ні шашаль табе не паточыць, ні грыбок не завядзецца. Звон звонам хата будзе. А свежую, неакораную асіну што капусту шаткуеш. Даўней толькі з асінніку і стаўлялі.

Ён уваткнуў сякеру, сеў на слізкі хлыст і пачаў раскручваць доўгі скураны капшук. Побач прысеў і я. Плойма аваднёў лезла ў вочы, секла рукі і плечы, а каля дзеда толькі круціліся і ніводзін не садзіўся. Ён з ухмылкаю глянуў, як я адбіваюся ад заедзі:

— Адразу пазнаеш, што з Расеі. Любяць тутэйшыя павуты свежага чалавека.

— А чаму вас не чапаюць?

— Слова ад іх, ірадаў, ведаю, ды і скура на мне тоўстая — смаку таго няма,— хітра ўсміхнуўся стары.

— Не, праўда. На мне жывога месца няма, а да вас — ані блізка.

— Гэта ты ў школу хазяйсцвенікам наняўся? Граматны, мабыць. Па табе відно. А толку з твае граматы? Павуты з'ядуць, і знаку не астанецца. Наш брат месяц тут пражыве, і ніякая трасца не бярэ,— дзед пацмокаў цыгаркаю.— Хочаш — навучу. Слухай сюды. Прыйшоў, значыцца, у тайгу. Першым дзелам кладзі агонь. Нацягай парахні, каб жалела толькі і дыму болей давала, лажыся і качайся ў куродыме, пакуль добра не ўвэндзішся. Акурыўся — чашы смела, ніякая халера не зачэпіць. Круціцца будзе, а сесці не адважыцца. Вычхаецца, павут знак падасць — зноў акурвайся. Онь, бачыш трухлявы пень, падкінь на вуголле і пакруціся ў дыме.

Я паслухаўся дзеда. Дым выядаў вочы, душыў і апякаў твар. Нялёгка давалася таежная навука. А як толькі вылез з куродыму, ніводзін авадзень не лез на мяне.

Даніла не распытваў, чаго бадзяюся па гушчары і як трапіў сюды. Відаць, здагадаўся, як прабіраўся да яго. Ён закарэлаю лыжкаю згроб з варыва попел, пабоўтаў у кацялку, падаў мне з торбы новенькую альховую лыжку. Я памкнуўся падзякаваць і адмовіцца.

— У тайзе даюць — бяры, просяць — апошнюю скарынку разламай. Іначай тут бы і людзі перавяліся... Цяпер што? Машыны ходзяць, лектрыка гарыць, Гэтыя стракозы-ветралёты лётаюць. А даўней — на сотні вёрст ні жывое душы. Толькі мядзведзя ды сахатага і стрэнеш. Дзед высыпаў з торбы на траву вараную бульбу, падсунуў мне кацялок:

— Сёрбай, байкамі сыт не будзеш,— а сам адышоўся і пачаў выдзіраць з карэйцамі нейкае доўгае зелле. Атрасе, патрэ аб траву і хрумстае маленькія белыя зубочкі. Запахла часнаком.

— Што гэта?— запытаў я, сёрбаючы не то крупнік, не то кашу з аўсянай мукі і піканаў.

Дзед кінуў мне жменьку зелля.

— Чарамша завецца. Скусная, халера. Хто есць — да ста гадоў зубы як часнок. А ты малады і ўжо шчарбаты. Мне дык не верыцца, як гэта могуць зубы балець. Костка — і баліць. Дзіва!— ён вышчарыў трохі з'едзеныя, але роўныя і цэлыя зубы.— А яшчэ серу трэба акаваць. Не тую, што караслівых коней параць. Ад елкі смолкі накалупай, дай ёй прывянуць і чмякай у роце,— і заключыў: — Усё навука, браце.

Я адсунуў кацялок і хацеў падзякаваць за пачастунак. Дзед паставіў яго назад і сеў побач:

— Сёрбай, сёрбай. Усім хопіць, не на аднаго ж варыў.

— А на каго яшчэ?— спытаў я, баючыся, што ем нечыю порцыю.

Дзед усё бачыў, усё разумеў і хуценька супакоіў:

— Вары заўсёды з паходам. Смачна запахне, глядзіш, некага бог і прынясе. Каб ты не прыбіўся, чаго добрага, і гаварыць развучыўся б. Тыдзень як тут, і хоць бы табе жывая душа.

— Не страшна тут аднаму?

— Яшчэ мой небарака бацька, царства яму нябеснае, некалі казаў: «Баючыся трэску, і ў лес няма чаго хадзіць». А я пужаны-перапужаны.

Я здзівіўся: дзед загаварыў па-беларуску. Тут, за некалькі тысяч кіламетраў ад дому, ад замшэлага дзеда пачуць родную мову! Можа ў маёй гаворцы загучала нешта знаёмае ці пачулася роднае і яму?

— Адкуль вы ведаеце нашу прымаўку» дзядзька Даніла, і гаворыце, як у нас?

— Так ужо і твая? Я от такенечкім яе чуў,— Дзед спакойна сёрбаў варыва, на вусах і барадзе завісалі аскабалкі піканаў і кроплі густой аўсяніцы. Насёрбаўшыся, адклаў лыжку.— Можа прачуваў калі, ёсць такі Барысаў-горад. Адтуль я, Зембінскай воласці, дзярэўні Сухадол. От дзе праўда: сухадол дык сухадол. Не дурны нехта прыдумаў. Пясок — як прысак. Ракіта і асот толькі і родзяць.

— Выходзяць, мы з вамі землякі,— узрадаваўся я.

— Па аднэй зямлі ходзім, значыць, землякі і ёсць. А ты ж адкуль?

Я сказаў, што мы амаль суседзі, і спытаў, ці даўно сюды дзед пераехаў.

— Чорт бы яго паехаў, каб Мікалашкавы стражнікі не прывезлі. Катаргі от пасюль нахлябаўся, а на закуску на вечнае пасяленне саслалі. Пажыў, агледзеўся і карэнні пусціў тут. А скінулі Мікалая, куды дзенешся? Дзеці абселі, кубло звіў, сваім духам сагрэў яго, карчы рваў

на лядах, зямлю ўрабіў, хоць ты на хлеб маж.— Ён памаўчаў.— Усіх перажыў, адзін астаўся, як тычка ў полі. Горка аднаму. А хлопцы ў мяне былі — камель у камель. З'ела вайна, і сам той ірад апруцянеў ад крыві праведнай.

Злінялыя вочы старога завільжэлі, зноў сагнулася спіна. Мы маўчалі. Толькі было чутно, як трапятала, нібы прывязаныя матылькі, асінавае лісце. Мне карцела дазнацца, за што дзеда ўпяклі на катаргу і ў вечную ссылку, але ў гэтую хвіліну няёмка было распытваць. Дзед Даніла нібы пачуў маё маўклівае пытанне і сам на яго адказаў:

— Тады, брат, ссылалі толькі за дзела. От хоць бы я. Думаеш, увесь век быў такі рахманы? Бушаваў ззамаладу. Шайку дзяржаў. Чаго глядзіш? Не бойся! Было ды сплыло. Не ведаў, куды сілу дурную дзець. А можа і не дурную, ліха яго разбярэ. Пэўна, у тым Сухадоле лапці даўно адкінуў бы ці на вайне галаву б склаў. А так яшчэ калываюся. Цікава паглядзець, што з светам робіцца... Шайка мая ад Барысава да самае Оршы грымела. Паязды чысцілі. Панкоў з першага класа ператрасалі, паштовыя і багажныя вагоны паражнілі. А з простага чалавека і волас не ўпаў. Разбіраліся. Бывала, пасвецім чырвоным ліхтарыкам, пасажырскі і стане. Тут ужо ўпраўляйся, пакуль дойдзе да станцыі і трывогу падніме. Трасянём, на коней — і дай бог ногі. Ад'едземся вёрст за дваццаць, спутаем коней, а самі спаць. Начлежнікі — паспрабуй прысукацца. А аднаго разу выпусцілі з сталыпінскага вагона арыштантаў. Казалі, паліцічаскія былі. Тут і ўзяліся за нас. Стражнікі з жандармамі ўвесь павет сталачылі. Сядзелец з манапалькі прадаў, хоць і даход яму давалі; прадаў, сука, а ў сведкі ісці пабаяўся, каб не глядзець нам у вочы,— стары смачна плюнуў і замоўк.

— А што далей?

— А далей — доўгая песня, браце. За тыдзень усяго не абскажаш. Прыходзь у мой катух,— пагаворым, а цяпер няма калі.— Стары сходзіў да копанкі, апаласнуў кацялок і лыжкі, паклаў іх сушыцца на свежы пянёк і зноў узяўся за сякеру.

— Навошта вам так рвацца? Хатка такая-сякая ёсць, жылі б сабе паціху.

— Думаеш, сабе стараўся б так? А да дзерава я прывычны. За свой век настаўляў пяцісценак, лазень, прытонаў, шчытай, на цэлае сяло. Усім сынам будавацца памагаў. Думаў, на старасці аддыхну і парадуюся. Аж трасцу! Цяпер унукам памагаю — сіраты ж! Разлятацца рвуцца. Адзін Гошка, можа ведаеш, што канюшыць пры маладняку, зямлі трымаецца. І Таіска Матроніна дзеўка ў яго добрая. Пажэняцца, а са свякрухаю доўга не нажывеш. Люблю яго, шэльму,—

выліты бацька. Дай, думаю, хату зрублю. Мабыць, апошнюю. От закончу, складу, размечу кожнае паленца, плашак на столь начашу, тады і скажу: «Забірай, унучак». Перавязем, зробім помачы, за дзень і хату паставім. Можа хто ўспомніць дзеда.

Ён папляваў на далоні — цюкаў, нібы гуляючы, а бервяно да бервяна прыставала, як улітае. Я залыгаў вяроўкаю слізкі акораны камель і пацягнуў да зруба, потым другі, трэці. Заедзь болей не секла мяне, на душы было спакойна і добра. Але хочаш не хочаш, а дадому трэба ісці. Я ўжо ведаў, у які мне бок кіравацца, хоць і пабойваўся, каб не збочыць і не заблудзіцца ізноў. А дзед нібы лавіў мае думкі:

— Усё адно ўсяго не перацягаеш, ды і загуляўся ты. Чаго добрага, каб шукаць не пачалі. Чашы-тка ты, міл чалавек, дадому. Сам управлюся.

Я чарпануў берасцяным карцом з копанкі рудаватае вады, напіўся, рэшту выліў на рукі і апаласнуў твар, адчуў свежасць і сілу.

— Дарогу хоць ведаеш? — хітра зірнуў дзед Даніла.

Я маўчаў.

— Выходзь в-о-о-нь на тую візіру, з левай рукі ўбачыш залысіны, па ёй і чашы. Лажок пяройдзеш — халадком ад рэчкі пацягне, яна да паскоціны і выведзе.

Я падзякаваў дзеду і падаўся ў гушчар.

— Ты ж толькі нікому не кажы, што бачыў мяне тут. І пра хату ні слова. Кончу, сам аб'яўлюся і ўнука парадую. Па сонцу ідзі — ніколі не саб'ешся,— крыкнуў услед, дзед Даніла.

Я памахаў яму рукою і выйшаў на візіру. Дым, мабыць, паспеў выветрыцца, і авадні ўсё смялей даймалі мяне. Я адбіваўся ад іх галінкаю і ішоў, жмурачыся ад сонца. Цяпер і лес павесялеў і пасвятлеў. Далёка было чуваць, як стукае дзедава сякера, і ў вушах усё яшчэ гучаў яго глухаваты голас.

1963

СУВЕНІРЫ

НЯВЫДУМАНЫЯ НАВЕЛЫ

Да ад'езду аставалася тры дні. Афармлены дакументы, зроблены прышчэпкі, куплены паста, мыла і сігарэты.

Што яшчэ трэба? Самае галоўнае — сувеніры. Але дзе знайсці такія, каб узрадавалі будучага знаёмага, што сустрэнецца недзе на далёкіх дарогах? Арыгінальныя, прыгожыя і танныя сувеніры адразу не знойдзеш. Але трэба шукаць. Размаляваных бярозавых лыжак і матрошак за апошнія гады турысты вывезлі за мяжу, напэўна, некалькі вагонаў. І ўсё мала.

Што б падараваць такое, каб будучаму добраму Другу было прыемна ўспомніць не толькі цябе, колькі тваю краіну, умельства і талент тваіх землякоў, дабрату і шчырасць народа, што паслаў цябе ў адведзіны да блізкіх і далёкіх суседзяў?

От і бегаў, шукаў, выбіраў, купляў. Потым шчодра раздорваў цікавым людзям, з якімі выпадкова зводзіў лёс, каб пасля ўжо, мабыць, ніколі больш не стрэцца. Як прыемна дарыць, як добра прыносіць людзям радасць!

Ці берагуць яны сувеніры? Ці помняць тую сустрэчу? Це ведаю. А мне многія яны запомніліся і не забываюцца з гадамі. Успамінаецца рэч і чалавек, якому яе падарыў. І ў кожнага сувеніра свая маленькая гісторыя. Можа некаторыя варта расказаць?

Прыгадвалася першае знаёмства ў Капенгагене, каля славутага фантана.

ГЕФІЁН

Данія сустрэла нас імжою і туманам. Адзінокая Русалачка з абымшэлага каменя глядзела журботна і задуменна. Яна прыйшла сюды з Андэрсенаўскай казкі, і капенгагенцы ўжо не ўяўляюць прычал, свой горад і сябе без пазелянелай ад салёных пырскаў бронзавай дзяўчынкі, што сустракае і праводзіць караблі, аднолькава зажураная і самотная. Калі нейкія злачынцы адпілавалі і ўкралі русалчыну галоўку, капенгагенцы адзелі жалобу. Аднавілі скульптуру — у горад прыйшла сапраўдная радасць. Нібы адбыўся найвялікшы цуд: Русалачка ўваскрэсла. Мірны і таленавіты народ часцей за ўсё стаўляе помнікі любімым казачным героям. На спатканне да іх ходзяць з маленства да старасці. Мяняюцца каралі, а помнікі

астаюцца. Русалачка дорыць кожнаму радасць найчысцейшай прыгажосці і трошачкі шчымлівай тугі па некім дарагім і далёкім, каго чакаеш і не можаш дачакацца.

Не бачыць у Капенгагене Русалачку тое самае, што не ўбачыць у Рыме Калізей, у Ленінградзе — Ісакій, у Маскве — Васілія Блажэннага. Таму на Лангелініі зранку да ночы гудуць і пстрыкаюць фотакамеры, і па свеце разыходзяцца мільёны здымкаў безнадзейнай у сваім вечным чаканні бронзавай дзяўчынкі.

Да порта падыходзяць шырокія вуліцы ў тапалёвых прысадах. Але на вуліцах няма ніводнага чалавека. Куды ж дзеліся людзі? Дзе сталічная мітусня, шастанне колаў і гул машын? Капенгаген як вымер. На пустой плошчы нас чакаюць турысцкія аўтобусы, каля іх шпацыруюць адпрасаваныя і начышчаныя шафёры. Вось і наш гід — сухарлявая, у вялікіх рагавых акулярах і чырвоным берэце — мадам Эма Фок. Яна заўважыла наша здзіўленне.

— Не дзівіцеся. Так, горад пусты. Ён апусцеў у пятніцу з вечара: усе капенгагенцы за горадам, на дачах, на рэчках, у лясах і ў вёсках. І так кожны выхадны. Сёння к вечару зноў закіпіць жыццё. Пабачыце самі. А цяпер прашу прайсці крокаў дзвесце. Наш аўтобус падыдзе туды.

Мы ледзьве паспявалі за даўно немаладой, падобнай на колішнюю класную даму, мадам Фок. Звярнулі направа і выйшлі на невялікую плошчу, акружаную старымі разгалістымі таполямі, усыпанымі грачынымі гнёздамі. Несціханы грай і лапатанне крылаў неспакойных птушак нагадвалі нашу, але блакітнейшую і ласкавейшую вясну. Тут пахла тапалёваю смолкаю і свежым марскім ветрам. Пасярод плошчы аж страляў, шумеў і клекатаў агромністы фантан, хвалі білі і заварочваліся, як барозны свежай раллі. Над імі згіналіся дужыя шыі чатырох напружаных у апошнім рыўку буйвалаў. Здавалася, трымціць кожная жылка, падломваюцца ногі, з ноздраў, як пара, б'юць тонкія струмені вады. Адзін лабатую галаву ўвагнуў да самых капытоў, другі да хрусту напяў пастронкі і звярнуў крутую шыю, сярэдні, трэці, ад напружання аж вырачыў вочы. Здаецца, яшчэ рывок — і яны паляцяць у кіпень вады. За плугам — статная, як антычная багіня, маладая жанчына. Уся яна — напружанне і рух. Высока ўзняты тонкі бізун захліснуўся на спіну магутнай аратай. Здаецца, зараз засвішча і перацягне па чатырох крутых буйвалавых спінах. Вадзяныя скібы баразён з шумам выкочваюцца з-пад сахі і знікаюць у вялікім басейне.

— Гэта Гефіён — багіня ўрадлівасці,— тлумачыць наш гід,— Данія размясцілася на чатырохстах камяністых астравах, адваяваных у мора. Спрадвеку існуе легенда: Гефіён пачала прасіць бога, каб даў

ён хоць трохі зямлі. «Усё, што ты заарэш за адну ноч, будзе тваё»,— адказаў Саваоф. Тады Гефіён ператварыла сваіх сыноў у буйвалаў, запрэгла іх у саху і арала да самага світання. Што яна паспела ўзараць, стала Даніяй. Таму многія датчане казачную жанчыну шануюць болей за самога бога.

Непадалёк нехта гучна запляскаў у далоні. Мы ўбачылі нізенькага дзядка ў доўгім белым халаце, у шапцы з белым верхам і з чорным блішчастым казырком. Ён стаяў каля трыногі са старым пашарпаным дагератыпам, глядзеў угару і камусьці гучна апладзіраваў. Паглядзелі і мы ў той бок. На стромкай вежы гарадской ратушы з адчыненага акенца павольна выязджала на веласіпедзе маленькая пазалочаная жанчына. Ёй і апладзіраваў стары фатограф.

— Пазалочаная веласіпедыстка абяцае сёння ясную пагоду, вось і радуецца стары Б'ерне, што будзе сонца і будзе ў яго работа,— тлумачыла мадам Фок.— А з'явіцца жанчына з парасонам, чакай туману і дажджу. Пазалочаная веласіпедыстка радуе нас не вельмі часта, таму і шчаслівы сягоння стары фатограф: будзе свежая капейка. Ён тут заўсёды сустракае і праводзіць турыстаў. Зрабіце і вы яму ласку.

У кожнага з нас напагатове свой фотаапарат, але ўсё ж трэба ўважыць гэтаму медзведзяватаму старому. Ён бачыць, што ідзём да яго, мітусіцца каля сваёй дапатопнай «гарматы», закладвае касету, ідзе насустрач, здымае шапку і пачціва кланяецца нам. Адны гавораць яму «Бон жур», другія «Гутэн таг». На гэтым урэшце вычэрпваецца наша веданне еўрапейскіх моў.

— О-о, Москва! Страстуйте! — засвяціўся ўсмешкаю стары, забегаў, як самы ўвішны рэжысёр, ставячы нас перад сваім дэгератыпам. Зірне ў апарат і зноў бяжыць — некага просіць пасунуцца, некага — прысесці. Потым падняў руку — сапраўды, як перад стрэлам з гарматы.

Пакуль Б'ерне праяўляў здымкі, я да яго халата прышпіліў маленькі значок Леніна, жанчыны дарылі нейкія дробязі, мой сусед па каюце даў пачак цыгарэт «Беларусь». Б'ерне вельмі шчыра дзякаваў нам і нешта казаў перакладчыцы.

— Хвіліначку, панове,— затрымала нас мадам Фок,— маэстра мае нешта вам сказаць.

Б'ерне падышоў бліжэй. На яго прыпухлых шчоках выступілі дробненькія сіняватыя жылкі, ён набраў паветра і бязгучна заварушыў вуснамі, потым загаварыў ціха, нават трошкі таямніча:

— Калі мне было чатырнаццаць гадоў, я разносіў ранішнія газеты. Кожны дзень на вуліцы Вестэрбро мне сустракаўся невысокі мужчына ў чорным кацялку, з парасонам у руках. Ён заўсёды весела

мне махаў парасонам і купляў цэлы пачак ранішніх газет. Калі ён тут жыў, я пачынаў свой абход з Вестэрбро: пачак адразу меншаў, лягчэй было яго насіць. Але аднойчы мужчыны ў кацялку я не сустрэў. Думаў, можа захварэў ці дзе затрымаўся. Не было яго на другі і на трэці дзень. Здавалася, я нешта вельмі важнае страціў, але абход пачынаў усё з тае вуліцы. Так больш ніколі і не сустрэў яго на Вестэрбро.

Праз сем гадоў увесь свет загаварыў пра вашу Расію. Я ўжо не насіў газеты — рабіў сямейныя фатаграфіі, віньеткі, кабінетныя партрэты. І купляў тую ранішнюю газету. Разгарнуў аднойчы — і вачам не паверыў: з першай старонкі глядзеў мой былы пакупнік, трошкі пастарэлы і стомлены. Гэта быў ваш прэм'ер. Ё-о-н...— Б'ерне адхінуў шліфт халата і паказаў значок.— Каб я тады ведаў, хто ў мяне купляў газеты...— ён цмокнуў і прыклаў руку да шапкі. Мы заапладзіравалі, а стары пакланіўся, як артыст, сыходзячы са сцэны. Усе доўга і горача развітваліся з ім.

— Няўжо гэтая сустрэча была запланавана для нас? — спыталі мы ў мадам Фок.

— Я хацела вам толькі паказаць Гефіён, а што Б'ерне сустракаўся з Леніным, сама пачула ўпершыню.

На змярканні мы пакідалі Капенгаген. Наш цеплаход, расквечаны ўсімі агнямі і сцягамі, праводзіў вялізны натоўп датчан: гаманілі, нешта вясёлае крычалі, махалі капелюшамі і хустачкамі. У святле пражэктараў, здавалася, Русалачка сышла ў ваду і журботна глядзіць нам услед.

Калі пачаў аддаляцца прычал, нехта зайграў на трубе «Інтэрнацыянал». Гэтае сола ў паўночным каралеўстве гучала мацней за самы магутны аркестр.

Над намі было зорнае неба, пад намі — зорнае мора, наперадзе чакалі новыя краіны і сустрэчы.

Праз два гады пасля падарожжа я разгарнуў свежы нумар «Недели» і на здымку адразу пазнаў аднапавярховы дом каля фантана Гефіён. Пазнаў і фатографа, у халаце і ў шапцы з белым верхам. Карэспандэнт расказваў пра дацкую сталіцу і, зразумела, не мог абмінуць старога Б'ерне.

Апошнія радкі нарыса балюча ўразілі нечаканай навіною: «У той апошні дзень, калі з вежы ні разу не паказалася пазалочаная дзяўчынка, калі над горадам імжыў жождж, фатограф прастудзіўся і злёг. Ён так болей і не падняўся».

Я ўявіў апусцелую плошчу Гефіён. Ніхто цяпер не сустрэне воплескамі залатую веласіпедыстку на вежы гарадской ратушы, ніхто каля фантана не прывітае турыстаў.

Я адшукаў картку, на якой быў зняты стары Б'ерне.
Яна доўга стаяла на маім стале.

ЛОРДУ НА ЎСПАМІН

Лонданскае Сіці пусцее, як толькі зачыняюцца канторы і банкі. Банкаўскія будынкі без вокан, і лонданцы жартуюць: «Бачыце, нам усім не давяраюць». Толькі ў самым пачатку змрочнага Сіці стаіць прысадзісты дом з вясёлаю неонаваю рэкламаю «Колониаль а гаусэ Мекка». Над уваходам пагойдваюцца кантовыя ліхтары часоў Дзікенса, за дзвярыма стаяць жалезныя рыцары з апушчанымі забраламі і жывы лёкай у стракатай ліўрэі. Ён з прафесійнай ветлівасцю запрашае заходзіць, а рыцар, здаецца, зараз сцісне за плячо цяжкаю металічнаю далоннню і спытае: «А табе чаго тут трэба?»

Шмыгаем каля рыцараў і ў люстранай сцяне пазнаём сябе ў пярэстым натоўпе, падвоеным і патроеным суцэльнымі люстрамі.

Карпарацыя «Мекка» трымае дзесяткі такіх залаў і па заказах забяспечвае прыёмы, банкеты і вечары любога маштабу, кошту і на любым узроўні. Сёння таварыства «Вялікабрытанія — СССР» прымае восемсот савецкіх турыстаў. Зала, велічынёю з добры ангар, застаўлена сталамі з вінамі і закускамі.

Да пачатку прыёму зартаецца хвілін дзесяць. Блукаем па фае, калідорах і пераходах. Гучаць розныя мовы, але скрозь — зразумелыя ўсмешкі, а часам і змрочныя закамянелыя пагляды. Каля люстра спыняецца тоненькая чарнявая дзяўчынка і папраўляе пышныя валасы. Я прыглядаюся да яе і, каб згладзіць сваю не зусім далікатную цікаўнасць, падаю некалькі каляровых паштовак. Не ведаючы ні слова паанглійску, мармычу нешта накшталт «Біттэ, мадмуазэль» і чырванею да вушэй.

Яна ўважліва разглядае паштоўкі, ветліва ўсміхаецца і гаворыць вельмі зразумелае:

— Балшой спасып. Какой замэчательны илюстрацый к сказкам Пафел Бажоф. Это «Хосяйка метная гора». Я ошень рат такой... как это по-руски... прэзэнт.

— О, дык вы добра гаворыце,— здзіўлена лыпаю вачыма. Хвіліну назад я быў упэўнены, што яна нічога не разумее і ледзь нешта не ляпнуў пра яе.

— Нет, я очэнь плёхо снаю руский. Основной у меня французский и немецкий, русский пеўчаю факультатыфно только третий гот. Ошень люблю читать Тольстой, Шолёхов, Достоевский, Паустовский, Твардовский.

— У арыгінале? — здзіўляюся я.

— Конешно. Только оригиналь,— і зноў залюбавалася ілюстрацыямі да казак Бажова. Да нас падышлі мае знаёмыя і папрасілі тоненькую студэнтку сесці за наш стол. Яна згадзілася быць нашай перакладчыцай з умовай, што мы будзем папраўляць яе вымаўленне.

Сталы застаўлены піроржнымі, жэле, нейкімі салодкімі прысмакамі. Не ведаем, чакаць ці можна есці. Мы ж прывыклі пачынаць з селядца або салёнага агурэчка.

Малады барадаты журналіст у выцертай аксамітнай куртцы апаражняе талерачку за талерачкай. Добраахвотная перакладчыца місіс Сэсілія заўважыла нашу нерашучасць і пачала нас частаваць фруктовым джэмам. Я гляджу ў агромністую залу: сотні і сотні мужчын і жанчын шчыльна сядзяць за сталамі, гамоняць, смяюцца, ядуць, патанаюць у воблаках цыгарэтнага дыму і здалёк здаюцца маленькімі-маленькімі. Міжвольна падумалася: «Калі ж тут накормяць такую процьму народу?»

Да нашага стала падбег чарнявы і гнуткі, як лазіна, афіцыянт.

Над галавою, як у цыркавога жанглёра, на трох пальцах круціўся вялізны паднос. Двума відэльцамі, як абцугамі, ён хапаў кавалачкі мяса і раскладаў на талеркі. На кофтачцы аднае нашай турысткі ён убачыў маленькі брэлок з дзвюма матрошкамі, падбег да яе, пачаў выгінацца і прасіць: «Сувенір! Матрушка! Матрушка!» Праз хвіліну «Матрушка» ўжо целяпалася на пінжаку ўвішнага афіцыянта. Ён назваў сябе: «Анджэло. Італьяно».

Мы пацікавіліся, як ён сюды трапіў і колькі гаспадар яму плоціць за такую віртуозную работу.

— Вы, мабыць, хочаце спытаць, колькі я плачу гаспадарам,— здзівіўся Анджэла.

Тады мы нічога не зразумелі: як гэта — працаваць і яшчэ плаціць за сваю работу? Анджэла пачаў тлумачыць:

— Я прыехаў з Неапаля вучыцца ў інстытут. Але трэба плаціць за навучанне і асобна — за здачу кожнага экзамена. Правaліўся — плаці зноў. Плаці за кніжкі ў бібліятэку, наймай прытулак. Вось і пайшоў у афіцыянты. Жыву з «чаявых». Пятнаццаць працэнтаў з іх трэба аддаваць гаспадару, што дазволіў працаваць у яго рэстаране.

Анджэла сабраў стос талерак і знік, а калі вярнуўся з чарговым падносам, мы пачалі расказваць, што ў нас студэнты вучацца за дзяржаўны кошт, атрымліваюць стыпендыю, бясплатна карыстаюцца ўсімі бібліятэкамі горада, жывуць у інтэрнатах і... правальваюцца бясплатна. Анджэла замахаў рукамі:

— Такога не можа быць. Гаварыце цішэй. Гэта ж чырвоная прапаганда,— зашаптаў ён.

Так, мабыць, і не паверыў нам.

У залу ўваходзілі гаспадары прыёма — пяць лордаў з залатымі ланцугамі на шыях. Паперадзе ішоў высокі сівы член вялікага Брытанскага савета. Усе селі за доўгі накрыты зялёным сукном стол. Пачаліся прамовы і дасціпныя тосты за мір і дружбу. Ніхто не заглядваў у паперку, кожны трымаўся натуральна і весела. Паднялася даволі поўная, ружавашчокая член парламента Ан Кер і загаварыла па-руску:

— Яшчэ ўчора ў Лондане ліў дождж і вісеў густы туман. Дзякуем, што вы прывезлі нам цяпло і сонца. Я жадаю, каб моладзь Савецкага Саюза, Англіі, Амерыкі і Кітая зразумела, што людзі жывуць для шчасця, а не для вайны. Давайце рабіць усё, каб на зямлі заўсёды быў мір. Я вельмі шкадую, што ў нас сёння няма рускай горкай, якую мы ўсе так любім, але радыя, што ёсць вы, а вас мы любім яшчэ мацней,— і падняла бакал віна.

Доўга не змаўкалі апладысменты, да яе падыходзілі з чаркамі, дзякавалі за прамову. Па зале насіліся ўвішныя італьянскія студэнты з вялізнымі падносамі, непрыкметна шнырялі ў вузкіх праходах — і праз некалькі хвілін на ўсіх сталах ужо стаялі новыя стравы.

Высокі сівы лорд даў слова мэру аднаго з раёнаў Лондана, містэру Картэле. Падняўся плячысты бялявы мужчына з залатым ланцугом на шыі.

— На вялікі жаль, я не гавару па-руску, але я не гавару і па-англійску. Я — шатландзец. Мая родная мова — мова вялікага Роберта Бёрнса. Ён нам такі ж дарагі, як вам Тарас Шаўчэнка. Вы прыплылі на цеплаходзе, які носіць яго імя. Вялікі Тарас прыйшоў у госці да вялікага Бёрнса...

Далей я ўжо нічога не чуў. У мяне ў кішэні ляжаў томік вершаў славутага шатландца на беларускай мове. Перад ад'ездам я зайшоў да перакладчыка гэтай кніжкі і папрасіў зрабіць аўтограф. Ён напісаў па-англійску: «Майму незнаёмаму англійскаму другу ад перакладчыка на беларускую мову несмяротных твораў вялікага Бёрнса. З павагаю Язэп Семянсон».

Зручнейшага выпадку для такога сувеніра быць не магло. Я папрасіў Сэсілію, і мы разам падышлі да лорда Картэле. Як толькі ён скончыў прамову, я падаў яму кніжку. Ён хуценька разгарнуў яе, убачыў партрэт любімага паэта, узрадаваўся, як малое дзіця, а калі прачытаў надпіс, моцна абняў мяне і доўга трос руку.

— Я маю выданні Бёрнса на ўсіх мовах свету. Не было толькі беларускага. Гэта самы дарагі для мяне падарунак. Вельмі вас прашу прачытаць хоць адзін верш. Як ён гучыць на вашай мове?

Я разгарнуў кніжачку ў чырвонай вокладцы і прачытаў першае, што трапіла на вочы:

Мой слаўны, мой шатландскі край,
Узгор'і і лагчыны,
Забудзь аб славе, забывай
Само імя — айчына.

Картэле не стрымаўся:

— О, гэта «Шатландская слава». Прабачце, чытайце, чытайце, калі ласка.

Калі прагучалі заключныя радкі:

Няхай памру я без пары,
Хай лягу ў дол забытым,—
Праклён я шлю вам, гандляры,
Што прадалі нас брытай! —

Картэле і яго жонка заапладзіравалі вялікаму шатландцу і яго беларускаму перакладчыку. Малінавы томік пераходзіў з рук у рукі.

На эстрадзе дрыгалі і завывалі барадатыя нячэсаныя бітлзы. Бубны і электрагітары білі ў самае цемя, але не маглі заглушыць у сэрцы радкоў вялікага шатландскага аратара і паэта.

Мы выйшлі на пустую, ледзь асветленую жоўтымі ліхтарамі Сіці. Над Лонданам было зорнае неба. Зноў успомніліся радкі Бёрнса:

Хто б верыў, што надыдзе час
І вольны край загіне,
Што здрада чорная ўсіх нас
За грошы ў яму кіне.

У Сіці яны гучалі асабліва выразна, прароча і сурова.

«ШТРАФ»

Раніцаю ад'язджаем у Рым. Толькі на світанні спадае гарачыня. Неапалітанская затока ружавее ў празрыстым тумане, а далёкія ветразі, мачты, шпілі касцёлаў, белыя домікі на зялёных узгорках здаюцца залаціста-ружовымі міражамі.

Неапаль толькі прачынаецца. Вуліцы яшчэ пустыя, вільготныя і цемнаватыя. Над імі звісаюць мокрыя, цыраваныя і латаныя прасцірадлы, кашулі, начныя сарочкі, пялёнкі, ліфчыкі і штонікі. Адным словам, усё, што паспелі памыць учора звечара.

Наш аўтобус нырае пад гэтыя вулічныя ветразі, праскаквае нейкія вузенькія завулачкі, каб меней стаяць каля светафораў, і мы ўжо мінаем аблезлыя домікі з дзіравымі дахамі, зарослыя палыном парканы на брудных ускраінных вуліцах. Толькі на світанні так хутка можна выскачыць на шырачэзную аўтастраду Сонца. Так яна завецца, і сапраўды — прамая і роўная, як сонечны прамень.

Наш прыгожы чарнявы Віторыо выціскае з аўтобуса ўсе духі, здаецца, ён зараз адарвецца ад асфальту і паляціць над шашою. Справа павольна адплывае лагодны, зарослы густым хмызам Везувій. Нават цяжка паверыць, што некалі ён пахаваў пад дзесяціметровым пластам лавы і попелу старажытную Пампею, што больш за дзве тысячы чалавек спапялела ў вулканічным віры. Везувій у любую хвіліну можа ўгнявацца і цяпер. Таму, мабыць, каля яго хочацца цішэй ісці, ехаць і нават гаварыць. Ён знік у блакітнай смузе, а насустрач ляціць, ільсніцца залітая сонцам аўтастрада. Мільгаюць запраўачныя станцыі з маленькімі рэстаранчыкамі, рамонтнымі майстэрнямі, кветнікамі, з аранжавымі шыльдамі «ESSO». Імчыцца дарога, кругамі адплываюць густыя таполевыя прысады, парнікі пад цэлафанаваю плёнкаю, палі, дагледжаныя лепш за самыя ўзорныя градкі, а пры дарозе — высокія чырвоныя макі.

Віторыо паціху, але натхнёна спявае працяжныя песні неапалітанскіх рыбакоў. У іх — туга па доме, па каханых і блізкіх, а на беразе рыбак сумуе па блакітных прасторах, салёных штормах і тугіх ветразях. Высокі худы літоўскі аператар непрыкметна прасоўвае ў шафёрскую кабіну мікрафон. Віторыо пачуў свой узмоцнены дынамікам голас, збянтэжыўся і змоўк. Мы дружна яму апладзіруем і просім спяваць яшчэ. Ён толькі круціць галавой і прыбаўляе газу.

— Як у горкаўскім «Па дне»,— сумна жартуе мой дасціпны сусед,— эх, таварыш аператар, сапсаваў песню...

Разам з усімі смяецца і аператар:

— Шкада харошай песні, але затое хутчэй будзем у Рыме.

Там нас сапраўды чакае нялёгкі дзень. Турысту хочацца як мага больш пабачыць, калі не ўсё агледзець, дык хоць сфатаграфавацца ў выдатных мясцінах, каб можна было сказаць: «Быў», «Бачыў», «Вось дакумент». А кампанія па турызме стараецца хутчэй прагнаць нашага брата праз усе форумы, Калізеі, пантэоны, старажытныя і сучасныя палацы і музеі. Турысцкі марафон ніколі не спыняецца — адны наступаюць на пяты другім. Таму і гоніць Віторыо жоўта-чырвоны аўтобус, каб паспець, каб не выбіцца з графіка.

За вокнамі, як разведзены цукар, дрыжаць і павольна плывуць пасмы гарачага паветра. Зноў абапал дарогі мільгаюць высокія макі і

буйныя рамонкі. Краявіды нагадваюць нашы крымскія прасторы, толькі паветра сушэйшае і гарачэйшае.

Выскачылі на ўзлобак дарогі, і за сіняватаю смугою паказаліся, нібы рубам пастаўленыя цагліны, дамы новых мікрараёнаў. Здалёк яны нагадваюць ваколіцы нашых гарадоў, што абрастаюць дамамі-блізнятамі, вышэйшымі ці ніжэйшымі, з балконамі або з лоджыямі, аднолькавымі сваёй аднастайнасцю.

Няўжо гэта Рым? Ён насоўваецца на нас сучаснымі ўскраінамі, а далей блішчаць стромкія і круглыя, як шаломы, пазалочаныя купалы сабораў і касцёлаў. За вокнамі мільгаюць вітрыны, газоны, прысады з каштанаў і піній. Вось і шчарбатыя муры гарадской сцяны часоў Нерона, за ёю — старажытны Рым. Нашы галовы, як на шарнірах, ледзь паспяваюць паварочвацца злева направа. Сёння мы пабачым Калізей і форумы, Пантэон і Ватыканскі музей, а цяпер едзем да помніка Гарыбальдзі.

Машыны імчацца адна каля аднае, здаецца, чыркае кузаў аб кузаў. Віторыо вядзе аўтобус без напружання, плаўна тармозіць і адразу зрываецца з месца.

Насустрач віляе нізенькая машынка з вялізнымі, як званы, дынамікамі на даху, на ёй — чырвоны транспарант «Woto Kommunisto!». У Італіі пачалася перадвыбарчая кампанія ў муніцыпалітэт. Віторыо прывітальна махае маленькай агітацыйнай машыне.

— Віторыо, а за якую партыю будзеце галасаваць вы? — пытаюся ў шафёра.

— За самую справядлівую.

— Якая ж гэта партыя?

— Толькі адна, — і памаўчаўшы, — партыя Тальяці.

— А вы камуніст?

Віторыо маўчыць, увагнуў галаву, напружана ўглядаецца ў дарогу, потым нібы апраўдваецца:

— Мой дзед і бацька былі камуністамі. Значыць, і я камуніст, хоць яшчэ і не маю білета.

— Зірніце направа,— перапыняе нашу размову экскурсавод,— гэта сцены Ватыкана, а вунь і сабор святога Пятра.

За сценамі з шэрай цэглы відаць верхавіны дрэў, тэлевізійная вышка, купалы і дахі дамоў, з варот выходзяць маладыя манашкі і манахі ў чорных сутанах, падпяразаных шырокімі раменнымі папругамі. Глядзіш — і не верыцца, што трапіў у другі свет, што ўсё гэта сапраўднае.

Наш аўтобус павольна ўзбіраецца на круты ўзгорак Плацо дэла Равэра. Раптам нешта шарганула з левага боку машыны. Віторыо

крута павярнуў управа, спыніўся каля тратуара, выскачыў і пабег назад. Напэўна, ушчуваць парушальніка, вырашылі мы.

Непадалёк спынілася і тая маленькая нязграбная машынка. Каля яе стаялі гаспадар і даўжэзны паліцэйскі ў чорным суконным мундзіры і тугім стаўбунаватым шлеме. Як толькі Віторыю падбег да іх, гаспадар нязграбнай бляшанай казяўкі з кулакамі наскочыў на яго. Паміж імі стаў паліцэйскі, казырнуў аднаму і другому і адвёў да парэнчаў моста. Абодва, як пеўні крыламі, замахалі рукамі.

У аўтобусе не было чым дыхаць, і мы ўсе выскачылі на тратуар. Дасведчаныя аўтамабілісты агледзелі наш аўтобус:

— Глупства. Драпіна на фарбе, і спыняцца не варта было.

— Гэта ж той прыватнік выскачыў на наш бок.

— Паглядзіце, ён яшчэ кідаецца з кулакамі на Віторыю.

Шафёры крычалі і махалі рукамі, як толькі ўмеюць экспансіўныя італьянцы. Паліцэйскі стаіць збоку і толькі слухае іх спрэчку, а яна ўсё разгараецца і зацягваецца. Самае дзіўнае, што насядае прыватнік на нашага шафёра.

Ад спёкі растае асфальт, і мы хаваемся пад густымі парасонамі піній. Экскурсавод ледзь не плача: група позніцца, графік і ўсе планы зрываюцца. А спрэчцы шафёраў не відаць канца — махаюць рукамі і крычаць усё галасней і галасней. Колькі яны будуць сварыцца і колькі яшчэ прастаім, ніхто не мог сказаць.

— Што рабіць? Што рабіць?! — даходзілі да адчаю экскурсавод і кіраўнік групы.

Раптам, нічога не гаворачы, размахваючы сумачкай, да крыкуноў пайшла Людміла Аляксееўна. Мы ведалі, што яна працуе ўрачом у Слуцку, што многія стараліся ў аўтобусе сесці каля яе, скандынавы і англічане заўсёды азіраліся на Людмілу Аляксееўну, французы ўсміхаліся і ішлі за ёю некалькі кварталаў, а пра італьянцаў і казаць няма чаго.

— Паліцэйскі не дасць ім рады, а Людміла Аляксееўна зараз развядзе гэтых пеўняў,— суцяшаў кандыдат эканамічных навук.

— Толькі такую жанчыну адну пускаць рызыкоўна, асабліва ў Італіі,— жартаваў літоўскі аператар.

Кіраўнік групы папраўдзе занепакоіўся:

— Хто ёй дазволіў адлучацца?! — і ён, маленькі, тоўсценькі, выціраючы змакрэлую шыю, хуценька падрыпаў кароценькімі ножкамі.

— Бачыце, які ён клапатлівы,— захаплялася жанчына ў тонкіх акулярах і нешта запісвала ў тоўсты разбрынялы блакнот.

— Думаеце, вельмі за Людмілу Аляксееўну непакоіцца? Больш пра сябе думае,— і апаратар крыкнуў наўздагон: «Хутчэй, Анатоль Пятровіч!»

Той ірвануўся, прабег некалькі крокаў і раптам запаволіў хаду. Гаспадар маленькай машыны далікатна кланяўся Людміле Аляксееўне і ўвесь свяціўся белазубаю ўсмешкаю. Смяяўся і паліцэйскі, узяўшыся ў бокі, залівауся рогатам і наш Віторыо. Не верылася, што хвіліну назад яны ледзь-ледзь не кідаліся адзін на аднаго з кулакамі. У цэнтры стаяла слуцкая дакторка, да яе нахілілася трое мужчын, нешта разглядалі і смяяліся. Анатоль Пятровіч спыніўся за некалькі крокаў ад іх. Раптам «пакрыўджаны» ўласнік моцна абняў Віторыо, пакланіўся Людміле Аляксееўне, ужо з машыны памахаў усім рукою і адразу знік у патоку машын. Да аўтобуса подбежкам спяшаліся шафёр і наша прыгожая дакторка.

Віторыо зірнуў на пісяг на машыне, махнуў рукою і скочыў у кабіну. Мы апанавалі Людмілу Аляксееўну пытаннямі, што яна такое сказала, што «ворагі» адразу сталі сябрамі, нават абдымацца пачалі.

— З усяго, што я сказала, ён зразумеў толькі адно слова — сувенір. А калі падала матрошку, паглядзелі б, што рабілася: дастаў самую маленькую, рагатаў, не раўнуючы, як малое дзіця. Паліцэйскі аж заходзіўся ад смеху.

— Цяпер усе штрафы будзем плаціць матрошкамі,— пажартаваў гід,— Віторыо, хутчэй на плошчу Гарыбальдзі!

Аўтобус імчаўся ў шырокай плыні мітуслівых і стракатых машын, сонца смаліла так, што да скураных сядзенняў нельга было дакрануцца.

Чатырыста рымскіх касцёлаў звanілі на імшу.

ПЕСНЯ

Прыгожая, крышку падобная на цыганку жанчына лёгка ўскочыла ў аўтобус, маленькаю моцнаю рукою сціснула мікрафон:

— Уфажаемых сафетскіх туристоф приветствую на древняя зэмля Элада. Я называюсь Роза Карвэли, наша шафёра — господин Спирос. Ми с вами в порт Пирэй...— і сыпанула цэлую старонку фактаў з турысцкага даведніка.

— Хвіліначку, хвіліначку,— перабівае яе кабета ў тонкіх «інтэлектуальных» акулярах без аправы.— Як называецца чацвёртая гара, Л-і-гіён ці Л-е-егіён?

Роза ўсміхаецца чорнымі іскрыстымі вачыма і паўтарае, нібы дыктант:

— Імітос, Пендэлікон, Парнітос, Э-г-а-ле-он.

Жанчына ў акулярах старанна запісвае слова ў слова. Яна ўжо нічога не бачыць, ні на што не звяртае ўвагі — піша і піша, небарака. А мы глядзім на вузкія вулачкі Пірэя, на прадаўцоў кавы, на прыгожых афінянак і статных грэкаў.

— Алена Кірылаўна, зірніце, зірніце, які...— штурхае Людміла Аляксееўна жанчыну з блакнотам і паказвае нешта за акном.

— Адчапіцеся! — агрызнулася жанчына ў акулярах,— вам глупства на ўме, а мне прыйдзецца з лекцыямі выступаць.

Да яе нахіляецца мой сусед, кандыдат эканамічных навук, і шэпча:

— Схавайце блакнот, а дома адгорнеце «Малую Савецкую Энцыклапедыю» том першы, на А, здаецца, старонка 667.

Алена Кірылаўна бліснула «інтэлектуальнымі» акулярамі, але адразу не здалася: нешта яшчэ пісала, але, відаць, толькі для прыклёпу, каб паказаць цвёрдасць характару і толькі ёй адной вядомую мэту такой стараннасці.

Але Афіны ёсць Афіны. Адны хочуць адразу ж пабачыць Алімпійскі стадыён, другія — помнік Байраку, хтосьці дапытваецца, дзе храм Гефеста, нехта прапануе хутчэй ехаць на Акропаль.

Прыгожая Роза ветліва ўсім усміхаецца, абяцае ўсё паказаць, а маўклівы Спірас тым часам дакладна па раскладзе вязе ў старажытны Карынф.

...Пясчаныя палі выпетралі на сонцы да хрусту. Паміж прыдарожных каменняў цвітуць агавы і макі, ружавеюць кусты алеандраў, цягнуцца вузкія палоскі парудзелых вінаграднікаў. Адзінокія жанчыны жнуць сярпамі. Не верыцца, што жнуць у маі. Аўсы пабялелі і выпрасталіся. Прамільгнулі нязжаты загончык, колкі ўзмежак, самотны каршун у сінім, без адзінай хмурынкі небе. Бо калі ў вышыні праплыве невялічкае воблачка, грэкі ўжо скардзяцца, што псуецца пагода.

Неба яснае. Сухі гарачы вецер нясе жоўты пыл і апальвае шчокі. Прывяла і маўчыць наша гаваркая Роза. Усе размяклі і прыціхлі ад спёкі і аднастайнасці пейзажу.

— А вы ўсё ж не грачанка,— толькі каб не маўчаць, звяртаецца да Розы мой сусед.

— Да-а-а. Я сама ис Югославия. Любляна мой город. После я училась консерватория. Но этот горьячий грек Корвели похитил и привёз меня с'юда,— весела смяецца Роза.

Спадзеючыся пачуць рамантычную гісторыю, прахапіліся ўсе сонныя, Алена Кірылаўна выхапіла свой тоўсты блакнот. Яна

замучвала гідаў пытаннямі: калі пабудаваны Пантэон, колькі зарабляе шафёр, запісвала цэны на масла і камбінацыі. Вось аб'ехала Еўропу, але апрача свайго блакнота нічога не бачыла: яна ў музеях, на хаду і ў аўтобусах запісвала даты нараджэння каралёў і славутых мастакоў, прозвішчы архітэктараў, памеры Віндзорскіх паркаў і шырыню парыжскіх мастоў.

Роза ўхілялася ад рамантычнай споведзі і, каб перавесці гаворку, спытала:

— А ви, конешна, все из Москва?

— Не,— адказаў мой сусед,— масквічы ў другой групе. А мы хто адкуль. Я, напрыклад, з Беларусі.

— Ви из Белорусия? — здзівілася Роза.

— Ага. Можа вам даводзілася бываць у нас?

— Нет, к сожалению, нет. Но ми знаем: это многострадальный и героический нарот. Ми преклоняемся перед вашим... как ето... мужеством.— Роза склала вузкія далоні, як на малітву, і пакланілася майму суседу.— Ми в Юлийские Альпы учились у белоруских партизанов делать, как его, «к-он-церт», рельсофая война. Спасыбо вам.— Роза моцна пацiснула руку майму суседу.

— Я тут не адзін,— засаромеўся ён,— вунь колькі нас, беларусаў.

Кожнаму хацелася падарыць нешта лепшае былой югаслаўскай партызанцы. Я перавярнуў кішэні, але, апрача адзінай паштоўкі, нічога не знайшоў. Хоць было і няёмка, я падаў яе Розе. Лепш штонебудзь, чым нічога. На паштоўцы былі намаляваны партызаны ў разведцы, а побач надрукавана песня. Роза ўчыталася ў ноты і пачала ледзь чутна мармытаць знаёмую мелодыю.

— Ви знаете ета песня? — спытала яна.

— Яе ў нас спяваюць усе і заўсёды.

Роза ўзяла паштоўку ў левую руку, а правую падняла, як дырыжор, і запела:

Ой, бярозы ды сосны,—
Партызанскія сёстры,
Ой, шумлівы ты лес малады,—

падхапіла наша беларуская група.

Песня загучала суладна і звонка. На другой страфе далучыліся мурманчане, літоўцы і латышы. Яны падхоплівалі прыпеў і паўторы кожнай страфы. Роза размахвала паштоўкай і спявала ў мікрафон. У яе вуснах міла гучалі беларускія словы са змененымі націскамі, але яна спрабавала папраўіцца і трапіць нам у тон.

Праз адчыненыя вокны аўтобуса наша песня плыла над збялелымі палямі Грэцыі, над вінаграднікамі, над чырванню прыдарожных макаў.

Калі даспявалі, Роза прыціснула паштоўку да грудзей.

— Это самый дорогой сувенир. Большой спасыбо...— і зусім ціха,— т-о-фа-рышы... А тэпер посмотрите налево. Здэсь, по преданию, встретились Езус Христос с пророком Петром...

Алена Кірылаўна зноў выхапіла свой разбрынялы блакнот. Па небе паплылі лёгкія хмурынкі: у Грэцыі псавалася надвор'е. А Роза ціха напявала «Лясную песню».

НАСТАЛЬГІЯ

З усіх гідаў толькі адзін называў нас «таварышы». Маленькі, усохлы з постаці і твару, з густа прысоленым сівізною вожыкам валасоў, ён быў непрыкметны сваёй шэрай будзённасцю. Толькі вялікія чорныя вочы праз шкельцы акуляраў прагна ўглядаліся ў кожнага і, здавалася, бачылі ўсё навылёт.

Гаварыў ён амаль без акцэнту, але трошачкі шапялявіў:

— Прашу прабачэння за дыкцыю. Два тыдні назад трапіў у аварыю, усё абышлося добра, толькі разам з люлькаю выскачылі зубы. Вось свішчу і накульгваю трохі. Трэба было яшчэ паляжаць, але хіба ўлежыш, калі прыязджаюць землякі?.. Будзем знаёмы: Сяргей Пятровіч Варэжнікаў,— паціскаючы кожнаму руку, ён часам перапытваў імя або па бацьку. Ужо ў аўтобусе ён беспамылкова называў кожнага з трыццаці васьмі турыстаў і да канца падарожжа ні разу не памыліўся.

Гаварыў Сяргей Пятровіч ад Гаўра да самага Парыжа. Відаць, згаладалы па роднай мове, ён ніяк не мог нагаварыцца. Часамі зацягвалася паўза: Сяргей Пятровіч пакутліва падбіраў патрэбнае слова, а яно выскачыла, рассыпалася, знікла. Круціцца нейкае сугучча, але ж не яно, не тое, што трэба. Праз некалькі дзён ён ужо гаварыў без запінкі.

— Надыхаўся роднага свежага паветра, акрыяў і памаладзеў,— прызнаваўся наш гаваркі гід. Кожнаму карцела дазнацца, калі і як ён трапіў сюды, але было няёмка вярэдзіць даўнія раны ў душы гэтага сімпатычнага чалавека. Так і маўчалі. Не ўтрымалася толькі Алена Кірылаўна і ні з таго ні з сяго бухнула:

— А чаго вас занесла сюды?

У Сяргея Пятровіча аж вочы пачырванелі, ён часта заморгаў, нешта замармытаў, а калі прайшло хваляванне, ціха сказаў:

— Усё гэта не так проста, таварышы... Сюды мяне прывезлі, калі мне было дванаццаць гадоў. Тут вучыўся, стаў інжынерам-будаўніком, мужам і бацькам.

У вайну як мог змагаўся з фашызмам. Як бачыце, пасівеў і пастарэў тут. А ўсё роўна — прахаплюся ноччу, і здаецца, трапіў у нейкую незнаёмую гасцініцу, а дом недзе там, на Астожанцы. Маскву ўяўляю толькі дваццатых гадоў: трамваі «аннушка» і «букашка», бярозавыя гаі ў Сакольніках.

Таму, як толькі прапанавалі суправаджаць вас, плюнуў на кульгавую нагу, на памятыя рэбры і паехаў, каб хоць трохі адвесці душу, пабыць сярод сваіх. Хоць я не прафесійны гід, але Парыж ведаю так, каб паказаць вам самае цікавае.

З Сяргеем Пятровічам у нас адразу ўстанавіўся кантакт і ўзаемная павага. Хоць і кульгаў і крывіўся часам ад болю, але першы ўзбягаў на плошчу Тракадэра, бег па ўсходках Трыумфальнай аркі, звыш праграмы вадзіў па начным Парыжы, дамогся, каб у выхадны дзень пусцілі нас у музей Радэна, знаёміў з букіністамі на ўзбярэжжы Сены. І развітваўся ён з намі дзе-небудзь у раёне бульвара Сен-Жэрмен або каля моста Святога Цвіка, калі Парыж патанаў у ліловым змроку майскай ночы. А раніцаю, пасвяжэлы і адпрасаваны, ужо чакаў у вестыбюлі гасцініцы.

У апошні дзень мы гасцявалі ў камуністаў парыжскага прыгарада Вілетаноус. Рабочыя прадмесці французскай сталіцы звычайна называюць чырвоным поясам Парыжа. У іх мэрыі ўзначальваюць камуністы, а працуюць яны так, каб на наступных выбарах перавагу аддалі іх партыі.

Уладу ў Вілетаноусе ўзначальваюць камуністы ўжо дваццаць тры гады. Яны будуюць рабочым дамы, школы, дзіцячыя сады і яслі. А дзе бяруць грошы? Як толькі могуць, вырываюць у гаспадароў заводаў і заводзікаў, у розных кампаній, дзе працуюць рабочыя іх гарадка.

Мэр гарадка — дробненькая, зграбная і вельмі рухавая П'ерэль Пецíто. Мы з ёю агледзелі выстаўку работ самадзейных мастакоў у клубе мэрыі, ад кацельнай да даху аблазілі некалькі новых дамоў, толькі што пабудаваных мэрыяй, абышлі дзесятак кватэр рабочых. Калі змарыліся шнураваць па лесвіцах, таварыш Пеціто ўпрасіла зайсці яшчэ хоць у дзве кватэры, каб не пакрыўдзіліся гаспадыні, што да іх не зайшлі савецкія таварышы. Прыйшлося пайсці. Ні на хвіліну ад нас не адставаў і Сяргей Пятровіч.

На змярканні нас паехалі праводзіць мадам Пеціто, тры пажылыя работніцы і два па-святочнаму апранутыя гарбары з абветранымі і загрубелымі рукамі. Мы ехалі амаль па пустой шашы. Там-сям каля

самых кюветаў стаялі пакінутыя аўтафургоны, грузавікі, рэфрыжэратары, пікапы і дарожныя машыны. На кожным кузаве бялеў папяровы квадрацік з надпісам «17 МАІ».

— Што гэта такое? Чаму кінуты машыны? — пацікавіліся мы.

— Паўгадзіны назад па ўсёй Францыі пачалася ўсеагульная забастоўка,— растлумачыў Сяргей Пятровіч.

Мы занепакоіліся: няўжо наш Ралан забастуе дзе-небудзь у полі, і нам прыйдзецца «загараць» да канца забастоўкі? Мадам Пеціто заўважыла наш неспакой, нешта сказала Сяргею Пятровічу. Той адразу супакоіў нас, што пагрузка і разгрузка савецкіх суднаў, абслугоўванне савецкіх грамадзян не лічыцца штрэйкбрэхерствам.

— Вось прыедзем у Гаўр і тады забастуем,— ён нешта сказаў Ралану, той азірнуўся і памахаў нам рукою.

Спыніліся ў маленькім, слаба асветленым гарадку недзе паміж Парыжам і Руанам. Вясна пахла цёплым дажджом і язмінам. На мокрым асфальце гойдаліся і расплываліся адбіткі неонавых рэклам. Агні расфарбавалі лужыны ў самыя яскравыя колеры, а вуліцы былі ледзь асветленыя і пустыя.

Мадам Пеціто і яе сябры запрасілі нас на вячэру ў рэстаран з вялікім рэкламным пеўнем. «Пеўнем» ён і завецца. Над дзвярыма бомкае званочак, як бомкаў у часы Бальзака, некалькі прыступак вядуць уніз, у даволі прасторную і ўтульную залу. Па белым абрусе доўгага стала з канца ў канец працягнулася дарожка з чырвоных ружаў і гваздзікаў. Такая нечаканасць кранула нас. Так гаспадар рэстаранчыка віншаваў сваіх гасцей — камуністаў. Абслугоўвала нас немаладая стомленая жонка гаспадара, часам і ён памагаў разліваць сухое віно, разносіў бананы і Мідыі ў вялікіх ракавінах замест талерак, раскладаў бутэрброды і салат і зноў станавіўся за сваю стойку.

У французаў не прынята гаварыць тосты, а на гэтай вячэры наш гід ледзве паспяваў перакладаць усё, што гаварылі мы і французы. Гаварылі шчыра і ўсхвалявана, часам са слязой і вялікай узрушанасцю. Пад апладысменты нехта з нашых мужчын ставіць на стол пляшку «Сталічнай». Частуем толькі французаў. Гаспадар цмокае і ад задавальнення заплюшчвае вочы, дае пакаштаваць жонцы і нават некалькі кропель маленькай чарнявай дачушцы. Прыклаўся да «маскоўскага напітку» і шафёр. Мы спалохаліся, што не даедзем у час, што можа затрымаць паліцыя. Супакоіў Сяргей Пятровіч:

— Французы п'юць віны з дзяцінства і кожны дзень, а пасля «Сталічнай» аўтобус пабяжыць яшчэ хутчэй. От пабачыце. Дарога вольная: Францыя бастуе.

На разыходзіны мы заспявалі «Бывайце здаровы». Спявалі хто на якой мове ведаў, патрапляючы ў мелодыю, імправізуючы нешта сваё, падцягвалі і французы. Гаспадар, стоячы за буфетам, спрабаваў дырыжыраваць.

Развіталіся горача і шчыра. Запісвалі адрасы (але так, вядома, ніхто нікому і не напісаў), абдымалі шыракаплечых гарбароў, цалавалі шурпатыя рукі пасівелых работніц. Яны вярталіся дамоў, а нам трэба было спяшацца на цеплаход. Ён быў нашым гасцінным, утульным і вельмі сваім домам. Аўтобус сапраўды ішоў весялей і жвавей: Ралан неяк бесклапотна круціў баранку і напяваў эстрадныя песенькі. За акном была цёмная вільготная ноч. Сяргей Пятровіч сядзеў наперадзе, згорблены, прыцішаны і сумны. Потым павярнуўся і папрасіў:

— Давайце паспяваем на развітанне.

Усе заварушыліся. «Кацюшу», «Прощай, любимый город» — падзяліліся жаданні і густы.

— А «Картошку» вы ведаеце? — спытаў Сяргей Пятровіч і ціха, трошкі шапялявячы, заспяваў. Мы падхапілі даўнюю піянерскую песню. Успомніліся колішнія паходы, вогнішчы над туманнаю рэчкаю, сябры тае далёкай пары. А што яна напомніла Сяргею Пятровічу, пра што ён думае цяпер?

Калі пераспявалі ледзь не ўсе папулярныя песні, пачалі інтэрнацыянальны канцэрт: літоўцы зацягнулі сваю меладычную дайну, неўзабаве ім падпяваў увесь аўтобус, гучала наша «А ў полі вярба». Песня змяняла песню.

Рэдкія сустрэчныя машыны сляпілі вочы і на хвіліну асвятлялі твары суседзяў. Сяргей Пятровіч сядзеў моўчкі, толькі паблісквалі акуляры і часам мільгаў профіль яго сухога твару.

Нібы вялізнае вогнішча, праплыў у тумане заліты агнямі Руан. Нехта спытаў, ці ёсць тут помнік Жанне д'Арк. Заўсёды чуйны да кожнага пытання Сяргей Пятровіч маўчаў. Я нахіліўся да яго. Вочы былі заплюшчаны, тонкія жылаватыя рукі абхапілі вострае калена, а па глыбокіх маршчынах на твары цяклі слёзы, ён іх толькі расцёр і павярнуўся да мяне.

— Прабачце, не вытрываў. Так заўсёды, як пачую нават самую вясёлую нашу песню,— ён падкрэсліў нашу і, памаўчаўшы, дадаў: — Каб вы толькі ведалі, як мне пуста і адзінока ў гэтым вялізным горадзе. Як у лесе. Адзін, зусім адзін. А ўспомню радзіму, уся душа баліць, крычаць хочацца. Чым далей, тым вастрэй боль. Мабыць, настальгія...

— А вы б вярнуліся...— асцярожна параіў я.

— Рад бы... Бачыце, жонка ў мяне дванаццаты год паралізаваная. Куды мне з ёю? Радні не засталося...— Памаўчаў.— А паміраць усё ж прыеду дадому.

— Што вы, Сяргей Пятровіч, не паміраць, жыць прыязджайце. Вы ж ведаеце, як у нас цяпер.

— Калі вы на дарозе дзе-небудзь убачыце маленькага сівога чалавека з чамаданчыкам, на ўсякі выпадак прыпыніцеся, магчыма, гэта буду я. Можа і дапамога ваша спатрэбіцца.— Ён горка ўсміхнуўся.— Прыеду, абавязкова прыеду, і назаўсёды.

У Гаўры на прычале ўжо ішла пагрузка. Каля трапа, залітага ўрачыстай ілюмінацыяй нашага цеплахода, станавіліся ў чаргу турысты. У цёмным небе трапятаў ярка-чырвоны сцяг.

— Чаму так рана адплываем? — здзівіліся мы.

— Здымаемся на дзве гадзіны раней,— растлумачыў адзін з нашых матросаў,— французскі лоцман павінен баставаць. Таму і спяшаемся.

На развітанне мы абняліся з Сяргеем Пятровічам, і я завязаў яму свой, слуцкай работы, гальштук.

— Прабачце, што нічога вартага няма пад рукамі,— ён мне даў карту Нармандыі з адзначаным нашым маршрутам і маленькую лістоўку з надпісам «17 MAI». Такі лісток Ралан ужо наляпіў на кузаў свайго аўтобуса.

Калі адшвартаваліся, мы яшчэ доўга глядзелі на апусцелы прычал. На ім стаяў адзіны маленькі чалавек з паднятаю рукою.

РУДАБЕЛЬСКАЯ РЭСПУБЛІКА

Дакументальная аповесць

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

1

За вокнамі — чорная волкая ноч: ні агеньчыка, ні znічкі.

Вагон гайдаўся і тузаўся на стыках. Цягнік ледзьве поўз у цемрадзь. Можна заскочыць да стрэлачніка, напіцца вады і зноў вярнуцца на сваё месца.

Як ішоў той цягнік, чым дыхаў — ніхто не ведаў, але ішоў, часам спыняўся, пыхкаў, лапатаў параю і ўсё ж поўз, марудна, няўпэўнена, вобмацкам, як сляпы. У закураных ліхтарах моргалі і дагаралі свечкі. Ніхто ў цягніку не спаў. Нават тых, каму ўдалося ўшчаміцца на верхнія паліцы, не браў сон. Хто цяжка ўздыхаў, а хто разважаў уголас:

— От бальшавікі кажуць: зямля — мужыку, фабрыкі — масцеравым. Так то яно так. А як узяць тую зямельку, калі яна панская. Заарэш, толькі сілу стопчаш ды насенне перавядзеш.

— Насенне ўзыдзе, а каму жаць прыйдзецца? От ты мне скажы. А як урэжуць па азадку дваццаць пяць шампалоў, як некалі ў пана Іваненкі.

— Э-э, калі тое было! Тады ж слабоду па царскім маніхвесце давалі, ды з рук не пускалі. Памятаеш — паткнуліся абрэзаць панскія валокі, а казакі па сцягняках як урэзалі, дык аж цяпер свярбяць. А гэтая слабела напраўдзешная, без цара і без пана. Ты б толькі бачыў: у Бабруйску на Казначэйскай падыходзіць дзяцюк да гарадавога, ды як суне кулаком у храпу, той юшкаю і заліўся. Лахі пад пахі ды драла.

— Як бы там пакуль што ні круцілася, а зямля цяперака наша,— стаяў на сваім малады салдат з пшанічнымі вусамі і з перавязанаю брудным бінтам рукою.

— Наша то наша, але ці будзе з яе каша? От вапрос! — сумняваўся сухенькі дзядок з рэдзенькаю барадкаю, колкімі брывамі і з маленькім, як печаны яблык, тварам. На старым выцертая рудая світа, на тоўста накручаных анучах ледзьве ліпелі лапці. У зубах храпла і свістала маленькая счарнелая люлечка. Не, дзядок не спрачаўся, а толькі ўголас гаварыў пра свае сумненні.

Гаманіў увесь вагон. У дыме ад самакрутак знікалі твары, расплываліся калматыя цені ў авечых шапках, кажухах і світах.

Да гаворкі старога з салдатам прыслухоўваўся чалавек у шынялі, у салдацкіх чаравіках з абмоткамі, у шапцы без какарды. Ён сядзеў у кутку, трымаючы паміж каленяў вінтоўку, пад лаўкаю ляжаў яго зацухмолены салдацкі мяшэчак. Ён здагадваўся, што стары і салдат з іхняй воласці, бо ведаюць пра пана Іваненку і пра тое, як мужыкі ў дзевяцьсот пятым годзе дзялілі панскую зямлю, помняць і казацкія бізуны. Але ні таго ні другога ў змроку пазнаць не мог.

— Дый ці доўга ўседзіць гэтая ўлась? — не сунімаўся дзед.— Дом Раманавых тры вякі стаяў, а Керанскі ледзь паўгода праліпеў. Кажуць, у спадніцы драла даў.

Чалавек у шынялі высунуўся на праход, прыгледзеўся да старога:

— Ці не з Карпілаўкі, дзед, будзе?

— А ты чый жа такі ўгадчык? Пачакай, лічнасць недзе бачыў,— дзядок падаўся наперад.— Эге, ці не Раманаў сынок сыскаўся? Толькі каторы?

— Глядзі ты, пазнаў. Ляксандра я, самы большы.

— Я і то думаю, ці не Салаўёў часам Латышок... У водведкі? А мо, дасць бог, насаўсім?

— Наваяваўся за сябе і за ўнукаў, калі дачакаю. Хопіць!.. Сыты па самую макаўку. Пара за зямлю брацца. А яна, дзед, нашая, і не сумнявайся. Крывёю заплацілі за кожны аршын, а купчую сам Ленін падпісаў.

— Ці не кантужаны ты, што ні мяне, ні старога адразу не пазнаў? — усміхнуўся салдат з перавязанаю рукою.

— Ну канечне, Анупрэй! — ляпнуў Аляксандр салдата па плячы.— Дзе ж цябе, чорта, пазнаеш: завусацеў, перапаў, толькі нос ды вусы тырчаць. Як гэта табе собіла нарвацца на дурную кулю?

— Эт, ерундовіна. Кукса гэтая ў мяне мудрэй пропуска, каму не тыцну — дарогу дае. Цяпер дадому па чыстай. Тры гады са смерцю ў жмуркі гуляў. Пара старым памагчы і самому на ногі ўзбіцца.— А я, брат, сёмы год як з дому,— памаўчаў, уздыхнуў.— Дзе цяпер той дом, сам не ведаю.

— Ха, чашы пра-а-менька ў Харомнае. Стары з Ганнаю ды Марылькаю на пачатку вайны туды перабраліся,— сказаў дзядок з рэдзенькаю бародкаю.— Яго пан з Хлебавай паляны прапёр. А колькі ён там, гарэтнік, карчоў папаварочваў, колькі карэнняў пападраў, зямлю, як пух, вырабіў, а яго каленам пад зад — і ўвесь табе лад. Дык ён у Гатальскага цяпер з траціны петуецца. З дачкою ўпрэгліся, а сыны за веру, цара і ацечаства ў акопах крываваю юшкай умываюцца.

— Цяпер і я бачу, што гэта дзядзька Цярэшка. Змарнелі ж вы нешта. Каб так дзе сустрэў, дык хоць забі не прызнаў бы.

— Дзіва што змарнеў. Не з вяселля, браце, еду. Дзесяць месяцаў вошы ў бабруйскай цюрме прудзіў. Баланды з тараном пасёрбаеш, сухара згрызеш, а дровы цэлы дзень рэж.

— За што ж гэта вас? — запытаў Аляксандр.

— Каб жа ведаў за што! Ат, за пусты мех, а ў мяху смех. Прысукаўся Урангеляў гіцаль з двара, бытта хвойку ў панскім лесе спусціў, каб з яго сукравіцу пускалі. І павалаклі Цярэшку ў казённы дом. Каб жа сядзець! Пасядзеў бы ўжо, хоць аддыхнуў бы за свой век. Дзе ты бачыў! Трасцу ўседзіш — ускочыць у камеру стражнік і давай сашкаю ад патыліцы да галёнак хвастаць. Дальбог, мужчынкі, не пры вас кажучы, шкура, як на сабаку трашчыць, хоць на бубен нацягвай. І трэба ж такое шчасце! Якраз перад тым, як Мікалашку скінуць, упяклі аж на тры гады. Тых, што процi цара гаварылі і афішкі падкідалі, павыпускалі, а мне кажуць: «Сядзі, зладзюга». От і сядзеў.

— Хто ж цябе выпусціў, дзед? — запытаў Аляксандр.

— Хто? Хто? Дай ім бог здароўечка, бальшавікі. І трэба ж якраз сну прывярзціся. Ні з таго ні з сяго гарачымі аладкамі запахла і бытта старая снедаць катурхае. Ускочыў, аж дулю пад нос — цюрма, братачка, цюрма. Ні аладак, ні бабы. Ужо і вывіднела, а пад'ёму не звоняць, пайку не даюць і на работу не гоняць. Паўставалі, у дзверы гасім — хоць бы табе жывая душа азвалася. Чуваць толькі бегае нехта па калідоры. Пагрукалі крапчэй, аж завала — бразь. Ускаквае ў камару нейкі чорненькі, от такенькі, не больш за мяне, у хромавым каптаніку і шапка ўся шкураная. Ага, дальбог, не брашу. Ускаквае і кажа, дай яму доўгі век, «Выходзьце, кажа, з вяцічамі. Слабода, кажа, таварышы. Новы пераварот у Піцеры. Самы глаўны бальшавік, бытта, бумагу выпусціў, што слабода ўсім. І яшчэ, праўда ці не, але казаў, што зямля — мужыку без усялякага там выкупу, а хвабрыкі — масцеравым за так аддадуць. Ета, казаў, Савецкая ўдасць завецца. А цэрквы і цюрмы, кажа, трэба зраўняць з зямлёю. Ну, цюрмы я сам бы ўсе папаліў, а што ім цэрквы зашкодзілі? Без бога, як той казаў, ні да парога. Без веры чалавек, як гавяда бязрогая.

Аляксандр засмяяўся. Ён паклаў руку на плячо старому:

— Царква, дзядзька Цярэшка, тая ж цюрма для душы чалавека. А колькі зямлі папоўскай па ўсёй Расіі! Чыя яна? Наша! На фронце равуць грывастыя стаеннікі з крыжамі ў руках, забіваць бласлаўляюць, на смерць жывых саборуюць, а за што? От і мазгуй, чыя вера лепшая.

У ліхтары дагарала свечка. Вагон стукаў і рыпеў, зыбаючыся на стыках і стрэлках. За акном чарнела асенняя ноч. Аляксандр на самай верхняй паліцы ўгледзеў шчыгульныя хромавыя боты, што вытыркаліся з-пад афіцэрскага шыняля, цёмную патыліцу, а вуха і твар былі прыкрыты вайсковай фуражкай без какарды.

— Нейкае ваша благароддзе едзе ў наш бок,— кіўнуў на паліцу.

— Садзіўся аскубаны афіцэрык без палётаў, і гузікі сукном паабшываныя. Здэцца, з Ермаліцкай пароды. Як зашыўся ў Бабруйску, дык дасюль не чхнуў ні разу. Відаць, не ў свой вагон сеў,— адказаў стары Цярэшка.

Цягнік спыняўся каля нейкіх слабенькіх агеньчыкаў, чухкаў паравоз, знадворку чутна была лаянка асіплых галасоў. За акном праплывала жоўтая пляма ліхтара, спалохана вішчаў гудок, і зноў павольна ляскалі колы, калыхаўся састаў і поўз у цемрадзь.

У вагоне храплі, чухаліся і мармыталі спрасоння. Стаяў цяжкі дух разапрэлых ануч і аўчын, пякельнага самасаду і дзёгцю. У цёмных кутках дзядзькі гаманілі пра надзелы, пра казённы і панскі лес, пыталіся адзін у аднаго, ці надоўга тая слабода, ці не боязна дзяліць зямлю, каб потым гэта бокам не вылезла.

Аляксандр прыткнуўся на краёчку лаўкі, прыплюшчыў вочы, але не спаў. Ён прыслухоўваўся да ўсяго, пра што гаманілі. Сялянскія трывогі і няўпэўненасць былі зразумелыя яму: людзям не верылася, што зямля можа быць іхняй — скінулі цара, а паны як былі, так і асталіся, і той жа стражнік з мешалкаю пры боку хадзіў па сяле і не аднаго такога Цярэшку ні за панюх табакі загнаў у кутузку. От і баяцца яшчэ. А яны ж цяпер самі — сіла. Толькі адкрый ім вочы, каб паверылі ў сябе, каб зразумелі, што стрэслася ў свеце.

Аляксандр успамінаў усё, што бачыў і перажыў за гэты тыдзень. Няўжо прайшоў толькі тыдзень? Ён зірнуў на свае каляныя чаравікі. Здавалася, з іх яшчэ не атросся пыл петраградскіх вуліц, а шынель пахне дымам кастроў, што палалі ля Смольнага і на плошчы перад Зімнім. Ён бег разам з матросамі і салдатамі па гэтай плошчы, лез праз чыгунныя вароты, туліўся да шурак дроў, да мокрых сцен. Потым па мяккіх дыванах ступаў з прыступкі на прыступку, усё вышэй і вышэй, у такім бляску, што аж сляпіла вочы. Бачыў, як матросы выводзілі напалоханых чырванамордых міністраў у расшпіленых мундзірах і накінутых на плечы палітонах, як салдаты ў вялізных залах, у пераходах, калідорах і цёмных бакоўках шукалі Керанскага.

Круцілася ў галаве кола ўспамінаў: даўжэзныя гаманлівыя, поўныя салдат і матросаў калідоры Смольнага. Здавалася, ён і цяпер чуе бразгат вінтовак і кацялкоў, грукат падкаваных ботаў каравула.

Запомнілася, як з вялікіх дзвярэй, трымаючы ў руцэ доўгую тэлеграфную стужку, выставіўшы наперад плячо, нібыта разразаючы тугі вецер, прабег па калідоры невысокі з лысінаю чалавек. Усе расступіліся, давалі яму дарогу. Ён з некім вітаўся, нешта гаварыў і так, як з'явіўся, нечакана знік за высокімі дзвярамі. Услед за ім каціўся шэпт: «Ленін, Ленін пайшоў! Бачыў Леніна? Гэта ж ён».

Зноў нарастаў грукат прыкладаў і крокаў. Аляксандр прахапіўся. Стукалі колы. Насупраць, скурчыўшыся, як малое дзіця, спаў дзядзька Цярэшка. Храплі і мармыталі ў сне мужчыны і кабеты. Прыткнуўся шчакою да жалезнага прэнта і роўна соп Анупрэй. Толькі круціўся на мулкай паліцы «аскубаны» афіцэрык. Убачыўшы Аляксандра, ён прыкінуўся, што спіць.

Аляксандр прыхінуўся да акна, хацеў пазнаць, дзе яны едуць. Да чорнай шыбіны папрымярзалі снежныя крупы, пашарэла зямля, і больш нічога не было відно.

Так болей ён і не заснуў, аж пакуль не прыехалі ў Ратміравічы. Далей цягніку не было куды ісці — тупік.

Загуў, замітусіўся, загаманіў вагон. Свечка даўно дагарэла. Спрасонку ўсе таўкліся, штурхаліся, тыцкаліся, як сляпыя. З-пад ніжніх лавак сунуліся нечыя ногі, на іх наступалі тыя, што праціскаліся ў праходзе, спатыкаліся і лаяліся на чым свет стаіць, зверху на галовы спаўзалі клункі, лубяныя каробкі і торбы, ссоўваліся спіны ў кажушках і світках.

— Параска, га, Параска, дзе ты там? Ці не ў цябе мая торба?

— Куды прэш, каб табе паўлазіла!

— Мірон, уставай, прыехалі!

— От даваяваліся, што няма і свечкі,— гугнявіў сіпаты голас.

— І сноўдаемся, як тыя авечкі,— у лад яму адказала бойкая жанчына.

Але хутка ўсе агледзеліся: на дварэ сінеў халодны ранак, а ў акно свяціў жоўты станцыйны ліхтар.

Аляксандр пачапіў мяшэчак на адно плячо, перакінуў вітоўку і, калі схлынуў натоўп, падаўся да дзвярэй. За ім выйшлі Анупрэй і Цярэшка.

Гразь падшэрхла. На стрэхах і ў разорах бялеў першы кволы сняжок, нібы хто прысаліў зямлю. Пасля вагоннай цеснаты і распаранай духаты цела калацілі дрыжыкі, вецер ва ўсе бакі раздзімаў тонкі выцерты шынель.

Аляксандр падперазаўся і азірнуўся: вагоны апусцелі, у парадзелым змроку людзі разыходзіліся хто куды. Не відно было толькі афіцэрыка з верхняй паліцы.

Цярэшка здагадаўся, каго выглядае Аляксандр.

— Будзіў гэтага Ермальчука, а ён бытта апруцянеў.

— Дзе ты бачыў! Яму з намі не па дарозе. Хадзем, мужчынка

Размінаючы пругкія грудкі стылай гразі, яны ўтрох звярнулі на сцежку і спорна пайшлі праз густы ракітнік, што рос адразу за станцыяй. Пад нагамі шамацела хрусткае лісце.

Над вёскаю падымаліся белыя стаўбуны дыму, а ў акенцах пагойдвалася і дрыжала няроўнае святло — палілі ў печах. Крычалі пеўні, вішчалі парсюкі, рыпелі пры студнях вочапы. Пачынаўся сінявата-шэры ранак позняй восені.

Усе гэтыя гукі, гаркаваты пах дыму і прыгарэлай бульбы, нізкае неба і прыцярушаная першым сняжком зямля былі Аляксандру да шчымлівага болю знаёмыя і родныя. Ён успамінаў гэтыя краявіды ў акопах пад Перамышлем, у балотах Піншчыны, у Царскасельскім шпіталі. Яны мроіліся яму бяссоннымі начамі ў Смольным і часам не верылася, што зноў давядзецца хадзіць па родных сцежках.

Сем гадоў ён не быў дома, сем гадоў нічога не чуў пра бацьку і Марыльку, пра добрую і чулую мачаху. Усіх мачах звычайна лаюць і клянуць, а цётка Ганна была як родная маці — чатырох выгадавала. Яго, Петрыка і Косціка выправіла ў салдаты. Успомнілася, як праводзіла яго ажно да Парыч, усё нешта пхала ў торбу і галасіла, як па родным сыне.

Да вайны Алясандр служыў у Гатчыне, у кавалерыйскім палку, і тады-сяды палунаў ад бацькі кароткія пісьмы. Стары бедаваў, што цяжка адрабляць арэнду: Косцік яшчэ слабаваты, Марылька, хоць пруткая і добра ўлягае ў работу, але ж вельмі маладзенькая, і яе шкода залыгваць у ярмо, а Петрыка забралі ў салдаты. Пісаў, што Рагуля ацяліла бычка з белаю лысінкаю, і яны збіраюцца яго гадаваць. Бацькавы пісьмы пахлі роднаю хатаю, нагадвалі маленства ў Хлебавай паляне, цесную зямлянку на ўзлессі. Тады яшчэ жыла мама. Статная, бялявая і зусім маладая. Тата яе зваў Лавізаю. Сынок часам папраўляў яго:

— Не Лавіза, а Луіза наша мамка.

— А хіба не адно і тое? Лавіза яшчэ лягчэй.

Мама гаварыла па-латышску, спявала латышскія калыханкі і расказвала дзецям казкі далёкай Курляндыі. Часам заходзіў адведаць дзед. Высокі, крыху сагнуты, вусаты Крышан Якшэвіч. Ён зімою і летам насіў камізэльку з казловае кажушыны. Садзіўся на парозе цьмянай зямлянкі і моўчкі курыў. Відаць, нудзіўся па сваёй Курляндыі, шкадаваў, што дачку ззамаладу абселі дзеці, што б'ецца яна ад цямна да цямна на панскіх лядах, а дастатку і шчасця не відно.

Стары Крышан шанаваў свайго зяця Рамана за працавітасць, цвярозасць і сумленне. Любіў ён і ўнукаў, але нейкаю стрыманаю маўкліваю любоўю.

Аляксандру ўспаміналася, як вечарамі каля камінка бацька латаў хамут ці аброць і расказваў дзецям пра сваю маладосць, пра тое, як адразу пасля жаніцьбы пайшоў да панскага ўпраўляючага Ганса Хрыстафоравіча Мухеля сказаць, што кончылася яго і Луізіна парабкоўства. Ён папрасіў на першы час за адработкі, а як разжывуцца, у арэнду кавалачак зямлі.

— Зэмля нужна сдэлать,— адказаў сухапары немец.

Раман не разумеў, як можна «сдэлать» зямлю, і толькі моўчкі лыпаў вачамі.

— Рубіт лес, вірывайт корні, как его, пэнькі, пэнькі. Там — зэмля, хлебный зэмля, будэт хлебный паляна. Панімайт?

Так і згадзіліся. Раману за балацінаю адвялі кавалачак лесу. Удваіх з маладой жонкаю выкапалі зямлянку, накалолі плашак, абклалі імі сцены, з гліны збілі печ, яловай карою і дзёрнам прыкідалі страху і пачалі жыць. Валілі сосны, палілі лаўжы, хадзілі закураныя і паабдзіраныя, як чэрці. Падсякалі, абкопвалі, доўгімі вагамі выдзіралі пні, па некалькі разоў капанічылі кожны лапік дзірвану. Плуга ж не ўваб'еш у тое ламачча. А ўвосень пасеялі пуды са тры жыта. Першыя чатыры гады, пакуль карчавалі, арэнды Мухель не браў. На пяты год Раман збіраў па капейцы, па залатоўцы, каб аддаць Мухелю пяцьдзесят рублёў, на шосты — сто, а на сёмы — усе паўтары сотні.

Ступаючы ўскрай дарогі, Аляксандр глядзеў на заінелыя лугі і балаціны, на далёкія і блізкія лясы і думаў: «Цяпер гэта ўсё наша». З ім параўняўся дзядзька Цярэшка. Відаць, старому карцела пагаварыць, бо гамонячы ісці весялей і не так дарога сцягваецца. Ён кіўнуў галавою на абвіслы мяшэчак, што целяпаўся за Аляксандраваю спіною:

— Служыў, служыў, кажаш, хлопча, ваяваў, ваяваў і ў самым Піцеры быў, а торбачка, як вымя ў ялаўкі, матляецца.

— Тут, дзядзька, такое багацце — цаны яму няма. Усім хопіць.

Цярэшка падбег бліжэй, азірнуўся і шэптам спытаў:

— Няўжо золата?

Аляксандр толькі ўсміхнуўся.

— Можа і праўда ў царскіх пакоях наадкалупваў? Там жа, мабыць, і завесы і клямкі залатыя. Нааддзіраў бы з дзесятак, от бы і было на разжытак. Брэшуць ці не, што ў цара Мікалая гаршчок пад ложкам і той залаты быў.

— Брэшуць, дзед. Усё золата Мікалашка на снарады пераліў ды на генеральскія крыжы.

— А ты хоць які крыжык заслужыў?

— Заслужыў... Добра, што не бярозавы. Два «Георга», чатыры кулі і тры медалі заслужыў. От і ўвесь мой набытак за сем гадоў царскай службы.

Дзед Цярэшка адстаў і пайшоў следам. Ён усё пазіраў на зашмальцаваную торбачку і думаў: «Ніхто і не змікіціць, якое багацце чалавек нясе. Дзіва што і стрэльбу з сабою ўзяў. Калі што, дык бараніцца ёсць чым. А ў мяне? Жменю вошай на волю нясу, мех ануч ды арыштанцкую міску з кубкам. Не кідаць жа дабро ў пустой камеры».

Ішлі моўчкі. Вецер працінаў бок, ляскаў крысамі шыняля, сек у шчокі дробнаю колкаю крупкай.

На загонах палегла схопленая першымі замаразкамі рунь, сінелі прыцярушаныя нясмелым сняжком папары, над пацямнелымі стагамі крычалі вароны і садзіліся на стромкія сцежары. Такога прастору, такой цішыні ў Аляксандравым жыцці даўно не было. Ад хуткай хады ён расчырванеўся і расшпіліў каўнер шыняля. А думкі, успаміны, абрыўкі далёкага і блізкага мінулага не давалі спакою. Можа таму, што за апошнія гады не было калі ўспамінаць і думаць пра родныя мясціны: тры гады ў акопах, у гразі і ў крыві, заўсёды на мушцы. Толькі і ведаў тады: зараджай, страляй, ляці ў атаку, адступай, поўзай у акопе, дыхай парахавым дымам і прэллю сырой зямлі, гарачай крывёю і потам. Часам так хацелася ўзлезці на цёплую чарэнь бацькавай печы і моцна заснуць пад спеў цвыркуна і гоман ветру. Але ўсё гэта было такім далёкім і недасяжным, што не хацелася дарэмна вярэдзіць душу. Цяпер ён даў волю сваім думкам.

У кожнага чалавека ёсць патрэба час ад часу ўспамінаць сваё жыццё з маленства і да сённяшняга дня. Адны ўмеюць складна расказваць пра перажытае, ёсць здатныя прыхлусіць, ды так, што самі вераць у тое, чаго ніколі не было. А негаваркія людзі, ідучы ў далёкую дарогу ці едучы на возе, неўпрыкметкі ўспамінаюць даўняе мінулае, думаюць, што трэба зрабіць заўтра, як жыць далей. На тое і чалавек, каб думаць.

Дарогаю дадому ўспамінаў Аляксандр Салавей сваё дзяцінства і маладыя гады. І так усё выразна ажывала ў памяці, што часамі здавалася, ці не ўчора гэта было.

Ён бачыў Хлебную паляну — лапік зямлі, раскарчаванай бацькамі сярод дрымучага лесу. Хлапчуком ён баяўся ваўкоў і страшыдлаў, што кігікалі то савою, то раўлі крумкачом. Потым адважыўся і пайшоў па сунічных узгорках, па грыбных баравінах, па цупкім брусьнічніку і багуне. Лес быў таямнічы і ласкавы. Успаміналася

бясхлебіца кожнай вясны, недароды і нястачы. Але ніколі ў сваёй хаце ён не чуў ні папрокаў, ні сварак. Калі так-сяк скідалі хату і трохі разжыліся, бацька выпісаў газету і вечарамі чытаў уголас усёй сям'і, хоць маці і яны, малыя, кепска разумелі тое, што ён чытаў: усе, апрача бацькі, гаварылі на матчынай мове.

Некалі ў Рудабелку аж з Курляндыі пераехала сямей сорак латышоў. Адны былі парабкамі ў пана Іваненкі, другія арандавалі такія ж ляды, як і ягоны бацька, трэція бандарылі, стальмахавалі, рабілі на бровары ці ў млынах.

Увосень нанялі латышы паўхаты і стары Трэйзін пачаў вучыць дзяцей. А ў нядзелю сюды збіраліся мужчыны і кабеты, каб памаліцца богу.

Чатыры зімы адхадзіў у гэтую школу Аляксандр. Ён добра чытаў і пісаў, складаў і памнажаў, але больш за ўсё любіў кніжкі пра расліны. Іх даваў яму настаўнік і часта казаў: «Вырасцеш, навучышся і будзеш аграномам». Аляксандр і сам марыў уведаць сакрэт, каб зямля добра радзіла, каб не было недародаў, каб не пухлі з голаду дзеці. Яму так хацелася абдурыць пана і збіраць на сваіх лядах столькі жыта і бульбы, што ні Мухелю, ні Іваненку і не снілася.

Але дзе там яму было да таго аграномства!

Увярэдзілася, варочаючы калоды ў лесе, маці. Паенчыла, пастагнала з тыдзень і згарэла, як свечка. А бацька толькі што выплаціў арэнду, і ў хаце не было болей ані шэлега, каб наняць папа і адслужыць па нябожчыцы малебен. Не было грошай і ў дзеда. Прыйшлося ўпрасіць айца Серафіма, каб хоць за адработкі правёў гаротніцу на вечны спакой. Потым усю вясну Аляксандр араў і баранаваў папоўскія маргі...

Яму зрабілася маркотна і горка ад гэтых успамінаў. Ён павярнуўся назад, счакаў, пакуль дагоніць Цярэшка, і запытаў у яго:

— А Пракоп Гошка яшчэ жывы?

— Гэта каторы Пракоп, мо Піvавар?

— Але, Півавар,— усміхнуўся Салавей.

— Што яму адходзіць? Ніякая трасца не бярэ.

Аляксандр зноў пайшоў спорнаю хадой і ўспомніў,

як некалі Пракоп на сваім хутары на хрэсьбіны варыў піва. А яно так усхадзілася, што выбіла шпунт. І трэба ж было, каб той шпунт якраз уцэліў Пракопу ў лабаціну, ды так лупянуў, што той аж звіўся. Паўдня адлівалі няшчаснага. Пра ўсё гэта напісаў Аляксандр заметачку і паслаў у Рыгу, у латышскую газету «Dienas Lapa»[1] Праз колькі

[1] Штодзённы лісток». Адзін час газету рэдагавалі Ян Райніс і Пятро Стучка.

тыдняў прыйшла тая газетка ў Рудабелку, прачыталі спачатку латышы, а потым пераказвалі кожнаму рудабельцу. Ну ж і парагаталі тады з Пракопа. Ад таго і пайшло — Півавар і Півавар. Аж дасюль не забыліся, і дзяцей, мабыць, пiвaвapaмi завуць.

Калі добра вывіднела, узышлі на халопеніцкі мост. На берагах пасівеў няскошаны сітнік, на голай лазе дрыжаў доўгенькі чырвоны лісцік. Завівалася на вірах цёмная вада.

Спыніліся перадыхнуць. Аляксандр паставіў каля парэнчы вінтоўку, дастаў кісет і пачаў частаваць фабрычнаю махоркай.

Стары доўга цмокаў люлькаю, а як добра ўгарэлася, сеў на брус, прыжмурыў хітранькія маленькія вочкі і пачаў распытваць:

— Скажы ты мне, Ляксандра, хто ж цяпер намі камандаваць будзе? Цара скінулі, міністраў разагналі, гэты аблакацік, кажаш, у спадніцы ўцёк. А без галавы ды без аброці народ, як чарада авечак без барана, разбрыдзецца куды каторы. Дык як яно будзе, а? Без, уласці неяк непрывычна.

— Удасць, дзядзька, у народа цяпер. Саветы будуць усім кіраваць. Рабочыя, сяляне, салдаты выбіраюць сваіх дэпутатаў, тыя збіраюцца і рашаюць, што і як рабіць. Саветы цяпер усяму галава.

— А хто ж будзе самы глаўны над тымі саветамі, каб слухаліся яго, ну... можа часам пабойваліся. Бо дай чалавеку волю, каб ён рабіў што захоча, паперагрызаюць адзін аднаго. Скажам, табе захочацца ўхапіць лепшую валоку панскай зямлі, і я на яе прыцэліўся, от і счэпімся загрудкі — каламі не разбароніш.

Не, браце, улась трэба, каб парадак буў.— І стары сціснуў брудны жылаваты кулак.

— На тое бальшавікі і рэвалюцыю рабілі, каб мы самі гаспадарамі над усім былі.

— А хто яны, тыя бальшавікі, скажы ты мне, хлопча? Кажуць, бальшавікі, бальшавікі, хоць бы аднаго пабачыць, што за ён.

— Паглядзі на мяне, дзед.

— І на мяне,— разгладзіў пшанічныя вусы Анупрэй.

Цярэшка палыпаў вачыма, павярнуўся да аднаго, да другога, нібы бачыў іх першы раз, устаў, пачапіў на плечы мяшэчак і першы сышоў з моста.

— А я тады хто? Меншавік? — агрызнуўся ён.

Да дому аставалася вёрст восем.

2

Хутар Сераброн стаяў у лесе, як у вянку. Наўкруг яго было валок дзесяць дагледжанай і добра ўробленай зямлі. Сярод саду — вялікі

дом пад бляшаным дахам, цераз дарогу — абора і доўгі свіран з часанага бруса.

Да веснічак пад'ехала фурманка. З воза саскочыў той самы «абскубаны афіцэрых», якога так і не дабудзіўся Цярэшка ў Ратміравічах, ён счакаў, пакуль усе выйшлі з вагона, забраў свой чамадан і пайшоў наймаць фурманку, каб даехаць дадому. Доўга таргаваўся з упартым дзедам, якімі грашамі яму плаціць. Мікалаеўскіх той не браў, думскіх і керанак за грошы не прызнаваў і ўсё казаў: «От каб золатам, можна было б і падвезці. Гэта ж вярстоў са дваццаць, калі не болей, будзе».

Ледзьве ўмалёгаў яго Казік Ермаліцкі і такі прыехаў да бацькавага дому. Ён ацерабіўся ад саломы, забраў свой куфэрак і моўчкі пасунуўся да фортакі.

З будкі выскачыў велічынёю з добрае цяля руды ваўкадаў і, звонячы па напнутым дроце кольцам ланцуга, кінуўся насустрач Казіку. Той адскочыў і прычыніў брамку. Сабака станавіўся на дыбкі, кідаўся з боку ў бок, выскаляючы вялікія жоўтыя іклы, ашыйнік падымаў на хібе цупкую поўсць.

— Пірат, Пірат, што ж ты, дурненькі, сваіх не пазнаеш! — улагоджваў яго Казік. Гэта быў не той Пірат, якога ён некалі гадаваў шчанюком, другі — страшнейшы і большы. Але Казік ведаў, што ўсіх сабак, якія вяліся ў іх двары, бацька інакш не зваў, як Пірат.

І гэты крутнуў хвастом, перастаў кідацца, але ўсё яшчэ вурчэў і выскаляўся.

У акне нехта паказаўся ў белай хусцінцы і знік. Але з хаты ніхто не выходзіў.

Пірат гыркаў і мітусіўся каля самай форткі. Возьмецца Казік за клямку, а сабака — зноў на дыбкі і заліваецца брэхам.

Ляпнулі і шырока расчыніліся дзверы, на ганак выйшаў бацька. Здавалася, ён паменшаў, раздаўся ў плячах, зусім аблысеў.

— Пірат, на месца! — Сабака ўтуліўся і нехаця пасунуўся ў будку.— Што васпану трэба? — спытаў стары, не сыходзячы з ганка.

— Ці не тут жыве Андрэй Ермаліцкі? — захацелася падгартаваць Казіку.

— А каб цябе бог любіў! Няўжо сынок! Анэта, чуеш! Барзджэй сюды! — І стары кінуўся сыну насустрач.

Ён пказытаў Казікаву шчаку калючай барадою, ухапіў цяжкі куфэрак і панёс да ганка. Выціраючы аб фартух рукі, насустрач бегла маці. Яна слізкімі губамі патыцкалася ў сынаву шчаку і ў цупкія падкручаныя вусікі, пачала смаркацца і выціраць фартухом слёзы.

— А дзіцятка ж маё! Матчыны малітвы дайшлі да ўсявышняга! Дзякаваць богу, што цэлы вярнуўся!

У доме ўсё было так, як і да Казікавага ад'езду. Стаялі два вялізныя, акаваныя жалезнымі шынамі куфры, сточаны шашалем камод, доўгая дубовая канапа. Толькі разлапушыліся фікусы і пазасланялі вокны. Маці бегала ў клець, мітусілася каля прыпечка. На трынозе цвырчэла яечня, бацька кроіў чырвоную, добра завэнджаную паляндвіцу.

Казік у споднім кашулі плёскаўся і фыркаў над вялікаю мядніцай. Потым доўга прычэсваўся перад счарнелым аблузаным люстрам, падбіваў рукою густыя каштанавыя валасы, падкручваў кароткія вусікі.

— А дзе ж Гэлька? — успомніў ён пра сястру.

— Ат, скруцілася дурніца. Ніякага зладу з ёю няма. Можа б ты паўшчуваў. Я ўжо і лейцамі гразіўся, і замуж хацеў за Невяроўшчыка аддаць, дык і ні блізка. Ушалопалася ў нашага парабка. Можа ж помніш Івана Кандратавага з Кавалёў? Бясштанік з галадранцаў, а так сабою відны, чубаты і не гультай. Хацеў яго яшчэ да Юр'я прагнаць, дык ушчала такі лямант: «І павешуся, і ўтаплюся...» Чаго добрага, думаю, і праўда, рукі на сябе, дурніца, наложыць, сораму не абярэшся. І так усім наша дабро вочы коле. А сёння досвіткам у млын разам паехалі. Як ведаў, што шатровачка на блінцы спатрэбіцца. Гэта ж такі госць чаканы і неспадзяваны.

Казік спахмурнеў. Сястру ён пакінуў цыбатым падлеткам, а цяпер, выходзіць,— паненка. Хітры, відаць, гэты парабчук — зачмурыў ёй галаву, а сам на бацькаў хутар аблізваецца. Думаў, больш наследнікаў няма, жывым хацеў пахаваць.

— Парабчука гэтага, тата, каб і духу тут не было,— закамандаваў Казік.— А баіцеся — сам з ім упраўлюся.

— Памажы табе божа, сынок.

Маці заслала велікодны кужэльны абрус, расставіла талеркі, унесла запацелую бутлю вішнёўкі, дастала з палічкі прысадзістыя рубчастыя чаркі.

Сына пасадзілі на кут пад абразы. Побач з Мікалаем-цудатворцам вісеў партрэт «імператара і самадзержца ўсея Русі Мікалая другога». Казік сядзеў у расшпіленым мундзіры. Бацька, наліваючы ў чаркі, не зводзіў з сына вачэй.

— За яго імператарскую вялікасць і ўсю царскую фамілію,— устаўшы, апаражніў Казік сваю чарку. Бацька падняцца не здагадаўся, перакуліў кілішак, крэкнуў і занюхаў мякішам хлеба.

— Сярдзітая, халера, спірытус з панскага бровара.— Стары ўторкнуў на відэлец тоўстую празрыстую скварку і пачаў жаваць. Маці толькі прыгубіла чарку і выскачыла ў кухню.

— Дык што гэта будзе, скажы ты мне, Казічак? Як жыцьмем?

— А што? Жыцьмем, як жылі.

— Рэзрух нейкі пайшоў. Не разбярэш, што да чаго. Рудабельскія галадранцы плявузгаюць, што ўжо і Керанскага скінулі. Якія ж грошы цяпер будуць, скажы ты мне? Кацярыны ляснулі, керанкамі хоць падатрыся, а я тыя і гэтыя берагу. Пойдуць, няпраўда, і яшчэ ў якой цане будуць.

— Керанскі Аляксандр Фёдаравіч праспаў Расію на царыцыных пярынах, і грошы яго можаце спусціць, пакуль не ўсе ведаюць. А царбацюшка яшчэ пакажа сябе. Генералы прыдушаць гэты цёмны зброд. Сілу збіраюць вялікую. І нам тут няма чаго драмаць у шапку.

Бацька падліваў у чаркі і не прапускаў ніводнага сынавага слова: ён то ўсё ведае. Ахвіцэр! Не раз, мабыць, у ахвіцэрскім сабраніі з генераламі разам сядзеў, чуў, што разумныя кажуць.

Маці тупала каля стала і не зводзіла з сына вачэй. Аж не верылася, што гэта той самы Казічак, што на залатуху хварэў і шчыглоў увосень лавіў на каноплях.

— Дзе ж цяпер наш пакутнічак цар-імператар з наследнікам, Аляксандраю Фёдараўнай ды з вялікімі княжнамі?.. Няўжо ж і праўда недзе бедненькі пакутуе ў цюрме?

— Гэта ўсё бальшавіцкія выдумкі, мама. Яго так схавалі, каб ніхто і не пазнаў, і пераправілі ў Францыю. Там ён жывы і здаровы. Як толькі раздушым бальшавіцкую нечысць, «калі ласка, ваша імператарская вялікасць, займайце прастол». От тады зажывём. А скуру з гэтых «таварышаў» на барабаны нацягваць будзем.

— Што ж ты зноў збіраешся нас пакінуць, Казічак? — спалохалася старая.

— Хіба тут няма гэтай погані? Ехаў са мною у поездзе Салаўёў сынок з нейкім рудабельскім зладзюгам. Наслухаўся я іх! От і будзем душыць, каб юшка пацякла. Вешаць свалату трэба. Гэты, пэўна, дзякрэцікаў бальшавіцкіх навёз. На чужую зямлю ласы. Тры аршыны ім адмераем і асінавы кол загонім.

— Твая праўда, сынок. Гэтыя рудабельскія зрэбнікі яшчэ ў японскую вайну бунтавалі. Зямлю панскую наважыліся дзяліць, дзве пуні ў двары спалілі. Ну ж і ўрэзалі тады ім казакі, і цяпер чухаюцца. А самых заядлых у Сібір пазаганялі, адкуль крумкач і касцей не прынясе. Дай ім толькі волю, дык яны з глоткі выдзеруць.

Выпілі яшчэ па кілішку. Казік прагна еў і хваліў паляндвіцу. Маці ўсё падсоўвала і падкладала яму тлусцейшыя кавалкі. Ён пацягнуўся да хрусту ў касцях, пахістваючыся ўстаў з-за стала.

— А цяпер спаць.

— Я ўжо табе паслала, сыночак, ідзі ў камору.

— Што я дома, нікому ні гу-гу. Калі хто бачыў, скажыце на дзень прыязджаў і зноў у часць вярнуўся. Шынель схавайце. А парабчука гэтага... Каб і смуроду яго тут не было!

Няроўна ступаючы, Казік пайшоў у камору, пакрактаў, сцягваючы хромавыя боты, і хутка захроп.

Андрэй Ермаліцкі нізка звесіў галаву, утаропіўся ў стальніцу і доўга яшчэ думаў пра ўсё, аб чым толькі што гаварылі з сынам. Пальцы нервова качалі маленькую галачку з хлеба.

Было чуваць, як шашаль точыць старую шафу.

3

Здалёк убачыў Аляксандр дым над комінам бровара, верхавіны старых ліп у панскім садзе — усё тое самае, што бачыў сем гадоў назад, калі ішоў у Парычы на прызыў. Толькі раскусціўся пры дарозе ракітнік, падраслі хвойкі на пясчаным узгорку.

Дзень шэры і зябкі. Палі прыцярушыў лёгкі сняжок, толькі рудзеюць сцежка, пратаптаная клетачкамі лапцей, ды каляіны, поўныя каламутнай вады і тонкіх патрушчаных ільдзінак.

Вось і вялікі панскі сад. Апалае лісце пазграбана ў кучкі, на іх ляжыць зрэзанае сухое сучча. Відаць, збіраюцца паліць. Жалезная брама на чырвоных мураваных слупах замкнута, дарожка, што вядзе да панскага белага палаца, падмецена, у вокнах пакояў бялеюць фіранкі.

Выходзіць, тут нічога не змянілася: параконкі вязуць к бровару доўгія скрыні з бульбаю, ідуць парабкі, дурманіць востры пах гарачай брагі. Відаць, па-ранейшаму ўсім камандуе панскі ўпраўляючы. У яго цяпер новы гаспадар — зяць былога царскага камергера,— барок Урангель. Паны дрыжаць і туляюцца недзе ў віратлівым Петраградзе, а тут падразаюць сад, падмятаюць дарожкі. Мабыць, і не ведаюць рудабельцы, што ўлада цяпер належыць ім, што панская зямля, бровар і гэты палац ужо іхнія. «Добрую школу можна зрабіць у пакоях»,— падумалася Салаўю.

Калі мінулі грэбельку праз Нератоўку, хлопцы развіталіся з Цярэшкам і пайшлі вуліцаю, абсаджанай старымі парэпанымі вербамі. З вокан маленькіх хат пазіралі кабеты, спыняліся і доўга глядзелі салдатам услед дзеці. З веснічак выскачыла маладзіца ў падранай на плячы кофце, з закасанымі мокрымі рукавамі.

— Салдацікі, а салдацікі, можа дзе пра майго што чулі? Кавалевіч Амяллян завуць. От кінуў поўную хату дзяцей і душыся тут з імі, а пра самога ні слуху ні духу.

Салдаты спыніліся. Паглядзелі адзін на аднаго.

— Не, Параска, не чулі пра твайго Амялляна.

Жанчына пляснула рукамі.

— А божачка, ці ж не Ляксандра Раманаў гэта. І Анупрэй, здэцца. Аво-о-ой! Дзякуваць богу, што хоць жывыя, з рукамі ды з нагамі вярнуліся. А мой ужо недзе, мабыць, зямельку парыць. Ой няшчасная мая галованька,— загаласіла так, як, відаць, галасіла часта, чакаючы і ўспамінаючы свайго Амялляна.— На пабыўку ці саўсім? — размазваючы слёзы, усхліпнула Параска.

— Адваяваліся, хопіць,— уздыхнуў Анупрэй.

— А стрэльбу нашто валачэш? Няўжо яшчэ не нанянчыўся з ёю?

— Прывык. Хай будзе, можа яшчэ і спатрэбіцца,— усміхнуўся Аляксандр.

— Не плач, Параска, калі жывы, прыйдзе твой Амяллян.

— Каб жа даў бог! — І пабегла ў двор.

У канцы Карпілаўкі Анупрэй спыніўся.

— Мне сюды.— І працягнуў Аляксандру руку.

— Што, бальшавік, рабіць збіраешся? — спытаў Салавей.

— Што ўсе, тое і я. Савецкую ўласць рабіцьмем.

— А вінтоўку не ўзяў. Тут, брат, рэвалюцыю яшчэ толькі пачынаць трэба. Ты ж вельмі не прысыхай да бабы. Прыходзь у воласць. Збярэмся, падумаем, з чаго пачынаць.— Салавей паправіў на плячы вінтоўку і пайшоў, шастаючы апалым лісцем.

На валасным ганку ранейшай шыльды з двухгаловым арлом не было. На зашчытку, дзе яна вісела, відзён квадрат светлых дошак. Гэта ўжо спадабалася Аляксандру. Ён падняўся па прыступках і ўвайшоў у вялізную пустую зборню. У кутку на доўгай лаве сядзела старая жанчына і жавала кавалак падгарэлага скавародніка.

— Добры дзень, цётка!

— Эге ж, здароў, салдацік,— адказала яна.

— Хто тут цяпер правіць намі?

— А бог іх разбярэ, хто кім правіць. Нашы, селавыя, кажуць, сядзяць, Пракоп з Максімам Архіпавым. Калі тутэйшы, дык павінен ведаць.

— Гэта ж каторы Пракоп?

— Зубарэвіцкі, Малаковіча Дзяніса сынок. Там яны ўсе, у іх і пытай.— Яна паказала на дзверы, за якімі раней сядзелі пісары; адтуль чуваць былі прыглушаныя галасы.

Салавей шырока адчыніў дзверы, паставіў у кут вінтоўку, доўга ціснуў і трос рукі ўсім, хто быў у пакоі, паглядаў кожнаму ў вочы. А тут было чалавек шэсць. За канцылярскім сталом з ададранымі,

пазакручванымі ўгору ражкамі зялёнага сукна сядзеў высокі, з бялявым віхарком на лбе Пракоп Малаковіч. З паперкаю ў правай руцэ побач стаяў чарнявы і тонкі Максім Ляўкоў.

— Сядай, расказвай, гаспадзін унцер, хто ты і што ты ёсць,— насупіў бровы Пракоп.— Ведалі цябе як добрага нашага гарапашніка, а цяпер не разбярэш, каго куды матанула.

— Зараз даложым.

Аляксандр расшпіліў заношаную салдацкую гімнасцёрку, запусціў руку глыбока за пазуху і доўга корпаўся, нешта дастаючы з патайнай кішэні. Потым важна выцягнуў пацёртыя картонныя корачкі і падаў Малаковічу.

Усе прысутныя сачылі за яго тварам. На Пракопавым ілбе разгладжваліся маршчынкі, шчокі паступова круглелі. Ён дачытаў да канца.

— Цяпер слухайце ўсе:

«Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!

Бабруйскі уком РСДРП(б) Мандат. Таварыш Салавей А. Р., член партыі бальшавікоў, накіроўваецца ў Рудабельскую воласць для стварэння валрэўкома, арганізацыі савецкіх органаў і правядзення палітыкі Камуністычнай партыі бальшавікоў.

Старшыня укома.

Сакратар».

Распісваюцца так, што не разбярэш. Але пячатка стаіць.

— А ты яго гаспадзінам унцерам аблаяў,— засмяяўся Ляўкоў.

— Гэта не ўсё,— падняўся з лаўкі Салавей. Ён скінуў з пляча мяшэчак, доўга развязваў лямкі. Выцягнуў скрутак, загорнуты ў паперу. Малаковіч зубамі разарваў суравую нітку і на стале разгарнуў доўгае чырвонае палотнішча.

Дзядок у аблавухай заечай шапцы, што моўчкі сядзеў у кутку, хіхікнуў:

— Хвацкая спадніца будзе Пракопісе.

— Не плявузгай, дзед, абы-чаго,— узлаваўся Малаковіч.— Цяпер у нас ёсць свой савецкі сцяг.— Ён разгладзіў вялікай далонню палотнішча.— Заўтра от такой пароюю збярэм усё вобчаства на сход. Трэба загадаць па сёлах, каб прыходзілі.

— Кавалёўскіх я прывяду,— сказаў Максім.

Збянтэжаны дзядок паабяцаў наказаць руднянскім, астатнія мужчыны ўзяліся загадаць у Карпілаўцы, Лаўстыках і Смузе.

— Цяпер расказвай, што добрага чуваць на свеце,— папрасіў Малаковіч.

— Трэба ж неяк да сваіх дабрацца. Кажуць, яны недзе ў Харомным асталяваліся. А заўтра раніцай прыйду, тады і пагаворым.

4

З раніцы трохі адпусціла. Памякчэла зямля, раставаў першы кволы сняжок, толькі там сям бялелі разоры і прыдарожныя канавы, з голых кустоў і прысадаў кроплямі зрывалася расталая наледзь. Паміж нізкіх калматых хмар часам прабівалася сонца і хавалася зноў.

Па дарогах, па сцежках, пратаптаных у полі, нацянькі праз гароды і пералазы ішлі мужчыны, кабеты і дзеці. Жанчыны надзелі святочныя андаракі, абулі лапці на беленькія кужэльныя анучы, а ў каго былі, нацягнулі каляныя высокія чаравікі на гузіках, завязалі стракатыя хусткі. Ішлі да воласці, як на фэст.

— Куды гэта так прыбралася, як на вялікдзень? — пыталася суседка ў суседкі.

— Сама ж кашміроўку завязала, а яшчэ пытае.

— Што ж там у воласці будзе?

— Пабачым. Нешта скажуць.

— Мой плявузгаў — зямлю дзяліць будуць.

— А дзе яе ўзяць, каб дзяліць?

— Раманаў сын у торбе з хронту прывёз.

— Хіба што ў торбе.

Перакідаліся пытаннямі і жарцікамі, ідучы з Кавалёў, Карпілаўкі і Рудні, з лясных хутароў і выселкаў. З Харомнага ішлі ўтраіх: Раман Салавей, Аляксандр і яго маладзенькая сястрычка Марылька. Стары зранку пагаліўся сынавою брытвай, уздзеў новую світку сваёй работы, насунуў шапку з блішчастым казырком.

Яны ледзь не да раніцы прагаварылі з сынам. Раман па некалькі разоў чытаў і перачытваў «Известия Центрального Исполнительного Комитета и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов» і невялічкія афішкі, аддрукаваныя на тонкай паперы.

— Што ж цяпер будзе, сынок? — дапытваўся стары.— Кажаш, зямлю раздадуць мужыкам. А хіба ж гэтыя выжлятнікі так яе аддадуць? Гатальскі глотку перакусіць за сваё.

— У тым і штука, тата, што не іх яна, а нашая. Таму, хто арэ і сее, належыць зямля. На тое і рэвалюцыю рабілі, і паміралі, каб жывым добра, па праўдзе жылося.

— Я думаю так, што яшчэ пабіцца з імі прыйдзецца, крыві нямала праліць, пакуль нашаю яна будзе.

— І паб'ёмся. Біцца мы навучаныя. Цара скінулі — не пабаяліся, Керанскаму па загрыўку далі, і з гэтымі ўправімся.

Марылька ледзь паспявала за братам. Ёй хацелася ісці побач з ім, глядзець на абветраны твар, на тонкія вусікі, на прыгожы, з гарбінкаю нос, на цёмныя, глыбока запалыя вочы.

Як ён змяніўся за гэтыя гады: сустрэла б дзе-небудзь і не пазнала б. Свой, блізкі і нейкі чужы, так мала знаёмы. Калі ўспамінала раней, дык толькі такога, якім быў да прызыву: паслухмяным і добрым. Ён слухаўся бацьку, араў з ім і касіў, капанічыў ляды ў Хлебнай паляне, а калі падраслі і падужэлі Пятрок з Косцікам, на луг за татам ішлі тры касцы. Зайздросцілі людзі Раману, што такіх дубоў выгадаваў. Петрака болей ніколі не ўбачыць Марылька. Успомніла брата, і заказыталі слёзы ў горле. А быў жа такі прыгажун і весялун. Калясачку ёй, маленькай, некалі зрабіў, на поле вазіў на жніво, на гармоніку вечарынкі граў, дзеўкі за ім чарадою хадзілі. А цяпер і магілкі яго нідзе не знойдзеш. Яна выцерла вочы.

— Ты чаго, Марылька? — зірнуў на яе Аляксандр.— Можа пакрыўдзіў хто?

— Не, вецер у вочы.

Каля воласці было поўна народу. Стаялі купкамі, гаманілі. Мужчыны курылі на ганку. Кабеты ў чырвоных, зялёных і сініх андараках, у суконных кабацiках і зграбных світках сядзелі і стаялі ў зборні і на валасным двары. Расказвалі, калі чыя кароўка ацеліцца, хто колькі капусты нашаткаваў, бульбы ў капец насыпаў.

— Пагляньце, пагляньце, бабачкі, ідзе ж Раман з сынам,— сакатала Параска.— Пыталася ўчора ў яго пра свайго Амяльяна, думала, мо бачыў дзе.

— Вайна вялікая, маладзіца, людзей, як мурашак. Дзе там знойдзеш твайго Амяльяна,— уздыхнула высокая, худая, з сівымі пасмамі жанчына.— Трох сыноў аддала, як у пельку боўтнула. Германец ерапланамі б'е і, кажуць, нейкім смярдзючым дымам душыць.

Раман астаўся з мужчынамі, Марылька падбегла да дзяўчат, Аляксандр павітаўся з усімі і пайшоў у воласць.

А людзі ўсё падыходзілі і падыходзілі. Ужо быў повен двор, стаялі на вуліцы, сядзелі, дзе хто прымасціўся. Чакалі, што ім скажа Раманаў сын. Гэта ж прыехаў з самога Петраграда, свет бачыў, законы нейкія новыя прывёз, зямлю, кажуць, раздаваць будзе па тых бальшавіцкіх законах. Пра вайну, каб яна спрахла, нешта скажа.

На ганак вынеслі стол. Усе адразу памкнуліся бліжэй. Заднія станавіліся на дыбачкі, хлапчукі ў аблавухіх бацькавых шапках, у матчыных каптанах з доўгімі рукавамі паўзлазілі на платы і ўглядаліся ў адчыненыя дзверы.

— Ідуць, ідуць! — закрычалі хлапчукі.

Да стала падышоў Пракоп Малаковіч, за ім — Максім Ляўкоў і Аляксандр Салавей. Людскі натоўп прыхлынуў яшчэ бліжэй і пачаў сціхаць.

Наперад выйшаў Пракоп у саматканым суконным фрэнчы, перацягнутым шырокай папругаю, у высокай салдацкай папасе, збітай на патыліцу. Ён падняў руку. Гамана сціхла.

— Гражданы і ўсё вобчаства! — выгукнуў ён.— Вы ведаеце, што крывапіўцу-цара народ скінуў яшчэ пасля каляд, а ў сераду, дваццаць пятага чысла, прагнаў Керанскага і яго хеўру. У Петраградзе рабочыя, салдаты і матросы зрабілі пераварот. Бальшавікі ўзялі ўлась у свае рукі.

— А хто яны, тыя бальшавікі, скажы ты нам?— нехта крыкнуў з натоўпу.

— Бальшавікі?.. Як тут панятлівей сказаць...— Пракоп трошкі памаўчаў.— Ну, гэта людзі, якія хочуць, каб гарапашнаму народу жылося добра, каб усю зямлю раздаць мужыкам, а заводы і фабрыкі — рабочым, каб болей ніколі не ваяваць...— і крыху цішэй растлумачыў: — Ну от я — бальшавік, і Максім — бальшавік, і Ляксандра Салавей бальшавік, Анупрэй Драпеза і Лявон Адзінец. Гэта толькі тут, а па ўсёй Расіі бальшавікоў вялікія тысячы. Дык я і кажу, Бабруйскі уком партыі бальшавікоў прыслаў таварыша Салаўя, каб ён усё растлумачыў, што да чаго, як далей жыць нам і ваабчэ. Гавары, Раманавіч.

Салавей выйшаў наперад. На ім — суконная зялёная гімнасцёрка з вялікімі кішэнямі на грудзях, на галаве — салдацкая шапка. Шапку ён зняў, абвёў поглядам натоўп.

— Таварышы! — упершыню пачулі гэтае слова мужчыны і кабеты. Так раней ніхто да іх не звяртаўся. Людзі глуха загулі.

— Таварышы,— паўтараў Салавей.— Не ўсе, мабыць, яшчэ чулі, што Часовы ўрад скінуты. У Петраградзе ўладу ўзялі рабочыя і сяляне, створаны Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Тут пыталіся, хто такія бальшавікі і чаго яны хочуць. Міру хочуць, справядлівасці і дабра тым, хто гне спіну на фабрыкантаў і паноў. Няма цяпер болей ні паноў, ні фабрыкантаў.

— А дзе ж яны дзеліся? Хіба чорт на хворму схапіў? — выкрыкнула з натоўпу нейкая кабета.

— Ага, дзеткі, іх ніякая трасца не бярэ. Камандаваюць. А прыляціць панаў зяцёк, Урагель той, зноў мужчынам азадкі спаласуе,— падтрымала яе старая жанчына.

— Таварышы бабы,— падняўся Малаковіч,— памаўчыце трохі, дайце сказаць чалавеку.

— Папрывыкалі языкамі, як церніцамі, ляскаць,— загуў глухі бас.

Усталявалася цішыня. Салавей загаварыў зноў:

— Цяпер у нас савецкая ўдасць. Што гэта значыць? Збіраюцца разам рабочыя, сяляне і салдаты і савет дзяржаць, як і што лепей зрабіць. Знайшоў савет месца цару з царанятамі і часовым міністрам знайшоў, знойдзе і гэтаму барону Урангелю. Так што можаце быць спакойныя, таварышы жанчыны! Але голымі рукамі паноў не возьмеш. Каму ахвота аддаваць нажытае мужыцкім мазалём? Так што рэвалюцыя перамагла, а барацьба толькі пачынаецца — з панамі, царскімі афіцэрамі і засцянковаю шляхтай. Калі ў каго ёсць якая зброя, трымайце яе, а няма — прыдбайце. Яна нам яшчэ спатрэбіцца. А зараз, таварышы, я прачытаю першыя законы нашага рабочага і сялянска-салдацкага правительства.— Ён разгарнуў даволі вялікую газеціну, склаў яе, каб зручней было трымаць, і пачаў голасна чытаць:— «Дэкрэт аб міры, прынятым аднагалосна на паседжанні Усерасійскага з'езда Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў 26 кастрычніка 1917 года.

Рабочы і сялянскі ўрад, створаны рэвалюцыяй 24-25 кастрычніка і які абапіраецца на Саветы рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, прапануе ўсім народам, што ваююць, і іх урадам пачаць неадкладна перагаворы аб справядлівым дэмакратычным міры».

— Якім, якім, ты кажаш, міры? — перабіў высокі мужчына з люлькаю ў зубах.— Можа гэта хочуць нас пад германца аддаць.

— Не, дзядзька Кандрат, дэ-ма-кра-тыч-ны, гэта такі, каб народу добра было,— супакоіў яго Аляксандр.— Далей пра ўсё напісана.

Ён дачытаў дэкрэт да канца. Натоўп загуў, закалыхаўся. Запрычыталі кабеты:

— А дай жа, божачка, каб гэтае ўбіўства кончылася! Можа ж і мой сыночак вернецца, абы жывенькі толькі быў.

— Татка прыйдзе, татка прыйдзе,— падкідала на руках дзяўчынку маладзіца з вачамі, поўнымі слёз.

Загаманілі мужчыны.

— Чуў, замірэнне на тры месяцы, а там дагаворацца саўсім не ваяваць.

— Башкавітыя гэтыя бальшавікі. Бач, як складна апісалі.

— Хоць і не ўсё адразу зразумееш, а, відаць, праўда чыстая.

Калі трохі ўгаманіліся, Салавей загаварыў зноў.

— І яшчэ, таварышы, адзін самы важны для нас, сялян, дэкрэт. «Дэкрэт аб зямлі,— пачаў чытаць ён,— з'езда Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў, прыняты на паседжанні 26 кастрычніка ў дзве

гадзіны ночы. Першае! — ён памаўчаў. У натоўпе стала так ціха, быццам перад воласцю нікога і не было.— Уласнасць паноў на зямлю адмяняецца неадкладна без усялякага выкупу. Другое! — яшчэ мацней выгукнуў Салавей.— Панскія маёнткі, так, як і ўсе землі ўдзельныя, манастырскія, царкоўныя, з усім іх жывым і мёртвым інвентаром, сядзібнымі будынкамі і ўсімі прыладамі пераходзяць у распараджэнне валасных зямельных камітэтаў і павятовых Саветаў сялянскіх дэпутатаў, аж да Устаноўчага сходу...»

Ён чытаў пра тое, што забараняецца псаваць панскую маёмасць, якая цяпер належыць усяму народу, што права прыватнай уласнасці на зямлю адмяняецца назаўсёды, што зямлю нельга ні прадаваць, ні купляць, ні аддаваць у арэнду, што зямля пераходзіць у карыстанне ўсіх тых, хто працуе на ёй. І закончыў:

— «Зямля радавых сялян і радавых казакоў не канфіскуецца. Старшыня Савета народных камісараў Уладзімір Ульянаў (Ленін), 26 кастрычніка 1917 года».

Скалануўся, загуў натоўп, загаманілі ўсе разам.

— Калі будзем дзяліць?

— Па колькі на душу прыпадзе?

— Панскіх коней трэба раздаць!

— От праўда! Каб хоць дроў навазіць.

— А чым карміць будзеш?

— І сена забяром!

Малаковіч паляпаў далонню па стале.

— Бабы, мужчыны, сціхніце вы! — спрабаваў ён перакрычаць разварушаны, гаманлівы натоўп. А людзі не суніманіся. Яны першы раз сабраліся ўсе разам і пачулі таксе, што ўчора яшчэ і не снілася. Адны верылі ў новыя законы Саветаў і ўжо бачылі свае надзелы і добрага каня з панскай стайні, другім не верылася, што так можа быць: каб такі закон напісаў які-небудзь цар, і то наўрад ці паверылі б, а то нейкі савет! Што ён можа? Якая ў яго сіла? Хто паслухаецца таго савета?

Аляксандр Салавей падняў руку. Голас яго губляўся ў гуле натоўпу, але людзі пакрысе змаўкалі і сунімалі другіх.

— Тут пытаюць, як і што, па колькі зямлі даваць будуць? К вясне падзелім панскую і шляхецкую, каб пасеяцца. А каб усё зрабіць палюдску, па закону, па совесці, трэба выбраць сваю ўласць — валасны рэвалюцыйны камітэт. Выбірайце таго, каму верыце. А хто хоча што сказаць, хай выходзіць сюды на ганак.

— Што там казаць! — пачуліся галасы.

— І так ясна!

— А я от што скажу,— пачаў праціскацца наперад чорны худы стары.

— Што ён там скажа?

— Зноў пра турэцкую вайну байку адпаліць.

— Хай гаворыць!

Натоўп пачаў расступацца.

Дзед узышоў на ганак, зняў выцертую авечую шапку, скамечыў у руках.

— Усё ета добра, што саветы напісалі. Без зямлі мужык, як рыба без вады, задыхнецца. А от зачнем дзяліць тую зямлю, і кожан захоча сабе большы і лепшы загон ухапіць. За чубы счэпімся, каламі галовы адзін аднаму парасквашваем. Праўду кажу, мужчыны? Значыцца, трэба некага аднаго слухацца. Кажуць, валасны, як яго там, гэты самы мікіцет трэба. Хай будзе мікіцет, але каб добра змікіціў. І яшчэ вам скажу на свой дурны розум: лепшага за Ляксандру Раманавага нам не знайсці. Што да граматы ці там да справядлівасці, адным словам, совесны чалавек. Хай будзе Салавей!

Ён надзеў шапку задам наперад і пад згодны гул сышоў з ганка. За сталом падняўся Пракоп Малаковіч.

— Хто за тое, каб старшынёй рэўкома быў Салавей Ляксандра, падніміце рукі.

Адразу шуснулі ўгару сотні абсіверaных чырвоных рук, і пакацілася гамана.

— Хай будзе!

— А што, хлопец добры!

— Сваіх у крыўду не дасць.

— Самастаяцельны і наш чалавек.

А нейкая маладзіца крыкнула:

— Ажаніць спярша трэба.

У пярэдніх радах пракаціўся рогат.

— Сам не маленькі.

Расчырванелая Марылька пазірала з натоўпу на брата і ўпершыню за свае дваццаць гадоў была такая шчаслівая. Ёй зайздросцілі сяброўкі і не зводзілі вачэй з ладнага, прыгожага Аляксандра. Мабыць, кожная бачыла сябе з ім побач і хацела, каб ён прыкмеціў яе, усміхнуўся ёй.

Раман стаяў сярод мужчын, і старому не верылася, што гэта яго родны сын, той самы Алесь, з якім яны столькі пагаравалі на чужых кутках, на шляхецкіх загонах, на здзірванелых лядах. Думы старога перабіў знаёмы голас:

— Дзякую вам, таварышы, што давяраеце мне. Кажу тут пры ўсіх, што не пашкадую сіл і жыцця за савецкую ўдасць, за партыю бальшавікоў, за рэвалюцыю. А цяпер нам трэба выбраць яшчэ сакратара і членаў рэўкома. Кажыце, каго б вы хацелі.

— Максіма Архіпавага!

— Анупрэя Драпезу!

— Малаковіча Пракопа!

— Лявона Адзінца! — выкрыквалі з натоўпу.

Зноў паднімаліся задубелыя рукі, калыхаўся і гуў натоўп. Толькі што абраныя члены рэўкома выходзілі на ганак і станавіліся за сталом. Аляксандр Салавей узяў у рукі доўгі, гладка абструганы кіёк. Верх яго быў абкручаны нечым чырвоным. Усе глядзелі і не ведалі, што гэта ён трымае. Тады старшыня рэўкома выйшаў на самы краёчак ганка, высока падняў кій і пачаў яго раскручваць. Над галовамі ўскалыхнулася чырвонае палотнішча.

— Таварышы рудабельцы,— загаварыў Салавей.— Гэта наш чырвоны сцяг, сцяг рэвалюцыі. На ім кроў тых, што загінулі за простых людзей, за шчасце і свабоду. З сённяшняга дня ён будзе вісець над рэўкомам. Там, дзе чырвоны сцяг, там савецкая ўласць. Трэба, каб у кожным сяле, на кожным бядняцкім хутары былі такія сцягі. Няхай паны, шляхта і ўсе ведаюць, што да нас прыйшла рэвалюцыя, што цяпер наша ўдасць!

— Калі ж бо краму няма. З чаго іх зробіш? — выкрыкнула з першага рада Параска.

— Хто захоча, той знойдзе,— спакойна адказаў Салавей і раптам угледзеў, што па вуліцы да воласці бяжыць нейкі маленькі дзядок і размахвае сякераю.

— Людцы, памажыце спаймаць! — крычаў чалавек з сякераю.

«Гэта ж Цярэшка,— пазнаў Аляксандр.— Што ён, здурнеў, ці што?»

Цярэшка прашыўся каля самае сцяны, узгробся на ганак і, задыхаючыся, закрычаў тоненькім галаском:

— Трымайце яго, гада печанага, унь туды па загуменні ў алешнік лупянуў, відаць, на футары падаўся. Дзе ж мне, старому, такога бугая залыгаць. Як свістануў, толькі яго і бачыў. Сякераю папусціў, дык ён выкруціўся, смоўж смярдзючы.

— Каго лавіць? Толкам кажыце, дзядзька,— умяшаўся Салавей.

— Як каго? — здзівіўся стары.— Выйшаў я гэта на дрывотню, думаю, бабе падпалкі нашчаплю ды пабягу на субранне, аж бачу: валачэцца ад папа здаравіла нейкі. Водзіць яго з боку на бок каля плота. Сам у кажушку, а халявы блішчастыя. Прыгледзеўся — морда чыр-

воная і рудыя вусы тырчаць — дальбог, стражнік Мініч. Я за сякеру ды за ім. Стой, крычу, гад печаны. Цяпер народ цябе судзіць будзе. А ён як лупяне цераз плот, ды па раллі, ды па раллі, а я следам. Да самай грэблі гнаў. Памажыце, мужчынкі, забрытаць, ды павесім яго на варотах усім вобчаствам, каб ведаў, як здзекавацца з мужыка. Гэта ж я за яго ласку вошай парыў і унь як аташчаў.

Некаторыя гатовы былі бегчы лавіць стражніка, другія пасміхаліся з Цярэшкі.

— Няхай пабегае. Ад закону ён нідзе не дзенецца,— спакойна загаварыў Салавей.— Зловім і будзем судзіць па ўсёй форме. А сякерка ваша, дзядзька, нам якраз і трэба.— Ён узяў у старога невялічкую лёгкую сякерку. Хлопцы прыставілі да ганка драбіну. Максім падаў цвікі. Трымаючы ў адной руцэ сцяг, у другой сякеру, Аляксандр узлез на самы верх ганка.

Вецер падхапіў, разгарнуў чырвонае палотнішча, яно напялася, затрапятала і загуло ў пахмурым восеньскім небе. А калі выбліснула сонца, сцяг пасвятлеў, па ім пабеглі густыя ярка-чырвоныя хвалі.

Людзі, задраўшы галовы, глядзелі на трапяткое, нібыта язык вялікага полымя, палотнішча.

У Рудню і Кавалі, у Лаўстыкі і ў Новую Дуброву разыходзіліся вясёлымі гаманлівымі купкамі. Паважна, з кійкамі ішлі дзяды. Верылася і не верылася, што так будзе, як казаў Раманаў сын. Некаторыя сумняваліся.

— Хто напісаў тыя законы, бог яго ведае. Мікалай быў, што ні загадае, хочаш не хочаш, а мусіш спаўняць; які б там ні быў, а ўсё ж цар. А тут — Савет. Што за сіла ў таго Савета, яшчэ пабачым. Царскія ж генералы з ахвіцэрамі асталіся, што захочуць, тое і зробяць.

— Няма страху ўперадзе, калі страх ззаду,— пярэчыў барадаты дзед.— Хоць раз наямося хлеба ўволю. А ты гэта дарэмна не верыш Савету. Савет, браце,— сіла, народ! У бальшавікоў, кажуць, за галоўнага башкавіты чалавек стаіць, страх які вучаны, па-ўсякаму гаварыць мажэ. Леніным завуць. Ён цяпер самы важны ў Расіі. Чуў? Гэта ж ён панапісваў тыя дзякрэты.

Вуліцаю, нібы з царквы, у стракатых андараках і спадніцах ішлі жанкі і дзяўчаты. Гаманілі, сакаталі адна перад адною.

— А бабачкі, які ж відны ды хлёсткі гэты Раманаў хлопец.

— Каб не куча дзяцей, сама б яго забрытала,— развесялілася Параска.

— От прыйдзе Амяллян, ён цябе лейцамі так спаласуе, што і не сядзеш.

— Ён у мяне рахманы,— сцішылася, уздыхнула і зноў засумавала, успомніўшы свайго Амялляна, Параска.

— У цябе часам, Параска, чырвонае фарбы не асталося? — спытала высокая худая цётка Мар'яна.— Трэба ж хоць кавалак палатна пафарбаваць ды павесіць той сцяг на хаце.

— Пашукаю, цётачка. І я ж думаю фарбаваць. Так што прыносьце да мяне і сваё.

Назаўтра ў Карпілаўцы і ў Кавалях, у Рудні і ў Новай Дуброве прыбівалі да стрэх і вуглоў хат чырвоныя сцягі. Яны былі светлыя і цёмна-бардовыя, большыя і меншыя, з ношанага паркалю і з новага кужалю. Дзеці бегалі з канца ў канец вуліцы і выхваляліся:

— А наш лепшы за ваш!

— Затое наш большы і паркалёвы.

— От і няпраўда, самы чырвоны на Парасчынай хаце.

5

На змярканні Іван з Гэляю на параконцы ехалі з млына. Добра было сядзець побач на мяккіх мяхах яшчэ цёплай пытляванкі. Яны не вельмі спяшаліся: так хацелася хоць яшчэ трохі пабыць разам. Андрэй толькі ў млын пускаў дачку з парабкам, каб той часам не адсыпаў сабе пшанічкі або мукі. І не хацелася старому Ермаліцкаму, каб яны аставаліся ўдваіх, але шкода было дабра.

Іван паганяў коней, а расчырванелая на ветры Гэля, у зграбным паўкажушку, аблямаваным белай аўчынаю, у чаравіках з доўгімі халяўкамі і ў сівай канаплянцы, пазірала на чарнявага, дужага Івана. Ён моўчкі курыў і думаў сваю невясёлую думу. Не раз ужо наважваўся сысці з гэтага глухога хутара, наняцца хоць да самога чорта, ды трымала яна, як чарацінка, гнуткая, сінявокая, спрытная і такая пяшчотная Гэлька. Дзе гэта відана, каб шляхцянка ўпадабала бацькавага парабка і каб ён так прысох да яе. Ведае, што нічога з гэтага не выйдзе. Можа і праўду кажа гаспадар, што бот лапцю не пара, што Гальцы трэба жаніх не абы з якога роду, каб у яго і зямля была, і добрыя стаеннікі, і дом як дом, і адзежа, адным словам — раўня. А што ў яго? Ні кала ні двара. У бацькі — хата на два акенцы, падлога з гліны, паўморга пясочку і поўная хата дзяцей. Праўда, час цяпер такі, што не разбярэш, хто чаго варты. У млыне ж гаманілі завознікі, нібыта зноў у Петраградзе пераварот быў і цяпер панскую зямлю будуць раздаваць беднаце. От каб жа!

Іван, апякаючы пальцы, смактаў недакурак і час ад часу нокаў на коней.

— Ну чаго зноў маўчыш? Дома ад бацькі хаваешся і тут як вады ў рот набраў,— прыхінулася да яго Гэлька.— Пра што думаеш?

— Пра што ж мне думаць? Адна ў мяне думка — пра гора нашае. Мяне прысушыла і сама сохнеш, а дзе нам дзецца, калі твае на мяне ваўкамі глядзяць. Хацеў бы кінуць-рынуць, сысці абы-куды, ды не магу. Дзень не бачу цябе, здэцца, як сляпы хаджу. Ведаю, што не быць нам разам. Аддадуць цябе за шляхцюка якога-небудзь, і не пабачымся можа.

— Лепей у пельку галавою, чым ісці за нялюбага. Не за чалавека ж аддаюць, а за коней, за кароў, за зямлю, каб ірвацца на ёй, пакуль не выпрастаешся. От пабачыш, не паслухаюць — усё ім кіну, уцяку, у парабчанкі наймуся, а буду з табою.— Яна бліжэй прытулілася да Івана, схіліла на яго плячо галаву.

Колы грукаталі па карэннях лясное дарогі, саплі сытыя коні і ціха шумелі голыя верхавіны дрэў. Калі выехалі з лесу, сцямнела зусім. У змроку свяціўся, мігаў і расплываўся слабы агеньчык, глуха брахаў Пірат.

Каля дому Гэлі зрабілася маркотна і горка. Іх адзінокі хутар, асабліва пасля людная млына, гаманы завознікаў, шуму вады і стукату колаў, здаваўся глухі, як магіла. Вырасла тут і людзей не бачыла. Яе равесніцы на попрадкі ходзяць, на вечарынках гуляюць, хоць і галодныя, ды вясёлыя, а яна толькі і гаварыла з каровамі ды авечкамі, век слухала бацькаву буркатню — усё яму мала, усё не так ды не гэтак. Толькі і радасці было, калі ў жніво наймалі дзяўчат і маладзіц з Кавалёў і Карпілаўкі, варылі вялікія чыгуны бацвіння, неслі на поле збанкі з квасам. А жанкі завіхаліся на загонах, часам спявалі працяжныя сумныя песні. А Гэля і спяваць не ўмела ні мужыцкіх, ні шляхецкіх песень. Дома не спявалі. Болей сварыліся ці маўчалі. От прыйдзеш дадому, бацька зноў будзе глядзець воўкам, бурчаць і вохкаць: ніхто яму не ўгодзіць, нікому ён не скажа добрага слова.

Пад'ехалі да свірна. Стары прыйшоў з невялічкім закураным ліхтаром.

— Нешта ж доўга вы забавіліся, ледзьве дачакаўся. Думаў, можа вось зламалася, ці яшчэ якая трасца.

— Калі ж завозна вельмі! — адказаў Іван.— Адны Перагуды аж два вазы прыперлі, і ўсё шатраваць. Гавароўскія восем мяхоў навальцавалі, а з клункамі — канца-краю няма.

— Два вазы, кажаш, шатроўкі! Бач ты яго.— Стары пацмокаў губамі, памацаў праз мяхі, ці добра змелена.— Распрагай! — загадаў Івану.— А ты марш у хату.

— Я, тата, памагу мяхі пазносіць.

— Самі ўправімся, не зломкі.— Ён пачапіў ліхтар на цвік, забразгаў ключамі, знайшоў той, што трэба, і адамкнуў свіран.

Гэлю на парозе сустрэла маці.

— А дзіцятка маё, намерзлася ж нябось і нагаравалася.— Яна мітусілася па хаце і хітранька ўсміхалася. Гэля пачула, што ў каморы нехта ёсць, насцярожана прыслухалася.— Каб ведала, каго нам бог паслаў, пешкі прыбегла б з таго млына.

У дзвярах паказаўся мужчына ў белай споднай кашулі і ў галёшах на босую нагу. Ён зарагатаў:

— Не пазнала, не пазнала! — і кінуўся да Гэлі.

— Казік! — абняла яна брата. Маці, шчасліва ўсміхаючыся, глядзела на іх.

— Я ж казала, што нейкая навіна будзе. Гэта ж з пятніцы на сыботу сон мне сніўся, бытта іду ў хату, а яна адамкнёная і дзверы насцеж. Зладзеі, думаю сабе. Крыкнуць хачу, а голас адняло, губы, як змерзліся, і не варушацца. Увайшла, аж бачу — лётае па хаце верабейка і ў шыбіну стукаецца, вырвацца хоча. Пакруціўся, пакруціўся, фыр у дзверы і паляцеў. Кажу бацьку, навіна нейкая будзе, а ён, ведама, сваё: «Дурніцы дурное і вярзецца». А што ж, чыя праўда?

— Насаўсім, Казік? — запытала Гэля.

— Адваяваўся, хопіць. Цяпер у арміі каміцетчыкі правяць, прапаршчыкі з унцерамі палкамі камандуюць. З палкоўнікаў пагоны здзіраюць. У нас штабскапітана Марухіна на штыкі паднялі. Нашаму брату з імі не па дарозе. Няхай парызыкуюць, пагуляюць трохі ў свабоду. А там пабачым!

«Брат не паспагадае»,— падумала Гэля. А так спачатку ўзрадавалася, думала — заступіцца, паможа бацьку ўгаварыць, каб аддаў за Івана. І пасагу таго не трэба, хоць бы для прыклепу хвост які далі на разжытак.

Яна развязала пабялелую ад мучного пылу канаплянку, скінула паўкажушок, прычасала светлыя гладкія паласы. У чорнай доўгай спадніцы, ружовай, з манжэцікамі, кофце з высокім станікам, Гэля была пастолькі свежая, румяная і прыгожая, што брат ніяк не пазнаваў у ёй таго падлетка, якім яна была, калі ад'язджаў у юнкерскае вучылішча.

— Ну і вырасла, ну і пахарашэла.— Казік хітра ўсміхнуўся і, нібы жартуючы, запытаў: — Ад кавалераў, мабыць, адбою няма?

Гэля зачырванелася да вушэй.

— Трэба яны мне, як хваробе кашаль.

— Значыць, аднаго выбрала,— сіліўся жартаваць брат. Гэля маўчала, апусціўшы галаву. Яна бачыла, куды хіліць Казік. Усё ўжо

расказалі! А прыкідваецца, выпытвае. І каб толькі не маўчаць, папрасіла:

— Мама, можа малачка кубачак е, а то ў горле ад пылу, як таркаю, дзярэ.

— Чаму ж няма? Толькі падаіла.— Маці, не зачыніўшы дзверы, шоргаючы атопкамі, выскачыла ў сенцы. Унесла збанок сырадою, наліла ў паліваны кубачак.

— Прыйдзе тата, вячэрацьмем. А ты папі, папі, дачушка, пакуль тое будзе.

Гэля піла моўчкі. Маці глядзела то на яе, то на сына і толькі ківала галавою. Ёй не хацелася, каб зноў ушчыналася сварка, не хацелася бачыць даччыных слёз у такі радасны дзень. А на сэрцы ўсё адно было нядобра. Можа таму, што ў свеце пайшоў нейкі рэзрух і калатэча, а тут яшчэ з гэтай дзеўкаю няма ладу.

У сенцы ўвайшоў Андрэй. Каб было відна, адчыніў у хату дзверы, зняў з цвіка стары, пацягнуты сукном кажух, сказаў жонцы:

— Дай там чаго яму з'есці, няхай папільнуе ў свірне. Ноч, хоць вока выткні, а галоднай навалачы цягаецца унь колькі. Без цара ды без закону ім толькі і лазіць па чужых свірнах. А пад кажухам будзе цёпла.

— Ён жа намёрзся, увярэдзіўся з мяхамі, зранку нічога гарачага ў роце не было. Хай бы паеў, як людзі,— заступілася за Івана Гэля.

— Не вялікі пан. Паставіць на скрыні і з'есць. Няма чаго ў чужую сям'ю лезці. Абыдземся і без яго. Можа сваім і нагаварыць трэба, а тут чужы чалавек.— Андрэй націснуў на слова «чужы», дакорліва зірнуў на Гэлю, забраў кажух, парабкоўскую вячэру, ляпнуў дзвярыма і пайшоў.

— Нешта ж ты вельмі заступаешся за бацькавага парабка? — жорстка запытаў у сястры Казік.— Ці не закруціў табе галаву гэты кавалёўскі злыдзень?

— Хіба ж ён не чалавек, каб і за стол не пускаць? — з крыўдаю адказала сястра.

— Мужык! Гад з лазы! Які б ён ні быў, а я з ім за адзін стол не сяду.

— Ты ж не ведаеш яго, а гаворыш.

— І ведаць не хачу... І табе няма чаго на яго заглядацца,— секанув Казік.

«О, гэты мудрэй за бацьку»,— падумала Гэля. Яна адчула, што вось цяпер ужо нешта вырашыцца, нешта перавернецца ў доме і ў яе жыцці. Івана прагоняць... Тады і ёй тут не жыць. Лепш сысці куды вочы глядзяць. Можа разам падацца ў які двор... Але ўсюды цяпер

неспакойна: паны некуды ўцякаюць, астаюцца адны акономы... I шкода пакідаць сваю хату, абжытую і цёплую; шкода маўклівай, зацюканай маці. Яна ж дачцэ дабра зычыць, толькі баіцца сказаць... От вярнуўся брат, радавацца трэба, а ёй горка: чужы ён нейкі, колкі і злосны.

Гэля разам з маткаю ставіла на стол міскі з квашанай капустаю, з гарачай сопкай бульбаю, кроіла ружовае сала і лусты хлеба з вялікага бохана, пасыпанага чарнушкаю.

Бацька ўнёс з сянец трошкі адпітую пляшку мікалаеўскай гарэлкі, паставіў на стол, маці выцерла фартухом дзве тоўстыя рубчастыя чаркі.

— Пастаўце сабе і Гэлі,— загадаў Казік.— За столькі гадоў усе разам сабраліся, не грэх і выпіць.

Гэля толькі дакранулася да беражка, скрывілася, заціснула рот рукою і паставіла чарку на стол.

— Выпі з братам, хай вас бог беражэ,— лагодна сказаў бацька. Казік зноў наліў сабе і бацьку, падняў чарку, утаропіўся ў сястру.

— Калі не бо вельмі горкая,— скрывілася Гэля, але ўсё ж выпіла.

Доўга, чмякаючы, елі. Кожны думаў сваё і маўчаў.

— Як стары Перагуд маецца? — ні з таго ні з сяго запытаў Казік.

— Ліха яго не бярэ. Онь і сёння два вазы пшаніцы напытляваў, трох парабкаў дзержыце кароў штук з восем, а сам па кірмашах на стаенніках гарцуе,— не хаваючы зайздрасці, адказаў бацька.— Хлопца, кажуць, за золата з акопаў выбавіў, дачку ў Бабруйск у гімназію адправіў. Жыве-е і не шманае!

— Трэ было б і нам сваю хоць трохі павучыць,— нясмела азвалася старая,— а то толькі тры зімы і пахадзіла, можа б які добры чалавек тады трапіўся.

— Хай бы ты на ўсё выстарчыла,— агрызнуўся Андрэй.— А добры чалавек і так знойдзецца. Не зломак жа, і пасагу дамо... і і-і забудзе пра гэтага галадранца. Заўтра ж турну, каб і смуроду не было.

Гэля апусціла галаву і выскачыла ў сенцы.

— Праўду бацька кажа, воўк казе не таварыш. Бач ты разумны які, на хутар аблізваецца, на гатовенькае. Мужык мужыком, а дурнейшых за сябе шукае,— абурыўся Казік.

— От тое ж і я кажу. Праўда, сынок, праўда,— бубнеў асалавелы Андрэй.

6

У рэўкоме было накурана і людна. За доўгім сталом сядзела чалавек дзесяць мужчын: хто ў світцы, хто ў кажушку, у салдацкіх

папахах і ў авечых шапках. Мужчыны слінілі алоўкі і заскарузлымі пальцамі выводзілі ў вучнёўскіх сшытках літару за літарай, радок за радком.

Максім Ляўкоў дыктаваў ім дэкрэты аб зямлі і аб міры, а яны старанна пісалі слова ў слова.

— Пачакай, пачакай, як ты кажаш? — перапытваў немалады селянін, не ведаючы, як напісаць «дэмакратычны» і што гэта значыць. Максім паўтараў, тлумачыў і дыктаваў далей.

Калі скончылі, з пакойчыка старшыні выйшлі Салавей з Малаковічам. Аляксандр спыніўся пасярэдзіне зборні і загаварыў:

— Мужчыны, усе мы былі салдатамі і ведаем, што вайна адразу не канчаецца. Саветы хочуць міру, але і за мір трэба ваяваць з панамі, афіцэрамі, легіянерамі Доўбар-Мусніцкага. Корпус гэтага генерала стаў на абарону паноў, салдаты польскага корпуса раз'ехаліся па маёнтках і ахоўваюць іх, разганяюць рэўкомы, бунтуюць у Бабруйску і ў Жлобіне. Не сягоння-заўтра могуць прыйсці да нас. Што будзем рабіць? Га?

— Бараніцца. Што ж яшчэ? — за ўсіх спакойна адказаў Мануіл Кавалевіч.

— А чым? — зноў запытаў Салавей.

— Ты прынёс вінтоўку? Прынёс. А я, думаеш, дурнейшы. Так і кожны,— выгукнуў Тарас Пальцаў.

— Знойдзем! У каго дубальтоўка, у каго ламанка. Нешта ж прынясём.

— Можа што і лепшае знойдзецца,— загулі мужчыны.

— Добра, калі разумееце, што трэба. А трэба нам зараз жа мець сваю самаахову, атрады Чырвонай гвардыі. У каго ёсць якая зброя, патроны, порах, можа хто гранаты прыпас, ці што іншае, заўтра зранку з усім, што маеце, каб былі ў воласці. Так усюды і людзям кажыце.

— А што рабіць тым, у каго няма? — запытаў канапаты хлопец.

— Трэба шукаць. Цапільнам з кулямётамі не паваюеш. Патрасеш шляхту, ва ўрангелеўскіх пакоях пашукаем.

— На футарах і гармату знойдзеш. Засцянковыя шэршні запаслівыя,— пажартаваў нехта.

— Адным словам, таварышы, так: бараніць сваю ўладу, свае правы прыйдзецца самім. Рэўком цяпер становіцца і рэвалюцыйным штабам. Ваенным камісарам будзе от ён,— Салавей паказаў на Пракопа,— таварыш Малаковіч, камандзір — Анупрэй Драпеза. У кожным сяле будзе аддзяленне, узвод, а можа і рота набярэцца. Усе

жывуць дома, а калі трэба, па загаду, як па трывозе, выступаюць. Ясна?

— Чаму ж не?

— Ясна!

— Мы ім дамо пытлю, няхай толькі паткнуцца! — гулі мужчыны.

Салавей папрасіў, каб асталіся члены РСДРП бальшавікоў. Астатнія мужчыны пачалі разыходзіцца.

Ішлі купкамі ў свае сёлы, неслі за пазухамі перапісаныя ў вучнёўскія сшыткі першыя дэкрэты і гаманілі ўсё пра адно і тое ж.

— А ты думаў, не хварэючы, не балеючы, нарэжуць табе валоку — і раскашуйся сабе?

— Дзе ты бачыў, так яны не аддадуць. Паваяваць прыйдзецца.

— І паваюем, а свайго не аддамо. Наша зямля.

— А чыя ж? Раз у дзякрэце запісана, значыць — наша.

У пакойчыку старшыні сабралася восем рудабельскіх бальшавікоў: худы, з запалымі вачамі, з пасмамі шэрых валасоў, дзюбаносы Якаў Гошка, высокі, з магутнымі шырокімі плячамі, з невялічкімі вусікамі на ружовым твары Максім Ус, чарнявы, заўсёды спакойны Лявон Адзінец, Максім Ляўкоў, Пракоп Малаковіч, у чорным бушлаце і шырокім матроскім клёшы, зусім яшчэ малады балтыйскі марак Зянон Раговіч і разважлівы, хоць і малады, Нічыпар Званковіч.

Яны расселіся на лаўках каля сцен і чакалі, што ім скажа Салавей. А той агледзеў знаёмых з дзяцінства сяброў, успомніў парэпаныя пяты і пасіveраныя рукі, зрэбнікі, пафарбаваныя альховай карою, закарэлыя насы і толькі вачамі ўсміхнуўся. Цяпер перад ім сядзелі абветраныя дужыя мужчыны. Яны не раз глядзелі ў вочы смерці пад Сувалкамі і Баранавічамі, у некаторых яшчэ нылі раны ад нямецкіх куль і шрапнелі. Гэта яго самыя блізкія сябры і аднадумцы, першыя бальшавікі Рудабельшчыны.

Усе гэтыя думкі імгненна пранесліся ў галаве. Салавей абсмыкнуў палінялую гімнасцёрку, паправіў шырокую папругу і загаварыў спакойна і ціха:

— Таварышы, нас тут усяго восем бальшавікоў. Не многа, але мы ўжо арганізацыя, сіла. Максім,— звярнуўся ён да Ляўкова,— прыйдзецца пісаць пратакол.

Максім выцягнуў аркуш паперы, што засталася ад колішняй воласці, паспрабаваў, ці добра піша пяро, і акуратна, буйнымі круглымі літарамі вывеў: «Пратакол № I сходу Рудабельскай валячэйкі РСДРП бальшавікоў».

— Таварышы, нам прыйдзецца ваяваць не толькі з панамі і падпанкамі, не толькі з багатаю засцянковаю шляхтай, але і з

узброенымі сіламі контррэвалюцыйнага корпуса Доўбар-Мусніцкага,— працягваў Салавей.— Цяпер кожнаму відно, что Часовы ўрад Керанскага стварыў гэты корпус для таго, каб яго рукамі душыць рэвалюцыю, ахоўваць панскія маёнткі і распраўляцца з бальшавікамі і беднатою. Відаць, і Мухель чакае не дачакаецца легіянераў, каб яны пільнавалі ўрангелеўскае дабро.

— Што ты! — перабіў яго Ляўкоў.— Мухеля даўно па свеце няма. Даўся ж ён табе ў знакі, што і мёртвага ўспамінаеш. Атруціўся Мухель на самым пачатку вайны. Прамантачыў панскія грошыкі, а ў цюрму садзіцца фанабэрыя не дала, усыпаў нешта ў чай, выпіў шклянку на вачах ва ўрадніка і апруцянеў.

— Цяпер тут, брат, гіцаль люцейшы за Мухеля. Адстаўны падпалкоўнік. Сам барон яго прывёз. Мікалаем Мікалаевічам завуць, а хвамілію ніхто і не ведае. Цюцька, якіх свет не бачыў,— дадаў Якаў Гошка.

— А я і не ведаў. Што ж, і гэты Мікалай Мікалаевіч не сядзіць склаўшы рукі. Нам трэба не дапусціць акупантаў у Рудабелку, трэба пакласці ўсе сілы, каб тут жыла Савецкая ўдасць. А для гэтага трэба што?

— Падняць і ўзброіць народ,— дадаў Ус.

— Так то яно так. А дзе ўзяць вінтоўкі, патроны, гранаты і хоць бы адзін кулямёт?

Пашукаем, дык можа і знойдзем. У мяне е карабін і наган,— прызнаўся матрос.

— Хіба ў аднаго цябе? У кожнага нешта знойдзецца,— сказаў Званковіч.

— Заўтра з раніцы кожны ў сваім сяле выявіць усю зброю. Вечарам збярыце людзей, усё раскажыце ім, запішыце гатовых уступіць у атрады самаабароны. Я думаю так: легіянеры праз Глуск не пойдуць. Яны ж пехатою хадзіць не прывычныя. Прыкоцяць у Ратмiравічы па чыгунцы. Значыць, нам трэба мець сваіх людзей на станцыі і недзе недалёка паставіць баявую групу такіх хлопцаў, каб маглі сустрэць як трэба. Я пайду з імі. Жыць будзем у Оземлі. Людзі там нашы, бедната ўсё. Калі спатрэбіцца, памогуць. Згодны, хлопцы?

— А мяне возьмеш? — запытаў Раговіч.

— Возьмем, калі адзенеш світку і лапці абуеш, каб ніхто не пазнаў, што матрос.

Зянону не хацелася здымаць сваю форму, на якую ўсе так заглядаліся, але нічога не зробіш.

— І яшчэ адно, хлопцы. Трэба нам звязацца з Бабруйскім укомам. Цяпер разыходзьцеся, браткі, і за работу.

— Пачакай, Раманавіч,— падняўся Малаковіч.— Колькі нас сазнацельных бальшавікоў-парцейцаў, гатовых за рэвалюцыю ў агонь і ў ваду? Восем душ. Усе тут. Я думаю, етага мала.

— Канечне, мала,— падтрымалі яго.

— Што ж, людзей у нас добрых няма? Прыгледзецца толькі трэба, пагаварыць з чалавекам, і ён сам прыйдзе да нас. Узяць хоць бы Антона Кісяля ці Аляксандра Раговіча. Ды яны, яны ў пекла пойдуць за савецкую ўласць.

— А Мацвей Калінковіч чым не бальшавік, хоць і беспарцейны? — дадаў Максім Ус.

— От я й кажу, трэба, каб у нас была добрая баявая парцейная арганізацыя.

— Я думаю, хлопцы, парцейнаю ячэйкай няхай зоймецца Пракоп Малаковіч, баявыя атрады арганізоўваюць Салавей з Драпезам, а ў рэўкоме, пакуль суд да дзела, Максім Ляўкоў пабудзе,— прапанаваў Якаў Гошка.

Так і парашылі. Максім Ус выйшаў з рэўкома разам з Зянонам Раговічам. Ім было ў адну дарогу. Максім жыў у маленькай лясной вёсцы Грабінка, а Раговіч — у Старой Дуброве.

Прыцярушаная тонкім сняжком зямля зноў добра ўмерзла, закамянелі грудкі гразі, заледзянелі на дарозе каляіны. Высокі шыракаплечы Максім, у абмотках і салдацкім шынялі, спыніўся, адвярнуўся ад ветру, прыкурыў і яшчэ раз зірнуў на рэўком. Над дахам трапятаў чырвоны сцяг, трымцела і калыхалася ад ветру дрэўка. На хатах віселі большыя і меншыя, шырокія і вузкія чырвоныя палотнішчы.

— Бачыш, вісяць.

— Калі не будзем разявакамі, заўсёды вісецьмуць,— адказаў матрос, і яны спорнай хадою пайшлі па вуліцы. Ззаду затарахцелі колы, гулка зацокалі конскія капыты. Іх нагнала і пакацілася па дарозе лёгкая брычка, запрэжаная паркай сытых коней. За кучарам, на глыбокім скураным сядзенні разваліўся Мікалай Мікалаевіч. Ён быў важны і незалежны, у чорным казачыне, круглай рудой шапцы, сівыя вусы звісалі аж на каўнер. Ён ледзь павярнуў галаву, абвёў хлопцаў халодным позіркам, і брычка пакацілася па дарозе.

— Колькі ж ён тут яшчэ будзе ездзіць? — запытаў Максім.

— Пакуль не дадзім па карку і не спорам з панскага седала.

— Як ты думаеш, куды ён ляціць, а?

— Мабыць, на Ратміравічы. Куды ж яшчэ па гэтай дарозе? Можа паехаў прасіць, каб легіянераў паставілі ў двары, а можа і так чаго,— спакойна разважаў матрос..

— Пачакай трошкі. Збегаю Аляксандру з Пракопам скалеў. Гэта ж не так сабе ён паехаў.— І Максім, грукаючы па сцежцы падкоўкамі салдацкіх чаравікаў, вярнуўся ў рэўком.

7

На досвітку Салавей, а з ім яшчэ адзінаццаць чалавек, выйшлі з сяла. У некаторых на плячах віселі вінтоўкі і двухстволкі, у дваіх пры баку целяпаліся шаблі, на папругах калыхаліся падобныя на таўкачы, бляшаныя, з драўлянымі ручкамі гранаты. Ішлі па тры-чатыры чалавекі.

За ноч яшчэ паядранеў марозік. Нібы капусны ліст, парыпваў пад нагамі свежы сняжок. За чорнымі зубцамі лесу хаваўся тоненькі маладзік.

Салавей, прывычны да далёкіх пераходаў, ішоў паперадзе, лёгка і вельмі спорна. Якаў Гошка, заплятаю-

135.

чыся ў крыссі шыняля, ледзьве паспяваў за ўсімі. Калі добра вывіднела, яны выйшлі з маладога асінніку на палявую дарогу. На ўзгорку паказаліся хаты, хлявы, азяроды і пуні.

Хлопцы сталі вакол Салаўя. Ён ссунуў на патыліцу зялёную вайсковую шапку, правёў пальцам па маленькіх падстрыжаных вусіках і ціха, зусім па-сяброўску, сказаў:

— Яша з Анупрэем пойдуць прама на станцыю. Садзіцеся сярод людзей і маніце, колькі ўлезе. Можаце сказаць, што едзеце ў войска пасля ранення ці шукаеце фурманку, каб даехаць дадому. Часцей заходзьце да дзяжурнага, пытайцеся, калі прыйдзе поезд. Глядзіце і нюхайце, чым там пахне. А мы загуменнямі, агародамі, хто як, разыдземся па сялу. У кожнага ж тут ёсць ці сваяк, ці знаёмы. Я буду ў Пракопавага швагра. Калі што якое пачуеце на станцыі, адразу ж дасце знаць. А к вечару і мы па адным, па два прыйдзем туды. Трэба, каб ніхто не ведаў, колькі нас і хто мы такія.

Дні позняй восені кароткія і шэрыя: адразу пасля паўдня пачынае змяркацца. Аляксандр, не разуваючыся, прылёг на палок за печчу — мінулаю ноччу не спаў і ў гэтую наўрад ці засне. У сенцах вішчаў галодны парсюк, на дрывотні цюкаў сякераю гаспадар, на лаве маленькая мурзатая Манька калыхала анучную ляльку, спявала ёй «ката», крычала і біла за тое, што «не спіць», і зноў спявала.

Аляксандр ляжаў з заплюшчанымі вачыма, але сон не браў яго. «Якою ты будзеш, Манька, праз дзесяць гадоў? — думаў ён.— Будзеш вучыцца. Усе тады будуць вучыцца ў вялікіх новых школах. Бацька паставіць прасторную хату, з электрыкаю, як у горадзе. Забрукуем

вуліцы, зямлю ўробім, як пух, машыны будуць араць і сеяць. Эх, дажыць бы да тае пары, паглядзець бы на нашу Рудабелку, на гэтую мурзатую Маньку гэтак гадоў праз дзесяць?»

Непрыкметна ён нібы паплыў у сінім тумане. Ужо здавалася, не гаспадар грукае на дрывотні, а чуваць далёкія глухія стрэлы, трэба ўскакваць, сагнуўшыся, бегчы па полі, паўзці пад калючы дрот, страляць і некага калоць штыхом. Каго і за што? Невядома.

Праз нетрывалую дрымоту ён пачуў, як у сенцах ляпнула клямка, нехта абабіў ногі і ўвайшоў у хату. Аляксандр сеў на палку, працёр вочы, але ў змроку не мог пазнаць чалавека, пакуль той не загаварыў:

— Ці е тут хто жывы?

— Тата на дрывотні, а мама ў хляве,— бойка адказала Манька.

— А дзядзькі ў вас ніякага не было?

Аляксандр пазнаў Цярэшку па голасе, саскочыў з палацяў і падышоў да яго.

— Каго вы шукаеце, дзядзька?

— Цябе, прысядацель.

— Адкуль жа гэта, на ноч гледзячы?

— Па соль у Ратміравічы бегаў. Шпігулянты туды прыязджаюць мяняць. А без солі якая яда? І бульбіну ў рот не ўваб'еш. Дык от хунты са тры разжыўся. Можа да посту як і дацягнем. Думаў, на станцыі заначую, ды Анупрэй сюды выправіў. Кажа, каб ты конча пад раніцу быў там; ягамосцяў, кажа, чакаюць, дык старшыня хлебам-соллю сустракаць павінен.— І ён хітранька захіхікаў.— Добра, што зразу знайшоў цябе. А цяпер пайду ў каго-небудзь заначую.

— Дзякую, дзядзька, за навіну. А на станцыі людзей багата?

— Чаго добрага, а людзей, як гразі... Ты ж скажы Анупрэю, што заходзіў Цярэшка і ўсё чын чынам пераказаў. Ну, памажы табе, божа.

Стары патупаў у парозе, ускінуў на плечы мяшэчак, намацаў клямку і пайшоў.

...На досвітку група Салаўя была на станцыі. У невялікім драўляным будынку свяцілася толькі адно акно. У халоднай цёмнай зале на лаўках і проста на падлозе спалі мужчыны, кабеты і дзеці, праходы былі завалены клункамі, куфэркамі, торбамі. Аляксандр зайшоў да дзяжурнага. Стары, хударлявы, даўно не голены чалавек у чырвонай шапцы, драмаў над сталом. Каля тэлеграфіста гарэў ліхтар, павольна круцілася колца апарата, і з яго спаўзала вузенькая пакручастая стужка.

— Дзень добры, таварышы,— прывітаўся Салавей.

— Я ж вам казаў: калі будзе поезд, ніхто не ведае. Палучым дзяпешу, тады скажам. Ідзіце чакайце,— узлаваўся тэлеграфіст.

— А калі прыбудуць легіянеры?

Прахапіўся дзяжурны, палыпаў лупатымі вачамі і запішчаў асіплым фальцэтам:

— Хто ты такі, каб табе дакладваць?

— Старшыня Рудабельскага рэўкома. Прыбылі сустракаць гасцей.

Салавей перайшоў за парэнчы, стаў каля тэлеграфіста, спакойна і цвёрда загадаў:

— Апошнія дэпешы!

Дрыжачымі рукамі тэлеграфіст падаў тоўстую кнігу. Салавей пачаў чытаць тэлеграмы. Адна з іх: «Са станцыі Беразіна выйшла дрызіна вайсковага назначэння. Аб прыбыцці далажыць начальніку станцыі Беразіна».

Ён адгарнуў некалькі старонак назад і ўбачыў уклееены лісток цупкай гербавай паперы, на ёй прыгожым пакручастым почыркам было напісана:

«Камандуючаму I польскім корпусам генералу Доўбар-Мусніцкаму.

Пакорліва прашу яснавяльможнага пана генерала ўзяць пад ахову Вашых доблесных войск усю маёмасць і маёнтак барона фон Урангеля. Маёнтак знаходзіцца ў дваццаці вярстах ад станцыі Ратміравічы, каля вёскі Рудабелка.

Поўнае ўтрыманне афіцэраў і салдат будзе забяспечана.

Ваш пакорны слуга,
упраўляючы маёнткам Рудабелка, М. М. Бістром».

— Усё ясна! — Салавей злосна паглядзеў на тэлеграфіста.— Вы зрабілі злачынства перад рэвалюцыяй, адправіўшы гэтую тэлеграму. Дзе цяпер дрызіна?

Тэлеграфіст замітусіўся, закалацілася сківаца.

— Выйшла з раз'езда, праз гадзіну будзе.

Аляксандр адчыніў дзверы і паклікаў Якава:

— Пастаіш тут. Каб ні адзін з іх нічога не перадаваў. Не паслухаюць, сам ведаеш, што рабіць.

Каля станцыі ляжалі штабялі старых сапрэлых шпал. Сваіх хлопцаў Салавей схаваў за штабялямі, а сам пайшоў у памяшканне.

Праз вокны прабівалася слабае сіняватае святло. Твары здаваліся шэрымі, а вочы — глыбокімі чорнымі правaламі. Многія пасажыры паўставалі, длубаліся ў сваіх клунках і торбах. Румзалі дзеці. Дымілі самакруткамі мужчыны.

Аляксандр стаў пасярэдзіне невялічкага зальчыка:

— Паслухайце, таварышы, што я вам скажу,— пачаў ён.— Зараз з Бабруйска прыйдзе дрызіна з легіянерамі. Чаго яны едуць сюды? Запрасіў іх рудабельскі ўпраўляючы, каб не давалі дзяліць панскую зямлю, каб задушылі савецкую ўладу. Мы іх тут як належыць сустрэнем. А вы, як толькі пачуеце першы стрэл, чым мацней крычыце «ўра!». Нікуды не выходзьце і адсуньцеся ад вокан.

— Мамка, я баюся,— заскуголіла дзяўчынка.

— Не бойся, дачушка, мы за печ схаваемся.

— Каб хоць якая бярданка была, дык і мы б вам падсабілі,— сказаў высокі дзед у белай свіце.

— Чым галасней будзеце крычаць, тым лепей падсобіце. Добра?

— Чаму ж не!

— Пакрычым!

— Гэта не цяжка.

Калі Аляксандр выйшаў, усе з трывогаю пачалі прыслухоўвацца і паглядаць у вокны.

— Чый гэта такі камандзір? — спытала старая кабета.

— Хіба лі не ведаеш? Рамана Салаўёвага сын.

— Ета мо той, што кажуць латышок?

— Эге, ён самы. У бальшавікі ўпісаўся. Пераварот, кажуць, рабіў, а цяпер у воласці за старшага.

— Чорт яго і разбярэ, якому цяпер богу маліцца: бальшавікі, палякі, ерманцы. А чаго таўкуцца, каб спытаў? Дажыліся, што і солі няма, а тут яшчэ ім глотку дзяры. «Ратуйце» крычала, а гэтак зроду не даводзілася.

— Калі трэба, бабка, кукарэку заспяваеш,— засмяяўся малады хлапец.

Доўга і трывожна яшчэ гаманілі, не адважваючыся выйсці за дзверы.

Адсоўваліся ад вокан, садзіліся на падлогу, хаваліся за вялікую, выцертую кажухамі грубку.

— Галубанькі, ідзе ж! Ой, хавайцеся, людцы,— адскочыла ад акна маладзіца і села на падлогу.

Напружана загулі рэйкі, затахкала жалеза аб жалеза, загрукаталі колы і сціхлі. Знадворку пачулася вясёлая гамана.

Да вакзала падкаціла зялёная дрызіна з прычэпам. На перон павыскаквалі салдаты ў жаўтаватых, з ангельскага сукна шынялях і рагатых канфедэратках.

З-пад іх у многіх тырчалі чорныя кругленькія навушнікі. Бразгалі мядзяныя кацялкі, грукалі падкоўкі — салдаты падскоквалі,

стукалі абцас аб абцас, ляпалі сябе і адзін аднаго рукамі, з ратоў вырываліся струменьчыкі белай пары. Хоць і змерзлі, але ім было весела. Кожны марыў хутчэй дабрацца да маёнтка, ад'есціся на панскіх харчах, адлежацца ў цяпле, а можа і зачараваць якую-небудзь маладзенькую пакаёўку.

Каля прычэпа стаяў, прыгожы чарнявы паручнік, заглядаў у дзверы і прыспешваў тых, што не паспелі вылезці:

— Прэндзэй, прэндзэй, панове!

І тут, як пярун сярод яснага неба, над станцыяй пракаціўся залп. Ён разлёгся працяжным гулам у цішыні чыстага марознага рання. За ім грымнула разнагалосае «ўра!». Здавалася, сотні людзей зараз рынуцца з усіх бакоў. Грымнуў яшчэ адзін залп. І зноў зусім блізка пакацілася многагалосае і несуладнае «ўра!».

Польскія жаўнеры papадалі каля вагона, папаўзлі паміж коламі, аб рэйкі забразгалі кацялкі і карабіны. А з-за штабялёў шпал беглі ўзброеныя людзі.

Да прычэпа падляцеў чалавек з гранатаю ў руцэ, у шынялі і ў вайсковай шапцы.

— Рэнкі до гуры!— скамандаваў ён, падскочыў да паручніка і сарваў з яго карабін. Салдаты пападымалі рукі ўгору. А з дзвярэй вакзала валіў натоўп барадатых і безбародых мужчын, каб паглядзець, што там чаўпецца. Жаўнерам здалося, што іх акружае цэлая армія.

— Хто апусціць рукі і паварухнецца, будзе расстраляны на месцы,— скамандаваў Салавей.— Абяззброіць,— загадаў сваім хлопцам.

Легіянеры калаціліся ад перапуду і холаду. Іх пастроілі ў дзве шарэнгі і паставілі па камандзе «смірна». Якаў Гошка з Анупрэем пазбіралі карабіны і роўненька паставілі іх каля штабеля шпал, потым залезлі ў вагончык дрызіны і вынеслі адтуль дзве скрынкі з патронамі. Толькі цяпер жаўнеры расшалопалі, як іх ашукалі адзінаццаць вясковых хлопцаў.

Яны не ведалі, што з імі будуць рабіць: здзекавацца, біць ці мопса нават пастраляюць. Вакол стаяла некалькі даволі маладых мужчын са стрэльбамі напагатове. Двое зносілі карабіны, пачапіўшы на сябе пісталеты з папругамі.

З вакзала вывалілі ўсе, хто там быў, і пасталі воддаль.

Да раззброеных легіянераў падышоў Салавей.

— Таварышы польскія салдаты! У вас няма ні сваіх маёнткаў, ні капіталаў, ні фабрык. Інакш вы не былі б радавыя салдаты. Вы сыны рабочых або сялян. Чаго ж вы прыехалі сюды, што вам тут трэба? Вашымі рукамі хацелі душыць нас, такіх жа гарапашнікаў, як вы і вашыя бацькі. У Расіі адбылася рэвалюцыя. Яна прынесла свабоду

працоўнаму люду. Апамятайцеся, ідзіце за рэвалюцыяй, а не супраць яе. Плюньце на сваіх генералаў, едзьце дадому і жывіце, як людзі, арыце зямлю, сейце хлеб.

Многія салдаты пачалі ўсміхацца, жывым бляскам загарэліся вочы — значыць, іх не збіраюцца страляць, ім прапануюць ехаць дадому.

— Мы вас адпускаем з адной умовою: калі вы вернецеся ў сеой бандыцкі корпус і будзеце ваяваць супроць савецкай улады, памятайце — кулі або шыбеніцы вам не мінаваць. Што скажа пан паручнік?

— После тэго, цо тутэй было, мы юш не жолнежы. Нас чэка велька кара вайсковэго сонду,— суха адказаў збянтэжаны і прыгнечаны паручнік.

— А як думаюць салдаты?

— Нігды, нігды не бэндзем! — адказала некалькі асмялелых галасоў.

— Чаго ж вас несла сюды нячыстая? — пачулася з натоўпу.

— Бач, як цяляты языкі аджавалі.

— Толькі аддай назад стрэльбы, яны нам панясуць, адкуль ногі растуць.

— Умова такая: паварочвайце назад і да Бабруйска нідзе не спыняцца, каб часам нашы людзі вас яшчэ не запынілі,— загадаў Салавей.

— Пшэпрашам,— асмялеў паручнік,— нех пан пове, хто вы естэсце?

— Рудабельскі рэвалюцыйны камітэт. Так і перадайце вашаму генералу. Скажыце, каб і дарогу забыўся ў наш край. Мы тут і самі навядзём парадак... Па вагонах, марш!

Штурхаючы адзін аднаго, кінуліся легіянеры да дрызіны, кожнаму хацелася хутчэй ускочыць у сярэдзіну, зашыцца ў куток.

Натоўп рагатаў і кпіў:

— От ета пакаштавалі панскіх прысмакаў.

— Уцякаюць, як падмеценыя.

А нейкі жартаўнік затупаў на месцы, нібы даганяючы. Апошнія легіянеры хапаліся за парэнчы дрызіны і куляліся ў адчыненыя дзверы.

Салаўёўскія хлопцы аж за жываты браліся. Дзядзькі адзін перад адным částавалі іх самасадам, хвалілі і распытвалі, адкуль і чые яны.

Анупрэй палічыў трафеі: дваццаць карабінаў, тры наганы і дзве скрынкі патронаў.

Салавей ссунуў шапку на патыліцу, як робіць кожны, закончыўшы важную работу, і падышоў да натоўпу.

— Дзякуем, што памаглі. Без вас бы нам не ўправіцца з гэтакай аравою. Выходзіць, што цяпер уся сіла ў вас.

Воддаль стаялі перапалоханыя тэлеграфіст і дзяжурны па станцыі.

8

Ермаліцкія прагналі Івана на пачатку зімы. Андрэй адважыў яму мяшэчак жыта — от і ўся плата за парабкоўства.

— Ты ж толькі вельмі злосці не затойвай. Так яно скруцілася. Шэльма гэтая вінавата. І чым ты толькі, хе-хе-хе, яе прысушыў? — Андрэй набраў шуфель жыта, патрос над засекам і, нібы адступнога, сыпануў у няпоўны мех.— Так што мы з табою квіты і жаліцца няма за што.

Іван дастаў з-за пазухі кажушныя рукавіцы, моўчкі паклаў свой заработак на маленькія санычкі і падаўся за вароты.

Ад'ехаўшыся да лесу, ён спыніўся, паглядзеў на хутар. Як тут усё агоркла яму! Даўно плюнуў бы на гэтую ласку, каб не яна. Ён дзівіўся, што ў такім воўчым кодлішчы ўрадзілася прыгожая, добрая і ласкавая Гэлька. Можа таму такая, што радасці не бачыла ў гэтым бязлюддзі. Зімою хутар замяталі снягі, увосень па даху нудна барабаніў дождж, а яна сляпілася за кудзеляю ці абдзірала пер'е, а з вясны да замаразкаў пласталася на поліве, жніве ды на сене. Прасілася вучыцца — не пусціў, скнара! Гэля ўсім спагадала, жалілася часам, як ёй нудна тут. Потым неўпрыкметку палюбіліся, ды так, нібы хто любіснікам апаіў. От вярнуўся б, каб зірнуць на яе, ды дзе там, справадзілі ў засценак да цёткі, каб і не бачыла і не чула пра яго. Яшчэ гэты афіцэрык сыскаўся, каб яму пуста было. Ці не ўцёк, што хаваецца ад людзей? Але Іван падцікаваў, калі той бег за пуню. У бравэрку адзеўся, каб не пазналі.

Калі праўда, што зямлю наразаць будуць, узяць бы дзе якую дзесяціну, дзве. Можа і лесу дадуць, хату агараць? От тады б зажылі з Гэлькаю! Каб толькі яе сілаю за якога шляхцюка не выпхнулі.

Іван яшчэ раз зірнуў на хутар, увагнуўся і пацягнуў санычкі.

...Прыцемкам да Ермаліцкіх пад'ехаў вазок, запрэжаны добрым стаеннікам. Андрэй загнаў у будку Пірата, вазок паставіў пад паветку, каня прывязаў у стайні да карыта з аўсом.

Ён ніяк не мог уцяміць, якая патрэба прывяла да яго самога Мікалая Мікалаевіча. Ніколі ж не быў, а то прыляцеў на ноч гледзячы. Са шляхтаю той вялікага хаўрусу не вадзіў. Так, вітаўся тады-сяды, а часцей не пазнаваў. Ведама, поўны гаспадар такога маёнтка, што хоча, тое і робіць. Толькі грошыкі кожны месяц у Петраград пасылае,

раней самому Іваненку, а цяпер ягонаму зяцю, барону. Ведама, і сябе не крыўдзіць. Хто там важыў, колькі жыта ўрадзіла; хто мераў, колькі каровы малака далі, колькі спірытусу выгналі; хто лічыў, колькі свіней закалолі. От і раскашуецца. А цяпер, бач ты яго, сам прыджгаў; мабыць, нешта прыспічыла.

Андрэй увайшоў у хату. На кухні гарэла невялічкая лямпа, а ў камору прасочвалася святло толькі праз адчыненыя дзверы. Там на доўгай драўлянай канапе сядзелі Мікалай Мікалаевіч і Казік.

— Чаго ж у той хаце лямпу не запаліш? — забурчаў стары на японку.

— Запальвала, дык не хочуць.

— Так яно лепей, Андрэй Фядотавіч,— азваўся з цёмнае каморы ўпраўляючы і зноў прыглушана загаварыў Казіку: — Банда гэтага Салаўя-разбойніка ні ў якім разе не павінна ведаць пра нашу з вамі сустрэчу.

Мікалай Мікалаевіч весела захіхікаў, радуючыся сваёй дасціпнай прыдумцы. Ён тут ужо адчуваў сябе не госцем, а гаспадаром: падсунуў гнутае вепскае крэсла і арыстакратычным жэстам прапанаваў старому садзіцца. Той прымасціўся на краёчку, нібы сам быў у гасцях. Мікалай Мікалаевіч працягваў ціха, але горача і катэгарычна:

— Не сёння-заўтра гэтае дзікае, выпушчанае на волю быдла ўварвецца ў маёнтак і па зярняці, па цвічку расцягне ўсё, што набывалася вякамі. А потым возьмуцца і за ваш хутар. Але, але, возьмуцца! Вы сумняваецеся? Чытайце дэкрэт гэтых самазванцаў. А слова якое прыдумалі: дэ-крэт! Мужыччо, а ў інтэлігентаў гуляюць, на французскі пранонс захварэлі. Тожа мне, дэкрэтнымі! Дык у гэтым дэкрэце так і пішуць, што ўсе панскія, удзельныя, царкоўныя і манастырскія землі з усёй маёмасцю пераходзяць у распараджэнне Саветаў. Разумееце, што гэта значыць? Саветаў! Савет галадранца з бандытам!

Казік некалькі разоў памыкаўся ўскочыць перад старэйшым па званню, хоць і без формы, афіцэрам. Мікалай Мікалаевіч велікадушна яго прытрымліваў за руку і казаў:

— Забудзем субардынацыю; мы ж сябры, аднадумцы, пакуль што не на службе.

— Што ж вы прапануеце, Мікалай Мікалаевіч? — запытаў малады Ермаліцкі.

— Пакуль што бараніцца, а там... там наступаць.

— Вы яшчэ разлічваеце на легіянераў? На гэтых смаркачоў у канфедэратках? Збор дружыны, а не войска,— усхадзіўся Казік.— Пяцёра мужыкоў з бярданкамі раззброілі ледзь не ўзвод салдат. І гэта, называецца, армія?

— Што вы, Казімір Андрэевіч! Вас дрэнна інфармавалі. Там было каля сотні бандытаў. Разумееце? Іх ужо каля сотні!

— Праўду кажуць, пужаная варона і куста баіцца, так і гэтыя легіянеры. Назва гучная, а смеласці, як у мышанят — верабей катом здаецца. Мяшэчнікі ды бабы ім цэлаю арміяй здаліся.

Казік прагна курыў. А бацька, гледзячы на сына, думаў: «От арол. Самому Мікалаю Мікалаевічу пярэчыць, ды яшчэ як закручвае. Ну і хлопец!»

— Чым магу служыць, пан падпалкоўнік?

— Пазнаю сапраўднага афіцэра і рады, што не памыліўся,— нібы перад строем, сказаў Мікалай Мікалаевіч.— А служыць? Служыць — айчыне. Стаць на чале абаронцаў свяшчэннай уласнасці.

— Разумею. Але патрэбны людзі і зброя,— дзелавіта адказаў Казік.

— Я так думаю, што на кожным футары ў засцянкоўцаў ды ў любога самастаяцельнага хадзяіна знойдуцца стрэльба ці які там абрэз,— уставіў свае слова стары Ермаліцкі,— а людзі пойдуць на такое дзела. Каму ахвота аддаваць чорту лысаму сваё дабро.

— Дваццаць пяць вінтовак і дзесяць асёдланых коней даю я. Думаю, барон за гэта папракаць не будзе. Усё адправім на хутар Перагула. Там вакол балоты, месца глухое і непрыкметнае. А вам, дарагі,— падпалкоўнік паклаў сухую руку на Казікава калена,— вам прыйдзецца паездзіць «у сваты». Чалавек вы халасты, конь у вас добры, вось і паедзеце па хутарах. І мы згуляем такое вяселле, чарцям будзе млосна.— Мікалай Мікалаевіч цешыўся сваім красамоўствам і дасціпнасцю.— За нас корпус генерала Доўбар-Мусніцкага. У Бабруйску, у Рагачове, у Жлобіне і на ўсёй гэтай тэрыторыі ўлада фактычна належыць яму. А неўзабаве ён і Мінск прыбярэ к рукам. Так што, калі, пан прапаршчык, марыце стаць палкоўнікам, трэба дзейнічаць.— Упраўляючы ўстаў.

— Я і спяшаўся сюды, бо ведаў, што фронт цяпер тут, а не там. Мужыкі страшней за немцаў. Але нічога, мы яшчэ з іх надзяром лыка,— тонам рапарта адказаў Казік.

— Значыць, заўтра пачынаем святую справу.— Упраўляючы працягнуў руку маладому Ермаліцкаму.

— Можа б пан не пагрэбаваў з намі павячэраць? — замітусіўся Андрэй і кіўнуў Анэце, каб варушылася.

— Вялікае дзякуй. Не маю права затрымлівацца. Яшчэ трэба даць добры крук, каб ні адзін сабака не пранюхаў, куды ездзіў. Запражыце майго каня,— загадаў Мікалай Мікалаевіч, але спахапіўся і мякка паправіўся,— калі ласка.

Стары Ермаліцкі насунуў шапку задам наперад, ускінуў на плечы кажушок і пабег у стайню.

Казік хацеў правесці шаноўнага госця да вазка, але той папярэдзіў:

— Лепш не хадзіце. Мне здаецца, што з кожнай шчыліны глядзіць Салаўёва вока. І дамовімся: мы з вамі незнаёмыя і ніколі не сустракаліся.— Мікалай Мікалаевіч моцна націснуў Казікаву руку, пажадаў добрай ночы Анэце. Казік памог яму ўздзець вялікае футра, падаў шапку. На ганку чакаў Андрэй.

— А жарэбчык у вас важнецкі,— пахваліў ён каня.— Малады, відаць, балаўнік.

Мікалай Мікалаевіч нічога не адказаў. Ён сеў у лёгкія саначкі, хвастануў каня ляйчынаю і выслізнуў з двара. Андрэй зачыніў браму, пастаяў, пакуль цені каня і седака не зніклі ў шэрай цемры зімовага вечара.

Зайшоў у хлеў, падкінуў каровам трусянкі, зачыніў вароты доўгай завалаю і замкнуў круглым, кавальскай работы замком. Пацягнуў, ці добра замкнёны, спусціў з ланцуга сабаку і пайшоў у хату.

Старая шморгала носам і прычытвала:

— Ой, баюся я, Казічак, што не знасіць табе галаванькі. Лепш не звязвайся з гэтым карпілаўскім ды рудабельскім гадаўём. Бач ты, сярод белага дня ў салдат стрэльбы паадбіралі. А ты з кім на іх пойдзеш? Хай бы сам гэты падпанак ішоў, дык цябе нацкоўвае. Ой не слухай, сыночак. Лепш перасядзь, перахавайся, пакуль гэтае ліха пройдзе.

— Што ты, старая, пляцеш? — не вытрываў Андрэй.— Дасядзішся, пакуль з цябе апошнюю транту злупяць. Ужо гарцуюць па футарах, трасуць свірны — беднаце насенне збіраюць, сена ім давай, цялушка некаму твая спатрэбілася — аддай. А трасцы, а скулля не хочуць?! — разыходзіўся стары.— Вясною унь зямлю абразаць збіраюцца. А яна — «сядзі ціха». Ды я выпруцянею на мяжы, а свайго і вяршка не аддам. Хоць і стары, сам з абрэзам на іх пайду. От як!

Анэта смаркалася ў фартух і толькі божкала.

Ноччу Казік чуў, як круцілася і вохкала маці. Не спалася і яму. Чутно было, як бэльку тачыў шашаль, як у шыбіну біліся снежныя крупы і рыпеў над студняю вочап. Ён перавярнуў гарачую падушку, паклаў бліжэй да краю наган, заплюшчыў вочы, а ў галаве круцілася мяцеліца думак. Яму хацелася хутчэй убрацца ў свой афіцэрскі мундзір, ускочыць на каня і павесці з хутароў сотні хлопцаў і мужчын на гэтыя бальшавіцкія кодлішчы, а там падыдзе армія, верная трону, сатрэ ў пэтлахі чырвоную погань, ускладуць прапаршчыку Ермаліц-

каму на плечы пагоны з двума прасветамі, тады можна будзе пачынаць сапраўднае жыццё. Ён перабіраў у памяці ўсіх хутаран і засцянкоўцаў, што пойдуць за ім, падумаў, што без кулямёта ім не абысціся, але дзе яго ўзяць? Няхай Мікалай Мікалаевіч расстараецца ў Доўбар-Мусніцкага для «аховы маёнтка барона Урангеля». Разабраўшы, можна будзе прывезці ў возе пад сенам. Казік шкадаваў, што адразу не дадумаўся і не сказаў пра гэта.

9

Трое сутак круціла мяцеліца. Гнала ў полі доўгімі пакручастымі пасмамі снег, панамятала гурбы каля хат і парканаў, гула, скавытала, выла. Паперамятала дарогі — ні прайсці, ні праехаць.

— Няйначай, чэрці ўскруціліся,— атрасаючы ў парозе снег, сказаў Раман.— Як ты, сынок, дабярэшся да тае воласці. Пакуль вядро вады выцягнуў, да кален замяло, а гэта ж пяць вёрст ісці, і вецер якраз напроці.

Аляксандр даядаў гарачую бульбу з тоўчаным льняным семем, запіваў малаком і па даўняй звычцы збіраў у рот крошкі з кужэльнага, яшчэ матчынай работы, абруса. Мачаха, як магла, гадзіла пасынку, і не таму, што ён стаў у воласці нейкім там старшым, а любіла і шкадавала яго, як роднага сына. І як не шкадаваць? З маленства ж пагадавала чатырох Раманавых сірот: хлопцы ўжо на сваіх нагах былі, а Марылька яшчэ ў калысцы кідалася. Меншыя хутка прывыклі да мачахі, звалі яе мамаю, а Ляксандра, хоць і слухаўся, хоць і памагаў, а ўсё выкручваўся, каб ніяк не называць. Калі ж трэба было яе пагукаць і паблізу нікога чужога не было, зваў цёткай Ганнаю. Ведаў, што ёй рабілася крыўдна. Яна ж шкадавала сірот больш, чым іншыя родных дзяцей. Каторага з іх і трэба было хвастануць паўрозамі, але не было таго, не было.

Аляксандр у дзяцінстве колькі разоў памыкаўся сказаць гэтай добрай жанчыне, што абмывала і абшывала іх, «мама», але язык не слухаўся і гаварыў сваё: «цётка Ганна». А яна ж не збаялася пайсці на чацвёра чужых дзяцей за беззямельнага, але разумнага і добрага Рамана Салаўя. Гаравала разам з ім, лепшы кавалак берагла меншым — Косціку і Марыльцы. Усё гэта бачыў і разумеў Аляксандр. Але ён добра помніў родную мамку, яе курляндскія песні і казкі, ведаў і любіў яе пявучую мову. Часам бегаў да маўклівага высокага дзеда Крыштана. Той смактаў піпку і падоўгу не спускаў палінялых вачэй з унука. Пэўна, пазнаваў у ім сваю нябожчыцу Луізу. І гаварыў з Аляксандрам толькі па-латышску, нібы баяўся, што ўнук, выракшыся матчынае мовы, забудзе і пра маці.

Ці ж мог ён тады здрадзіць памяці маці і называць хоць і добрую, але чужую жанчыну так, як называюць толькі адзінага чалавека ў свеце,— мама.

А як вярнуўся з вайны, адразу назваў цётку Ганну мамаю. Тая аж заплакала...

Аляксандр устаў з-за стала, падзякаваў і пачаў збірацца.

— Нічога, тата. На фронце не ў такую завіруху спалі ў акопах і чорт не браў. А тут да воласці рукою падаць.

Сястра пачала ўпрошваць, каб завязаў башлык, а мачаха дастала з пячуркі свае кажушныя рукавіцы, хоць і цеснаватыя, але ўсё ж цяплейшыя за салдацкія.

— На ноч не чакайце. Заначую ў воласці ці ў каго з нашых хлопцаў. Работы цяпер па самую завязку. Так што калі не прыйду колькі дзён, ведайце, што цэл. Трэба будзе трохі паездзіць па гэтых шляхецкіх засценках.

— Ой, сынок, глядзі. Звярэе шляхта. Талочацца, у госці пачалі часта ездзіць адзін да аднаго, шэпчуцца ды на мігах паміж сабою гавораць. А надоечы запыняе мяне Банэдык Гатальскі і пытае: «Ці скора, Раман, твой каміцетчык прыйдзе рабаваць нас?» Я і кажу: «Мой сын ніколі нікога не рабаваў і рабаваць не збіраецца. Народ яго, кажу, выбраў, дык ён і робіць усё па закону». А ён як наліецца крывёю ды як усходзіцца: «Які там народ выбіраў? Мы ж не выбіралі. І Перагудаў там, і Цлышэўскіх, і Ермаліцкіх не было. А мы хіба гавяда? Не народ?» Мы цябе, кажа, Раман, пашкадавалі, прытулак далі, у свой засценак пусцілі, зямлі ад сябе па шматку адарвалі, каб з голаду не апруцянеў, а ты, замест дзякуй, са сваім анціхрыстам хочаш на нас шворку закінуць і зашмаргнуць, дзяцей па свеце з торбамі пусціць. А трасцу, кажа! Лопне ваша слабода, яшчэ крывавымі слязьмі ўмыецеся.

Аляксандр слухаў, сцяўшы зубы. Толькі жаўлакі хадзілі на худым і вострым твары.

— Калі гэта ён?

— Учора ў абед. Вязу гэта я настрамачак вішаю, аж ідзе. Паздароўкаўся лагодна, нібы здзекуецца, і ўшчаў...

— Добра, тата, што сказалі. А напужаліся дарэмна. Яны ўжо нашых крывавых слёз папілі, хопіць. Кончылася іх свята. Ну, бывайце здаровы.— Аляксандр, сагнуўшыся, выйшаў з хаты і, грузаючы ў сумётах, падаўся ў воласць.

Марылька праз шыбіну доўга глядзела яму ўслед. Ёй рабілася страшна, што брат ідзе лесам адзін, што завіруха замятае яго сляды, што на іх сям'ю па-звярынаму зацята глядзяць усе засцянкоўцы. І

раней тут Салаўям усе былі чужыя — ніхто не заходзіў у хату і іх не пускаў далей парога, а цяпер праходзяць унурыўшыся і нібыта не пазнаюць ні бацьку, ні Марыльку, ні мачаху. Здаецца, жыўцом праглынулі б. А вечарам выйдзеш з хаты, зірнеш на гэтыя трынаццаць прысадзістых дамоў за высокімі парканамі, пад бляшанымі дахамі, з шчыльна зачыненымі аканіцамі і здаецца — за іх тоўстымі сценамі чаўпецца нешта нядобрае і страшнае. Вельмі ж боязна Марыльцы за брата.

А ён, трошкі падаўшыся наперад, ідзе ў завіруху, бо ведае, што ў валасці яго чакаюць дзяды і салдаткі, бязрукія і бязногія мужчыны з медалямі на шынялях, падрэзаных на анучы яшчэ недзе ў мазурскіх балотах. Чакаюць, бо вераць яму, бо хочуць памагчы, каб хутчэй усё было так, як напісана ў тых дэкрэтах.

Аляксандр ка ганку валасці развязаў башлык, атрос шынель, абабіў чобаты.

На зборні, каля добра напаленай грубкі сядзелі Параска Кавалевіч і Мікодым Гошка. Жанчына крэсівам высякала іскры і дзьмухала на жоўтую губку. «Няўжо салдатка з гора закурыла?» — падумаў Аляксандр, але ўбачыў заткнуты за папругу пусты рукаў Мікодымавага шыняля і ўсё зразумеў. «Добрыя нашы кабеты, спагадлівыя. Гора прывучыла іх і араць, і касіць, і лапці плесці. А дай такой Парасцы выгоду, прыбяры ў шаўковую сукенку ды капялюшык, выведзі на Неўскі — раты паразяўляюць... Цяпер жа ёй і яе дзецям патрэбен хлеб, трохі ярыны, каб увесну абсеяцца...» Старшыня прысеў паміж Мікодымам і Параскаю, працягнуў чырвоныя закляклыя рукі да грубкі.

— Ну ж і мяце! — загаварыў Мікодым.— Зірнуў у акно, думаю — снегавік сунецца, а прыгледзеўся, аж — старшыня. І чаго табе ў тое Харомнае хадзіць? Начуй хоць у мяне. Любы цябе прыме.

— Гэта праўда, толькі старых з сястрою не хочацца крыўдзіць.

Параска слухала, апусціўшы прыгожыя вейкі, толькі часам зіркала на Салаўя і зноў апускала вочы.

Потым утраіх зайшлі ў старшынёў пакой. Збоку за сталом, заваленым тоўстымі прашнураванымі кнігамі, сядзеў Максім Ляўкоў. Ён гартаў кнігі і нешта выпісваў у школьны сшытак. Аляксандр павітаўся і падгартаваў:

— Сакратар не можа жыць без паперак. Ці не надумаўся рабіць рэвізію старой царскай валасці?

— Раблю. І самае цікавае — шнуравая кніга каморніцкага абмеру земель нашай валасці,— ён адгарнуў шэрую вокладку з пакру-

частымі разводамі,— за 1910 год. У Ермаліцкіх і Перагудаў больш зямлі, чым у васьмідзесяці руднянскіх гаспадароў.

— Яно і без кніг відно,— уставіла жанчына.— Хіба ж зраўняеш нашы пяскі ды балаціны з тою, што шэршні пад сябе падгрэблі.

— Цяпер зраўняем, Параска. Ну, расказвайце, што вы з Мікодымам выявілі,— сказаў Салавей.

Мікодым выцягнуў з-за пазухі аркуш канторскай паперы, разлінаваны на два слупкі. Над адным было напісана насліненым алоўкам «каму», над другім — «што трэба». Пачаў чытаць і тлумачыць. Называліся прозвішчы ўдоў, салдатак, інвалідаў, спрадвечных парабкаў, у якіх не было ні каня, ні каровы, ні насення на вясну. Параска толькі ківала галавою ды часам дадавала ўголас:

— Ой праўдачка, ой бядота; мудрэй, як у мяне.

У спісах вельмі часта паўтараліся аднолькавыя прозвішчы: Кавалевічы, Гошкі, Падуты, Жулегі. Салавей часам перапытваў:

— Гэта каторы Кавалевіч, Кажушка ці Ёршык?

Мікодым называў мянушкі і чытаў далей.

— Трэба будзе ў кожным сяле арганізаваць камітэты беднаты. Яны будуць савецкаю ўладай на месцы. Няхай збяруць людзей і рашаюць, каму чаго і колькі даць. А цяпер трэба забраць усе лішкі збожжа ў панскім двары і ў засцянковай шляхты. Ссыплем у магазын і будзем раздаваць беднаце.

— Чакай, пакуль шляхта аддасць табе збожжа,— загаварыла Параска.— Лепей у ямах пагнояць ці ў пельку спусцяць.

— Хай паспрабуюць толькі! Кан-фіс-ку-ем,— па складах расцягнуў Салавей незнаёмае слова і тут жа паправіўся: — Сілаю возьмем.

— Узяць можа і возьмеш, а чым аддаваць будзеш? От прыпруцца легіёншчыкі ці яшчэ якая навалач, што тады,— выказала Параска свае трывогі.— Унь, калець, у Бабруйску палякі што хочуць, тое і робяць, і Саветы ад іх пахаваліся. Ты іх адзін раз папужаў, глядзі, каб яны табе гэта не прыпомнілі.

— Не бойся, Параска, не пусцілі і не пусцім. А тое, што плявузгаюць шляхцянкі на цвінтары, не слухай і другім не пераказвай.

— Хто тых шляхцянак слухае? Заўвіца мая ўчора з Глуска ад доктара ехала, дык у мяне начавала, усё мястэчка гамоніць. Балаголы, каторыя з бародамі былі, з Бабруйска папрыязджалі, дык родныя дзеці не пазналі: шаблямі іх «канаркі» пагалілі, шампаламі спаласавалі і забралі ўвесь тавар. А Саветаў, і духу не чутно.

Усе ўважліва і насцярожана слухалі Параску. Задумаўся і Салавей. Можа каб хто іншы плёў, не паверыў бы. А ў тым, што

казала Параска, чулася нейкая праўда. Але нельга паказваць трывогі, неспакою. Аляксандр усміхнуўся і пажартаваў:

— У генерала свае клопаты, у нас — свае.— Потым сур'ёзна дадаў: — Трэба хутчэй стварыць камітэты беднаты і правесці канфіскацыю. А калі прыйдзецца сустракаць легіянераў, сустрэнем лепей, як той раз.

Параска з Мікодымам сабраліся ісці па камбедаўскіх справах. На развітанне Салавей параіў ім увечары сабраць свой камітэт і памеркаваць, колькі з каторага кулака можна ўзяць збожжа.

Калі выйшлі камбедаўцы, Аляксандр задумаўся. Ён ведаў, што мяцежны генерал ім не даруе — абавязкова пашле сваіх салдат на Рудабелку. Ён чакаў вестак з Бабруйска, але іх не было, нічога не паведамлялі і хлопцы з Ратміравіч. А тут на табе, кажуць, Бабруйск захапіў польскі корпус. Відаць, павятовы камітэт у падполлі. Але гэта толькі кажуць. А як дазнацца пэўна? Трэба пакуль што самім прымаць нейкае рашэнне. І такое, каб ні на крок не адступаць ад дэкрэтаў рэвалюцыі.

На нейкае імгненне Салавей адчуў сябе адрэзаным ад вялікага свету. Газеты апошні час не прыходзяць; значыць, іх у Бабруйску перахопліваюць легіянеры мяцежнага корпуса; вестак з павятовага камітэта даўно няма; відаць, ніяк не могуць звязацца. А якія планы ў Доўбар-Мусніцкага? Калі праўда, што захапіў Бабруйск, дык паспрабуе пашыраць сваю акупацыю і захоча з новай сілаю ўдарыць па Рудабелцы. З якога боку? Вядома, з чыгункі.

Ляўкоў нібыта ўгадаў, пра што думае старшыня.

— Што будзем рабіць, Аляксандр? Два дзесяткі польскіх карабінаў, штук пятнаццаць трохлінеек ды з паўсотні бярданак у нас ёсць. Збяром яшчэ тое-сёе. А ў іх армія, кулямёты, гарматы.

— І ўсё ж мы мацней за любую армію. Тыя не ведаюць, чаго яны хочуць і за што ваююць. Ты б паглядзеў, як легіянеры аддавалі нам карабіны. Нібыта Радыя, што збылі іх. Ды якія яны там к чорту палякі! Каталікі тутэйшыя, што і слова па-польску сказаць не ўмеюць, ад нямецкіх куль ратаваліся ў гэтым корпусе. А ў нас народ. Каму страляць няма з чаго — «ура» крычаць будзе. І гэта, брат, вялікая помач! Трэба сягоння і заўтра, Максіме, перавесці атрады бліжэй да станцыі. Салдаты нашы ў лапцях і ў світках ходзяць, так што іх ніхто не пазнае. А калі трэба, з-за любога куста смалянуць. Адаб'юць паноў, рэзгіны на плечы — і пайшлі авечкам сена скубці. От тады і шукай іх. Перакажы Ануфрэю з Пракопам, каб да раніцы чалавек паўсотні з гранатамі і вінтоўкамі адправілі на Ратміравічы.

К паўдню сцішылася завіруха. Выбліснула сонца, заіскрыліся сумёты і заваленыя снегам стрэхі. Па вуліцы, рыпаючы палазамі, папаўзлі вазы з дрыўмі, саломаю, сенам і з мяхамі амецяў. Аляксандр глядзеў на гэты нетаропкі рух жыцця і думаў, колькі яшчэ прыйдзецца пабіцца, праліць крыві, каб народ зажыў спакойна, па-людску, каб адчуў сябе гаспадаром сваёй зямлі. Рэвалюцыя толькі пачынаецца.

Але мучыла невядомасць. Тое, што расказала Параска, вельмі было падобна на праўду. Трэба параіцца з рэўкомаўцамі і нешта рабіць, тэрмінова, неадкладна. Анупрэй з Максімам Усам па сёлах арганізоўваюць атрады, раздаюць зброю і патроны, прызначаюць узводных. З імі, мабыць, і ваенком — Пракоп Малаковіч. Няўжо яны нічога не чулі і не ведаюць?

Дзверы прачыніліся, і ў пакой увайшоў незнаёмы мужчына ў чорнай паддзёўцы, невысокі, але шырокі ў плячах. Круглы твар зарос густою, калматаю бародкай, а з-пад прыпухлых павекаў глядзелі вострыя пранізлівыя вочы. Ён прывітаўся, стоячы ў парозе, і запытаў:

— Дзе мне пабачыць таварыша Салаўя?

— Я Салавей. А што вы хацелі?

— Хацеў пазнаёміцца і перадаць прывітанне ад Платона Фёдаравіча.

Салавей аж уздрыгнуў. Платон Фёдаравіч Равінскі — старшыня Бабруйскага укома — пасылаў яго сюды, абяцаў дапамагаць і трымаць сувязь.

— Сядайце, таварыш. Хто вы і адкуль? Ці даўно бачылі Платона Фёдаравіча? — засыпаў незнаёмага пытаннямі Аляксандр. Той, не спяшаючыся, кінуў у кут торбачку з нейкім начыннем, скоса паглядзеў на сакратара і вельмі павольна пачаў:

— З Глуска прыйшоў да вас. А прозвішча маё Мазалеўскі.— Ён зноў зірнуў на сакратара і ўсміхнуўся. Ляўкоў аж ускочыў з месца:

— А каб ты скіс, Іван. Ну і змяніўся. Голас нібыта знаёмы, а аблічча — хоць забі, першы раз бачу, і толькі.

Яны павіталіся за руку, перакінуліся некалькімі словамі і селі.

— Дзялы такія, хлопцы. Доўбар-Мусніцкі са сваім корпусам акапаўся ў крэпасці, падняў мяцеж, заняў Бабруйск і рушыў на Асіповічы. Адмовіўся выконваць загады савецкай улады і разагнаў Саветы. Уком пайшоў у падполле, а работу вядзе, як і раней. Таварыш Равінскі прыслаў нашага глускага хлопца, Міцю Жыжкевіча, каб вам перадаць, што генерал не забыўся, як вы сустрэлі яго салдат, і хоча аддзякаваць — ударыць па Рудабельцы. І не абы-як — браняпоезд рыхтуе. У тупіку на Бярэзіне стаіць. Рамантуюць яго дэпоўскія хлопцы, ну і цягнуць, як толькі могуць. Можа б, яго ўжо і адправілі,

каб не гэтая мяцеліца. Цяпер дарогу чысцяць. Так што хутка чакайце. Платон Фёдаравіч прасіў, каб і гэтых не горай сустрэлі. А яшчэ адрасок прыслаў: чайную па левую руку на Мураўёўскай, якраз супроць рынку, ведаеце? Калі хто з вашых зойдзе, садзіцеся за крайні столік пры дзвярах. Спытае падавальшчыца, што прынесці, прасіце тузіну вараных ракаў. Яна адкажа: «Ракаў у нас не бывае». «Тады дайце тры шклянкі чаю без сахарыны». Чай яна прынясе, а пад сподачкам будзе пісулька, куды трэба ісці. Платон Фёдаравіч чакае вашых вестак. От і ўсе мае навіны,— закончыў Мазалеўскі.

Ён зірнуў на падлогу. Каля ног нацякла ладная лужына вады, ён адсунуўся, каб не прамачыць вялізных залатаных валёнак.

— Як жа ты дабраўся? — запытаў Ляўкоў.— Гэта ж добры гаспадар у такую нягоду і сабаку не выганіць.

— А я сам сабе гаспадар. Склаў капылы, дратву, вар у торбачку, сказаў дома, што пайду па засценках у заработкі: каму падноскі падаб'ю, каму новыя пашыю. З адным пад'ехаў да Касарыч, другі да Халопеніч падвёз, а тут і прайсці недалёчка. Дома, хлопцы, мне аставацца няма як. Пазаўчора легіянеры ў Гарадку былі. Вілюга з рэўкомам выехалі ў Бярозаўку. Загад членам партыі — разысціся па сёлах. Хто з капыламі, хто з нажніцамі, а хто з рымарскім начыннем пайшоў. Партыйная работа пераносіцца ў масы. А я да вас, калі прымеце.

Ён падышоў да свайго мяшэчка, хуценька развязаў яго, дастаў старыя парудзелыя халявы і нечакана для ўсіх выцягнуў два наганы з поўнымі барабанамі патронаў.

— Канечне, кулямёт было б лепш, але і так не з голымі рукамі прыйшоў.— Ён паклаў рэвальверы на стол.

Аляксандр сядзеў засяроджаны і пахмуры. Потым ем кінуў наганы ў шуфлядку і замкнуў яе. Мазалеўскі залыпаў вачамі.

— Ты што ж, раззбройваеш мяне, таварыш Салавей?

— Ужо раззброіў,— спакойна адказаў Аляксандр і паказаў на мяшэчак з начыннем.— Вунь твая зброя. Яна цяпер надзейней за наганы.

Не зразумеў Салаўя і Ляўкоў.

— Што ты, Аляксандр? Івана я ведаю не адзін год, гэта ж наш чалавек.

— А хіба кажу, што чужы? Партыйны білет, таварыш Мазалеўскі, здасі Малаковічу, а сам...

— Партыйнага білета я нікому не аддам,— ускочыў Мазалеўскі.

— Што вы абодва, як дзеці! Не можаце даслухаць да канца,— працягваў Салавей тым жа спакойным тонам.— Пойдзеш са сваімі капыламі па кулацкіх хутарах і засценках. Шыць ты ўмееш?

— А як жа. Якія хочаш. Галоўкі, выцяжкі, хромавыя, юхтовыя, з рантамі і з рыпам магу. Бацька быў шавец, і я з дзяцінства шылам кармлюся.

— То і добра. Работы табе хопіць. Шляхта фарсіць любіць. Пажывеш у адных, у другіх, сходзіш да Пераждаў, да Вінярскіх. Шыць шый, а чым там пахне, прынюхвайся. Зразумеў?

— Чорт яго ведае. Я думаў, партыйную работу якую даручыце, можа разам з атрадам пайду.

— Гэта і ёсць партыйная работа. Нас ты не ведаеш і не бачыў. Лаяць можаш, колькі ўлезе. А маліцца ўмееш?

— «Ойча наш» і «Багародзіцу» ведаю.

— Не забывайся маліцца. Шляхта набожных любіць. Хоць сама д'яблу дагаджае, а богу моліцца.

Салавей глядзеў на глускага шаўца і чакаў, што той скажа.

— От ета ты хітра прыдумаў,— падняўся з месца Ляўкоў.— Зразу і я не расшалопаў. Аж тут план, страцегія.

— Разведку, значыць, даручаеш мне? — спытаў палагаднелы Мазалеўскі.

— Без разведкі ваяваць нельга. А ваяваць нам прыйдзецца яшчэ доўга і зацята. Адтуль легіянеры пруць, недабіткі белай арміі, тут шляхта прытаілася, маўчыць, а зубы вострыць. Як толькі пачуюць, што белапалякі ідуць, усходзяцца і яны, з-за вугла ў спіну біць пачнуць. Дні тры пасланяйся па Карпілаўцы і Кавалях. Можа каму маршчакі залатаеш. Лепшага абутку тут няма. Разнясецца слава пра добрага шаўца, і шляхта сама цябе пацягне на хутары.

Салавей устаў. Толькі цяпер Іван Мазалеўскі разгледзеў яго з ног да галавы. Калі сядзеў за сталом, здаваўся высокім і шыракаплечым, а ўстаў — мужчына сярэдняга росту, шчуплаваты, звычайны сялянскі хлопец з добрай вайсковай выпраўкаю. Ён моцна паціснуў Івану руку і пажадаў поспехаў.

Іван перакінуў праз плячо мяшэчак і выйшаў з рэўкома. Над ганкам, цупкі ад марозу, трапятаў і патрэскваў чырвоны сцяг.

«А ў Глуску ўжо, напэўна, легіянеры»,— з трывогаю падумаў Мазалеўскі.

10

Байцы самаабароны жылі ў сваіх вёсках і на хутарах. Зранку калолі дровы, давалі каровам трусянку, косамі рэзалі сечку, насілі ў цэбрах паранку, латалі хамуты і мянялі ў санях закруткі. А прыбягаў суседскі хлопчык і казаў: «Анупрэй загадаў к вечару ўсім сабрацца»,— і яны кідалі ўсё, набівалі кішэні патронамі, збіралі ў торбачку харчы,

чаплялі на плячо карабін або дубальтоўку, збіраліся ў хаце свайго ўзводнага. Тады завальваліся ў палукашкі і ехалі, куды было трэба.

...На хутары вярсты за паўтары ад Ратміравіч сабралася чалавек трыццаць узброеных мужчын з Рудабельскай самаабароны. Разышліся па двух хатах: грэліся, перакусвалі, курылі. Хто драмаў у запечку, а хто і байкі расказваў.

Анупрэй тлумачыў сваім байцам, што палякі прыедуць на браніраваным цягніку, каб захапіць уладу ў іх воласці.

— Задача такая,— казаў ён,— адбіць у легіянераў ахвоту ездзіць да нас, а калі пашанцуе — разжыцца яшчэ карабінамі і патронамі.

Многія зроду не бачылі браняпоезда, хоць і чулі, што яго ніякая куля не бярэ. Граната ўзарвецца, асколкі забарабаняць па жалезе, а ён і не шманае. Што ж ты яму зробіш з карабінам ці з нейкаю двухстволкаю!

Пра свае трывогі хлопцы сказалі камандзіру.

— Мы яго сюды і блізка не пусцім. У яго жалеза, а ў нас галовы ёсць на плячах. От і пабачым, хто каго абхітруе.

— А дзе ж Салавей? — спытаў нехта з байцоў.

— Можа нас падтыкнуў, а сам схаваўся? — пачуўся ў змроку цеснай хаты нечы голас.

— Што ты там, смаркач, плявузгаеш? Лепш прызнайся, пачом дрыжыкі прадаеш,— заступіўся за таварыша Нічыпар Званковіч.— Ён, брат, на фронце не тое бачыў. Ягорыі абы-каму не даюць. А ў яго аж два, і медалёў цэлая жменя.

— Таварышы, Салавей тут. Усім сам камандавацъ будзе,— супакоіў Драпеза. Мужчыны загулі і засыкалі на хлопца, што сапраўды спужаўся нябачнага браніраванага страшыдла.

А Салавей, Пракоп Малаковіч і Ляўкоў сядзелі ў Пракопавай хаце. На камінку, то затухаючы, то разгараючыся, трашчалі смалякі. З-за коміна час ад часу вытыркаліся дзве беленькія галоўкі і хаваліся зноў. Пракопава жонка на ўслончыку каля прыпечка лузгала ў вялікае рэшата сухія струкі фасолі і так была занята сваёй работай, што, здавалася, не бачыць і не чуе мужчын. А яны гаварылі ціха. Пракоп паглядаў у акно, відаць, некага чакаў.

— Ідуць,— узрадаваўся ён.

У сенцах мякка затупалі,— відаць, абутыя ў лапці ці ў валёнкі,— і ў хату ўвайшлі двое маладых хлопцаў. Адзін у доўгай суконнай світце, падпяразанай чырвоным паяском з кутасамі, другі — у кароткім кажушку і аблезлай заечай шапцы.

Пракопіха адразу пазнала Сымона Вежаўца і Амялляна Саковіча. Яны кожную зіму валілі лес ці пілавалі на станцыі дровы. Зямлі было мала, сем'і вялікія, от і хадзілі ў заработкі.

Яны паздароўкаліся і сталі ў парозе. Салавей выйшаў ім насустрач, пасадзіў побач на лаўку і запытаў, ці добрыя ў іх пілы.

— Точым, бо кормімся з іх,— адказаў Сымон і падумаў, ці не новы падрадчык прыехаў на работу наймаць.

— Та-ак, кажаце, пілы добрыя, і самі, бачу, не зломкі.

— А так што любую дзеравіну звалім, куды захочам,— набіваў сабе цану Амяллян.

— От і памажыце нам зваліць адну дзеравіну. Легіянерамі завецца.

Хлопцы адразу не зразумелі, што ад іх хоча гэты чалавек у вайсковай гімнасцёрцы.

— Я — старшыня Рудабельскага валрэўкома. Нашага ваеннага камісара Пракопа Малаковіча вы ведаеце. Мы не павінны пусціць у нашу воласць легіянераў.— І, памаўчаўшы, запытаў:— Ці можа няхай прыходзяць?

— А на чорта яны нам здаліся?— адказаў Амяллян.— Толькі як ты іх не пусціш, калі рукі голыя.

— Рукі ў нас не голыя. Бярыце пілы і пойдзем са мною,— устаючы сказаў Салавей. Услед за ім падняліся і хлопцы.

— Вы толькі скажыце, таварыш прысядацель, што рабіць, а мы гатовы,— азваўся Вежавец.

— Прыйдзем на месца, усё раскажу.

Аляксандр апрануў шынель і выйшаў з хаты. Следам за ім падаліся Сымон з Амяллянам...

Маладзік хаваўся за густымі аблокамі і ніяк не мог прабіцца праз іх. Ноч была шаравата-сіняя. Снег іскрыўся на сумётах. Абапал расслізганай палазамі дарогі сінелі прыцярушаныя інеем прысады. Людзі пад высокім небам сярод прастораў белых палёў здаваліся маленькімі і мітуслівымі. Вакол было ціха-ціха. Але недзе за аб'інелымі лясамі, за марознай смугою ночы напэўна ўжо лязгалі колы браніраванай пачвары, у цёмных вагонах сядзелі салдаты ў канфедэратках і шынялях з ангельскага сукна. Куды і чаго іх гнала? Яны ніколі не бачылі тых людзей, якія жывуць на гэтай зямлі, якія прагнуць свабоды, хочуць быць гаспадарамі свайго лёсу. За што ў іх павінны страляць салдаты?

Не, яны і сёння сюды не прыйдуць, не павінны прыйсці. Аляксандр сцёбае ляйчынаю сівага коніка, рыпяць палазы, з-пад капытоў вырываецца снежная крошка.

Спыніліся ў лагчыне каля маладога хвойніку. Лейцы прывязалі за сук, падкінулі каню абярэмак сена, а самі палезлі на круты насып. Рэйкі цьмяна паблісквают, відаць, пачынаюць іржавець, бо цягнікі ходзяць рэдка. Ды і дзіўна, як яны яшчэ ходзяць наогул! Гаспадара чыгункі пакуль што няма.

Толькі часам мяшэчнікі вязуць свае клуначкі солі і васьмушкі махоркі, каб абмяняць на бульбу і крупы. Ды вось ачмурэлы генерал гоніць сваіх «жалнежаў» на непакорлівых рудабельскіх мужыкоў.

А яны сапраўды непакорлівыя, ласкавыя ў любові і бязлітасныя ў нянавісці. Бо ўпершыню мужык адчуў, што ён чалавек, што ён сам можа выбраць сабе дарогу. Ён прагаласаваў за «мір народам», за «зямлю сялянам», за ўладу людзей, чые рукі ў мазалях, чые спіны спаласаваны бізунамі і густа пасолены потам. «Чаго вам хочацца, панове? Чаго? Не чапайце нас, не гнявіце! Бо самы добры чалавек, калі ён у гневе,— бывае страшны. А ў душы мы мяккія і чулыя: перапёлчына гняздо ўбачым у траве і абкошваем яго. Але любы з нас раздзярэ пашчу кручанаму воўку і не пашкадуе таго, хто першы падняў меч. Куды вы лезеце, паны? Броні такой, як у нас, яшчэ свет не бачыў. А вы цягнік пасылаеце! Куды ён дойдзе? Ці падумалі вы?»— разважаў Салавей. А калі спыніліся, запытаў:

— Ну, што будзем рабіць, хлопцы?

Над замеценымі снегам берагамі нешырокай ракі выгнуўся мост на прысадзістых палях. Нічога не гаворачы, Сымон закруціўся ў світу і па сыпкім снезе з'ехаў пад мост, Амяллян следам пусціў пілу і ссунуўся сам.

Зашоргала, завішчала піла па настылым дрэве.

Аляксандр стуліўся за альховым заінелым кустом і пачаў углядацца ўдалечыню: нідзе ні агеньчыка, ні жывое душы, толькі чуваць, як шастае піла і сапуць пад мостам хлопцы.

— Можа каторага падмяніць? — спытаў Салавей.

— Ты пазірай, камандзір, а што якое — свісні,— азваліся пад мастом хлопцы.

Калі падрэзалі ўсе палі, увагрэтыя, вылезлі на мост.

— От і ўсяго страху,— сказаў Амяллян.— Але не і заціскала, не пацягнуць. Мусілі па два рэзы рабіць.

— Развод малаваты,— растлумачыў Вежавец.— Прымай работу, таварыш старшыня.

— Ранічкаю легіянеры прымуць. А пакуль што дзякую вам ад рэўкома і ад савецкай уласці вабчэ.

Калі вярнуліся ў вёску, Сымон сказаў Салаўю:

— Мы не толькі пілаваць умеем, таварыш старшыня, а і страляць мажэм. Вазьміце нас у свой атрад.

— А з чаго страляць будзеце?

— Такія-сякія ламакі знойдуцца, там мо і чаго лепшага расстараемся.

Пад раніцу рудабельскі атрад раскінуўся ў кустах каля берага рачулкі. Салавей загадаў стаіцца, каб і духу не чутна было, страляць толькі па камандзе.

На марозе час цягнецца марудна: мерзнуць калені, заходзяцца рукі і ногі. Але нічога не зробіш, трэба цішком ляжаць і маўчаць. Усе ўглядаюцца ў цёмную сцяну лесу, прыслухоўваюцца, ці не гудуць рэйкі.

Цішыня.

Салавей ляжыць на левым фланзе, Драпеза — на правым. Абодва думаюць, чым усё гэта скончыцца. Калі легіянеры не заўважаць пасткі, цягнік узыдзе на мост. Ох і грукату ж будзе! Палезуць браніраваныя вагоны адзін на адзін, заскуголіць жалеза аб жалеза. Ламаючы парэнчы, рэйкі і апоры, усё паляціць пад лёд. Шкода толькі машыністаў... А калі агледзяцца? Прыйдзецца біцца. Можа нехта загіне з гэтых хлопцаў, некага параніць. А тут і кавалка бінта няма. Неяк не дадумалі.

Але што гэта? Над лесам узвіўся дымок. Ён большае і набліжаецца. Зазвінелі рэйкі, чуваць прыглушаны адлегласцю гул. Усе без каманды ўзяліся за вінтоўкі, карабіны і стрэльбы, прытаіліся.

З лесу павольна выпаўзае нешта няўклюднае і шэрае. Дым вырываецца недзе з сярэдзіны састава і адплывае белым воблачкам. Наперадзе сунецца металічная скрыня з дахам, як века дамавіны. Відаць байніцы і шчыліны. Праз іх, напэўна, углядаюцца чыесьці вочы.

Цягнік спыніўся за некалькі сажняў ад моста. Ён не адважваецца ўзысці на яго. Ад састава аддзялілася невялічкая чорная постаць, такая чорная, што, здаецца, ад яе застаюцца цьмяныя плямы на снезе. Відаць, качагар. Ён падыходзіць да моста і глядзіць уніз.

«Эх, дурні, пілавінне не прысыпалі снегам»,— злуецца Сымон Вежавец. А яму так хацелася, каб гэтыя ашчэраныя жалезныя скрыні разам з мастом паляцелі ў прорву замёрзлай ракі.

Чалавек у чорным заходзіць збоку, спускаецца па адхоне, потым махае рукой назад і бяжыць к цягніку. З люка першага вагона вытыркаецца канфедэратка. Качагар спыняецца, задраўшы галаву, нешта гаворыць, паказвае рукамі і бяжыць к паравозу. Цягнік стаіць, нібы раздумвае, ісці ці не ісці. Пыхкае параю — і ні з месца.

З шэрых сталёвых вагонаў вылазяць трое легіянераў з белымі нашыўкамі на каўнярах. Наставіўшы карабіны, яны асцярожна ідуць к мосту.

— Эх, лупянуць бы па іх, каб пэтлахі паляцелі,— шэпча Якаў Гошка, сціскаючы вінтоўку.

— Не чхні! — злосна шыпіць Салавей.

Легіянеры ідуць асцярожна, відаць, адчуваюць, што нехта сочыць за імі, што на тым баку не так пуста, як здаецца. Яны нагінаюцца, аглядаюць мост, бо, напэўна, не верацъ качагару. Ніхто з іх не адважваецца спаўзці на лёд. Яны боязка азіраюцца і, не апускаючы зброі, задам ідуць к цягніку, хапаюцца, за парэнчы і ўжо з вагона махаюць машыністу ў той бок, адкуль прыехалі.

Запыхкаў, залапатаў паравоз, уздрыгнулі, заскрыгаталі жалезныя скрыні вагонаў і падаліся назад. З шчылін і люкаў бліснула полымя, праз нейкую долю хвіліны пракаціўся гулкі залп, затахкацеў кулямёт, ссякаючы дубцы ракітніку і асыпаючы іней з голых алешын.

Хлопцам хацелася адказаць дружным стрэлам. Камандзіры ледзьве стрымлівалі іх.

Цягнік нехаця, павольна пасунуўся назад. Салавей загадаў атраду адпаўзці ў лагчыну і ўсім устаць. Хлопцы атрасалі снег, ляпалі адзін аднаго рукавіцамі, тупалі і скакалі на месцы.

— Ну ж і свярбела стрэльнуць,— прызнаўся Амяллян.

— Я іх, гадаў, на мушцы трымаў, пакуль у вагон не пахаваліся, так і карцела хоць аднаго ўлажыць,— клацнуў затворам Якаў Гошка.

— А што з таго? Ну забіў бы аднаго, другога, а колькі іх там было, ведаеш? У іх жа кулямёты, гарматы, патронаў цэлыя скрынкі. А ты з дубальтоўкамі ды карабінамі хацеў на браніраваны цягнік ісці. Палузалі б нас, як Пракопіха квасолю,— тлумачыў Салавей.— А так і сена цэла, і козы сыты. Дзе мала сілы, розумам бяры.

— Цікава, што яшчэ прыдумае генерал?— запытаў Ляўкоў.

— Так не пакіне, нешта прыдумае,— адказаў Салавей,— а тут і без яго клопатаў па самыя вушы.

Партызаны, радыя, што так усё абышлося, разыходзіліся і раз'язджаліся, хто на пасты ў Ратміравічы і ў Оземлю, а хто па сваіх вёсках і хутарах. Некаторыя шкадавалі, што нават і пастраляць не прыйшлося. Салавей даволі змрочна гаварыў ім:

— Усё толькі пачынаецца. Яшчэ агоркне стралянiна. Біцца будзем да апошняга, а ніякай погані і блізка не пусцім.

Члены рэўкома зайшлі да Пракопа Малаковіча. У печы было ўжо выпалена, у хаце падмецена і прыбрана. Пракопіха паставіла на стол ладны чыгунок бульбы і гліняную місу кіслага малака.

— Ешце, мужчынкі, намерзліся ж і нагаладаліся.

Мужчыны селі, пачалі браць зверху гарэлікі, аскрабаць іх і са смакам есці. Першы загаварыў Салавей:

— Сілы ў нас невялікія, патронаў і вінтовак яшчэ меней, а генерал прэ і прэ. Чым будзем адбівацца, таварышы? Як будзем бараніць савецкую ўладу?

— Я думаю паслаць нашых людзей у Мінск да таварыша Мяснікова. Няхай дадуць трохі зброі, патронаў, а можа і на кулямёт разжывемся,— прапанаваў Малаковіч.

— Хоць бы невялічкую гарматку далі, мы б ім тады паказалі, як трэба ваяваць,— усхапіўся Драпеза.

— От і збірайся ў дарогу, Анупрэй. Падбяры сабе хлопцаў, напішам паперу, возьмеце пару добрых коней, пад'едзеце, дакуль можна, а там прабірайцеся, дзе бокам, а дзе скокам. Не маленькія, галовы на плячах ёсць. Кудою лепш праехаць, падумаем разам. Члены рэўкома згодны?— спытаў Салавей.

— А чаму ж не?— даядаючы бульбу, адказалі мужчыны.

11

...Доўга дабіраўся Анупрэй Драпеза са сваімі хлопцамі да Мінска: пад'язджалі на платформах, залазілі ў салдацкія цяплушкі, мерзлі на паўстанках. Ніхто толкам не ведаў, куды і адкуль ідуць цягнікі. А яны ўсё ж час ад часу хадзілі.

Каля паўдня прыехалі рудабельцы ў Мінск. Вузкія вуліцы замецены снегам. На вакзале поўна салдат, жанчын, дзяцей, старых. Усе лаюцца, крычаць, некуды бягуць, штурхаюцца. Плача маладая жанчына ў пацёртым паліто і старэнькім капялюшыку, на яе ніхто не зважае. На лаўках і пад лаўкамі спяць змардаваныя людзі, храпуць і цяжка дыхаюць адкрытымі ратамі. Наўкол смецце і бруд.

Анупрэй, Якаў Гошка, Нічыпар Званковіч і яшчэ трое карпілаўскіх хлопцаў, апранутыя ў кажушкі і світкі, хто ў валёнках, а хто і ў лапцях, падаліся па Падгорнай вуліцы шукаць Ваенна-рэвалюцыйны камітэт. Шыльдаў ніякіх не было, прыходзілася пытацца.

Нарэшце ўвайшлі ў вялікі зеленаваты дом. І тут, як на вакзале, поўна людзей, гамана і тытунёвы дым, па лесвіцы ўніз і ўверх з паперкамі, з паўрозкамі тэлеграфных стужак снуюць вайсковыя і цывільныя, за прычыненымі дзвярамі ляскаюць машынкі, нехта крычыць у тэлефон.

Анупрэй падышоў да салдаціка з чырвонай павязкай на рукаве і пачаў дапытвацца, дзе знайсці Мяснікова. Той здзіўлена і неяк

падазрона паглядзеў на вяскоўцаў і пацікавіўся, хто яны такія і што ім трэба ад Галоўнакамандуючага Заходнім фронтам.

— Толькі пакажы дзе, а што трэба, мы самі скажам,— настойваў Анупрэй.— Ты ж тут за днявальнага стаіш, от і кажы, калі ў цябе пытаюць. Хадзіць з дзвярэй у дзверы няма часу.— І ён паказаў рэўкомаўскую паперку.

— Смаліце, мужычкі, на другі паверх,— кіўнуў на лесвіцу дзяжурны.

Усе рушылі следам за Анупрэем па вузкім цемнаватым калідоры. Іх абміноўвалі, а часам штурхалі паспешлівыя ваенныя, бурчалі, што сноўдаюцца тут усялякія.

У невялічкім пакойчыку ім насустрач падняўся маладзенькі хлапец з прыпухлымі чырвонымі вуснамі, гладка прычасаны на прабор, апрануты ў зялёны, занадта шырокі ў плячах, фрэнч. Анупрэй, нічога не гаворачы, працягнуў яму паперку, напісаную Салаўём і Ляўковым. Той дачытаў просьбу рэўкома, зірнуў на мужчын, яшчэ раз на паперку, усміхнуўся, ветліва папрасіў хвіліначку пачакаць і, не зачыняючы дзвярэй, запрасіў у вялікі кабінет.

У пакоі сядзела некалькі ўжо немаладых вайскоўцаў, каля самага стала прымасціўся сівавусы каржакаваты дзядзька, падобны на паравознага машыніста. Калі ўвайшлі рудабельцы, усе сціхлі. Да іх падышоў яшчэ малады чарнявы мужчына ў суконнай салдацкай гімнасцёрцы, рухавы і вельмі зграбны. Падаў кожнаму руку, запрасіў сесці на пацёртую скураную канапу і раптам весела засмяяўся:

— Некалькі месяцаў назад на гэтай канапе сядзеў... хто б вы думалі? Сам Доўбар-Мусніцкі. А цяпер сядзяць рудабельскія партызаны, так, так, іменна партызаны, і просяць зброю, каб біць гэтага фанабэрыстага генерала. Вось дык іронія лёсу. Добра вы яго лупцуеце, таварышы, па-сапраўднаму, па-бальшавіцку. Зброяю мы вам паможам.— Ён звярнуўся да прысутных ваенных: — Як, думаеце, зручней іх узброіць, таварышы?

— У Васіля Віктаравіча ёсць, ды адтуль і бліжэй дабірацца да іх лясной рэспублікі,— параіў высокі вусаты вайсковец у кавалерыйскім шынялі.

— Сапраўды, гэта, бадай, зручней за ўсё.— Мяснікоў падышоў да стала, узяў аркуш паперы і пачаў хутка пісаць тоўстым сінім алоўкам. Перачытаў, заканвертаваў і зноў падышоў да канапы. Перадаючы Анупрэю пакет, растлумачыў: — Зараз жа паедзеце ў Асіповічы. Туды толькі што адправіўся таварыш Каменшчыкаў. Атрымаеце трыста вінтовак. Як думаеце, пакуль што хопіць?— Рудабельцы заўсміхаліся.— Дзве палявыя гарматы, шэсць кулямётаў, патроны, снарады.

Вось запіска ваеннаму каменданту вакзала. Ён вас адправіць з першай аказіяй. Спяшайцеся, бо ў Асіповічах не вельмі спакойна.

Рудабельцы падняліся і пачалі дзякаваць.

Гэта вам дзякуй ад рэвалюцыйнага ўрада Беларусі. І перадайце сваім таварышам, каб трымаліся. Уздымайце на барацьбу суседнія воласці, народ пойдзе за вамі. А там у вас такая крэпасць — ні адзін чорт не дастане. Лясы, балоты — ваш саюзнік. Скажыце, а кулакі, ну багацеі мясцовыя, не спрабуюць выступаць супроць савецкай улады?

— Дасюль яшчэ не вытыркаліся,— адказаў Анупрэй, але ў засценках царскія афіцэрыхі туляюцца, і ўраднік уцёк на далёкія хутары. Відаць, паспрабуюць агрызацца. Зброя ў іх ёсць. Але мы цяпер багацейшыя за іх. І сваё вока ў засценках маем.

— Перадайце таварышам Салаўю і Ляўкову, каб абавязкова трымалі сувязь з Бабруйскам. Уком там пакуль што ў падполлі, але дзейнічае... Ну, як казалі да рэвалюцыі, з богам, таварышы.— Мяснікоў правёў рудабельцаў да дзвярэй, развітаўся з кожным за руку.

12

Мароз адваліўся з ночы. Расталі шыбіны, закукарэкалі пеўні, пачарнела дарога, прыцярушаная саломаю і гноем, пацямнеў лес, толькі сям-там на хвоях яшчэ бялелі снежныя шапкі. Хоць зіма была ў самай сіле, але першая адліга напомніла, што не за гарамі вясна, што трэба думаць, як лепей падзяліць панскую і шляхецкую зямлю, як заараць і пасеяць. Вясны чакае ўся агаладалая бедната. Яна спрадвеку марыць пра свой загончык і палоску сенажаці, пра свайго каня і кварту малака пазелянелым за зіму дзецям. Рэвалюцыя дала зямлю, вярнула мужыкам права на ўсё, што вякамі забіралі ў іх камергер двара яго імператарскай вялікасці Іваненка, яго дзяды і бацькі, а незадоўга да Кастрычніка — сухарлявы барон Урангель.

Але ніколі ніхто не аддаваў нарабаванае без бою. Вось і трэба біцца, каб вярнуць здабытае мужычымі рукамі. І доўга яшчэ прыйдзецца змагацца, многа праліць крыві, каб дэкрэты рэвалюцыі сталі законамі для ўсіх.

Корпус Доўбар-Мусніцкага дайшоў да Пцічы і, кажуць, прэ на Мінск, а тут трэба ўтрымацца, адбіцца, перахітрыць, перамагчы, пакуль падыдзе Чырвоная гвардыя, і разам з ёю турнуць фанабэрыстых легіянераў, каб і смуроду іх тут не было. Хутчэй бы прыехалі хлопцы з Мінска, тады б можна было ўзброіць усю беднату і так ударыць, што толькі б пер'е паляцела.

— Аляксандр Раманавіч, папытаць у вас хацеў,— перабіў думкі Салаўя чарнявы хлапец з цыганскімі вачамі. Ён сядзеў на ганку рэўкома і чакаў старшыню.

— А чый жа ты будзеш?— акінуў позіркам незнаёмца Салавей.— Павырасталі, што і роднага брата не пазнаеш.

— Кандратаў я, Кавалевіча Кандрата, можа ведаеце?

— Хто Кандрата не ведае? А як жа цябе зваць?

— Іванам. Парабкаваў у Ермаліцкіх на футары, от і не бачылі мяне тут, а цяпер тыя ўзялі і прагналі.

— Чым жа ты не дагадзіў сваім гаспадарам?

Іван замуляўся, апусціў вочы і пачаў маршчаком

чыркаць па мокрай маснічыне ганка.

— Любімся мы з іхняю Гэлькаю, замуж за мяне хоча, а старыя як дазналіся, адразу — на дыбкі і пратурылі мяне.

У Салаўя ад здзіўлення пакруглелі вочы.

— Шляхцянка за парабка замуж?

— Ат, якая яна там шляхцянка? Вырадак нейкі. Не ў бацьку ўдалася. Спагадае ўсім, сама, як парабчанка. А цяпер уцякла з дому. Справадзілі былі яе да цёткі на футар. Пабыла-пабыла трохі дый кажа: «дадому пайду», а сама не дадому, а ў Харомцы ўцякла, да ахмістрыні ў нянькі нанялася, за харчы служыць. Стары ўжо да майго бацькі прылятаў. Аддай, кажа, дачку. А той ні сном ні духам нічога не ведае.

Адчапіся, кажа, мне сваіх ратоў няма чым заткнуць. Пакрычалі, пасварыліся, той і паехаў. Так і не ведае, дзе Гэлька.

Старшыня рэўкома моўчкі слухаў Івана. Адны ваююць, мерзнуць, заліваюцца крывёю і паміраюць за зямлю, за свабоду, а гэтыя любяцца, пачынаюць жыццё, і таксама ў муках. І хто? Парабак і шляхцянка! І тут барацьба. Раней такога не чутно было. Відаць, нешта зрушылася ў душах людзей.

— Дык чым жа, хлопча, табе рэўком паможа?

— Пераказвала, каб прасіў хоць з дзесяціну зямлі і трохі лесу на хату. Як прыйдзе, мо тады і павянчаемся.

— За зямлю, браце, яшчэ пабіцца давядзецца з легіянерамі, з Ермаліцкімі і Перагудамі. Яны не тое што лесу на хату, дубца на пугаўё не дадуць выразаць. Адваюем, будзе вам і зямля і хата. Так і скажы ёй. Калі любіцеся, жаніцеся і жывіце на здароўе.

— А як жа, любімся.— Іван апусціў галаву і памаўчаў.— Яна добрая і цягавітая дзеўка.— Потым паглядзеў Салаўю ў вочы.— Калі трэба біцца, дык я хоць цяпер. На ваўка з дубальтоўкаю хадзіў, дзіка

на востраве ўлажылі, аж чатыры дранкулі ўсадзіў. А тут, мабыць, трэба большы калібер. Будзе з чым, дык і я ўпішуся ў ваша войска.

— А ты сам расстарайся. Трэба было пашукаць пад шляхецкім застрэшшам. Там то пэўна е.

— А то няма? На цэлы ўзвод хапіла б. І Казік ягоны не з пустымі рукамі прыехаў. Ахвіцэрык!

— Дзе ён цяпер і што робіць?— адразу ажывіўся Салавей.

— Туляецца нечага, і ад мяне ўсё хаваўся. Так ні разу яго з морды і не бачыў. Цяпер, кажуць, асмялеў: па фальварках ды засценках лётае, нібы ў сваты. А каго сватае, ліха яго матары ведае.

— Гэта праўда, браце. Цяпер яму не да дзевак.

Заварушыліся шэршні, раіцца пачынаюць. Так што наперад ідзі, а назад азірайся, каб шляхта з-за вугла не ўтнула. Яны на наш сцяг, як бык на чырвонае, глядзяць і зямлю капытом рыюць. Заравуць і кінуцца. Змікіціў, Іван, як зямелька дастаецца?

Іван пачынаў разумець, чаму хаваецца Казік, чаго ездзіць па засценках, за што ўзненавідзеў сястру і чаму, як толькі прыехаў сын, Андрэй прагнаў яго, Івана, з свайго хутара. Баяцца, каб часам не ўбачыла чужое вока, што робіцца за тоўстымі сценамі.

— Так што, Іване, дабывай стрэльбу. А як, падумай. За Пцічою легіянеры стаяць, па сёлах шастаюць, часам адстаюць ад абозаў. Папалюй за каторым, от і карабін. А зброя цябе выручыць не раз. І дзесяціну сваю на першых парах будзеш з карабінам араць, каб назад Ермаліцкія зямлю і жонку на адабралі. А лесу на хату дамо і надзел нарэжам.

— Яно праўда. Захочаш сабаку выцяць — палку знойдзеш. Абы было што бараніць. Так і Гэльцы перакажу. Няхай прыходзіць.

Іван моўчкі патупаў на ганку і шпарка, нібы нешта ўспомніўшы, адразу заспяшаўся па раскіслай вуліцы.

У рэўкоме Аляксандра чакала Параска. Яна прыбралася, як на свята. Ладны кароценькі паўкажушок расшпілены, квяцістая хустка спаўзла на патыліцу, адкрываючы гладка прычасаныя чорныя валасы, на нагах — зграбныя чаравікі на гузіках. Відаць, усе гэтыя ўборы ад самага вяселля ляжалі ў скрыні неадзяваныя. Смуглявыя шчокі па-дзявочаму зардзеліся. У зрэнках чорных глыбокіх вачэй паблісквалі агеньчыкі, толькі каля вуснаў леглі глыбокія баразёнкі ад горкіх пакут, клопатаў і нястач.

Салавей хацеў пажартаваць, спытаць, куды гэта яна так прыбралася, але сумеўся ад думкі, што кабета можа ўпершыню адчула сябе патрэбным людзям чалавекам, якому абрыдла хадзіць у

зацёпкаыых рызманах. Ён прыхаваў усмешку, павітаўся і спакойна запытаў:

— Ну, як бедната варушыцца, Параска?

— А трохі варушыцца, хоць і на адных дранiках сядзіць. Хадзілі мы гэта з Мікодымам ў Лаўстыкі і ў Рудню. Сабралі самую галечу, расказалі, як зямлю дзяліць думаем. Мікодым гаворыць, і я часам слоўца ўстаўлю. А людзям верыцца і не верыцца, што панская і шляхецкая зямля будзе іхняга. Баяцца тых легіёнаў. Кажуць, шомпаламі пісяжаць за панскае дабро. Каму ж ахвота падстаўляць сцегнякі?

— Трэба, каб нас легіянеры баяліся, а не мы іх. Прывязуць хлопцы з Мінска трохі стрэльбаў, мы тады ім пакажам, у які бок уцякаць.

13

Рудабельскія «паслы» ў Асіповічы так-сяк дабраліся на змярканні і адразу кінуліся шукаць Каменшчыкава. Ён сам толькі што прыехаў сюды, і ніхто не ведаў, дзе яго можна знайсці. Старая стрэлачніца тыцнула замасленым флажком у цемень:

— Шукайце унь там у тупіку вагон. Прыехаў учора нейкі камандзір, а той ці не той, самі дапытаецеся.

Доўга хадзілі рудабельцы па пуцях, хлюпаючы па расталым снезе. На іх пакрыквалі вартавыя: «Правальвай, правальвай, няма чаго тут лазіць». І яны ішлі далей. Нарэшце ў акне адзінокага вагона ўбачылі — гарыць свечка. Пастукаліся ў замкнутыя дзверы. Асіплы голас запытаў, хто і чаго трэба.

— Таварышу Каменшчыкаву запіска з Мінска.

Дзверы адчыніліся, і высунулася галава ў папасе.

— Відаць, цяжкая запіска, што столькі вас яе валачэ,— змрочна пажартаваў асіплы голас.— Хто з вас старшы, залазь сюды, Анупрэй намацаў прыступку, ухапіўся за парэнчы і знік у вагоне.

У купэ было накурана і людна. Пры мітуслівым святле свечкі Анупрэй разгледзеў чалавек восем вайсковых. Яны сядзелі вакол стала, пра нешта спрачаліся і гаварылі ўсе разам. Пасярэдзіне стаяў невысокі чалавек у расшпіленым фрэнчы. Калі ён загаварыў, усе замоўклі.

— Корпус Доўбар-Мусніцкага Чырвоная гвардыя адціснула з-пад Рагачова. Цяпер з Бабруйска легіянеры рушылі на Мінск. Многія салдаты корпуса пад выглядам сялян пераходзяць нашы пазіцыі...— І тут ён заўважыў Анупрэя, перарваў сваю гаворку і звярнуўся да яго: — Што скажаце?

— Мне таварыша Каменшчыкава.

— Слухаю вас.

Анупрэй моўчкі падаў канверт ад Мяснікова. Той прабег запіску вачыма, прыкусіў губу, задумаўся. Па яго постаці, па тым, як трымаецца і гаворыць, Драпеза адразу пазнаў нядаўняга афіцэра. На плячах фрэнча яшчэ не зліналі сляды ад пагонаў. «Ну, гэты знойдзе прычыну, каб не даць»,— падумаў Анупрэй і неспадзявана пачуў:

— Добра, чым можам, паможам. Заўтра раніцаю ў шостым пакгаузе вас будзе чакаць таварыш Васільеў. Я яму ўсё перадам. Паможам і транспартам. Абы толькі ціха прайшла гэтая ноч.

Каменшчыкаў падышоў да стала, выдраў з блакнота аркушок паперы і размашыста напісаў: «Тав. Васільеў! Задавольце рудабельскіх партызан згодна разнарадкі т. Мяснікова», распісаўся і падаў Анупрэю.

— А пакуль што з майго рэзерву атрымаеце асабістую зброю. Колькі вас?— Анупрэй сказаў, што іх шасцёра.— Значыць, шэсць вінтовак, па сотні патронаў і па тры гранаты выдасць вам дзяжурны. Начаваць прыйдзецца на вакзале. Больш няма дзе.

Драпеза шчоўкнуў стаптанымі абцасамі, прыклаў далонь да шапкі. Каменшчыкаў усміхнуўся і падаў яму руку:

— Пазнаю салдата. Жадаю поспеху вашым партызанам. Так і трэба. Само нічога не прыйдзе.

— Мы і не чакаем, таварыш камандзір. Абы было чым; дык мы любому дамо па загрыўку, а без струменту і гніду не заб'еш.

Камандзіры весела зарагаталі. Анупрэй па-вайсковаму крутнуўся, аж загойдаўся язычок свечкі.

У калідоры дзяжурны выдаваў рудабельцам асабістую зброю. Анупрэй падаваў вінтоўкі і гранаты таварышам, патроны хлопцы ссыпалі ў торбачкі.

— Хоць за вайну намуляла, плечы трохлінейка, а цяпер з ёю весялей і спакайней,— сказаў Званковіч.

Усе пайшлі следам за Анупрэем да вакзала. Там было людна і тлумна, як на кожным вакзале ваеннай пары.

Прымасціліся рудабельцы каля печы. Пад галовы паклалі мулкія торбачкі, захуталіся ў кажушкі, світкі і бравэркі. Змораныя за столькі мітуслівых і бяссонных начэй і дзён, яны адразу заснулі. Ні паравозных гудкоў, ні ляскату дзвярэй, ні гамонкі, ні лаянкі і крыкаў яны не чулі.

Далёка за поўнач скаланулася падлога, нешта напялася і лопнула, як разадранае палатно, загрукатала, завухкала, затупалі сотні ног, зацокалі конскія капыты, затарахцелі кулямёты. Даляталі каманды, перасыпаныя густою лаянкай.

Свечка ў вакзале патухла. Людзі крычалі, хапалі свае клункі, душыліся каля дзвярэй, лямантавалі і енчылі, некуды беглі, прыгнуўшыся.

Анупрэй высадзіў прыкладам акно.

— Хлопцы, за мною!

Забразгалі вінтоўкі і патроны. Усе шасцёра выскачылі на перон і пабеглі ўслед за салдатамі.

— Трымацца разам! — крыкнуў Нічыпар Званковіч.

Яны выскачылі на чыгуначны насып, Па дарогах ляцелі кулямётныя тачанкі, а высока над галовамі нылі снарады і, вухкаючы, падалі недзе далёка за станцыяй. Успыхвалі ружаватыя водбліскі, і асядала пад нагамі зямля. Куды бягуць людзі, што адбылося за гэтыя некалькі гадзін, рудабельцы не ведалі. Яны прысталі да нейкае часці, яе вёў той самы вусаты камандзір, якога яны нядаўна бачылі ў вагоне Каменшчыкава. Анупрэй толькі паспеў сказаць:

— І мы з вамі.

— Станавіцеся на левы фланг.— І зычна скамандаваў: — Пастроіцца. Ніякай панікі!

Заляскалі прыклады вінтовак, зашаргацелі па снезе ногі.

— Таварышы! Легіянеры прарвалі нашу абарону ў раёне Татаркі, хочуць захапіць Асіповічы і Мінск. Наша пазіцыя — з правага боку чыгункі на подступах да станцыі. На абарону рэвалюцыі шагам марш!

Апошнія ў калоне ішлі шасцёра рудабельскіх партызан. Закалыхаліся ў змроку штыхі, па дарогах зацокалі падковы, загрукаталі колы, пачуліся каманды, крыкі і лаянка.

На ўсходзе вухкалі гарматы, бліскалі цьмяныя маланкі разрываў, стракаталі і захлыналіся кулямёты. Здавалася, ад недалёкага бою памацнеў і пацяплеў вецер, памякчэў размешаны сотнямі ног снег, пасвятлела ў полі.

Недзе недалёка неба асвяцілася барвовым зарывам. Яно расло і яснела, вырываліся клубы шызага дыму і языкі зыркага полымя. Відаць, паблізу гарэла вёска. Нарастаў гул страляніны, вухкалі разрывы снарадаў, даляталі прыглушаныя крыкі і лямант.

Развіднела. Рота вусатага камандзіра стрымлівала атакі легіянераў у хмызняку, непадалёк ад пераезда.

А па дарозе грукаталі фурманкі з параненымі, храплі спуджаныя коні, адыходзілі і адпаўзалі салдаты. Злева прарваліся конныя ўланы. Паблісквалі доўгія крывыя шаблі. Ужо было відно, што прарыў нічым не затуліш, што сілы няроўныя, а наперадзе яшчэ баі і баі. Трэба ратаваць кожнага чалавека, берагчы снарады і "патроны.

У гэтым баі быў паранены Каменшчыкаў. Яго на дрызіне адвезлі ў Мінск. На папружцы, пачэпленай на шыю, няньчыў прастрэленую руку Якаў Гошка. Адарваны ад рукава зрэбны матуз набрак крывёю, завязаная далонь прыліпала да вінтоўкі, калі ён разам з усімі залягаў у прыдарожныя канавы і страляў па зеленавата-шэрых постацях легіянераў.

А яны беглі і паўзлі, нібы з разварушанага мурашніка, залягалі і падымаліся зноў. Падалі чырвонагвардзейцы, падалі і легіянеры на шэры снег, а з пералеску ішлі і ішлі новыя ланцугі ў зеленаватых шынялях.

Вусаты камандзір загадаў адпаўзаць на другі бок станцыі, у хвойнік, што пачынаўся за Асіповічамі. Неслі параненых на звязаных вінтоўках. Адыходзілі кароткімі перабежкамі, а рэдзенькі ланцужок байцоў прыкрываў таварышаў.

К паўдню на станцыі і па вуліцах мястэчка на адкормленых панскім аўсом конях гарцавалі ўланы. Паблісквалі доўгія палашы, бляшаныя абдямоўкі на казырках рагатых канфедэратак і густа заплеценыя галуны на каўнярах шынялёў і вагончыках.

Асіповічы займаў корпус Доўбар-Мусніцкага.

Адзін за адным шлі на Мінск цягнікі, гружаныя ваенным дабром, паражнякі і цяплушкі, вывозячы параненых, салдацкія кухні і зброю. Машыністы і качагары пакідалі свае абжытыя куткі, жонак і дзяцей, каб толькі вывесці паравозы і саставы, якія належалі рэвалюцыйнаму народу.

Рота вусатага камандзіра спынілася на ўзлессі старога бору. Стагналі параненыя. Іх наспех перавязвалі анучамі, адарванымі ад споднік кашуль і нагавіц.

Рудабельцы развіталіся з новымі баявымі сябрамі, знялі шапкі, настаялі над забітымі таварышамі, загналі па абойме ў вінтоўкі і рушылі лесам на поўдзень, у свой бок.

На душы было горка. Шкода рабілася чырвонагвардзейцаў, што загінулі ў гэтым баі, і крыўдна — спазніліся на адзін дзень і не паспелі атрымаць зброю. А яе так чакае Салавей і ўсе рудабельскія хлопцы.

З чым яны прыйдуць? Чым будуць бараніцца ад легіянераў і шляхты? А тут яшчэ дайшла чутка, што наступае дзесятая армія кайзера Вільгельма. Гэта, відаць, і праўда. От чаму так асмялелі легіянеры.

— Прынясём дадому невясёлыя навіны, а там чакаюць вінтовак і кулямётаў,— разважалі Нічыпар з Анупрэем.

Шасцёра змучаных, агаладалых рудабельцаў, абмінаючы бальшакі і вялікія сёлы, ішлі ў свой лясны край.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

1

Лёд на рацэ папралізвала вада. У прамыінах віравала чорная плынь і знікала пад парудзелым лёдам. Толькі яшчэ трымаўся прыцярушаны саломаю і гноем зімнік, але і па ім ужо не адважваліся ездзіць — на самай сярэдзіне яго пратачыла вада, паадставалі закрайкі, парудзеў і набрыняў каля берагоў снег. Ды і куды паедзеш, калі на тым баку ў панскіх маёнтках дымяць паходныя кухні, па сёлах гарцуюць легіянеры — забіраюць у мужыкоў апошняе сена, трусяць кожную хату, выграбаюць са свірнаў насенне, рэжуць цялушак, страляюць падсвінкаў і паласуюць шампаламі кожнага, хто спрабуе штонебудзь схаваць або не даць салдатам мяцежнага корпуса.

Ціхая падталая Пціч, нібы граніца, падзяліла вёскі: у Бярозаўцы, Катцы, Харомцах, Халопенічах і ў Глуску стаяць легіянеры, а за ракою, над Рудабельскім валрэўкомам, трапеча на ветры чырвоны сцяг. Мікодым Гошка з Параскаю ламаюць галовы і спрачаюцца, як лепей падзяліць панскую і шляхецкую землі, чым памагчы ўдовам і сіротам. Салавей з Ляўковым лазяць па шляхецкіх хутарах — шукаюць на гарышчах вінтовак, абрэзаў і патронаў, забіраюць бярданкі і дубальтоўкі. Цяпер кожны патрон, жменька пораху, старая ламанка даражэй за хлеб: не сёння-заўтра прыйдзецца біцца, можа памерці на беразе Пцічы, але не здацца, не пусціць ворага ў воласць, не аддаць назад панам зямлі, якую яшчэ так і не паспеў калупнуць сваім плугам рудабельскі хлебароб. Ён чакае вясны, спадзяецца мець свой надзел, верыць у сілу дэкрэта аб зямлі і міры. А ў яго хочуць зноў адабраць гэта права, зноў скруціць мужыка ў бараноў рог. Не, панове, будзем біцца, будзем стаяць на сваім, пакуль трываюць рукі, пакуль бачаць вочы. А памерці прыйдзецца — дзецям аддамо свае стрэбы — няхай бароняць зямлю і чырвоны сцяг над рэўкомам. Хопіць! Хто сам вылузаўся з ярма, таго назад не загоніш.

У воласці рабілася ўсё трывожней і трывожней: так-сяк з Асіповіч прыбіліся Салаўёвы пасланцы. Прыйшлі і расказалі рэўкомаўцам, што нібыта легіянеры ўжо ў Мінску, што пайшлі ў наступленне кайзераўскія дывізіі: немцы займаюць гарады і мястэчкі, асталёўваюцца грунтоўна і, відаць, надоўга. А з-за ракі легіянеры гатовы кожную хвіліну ўдарыць па воласці. І, мабыць, хутка ўдараць. Генерал не даруе рудабельцам раззброеных у Ратміравічах «жалнежаў», не забыўся ён і на бронецягнік. Не сцерпіць, што ў палескіх сёлах, як на маленькім астраўку, жыве савецкая ўлада.

Гэта ўсё разумеў, пра ўсё гэта думаў Салавей са сваімі сябрамі. Вечарам яны сабраліся ў Кавалях, у хаце Максіма Ляўкова. Гарэла газнічка, трашчаў за печчу цвыркун, пахла паранкаю і падгарэлаю бульбай. На печы, звесіўшы босыя ногі, сядзеў чорнабароды Максімаў бацька Архіп, курыў падмарожаны самасад, слухаў, а часам і ўстаўляў слова:

— Акапацца трэба, хлопчыкі. Пазіцыя, яна на акопах дзяржыцца. Зямля чалавека ратуе. Корміць і поіць яго і ад смерці беражэ. Давайце на гарэлым балоце, якраз проці моста, акапаемся. Другое дарогі ў іх няма. У раку не палезуць. Пусцім у пастку і стукнем з трох бакоў. От пабачыце — мая праўда.

Салавей слухаў старога салдата японскай вайны і крэмзаў нешта на сіняй вокладцы вучнёўскага сшытка.

— А бацька праўду кажа. Глядзіце, хлопцы. От мост. Справа і злева залягуць два атрады, трэці перарэжа дарогу. Як толькі яны ўлезуць у гэты мех,— Салавей абвёў алоўкам тры бакі квадрата,— мы яго і завяжам. Уцякаць адна дарога — на мост. Тут мы ім дамо пытлю.

— Як пабягуць, каб з таго боку хоць пара гранат шарахнула па мосце,— сказаў Максім,— тады мех і завяжацца.

— Разумна. Падумаем і пра гэта. А заўтра досвіткам выводзьце свае атрады з рыдлёўкамі ў алешнік, няхай акопваюцца. Як, дзядзька Архіп, па зімніку яшчэ можна прайсці?

— Конна наўрад. А пехатою перабярэшся: снег зляжаўся і ўмёрз,— адказаў Салаўю стары.

...Назаўтра досвіткам, сігаючы праз выбоіны, поўныя вады, па зімніку на той бок Пцічы перабіраліся Раман Салавей з дачкою Марылькай. За плячамі яны неслі па ношцы грэчкі. Калі і запыняць часам палякі, скажуць, што ідуць на крупадзёрку.

Але ніхто іх не запыніў. Легіянерам было не да таго. Яны ад'ядаліся на дармовых харчах у халопеніцкай пані, насілі з бровара свежанькі спірт, збіраліся вясёлымі кампаніямі, пілі, маркотна спявалі:

Вруць Ясеньку з тэй военкі, вруць...

Не хацелася ім падстаўляць галовы пад мужыцкія кулі, рызыкаваць жыццём, бо ніхто з іх толкам не ведаў, за што яны мусяць ваяваць. Сцерагчы панскія маёнткі яны ўмеюць. І пажыць на ўсім гатовым кожны ласы. Вечарамі ў прасторную залу панскага палаца афіцэры прывозілі маладых дзябёлых шляхцянак з суседніх хутароў і засценкаў, шчоўкалі перад імі абцасамі наваксаваных ботаў, звінелі шпорамі, аж да раніцы круцілі ў мазурках і вальсах расчырванелых шыракаклубых часовых нявест і паненак. На ноч выстаўлялі варту

вакол маёнтка і спакойна адсыпаліся. Афіцэры — у панскіх пакоях і флігелях, салдаты — у афіцынах і парабкоўскіх стадолах.

Калі паны яшчэ спалі, Раман Салавей зайшоў у кузню да Яніса Гайліса. Стары латыш звекаваў і аглух у панскіх кузнях, увагнуўся ад цяжкага молата, ссівелі галава і вусы ад клопатаў і нястач, і толькі вочы былі ясныя і добрыя, як у дзіцяці. Яніс ведаў Рамана з маладых год: яны разам парабкавалі ў маёнтку Іваненкі, па суседству карчавалі ляды і абодва некалі прыглядаліся да прыгожай вясёлай Луізы. А калі яна не паслухалася бацьку і пайшла замуж за Салаўя, Яніс не раз хацеў сустрэць камлюкаватага Рамана на вузкай лясной сцежцы, але ўсё ніяк не выпадала. Хацеў і пазбягаў гэтых сустрэч. Ён сцішыўся толькі, калі ажаніўся сам. І вось Луізы даўно няма на свеце. Павырасталі Раманавы і Янкавы дзеці. Цяпер у кожнага сваё гора. Раманаў Касцік уцякаў з румынскага палону, дапоўз да сваіх акопаў і загінуў у першым жа баі, а Янісаў Данат склаў галаву пад Перамышлем. Стрэнуцца старыя, пабядуюць, паўздыхаюць і разыдуцца. А цяпер не вельмі і сустрэнешся: Яніс — пад палякамі, а Раман на тым баку, у бальшавікоў, дзе ўсім камандуе яго большы сын.

Таму і здзівіўся Яніс, убачыўшы на парозе кузні Салаўя з Марылькаю.

— Лабдзіен,— абое прывіталіся па-латышску, скінулі свае невялічкія ношкі ў парозе. Раман пацісну́ў чорную шурпатую кавальскую далонь і адразу ўзяўся за абшмуляны сотнямі мужыцкіх рук кіёк, пачаў раздзімаць вялікі скураны мех. Загуў горан. Яніс ласкава паглядзеў на невысокую зграбную Марыльку. Яна была трошкі цямнейшая за маці, а так — вылітая Луіза. Насупіў бровы і запытаўся ў Рамана:

— Чаго гэта вас прынесла нялёгкая? Убачаць легіянеры і ўсыплюць па «двадзесце пенць».

— Ты ж можа не падтыкнеш, адкуль мы? А на лбе ні ў кога не напісана, які ён: чырвоны ці белы. Маршчакі і світкі — адна хворма і тут і там... Гэта ж падгрэблі ў засеку трохі грэчкі ды ў крупадзёрку прынеслі.

Яніс глядзеў на Салаўя і ўсміхаўся ў жоўтыя пракураныя вусы.

— Ты мне, Раман, хоць цяпер галаву не дуры. Мы ўжо старыя, і дзяліць нам няма чаго.

Ён узяў мяшэчак. Ледзьве падняў яго і паважыў у руцэ. Пакруціў галавою і засмяяўся.

Марылька трывожна сачыла за кавалём.

Яніс моўчкі шуфлем разгроб кучу вугалю.

— Усё, што трэба, можаш схаваць тут, а грэчку нясі на крупадзёрку.

Ён узяў гаечны ключ, выйшаў на двор, пачаў прыкручваць гайкі на старым возе і паглядаць на ўсе бакі.

Раман з дачкою дасталі з мяшэчка восем гранат, усе іх склалі ў адзін мех, зверху прысыпалі грэчкаю, завязалі і прыгрэблі вугалем. Убачыўшы ў акно, што ўсё гатова, у кузню ўвайшоў Яніс.

— Кажы, што далей рабіць.

— Прыйдзе да цябе чалавек з ключом на гэты замочак,— Раман дастаў з кішэні невялічкі замок ад куфэрка,— яму і аддасі. От і ўся твая работа. Ключ падыдзе, значыць, ён.

Салавей аддаў дачцэ ключ і памог ускінуць мяшэчак. Марыля выйшла з кузні і падалася ў суседнюю вёску.

Раман счакаў трохі, падзьмуў яшчэ ў мех, з дзвярэй паглядзеў на ўсе бакі і падышоў да каваля.

— Дзякую табе, Яніс.

— А ты не дзякуй. Не табе ж ласку раблю. Ды якая там ласка? Ну ідзі.— І стары Гайліс не то абняў, не то штурхануў у плячук Рамана.-— Калі запыняць, кажы, што быў у жончынага сваяка.

Раман, унурыўшы галаву, пайшоў да зімніка.

2

Начамі і досвіткамі капалі партызаны акопчыкі і ямкі ў хвойніку каля моста. Уздоўж рэчкі, за альховымі і ракітавымі кустамі мяняліся каравулы. На грудку свежай зямлі ўстанавілі кулямёт, адбіты ў легіянераў бярозаўскімі хлопцамі.

Усе атрады сабраліся ў Карпілаўцы і чакалі загаду Салаўя.

— Чаго нам сядзець? Наскочым на Халопенічы ноччу, і ўсе гэтыя жоўтыя «канарэйкі» аж заляскацяць,— патрабавалі самыя няўрымслівыя. Салавей супакойваў іх, казаў, што няма чаго без дай прычыны падстаўляць галовы пад кулі, пераконваў, што трэба драпежніка заманіць у пастку і даць яму так, каб і дарогу сюды забыўся.

Калі з-за ракі вярнулася Марылька і расказала, што ў Харомцы, Катку і Касарычы падыходзяць новыя атрады легіянераў, старшыня рэўкома сабраў усіх партызан каля валасці, ускочыў на пачарнелыя бярвенні, што ляжалі ля суседняй хаты, падняў руку, спакойна і цвёрда загаварыў:

— Таварышы, не сёння-заўтра найміты капіталу, белапольскія легіянеры, пойдуць на нашу воласць. У іх конніца, ангельскія карабіны, нямецкія кулямёты і гарматы, патронаў, як таго пяску. У нас зброі такой няма. Але мы верым, што пераможам, бо кожны б'ецца за сваю зямлю, за свабоду, за савецкую ўласць. Хто стаў у нашы рады, павінен ведаць, на што ён ідзе. Можа і не ўсе вернуцца з гэтага бою,

можа мы страцім нашых таварышаў, але нам не страшна загінуць за лепшую долю.

У натоўпе пачалі ўсхліпваць жанчыны. Партызаны маўчалі, сціскаючы карабіны, трохлінейкі і дубальтоўкі. Пакалыхваліся авечыя шапкі і салдацкія кучомкі, віўся сіні дымок ад самакрутак і раставаў у шэрані мокрага веснавога дня.

— Таварышы,— зноў загаварыў звонкім і чыстым голасам Салавей.— Той, хто гатовы біцца за нашу савецкую ўласць, няхай паслухае і падпіша партызанскую клятву. А хто не хоча ці баіцца, няхай ідзе да жонкі на цёплую печ.— Ён абвёў доўгім позіркам натоўп. Заварушыліся партызаны, пачалі азірацца, але не ўбачылі, каб хто выйшаў з натоўпу.

Салавей дастаў з кішэнькі пацёртага зялёнага фрэнча паперку, акуратна разгарнуў яе. Зняў шапку. Паздымалі шапкі Ляўкоў, Драпеза, Малаковіч. Скалануўся партызанскі натоўп: то адзін то другі пачалі сцягваць старыя салдацкія кучомкі, авечыя шапкі і вайсковыя фуражкі. Вецер шкуматаў густыя чорныя і светлыя чубы, трапаў рэдзенькія касмылі на аблыселых галовах і сівыя грывы дзядоў. Салавей пачуў, як нейкая кабета шэптам спытала: «Бабанькі, можа і хусткі трэба скідаць?» Зрабілася так ціха, што было чутна, як шамаціць паперка ў руках.

— Тады слухайце. «Я, ніжэйпадпісаны,— пачаў ён, адсякаючы кожнае слова,— клянуся гонарам і годнасцю вольнага грамадзяніна, што разумею важнасць узятага на сябе абавязку, ад якога залежыць вынік нашай барацьбы ў справе вызвалення пралетарскіх мас, якія пакутуюць у цяжкой няволі і рабстве, і свята абавязуюся прайсці абраны мною цярністы шлях. Усведамляючы рэвалюцыйны абавязак, я гатовы ахвяраваць сабою дзеля дасягнення мэты, дзеля вызвалення і аднаўлення ў нас савецкай улады, падобна многім іншым папярэднім мне таварышам, якія дастойна памерлі ў няроўных баях... За здраду справе няхай мне будзе ўсеагульная пагарда і смерць».

Людзі маўчалі.

— Не сёння, дык заўтра легіянеры могуць напасці на нашу воласць. Рэўком уводзіць ваенную дысцыпліну. Усе атрады павінны быць гатовы ў любую хвіліну выступіць на абарону савецкай улады,— закончыў Салавей.

Натоўп загаманіў, загайдаўся. Да бярвенняў падыходзілі маладыя і старыя, слінілі аловак, і кожны распісваўся, як умеў — хто ставіў першую літару з хвосцікам, хто крыжык, граматнейшыя распісваліся за сябе і за суседзяў,— «па іх лічнай просьбе». Распісалася

Аляксандрава сястра Марыля, за ёю падышла камбедаўка Параска і паставіла тры тлустыя крыжыкі.

— Старшыня, ты б мяне камандзірам над бабскім батальёнам смерці назначыў,— пажартаваў Цярэшка. Але жонка таўханула яго ў карак.

— Сціхні, балабон.

Камандзіры і члены партыі бальшавікоў, зайдзіце ў рэўком,— абвясціў Пракоп Малаковіч.

З натоўпу выйшла чалавек дваццаць. За імі патупаў і Цярэшка.

— Цябе ж яшчэ, дзед, у камандзіры не прызначылі.— Батальён яшчэ не набраўся. Лепей ідзі дадому,— супыніў яго Максім Ус.

— Затое ў бальшавікі ўпісаўся. Пракоп жа казаў ісці ў воласць.

— Партызаны — гэта адно, а парцейныя — саўсім другое,— тлумачыў усміхаючыся Максім старому.

— Як так? Раз я за бальшавікоў, значыць— парцейны.

Калі камандзіры зайшлі ў воласць, Цярэшка пастаяў трошкі, махнуў рукою і вярнуўся да бярвенняў, дзе мужчыны яшчэ падпісваліся пад партызанскаю клятвай.

— Няўжо не ўсё адно? Раз упісаўся, значыць — бальшавік.

Так думаў не адзін Цярэшка: кожны, хто ўзяўся за зброю і распісаўся пад клятваю, лічыў сябе бальшавіком.

Яшчэ не развіднела. За ноч зямля падшэрхла, дубцы прырэчных кустоў абледзянелі і шаргацелі, як драцяныя. З таго берага быў чуцён тупат ног, конскіх капытоў і прыцішаныя кароткія каманды.

Паўтары сотні партызан залеглі непадалёк ад моста. Яны прыціхлі ў акопчыках і ямках, паабтыканых маладымі елачкамі і альховым веццем. На правым фланзе камандаваў Салавей, на левым — Драпеза. За паўвярсты наперадзе дарогу перагарадзіў атрад Ляўкова. Старшыня рэўкома папярэдзіў,— без яго каманды ніхто не мае права нават паварушыцца. Пахла сырой зямлёю і мохам. Ад напружанага чакання ўздрыгвалі сківіцы і пальцы. Абвостраны слых лавіў кожны шоргат і гук.

Тупат нарастаў і набліжаўся. Зацокалі падковы па мосце, глуха загрукалі боты. Легіянеры хацелі неспадзеўкі ўскочыць у Рудабелку, заняць воласць, а што рабіць далей, кожны ведаў сам — бізуны былі са свінчаткаю, шампалы — пры кожным карабіне.

Паперадзе ехалі коннікі. На брылях канфедэратак блішчалі акантоўкі, дзынкалі доўгія зіхатлівыя палашы, рыпелі сёдлы, саплі сытыя коні. На мосце коннікі знялі карабіны. Пехацінцы зрабілі тое ж самае. Абапал дарогі, адразу за ракою, пачынаўся густы ельнік, а трошкі далей — векавы бор. Рассыпацца ланцугом па лесе было

боязна, палохала і лясная дарога. Таму, мабыць, неяк самі па сабе пацягваліся павады, запавольваўся крок, вочы пазіралі то ўлева, то ўправа. Камандзір з біноклем на шыі ад'ехаў убок, прапускаючы сваіх салдат і прыспешваючы іх кароткай камандай: «Прэндзэй, панове, прэндзэй!»

Калі прайшла паўз яго апошняя шарэнга пехацінцаў, ён прышпорыў сівага, у яблыкі, каня, але не вельмі спяшаўся на сваё месца наперадзе. Ехаў збоку калоны, узіраючыся ў гушчар. У лесе было ціха, толькі марудна і лена пагойдваліся і ледзь чутна шумелі цёмныя верхавіны хвой. Прыціхлы, і легіянеры. Чмякалі капыты і падкаваныя боты, ламаючы храпу і ледзяныя шкельцы лужын на дарозе. Недзе зусім блізка нешта застукала, мабыць, дзяцел. Закугукаў крумкач на сухой яліне. Павесялелі маладыя чырванатварыя ўланы і легіянеры: лес як лес і дарэмна палохалі іх паручнікі і капралы, што быццам за кожным кустом сядзіць «бандыт».

Пры самай дарозе стаяла некалькі шурак дроў. І раптам з-за іх проста ў лоб калоне ўдарыў залп. Пярэднія коні ўзвіліся на дыбкі і аселі, зляцеў долу адзін, другі, трэці ўлан, заднія наскочылі на іх, заляскалі затворы карабінаў. Але куды страляць, ніхто не бачыў, лупілі ў дровы і проста ў белы свет.

А параненыя ўланы і коні падалі адзін за адным. Легіянеры кінуліся з дарогі ў лес, і тут з абодвух бакоў, з ямак і акопчыкаў, прыкрытых ялінкамі і кустамі, пракаціліся залпы. Валіліся на зямлю забітыя, пазляталі са спуджаных коней жывыя. Адпаўзалі за тоўстыя камлі і несуладна адстрэльваліся.

Ламаючы сучча, па лесе ляцелі ашалелыя коні без седакоў. Здавалася, страляе кожнае дрэва і куст, кулі дзынкаюць аднекуль з зямлі. Конныя і пешыя апынуліся ў вогненнай пастцы. Адзіны паратунак — назад, на мост. Без разбору страляючы ў лясны гушчар, топчучы сваіх, імчаліся ашалелыя і разгубленыя ўланы к Пцічы. Да моста рынуўся бязладны натоўп пехацінцаў, іх да парэнчаў прыціскалі коннікі. З правага боку засакатаў кулямёт. Легіянеры перапаўзалі ад куста да куста, бліжэй к рацэ. Як толькі коннікі даехалі да сярэдзіны моста, з таго, іхняга боку, паляцелі гранаты. Узвіліся коні, потырч пасталі перабітыя маснічыны, а ззаду перлі і перлі параненыя і смяртэльна перапуджаныя салдаты.

Затрашчалі падгнілыя парэнчы. На парэпаны, набраклы лёд сарваўся конь, чмякнуўся і не ўстаў. Сіліўся, матаў галавою і не мог скрануцца з месца. Пад ім правальваўся сточаны лёд, клекатала чорная вада. Без канфедэраткі і карабіна ўлан, што зваліўся з сядла, папоўз па лёдзе. З-за кустоў на мост упала яшчэ некалькі гранат. Яны

рваліся з грукатам і свістам, засцілаючы дарогу дымам. Пастка зачынілася.

Насціл на мосце быў разбіты гранатамі, тлелі парэнчы і прасмоленыя тарцы паляў. Камандзір нешта крычаў на пехацінцаў і махаў бізуном. Салдаты пераламанымі плахамі замошчвалі дзіркі, каб хоць па адным можна было перабрацца на той бок.

Страляніна сціхала. Партызаны шкадавалі патронаў. Варта было з кулямёта касануць па натоўпе на мосце, каб пакласці ўсіх. Але гэта ўжо была б не бойка, а расстрэл.

Салавей са свайго акопчыка сачыў, як гайдаюцца кусты на тым беразе ракі, і радаваўся, што ўжо ніхто не знойдзе тых касарыцкіх хлопцаў, што памагалі ім гранатамі з Гайлісавай кузні.

К паўдню сціхла ўсё. Легіянеры перабраліся на той бок, паставілі каля абгарэлага моста варту.

Партызаны па дарозе і ў лесе назбіралі штук трыццаць карабінаў, шабляў, паздымалі з забітых поўныя патранташы патронаў, палавілі спуджаных коней, што разбегліся па хвойніку.

Калі змеркла, перанеслі трупы да моста. На кардоне, прымацаваным да слупа, напісалі: «Забірайце сваіх няшчасных ваякаў і не ганіце іншых на пагібель. Дарогу на Рудабелку забудзьце назаўсёды». І падпісаліся: «Рэўком і падраённы камітэт РКП».

У акопчыках і ў густых кустах каля ракі паставілі дазорцаў. Астатнія зняліся і рушылі дадому. На уланскіх конях ехалі параненыя партызаны Майсей Раговіч, Рыгор Падута і Макевіч Дзяніс. Іх тугімі кужэльнымі спавівачамі паперавязвала Параска. Калі і як яна апынулася ў лесе, ніхто не бачыў. Параска ладна сядзела ў сядле і прытрымлівала Дзяніса з прабітым навылёт плечуком.

— І трэба ж было табе вытыркацца? А каб у галаў?.. Пацярпі, Дзяніска, фершал зробіць, каб не балела,— суцяшала яна Макевіча.— Але ж затое от дык далі ягамосцям, што і дзесятаму закажуць.

— Анупрэй добра ўрэзаў з кулямёта, яны так і пасыпаліся,— успаміналі партызаны нядаўні бой.

— А шкода: маладзенькія ўсе, Дурненькія і недзе маткі чакаюць,— уздыхнула Параска.

— Паглядзела б, як бы яны цябе пашкадавалі,— стогнучы, бурчэў Дзяніс.

3

Пасля бою партызаны не разыходзіліся з воласці — сядзелі ў зборні, курылі і гаманілі.

— Максім як пальнуў, гэты афіцэрык так і звіўся.

— Каторы Максім? — дапытваўся Цярэшка, не выпускаючы з рук доўгай стрэльбы. Світка падпяразана брызентавым паляўнічым патранташам, шапка заліхвацкі збіта на вуха.

— А ты, дзед, ці не соллю толькі страляў,— пакеплівае высокі, як шула, і заўсёды спакойны Максім Ус.— Як усмаліш, гляджу — панкі толькі клубамі круцяць ды на той бок уцякаюць.

Усе зарагаталі. Але Цярэшка не разгубіўся.

— Гэта яны ад страху, а ў мяне па дзве дранкулькі ў кожным патроне. Як урэжу, так з капытоў далоў. Скалцы ты мне, Максіме, хто гэта з таго боку бонбы на мост кідаў? Куды яны дзеліся, тыя людзі?

— Усё будзеш ведаць, хутка пастарэеш.— Ус павярнуўся і пайшоў у бакоўку да Салаўя.

У цесным пакойчыку на лаўках, на сталах і падваенні сядзелі камандзіры атрадаў і рэўкомаўцы.

— Яшчэ адзін такі бой, а там прыйдзецца адбівацца каменнямі і доўбнямі,— гаварыў Аляксандр.— Патронаў мала, вінтовак на ўсіх не хапае. Што будзем рабіць, хлопцы?

— Каб расстарацца хоць бы яшчэ пару кулямётаў і скрынак пяць патронаў,— пачаў Драпеза.

— Можа пазычыць у пана Доўбар-Мусніцкага? — сур'ёзна запытаў Максім Ляўкоў. Ён і жартаваў, не ўсміхаючыся.

— Смех смехам, а з Бабруйскам звязацца трэба. Павятовы камітэт хоць і ў падполлі, а паможа.— Салавей чакаў, што скажуць рэўкомаўцы.

Дзверы адчыніліся, і з дзвюма вялікімі торбамі, перакінутымі цераз плячо, увайшоў Іван Мазалеўскі, яшчэ болей зарослы і разбрынялы. Ён скінуў каля дзвярэй клункі, з усімі павітаўся, сеў на краёчку лавы, дастаў бляшаную маслёнку з-пад ружэйнага масла, адкруціў вечка, натрос накрышанага самасаду і закурыў. Усе моўчкі глядзелі на яго.

— Жаліцца прыйшоў, таварыш Салавей,— пачаў глускі шавец.— Самі тут ваюеце, а я шэршняў абшываю, чаравічкі з высокімі халяўкамі шляхцянкам падганяю. Хіба ж я дзеля таго ішоў сюды?

— О, дык гэта ніштаватая работа, абы халяўкі даўжэйшыя былі,— пажартаваў Нічыпар Званковіч.

Хлопцы пырснулі смехам. Быццам не было нядаўняга бою з легіянерамі, быццам не па іх стралялі з карабінаў. Салавей падняўся з-за стала.

— Тут толькі свае, усе бальшавікі,— камандзіры і члены рэўкома. Так што можаш не апасацца. Расказвай, што там на хутарах. А наваявацца яшчэ паспееш.

Мазалеўскі шчыльней прычыніў дзверы, падумаў, як лепш пачаць.

— Лічы, уся засцянковая шляхта — бандзюкі. Добра, што хеўра Казіка Ермаліцкага не стукнула вам па патыліцы. Відаць, сюды патыкацца яшчэ не адважваюцца, а ў Ляскавічах разагналі рэўком, старшыню Анікея Ходку застрэлілі каля валасці. Шчасце яшчэ, што жонка з дзецьмі схавалася, дык яны, гады, хату спалілі.

Усе панура слухалі сумныя навіны партызанскага разведчыка. Ён доўга жыў у кулацкіх засценках. Пераходзіў з хутара на хутар, шыў боты, падбіваў падноскі, спаў у закутках за печчу, моўчкі сёрбаў зацірку на сваім варштаце. Што б ні гаварылі, ён прыкідваўся глухім.

«Што? Га? — перапытваў.— Гаварыце мацней, нічога не чую». І яму крычалі ў самае вуха. Тады ён ківаў галавою, часам усміхаўся, нібы ад радасці, што пачуў, зноў набіраў губамі бярозавыя шпількі і жалезныя цвічкі і маўчаў. Шляхцянкі пакеплівалі з яго. Скажа каторая: «Іван, ідзі есці»,— а ён і не зварухнецца, ляскае сабе малатком, шмаруе варам дратву і вухам не вядзе. «От глухі цецярук»,— кпілі з яго.

А Іван лавіў кожнае слова, кожны гук, прыслухоўваўся і прыглядаўся, што рабілася на двары, у сенцах і ў клеці. Ноччу хроп і мармытаў «у сне», але чуў, пра што шэпчуцца гаспадары ў каморы, па ціхім стуку ў шыбіну пазнаваў начных гасцей.

Яны прыязджалі па авёс, забіралі абрэзы, тупалі і гаманілі ў сенцах, пілі самагонку. Гаспадар, ківаючы на запечча, супакойваў іх: «Не бойцеся. Глухі, як пень. От дашые боты і — з богам...»

З тыдзень абшываў Іван Андрэя Ермаліцкага. І не сам хадзіў набівацца — людзі нараілі гаспадару добрага шаўца, што зграбна шые і дзешава бярэ. Наказаў Андрэй, каб прыходзіў на ягоны хутар. Іван і пайшоў.

Дома былі толькі старыя. Анэта ўсё вохкала і пазірала ў акно, ці не ідзе дачка, хрысцілася на абразы і шморгала мокрым носам. Андрэй болей маўчаў, цэлымі днямі корпаўся ў аборы і свірне, некуды знікаў і з'яўляўся толькі к ночы.

Неяк пасля першых пеўняў у хату з двума бандзюкамі пастукаўся Казік. Увайшоў, азірнуўся, як ганчак, угледзеў капылы і начынне на зэдліку і адразу да бацькі:

— Што за чалавек?

Шавец, сынок. З Глуска шавец. Старой валёнкі падшыў, мне саюзкі новыя ставіць. Рахманы чалавек і глухі, як пень. Не бойся, Казічак.

— Мы сваё адбаяліся. Няхай цяпер нас баяцца. Круцяцца, гады, бы падсмаленыя. У нас онь якая сіла! А яшчэ чалавек дваццаць

прыбудзе, па Рудабелцы грымнем, паслухаем, як гэтыя салаўі завыюць. Ходку ўжо ўходалі ў Ляскавічах.

— Ляснулі, ляснулі,— раўнуў граміла ў суконным фрэнчы сваёй работы...

Іван Мазалеўскі не прапускаў ніводнай падрабязнасці, ніводнага слова, расказваў усё па парадку.

— А Казік — у афіцэрскім мундзіры і пагоны пачапіў. Пра сястру пытаўся. Кажа: «Злаўлю сучку, сам бізуном спаласую, каб не лётала, а гэтага парабчука на першай асіне павешу сушыцца».

— Дзе ж яны хаваюцца? — запытаў Салавей.

— Як тыя каршуны: дзе начуюць, там не днююць. Болей загальскіх хутароў трымаюцца. У атамана дзеўка ў Падлузе е. Каля яе трэцца.

Салавей І ўсе рэўкомаўцы насцярожана слухалі, нават курыць пераспалі. У Лявона Адзінца патухла цыгарка, прыклееная да ніжняй губы, і тырчала з рота, як гарохавы стручок.

— Анікей мы ім не даруем, і вабчэ з гэтай хеўраю шаршнкжоў трэба канчаць.— Жаўлакі набухлі і захадзілі на абветраных скулах Салаўя, губы выцягнуліся ў тонкую нітачку.— Гэта ж цэлы ўзвод Мусніцкага ў нашым тыле. Учора забілі Анікея, а заўтра любога з нас могуць прыстукнуць.— Салавей паглядзеў на Ляўкова.— Бяры, Максім, хлёсткіх хлопцаў і абкладай хутары. Пакуль пераловіце шляхцюкоў, мы з Анупрэем і Пракопам будзем упраўляцца тут.

— Максімка, вазьмі мяне. Я гэтага Ермальчука як аблупленага ведаю,— напрасіўся Цярэшка.

— Бяры, Максім, Дзед будзе самы хлёсткі хлопец у тваім атрадзе,— пажартаваў Малаковіч.

—. А што? І не зломак,— заказырыўся стары,— абстрыгу бараду, дык яшчэ ого-го!

— Дальбог, праўда. Ён бегае, што падмецены, і за маладзіцамі яшчэ ўлягае, бы малады жарабок,— не то напраўду, не то жартам сказаў Максім Ус.

Хлопцы засмяяліся. Цярэшка не ведаў, смяяцца яму ці пакрыўдзіцца на Максімавы жарцікі. Ён ссунуў на патыліцы шапку і заліхвацкі расправіў увагнутыя старыя плечы.

— Бяру цябе, дзед, начальнікам разведкі,— згадзіўся Ляўкоў.

— Не, Архіпавіч, без стрэльбы не пайду. Няхай той вынюхвае, у каго нос доўгі, а я біцца буду. Эх і ўрэжу ж гэтаму абскубанаму ахвіцэрыку. А начальніка з мяне не выйдзе.

4

Надвячоркам Гэля ўбегла ў Іванаў двор. Азіраючыся, абмыла ў лужыне чаравікі. Яна крадком ішла па гразкім полі, агародамі і загуменнямі, каб яе не ўбачылі тут; баялася, што бацька дазнаецца і сілком пагоніць дадому.

Іванаў двор малы і гразкі, здратаваны авечымі капытамі, закіданы гноем і трэскамі. Старая хата завалілася на адзін бок, саламяная страха зарасла зялёным мохам. Гэля падышла да шырокіх дзвярэй, павярнула закрутку. У цёмных сенцах ніяк не магла намацаць клямку. Дзверы адчыніліся з сярэдзіны.

— Прыгінайся толькі, каб не выцяцца,— пачуўся жаночы голас.

Гэля прывіталася і стала ў парозе, не выпускаючы з рук клуначак. Кандраціха адразу і не пазнала яе, бо не болей як разы са два бачыла на цвінтары разам са старой Ермаліцкаю. На хутар ні разу не хадзіла, а як прагналі Івана, ох і наслухалася ж ад карпілаўскіх і кавалёўскіх баб і пра сына і пра яго ўхажорку. «Хоць бы раз добра паглядзець, што там за цаца такая»,— гаварыла-яна Івану, а той толькі адмахваўся.

— Праходзь, маладзічка, садзіся. Куды гэта бог, на ноч гледзячы, нясе?

— З Харомінаў іду, а куды, і сама не ведаю... Хацела Івана вашага прасіць, каб падвёз трохі.

Старая сумелася.

— А божа ж мой, ці не Андрэева ты часам? Упоцемках я і не пазнала. А дзеткі ж мае...— Яна замітусілася па хаце.— Можа б укусіла чаго з дарогі?

— Дзякуваць, я нядаўна ела.

Гэля села на лаўку, ссунула на шыю хустку, расшпіліла жакецік. Жанчыны доўга маўчалі, не ведаючы, што гаварыць. Пачала Кандраціха:

— І што гэта вы надумаліся, дзеткі? Затлумілі адно аднаму галовы і ходзіце, як ад чэмеру п'яныя... Дзе ж бачана, каб з такое выгоды ў зрэбнікі ды на нішчымніцу дзеўка пайшла! І бацьку не слухацца грэх... Хай бы ўсё было ладам ды складам, як у добрых людзей. А то не ведаю, што тут і казаць. Нядобра яно, дзеткі.

Гэля пачала нацягваць хустку і ўзялася за свой клуначак. Кандраціха ўсхапілася з месца.

— Што ты, дзіцятка, што ты? Хіба ж я вораг табе? Ці з хаты ганю? Шкода мне цябе, бо сама ўсё жыццё петуюся, як Марка ў пекле. Распранайся, будзь як дома. Зараз і Іван прыйдзе. Сохне па табе, учарнеў увесь. Можа ад нуды сам сабе не рад, от і злыгаўся з

гэтымі лесавікамі. З палякамі біцца хадзіў. А божачка, колькі я перакалацілася, пакуль там страляла ды грымела. Колькі выплакала. Аж прыйшоў, дзякаваць богу. І пара такая трывожная, а вам любошчы. Ох, дзеткі, дзеткі! Не будзе дабра ад твайго старога, не дасць ён збыту ні вам, ні нам.

— Нам і не трэба яго ласкі. Можа з воласці дадуць які загончык, а там і хатку агораем, абы толькі разам.

— Хіба ж я вораг вам? Жывіце на здароўечка, каб толькі спакойна ўсё ды па-людску было, па закону, з бацюшкам ды з благаслаўлёным. Гэта ж цяпер пакруціліся маладыя, кажуць: «Бога няма і папа не трэба», а без бога ні да парога.— І, памаўчаўшы, дадала: — Баранчыка молена будзе зарэзаць, гарэлкі трохі выгнесці, каб усё па-людску было.

У Гэлі пасвятлела на душы. Яна адчула цяпло і ўтульнасць у гэтай пустой і цёмнай хаце. Доўга ці мала, але ёй прыйдзецца пажыць тут, упраўляцца каля гэтае печы, дагаджаць Іванавай маці.

— От пасля вялікадня і павянчаецеся. А цяпер не можна, дзеткі. І бацюшка ў вялікі пост на сябе граху не возьме. А там можа і бацька твой злітуецца, не вораг жа ён свайму дзіцяці. Можа ўсё перакруціцца і ператрэцца; глядзіш, як той казаў, і мука будзе.

— Мука ці будзе, а мукі хопіць,— уздыхнула Гэля.— Тата кажа, лепш у дамавіне мяне бачыць, чым пад вянцом з Іванам.

— Люты ён, ой люты! — уздыхнула Кандраціха.— Не глядзіць ні вока ні бока. Ззамаладу ведаю яго: за грош бацьку роднага на крыжы разапне. А над дачкою можа і злітуецца, ты ж у яго адна.

Старая не бачыла ўпоцемках, як беглі па Гэльчыных шчоках гарачыя слёзы, як яна сілілася праглынуць даўкі камяк. Таму і маўчала. Ёй было шкода сябе, горка і сорамна перад людзьмі.

На двары пачуліся тупат і прыцішаныя галасы. Рыпнулі ў сенцах дзверы, зашоргалі ногі аб дзяркач у парозе. Увагнуўшыся, у хату ўвайшло двое мужчын.

— Добры вечар, калі е хто жывы,— прывітаўся незнаёмец.

— Чаго гэта вы, мама, сядзіце ўпоцемках,— пазнала Гэля Іванаў голас. Яна прыцiснулася да сцяны і не парушылася, толькі моцна затахкала сэрца, запалалі шчокі, а ў роце зрабілася суха-суха.

— Дзе ж ты газы набярэшся? — азвалася Кандраціха.

Яна затупала па хаце. Зашамацелі ў пячурцы сухія трэсачкі, мужчына чыркнуў запалку. У жоўтым святле Гэля ўбачыла абветраны сухарлявы твар, глыбока запалыя вочы і пад вострым носам невялічкія вусікі. Кандраціха паднесла да запалкі лучынку, яна зырка ўспыхнула. Толькі цяпер Іван убачыў на лаве Гэлю, убачыў і

разгубіўся, не ведаў, што гаварыць, што рабіць. Каб нікога не было, падхапіў бы яе на рукі, прыгарнуў да сябе, а цяпер...

— О, дык у вас госця! — загаварыў незнаёмец.

Толькі цяпер Кандраціха пазнала Раманавага сына, узрадавалася і крышку збянтэжылася.

— Праходзьце, старшыня, сядайце.— Яна запаліла лямпу, што вісела пад столлю, падкруціла кнот і кінулася выціраць фартухом лаўку.

— Гэлька, няўжо ты? Адкуль бог нясе? — падышоў да яе Іван.

— Хіба не бачыш, здарожылася, бедная,— адказала маці.— Няхай аддыхне ў нас, а там відаць будзе.

Салаўю стала ўсё ясна. Дык вунь яна якая Ермалічанка: бывае ж, што і ў змяіным гняздзе краска вырасце. Прыгонная! А на шляхцянку мала падобная.

Іван сеў побач з Гэляю. Звесіўшы кудлатую галаву, прагна курыў смярдзючы самасад. Кандраціха паставіла пасярод стала вялікую гліняную місу з кіслым малаком, на кужэльны абрус паклала паўбуханкі хлеба.

— На скаромненькае выбачайце ўжо. Перакусіце, што бог паслаў,— запрашала Кандраціха.

Іван узяў Гэлю за рукаў і пацягнуў да стала. Яна трохі ўпіналася і аднеквалася для прыклепу. А потым усе сёрбалі кіслае малако з аднае місы, елі крутую, з прыгаркамі прасяную кашу. Салавей пазіраў на Гэлю і Івана, думаў, як яны будуць добра жыць праз пяць, ад сілы праз дзесяць гадоў, і загаварыў:

— Ажэнім вас па-новаму, па-бальшавіцку. Нарэжам самай лепшай зямлі, лесу дамо на хату. От і будзе першая савецкая сям'я ў воласці.

— Бацька не прызнае, калі па-новаму. Трэба, каб конча бацюшка павянчаў,— ціха азвалася Гэля,— а іначай усё роўна дадому павалачэ.

— Да вялікадня прыйдзецца пачакаць, а там відно будзе,— сказала Кандраціха.

— Няхай будзе і з папом, абы жылі добра. От разгонім легіянераў, хутарскіх бандзюкоў пераловім і тады — зямля наша, лес наш, рэкі і лугі нашы. Толькі не лянуйся, усё будзе: школы пабудуем, зрэбнікі скінем, зажывём, як людзі. А пакуль што яшчэ не раз крывёю ўмыемся. Легіянераў трохі адагналі, а там немцы пруць. Паспявай толькі адбівацца ад пагані.

— Дык што ж гэта будзе, Ляксандра, га? Няўжо пад ярманцам жыць прыйдзецца? Гэта ж нейкае боскае насланнё на нашу галаву. І што ім тут трэба? Чаго іх нясе нячыстая? — завойкала Кандраціха.

— Калі ўсе возьмемся дружна, і ад германца адаб'ёмся, цётка.

— Як жа ты адаб'ешся, калі ў яго сіла — арудзіі ды пілямёты, а ў нас што? Сахары ды дзедаўскія бярданкі. Ой, хлопчыкі, страшна мне за вас. Багародзіца, матка боская, заступіся і памілуй...— пачала хрысціцца старая.

— Ніхто не заступіцца, цётухна, і не памілуе, калі самі сябе не абаронім.

Салавей устаў, падзякаваў за вячэру і пачаў збірацца. Ён цяпер бачыў, што тут начаваць яму няма дзе і не хацеў замінаць маладым.

— Аставайцеся ў нас, таварыш старшыня, як-небудзь умесцімся,— не вельмі настойліва запрашаў

Іван. Але Салавей сказаў, што яму яшчэ трэба зайсці да Пракопа, развітаўся і выйшаў.

Гэля з Іванам доўга сядзелі на лаўцы, шапталіся ды мілаваліся, а калі змарыў сон, яна палезла на печ да старой, а Іван да раніцы круціўся на палацях: думкі сляпіцамі лезлі адна за адною і не давалі заснуць.

Яшчэ не вывіднела, а Гэля ўжо сабралася ў дарогу. На прыпеку старая ўсмажыла яечню, наліла кубачак сырадою, паклала акрайчык хлеба і ўсё ўпрошвала, каб хаця ела. А калі дзеўчына ўзялася за клямку, прытулілася да яе і заплакала.

— Куды ж ты, мая ясачка, пойдзеш? А дай жа вам, божачка, здароўя, шчасцейка і доўгага века. Шануй жа сябе, дачушка, каб не прастыла бронь божа.

Іван, у шапцы і паўкажушку, стаяў маркотны. Ён не хацеў адпускаць Гэлю, але і трымаць не было як: дачуецца і тут жа прыляціць Андрэй, тады бяды не абярэшся. Звязе на хутар і жывасілам выпра за якога-небудзь гугнявага шаршнюка. Хай лепей яшчэ пажыве ў Харомцах.

Яны разам выйшлі за дзверы і расталі ў перадсвітальным змроку.

5

У Рудабелцы быў рэўком, была савецкая ўлада, а за Пцічою абдзіралі мужыкоў легіянеры і салдаты кайзера Вільгельма. У Ляскавічах і ў Загаллі пілі, рабавалі і здзекаваліся з людзей шляхецкія банды.

Жыць адрэзанымі ад свету болей не было як. Патрэбны былі парада, падтрымка, а галоўнае — зброя і патроны. Дзе іх шукаць? З кім

параіцца, што рабіць далей? А ёсць жа павятовы камітэт бальшавікоў. Трэба дабрацца да Бабруйска, адшукаць Платона Фёдаравіча.

Салавей успомніў пра чайную, ракаў і пра тры шклянкі чаю без сахарыны. Параіўся з Пракопам Малаковічам і Максімам Ляўковым.

— Трэба ехаць,— сказаў Максім,— без дапамогі нам доўга не пратрымацца.

Ехаць выпала Салаўю з Ануфрэем Драпезам.

Дарогі расквасіла ранняя вясна. У лагчыне стаялі лужыны каламутнае вады. Ночы шклілі іх тонкім лядком, пад нагамі пахруствала храпа і шамацела леташняе лісце. Да Ратміравіч Аляксандр з Ануфрэем дабраліся пехатою. На Салаўю была доўгая, падпяразаная вераўчынаю світа, старая бацькава шапка, на нагах — маршчакі з суконкамі, а ў руках пуга: калі хто стрэнецца і спытае, адказ быў гатовы: «Ці не бачылі часам буланага каня з лысінаю?» Ануфрэй жа павінен быў казаць, што едзе ў бальніцу да бацькі. У яго і торбачка была за плячыма, нібыта з харчамі для хворага.

На станцыю прыйшлі ноччу і адразу згубіліся сярод пасажыраў, што спалі на лаўках і на падлозе. Тут ужо не страшна: ніякіх дакументаў ні ў кога не было, а калі спытаюць, хто і адкуль, можна казаць усё, што захочаш. На станцыі хлопцы ўпершыню ўбачылі новых акупантаў. У няроўным, мітуслівым святле закуранага станцыйнага ліхтара па мокрых маснічынах перона тупаў стары цыбаты немец. Вусы закручаныя, як у кайзера Вільгельма, на галаве каска з двума казыркамі і вострым шышаком на макаўцы, наперадзе — вялікі распластаны арол. Кароткі мышасты шынель гарбаціцца на спіне, гулка тупаюць падбітыя тоўстымі цвікамі падэшвы. Немец здаваўся вялізным гракам, што прыляцеў на чужое поле і дыбае ў адзіноце.

Заімжыў дробны веснавы дождж, папаўзлі па шыбах доўгія крывыя пісягі. Стары немец знік з перона, відаць, недзе схаваўся ад дажджу.

Салавей сядзеў з прыплюшчанымі вачамі, але не прапускаў ніводнага руху і ніводнага слова. Слых і зрок былі асабліва вострыя, а ў галаве, нібы туга заведзены гадзіннік, таропка стукалі і абганялі адна адну думкі. Ён думаў пра ўсё, аб чым не хапала часу падумаць дома: чаму падпісалі Брэсцкі мір і пусцілі немцаў, куды пераехала камандаванне Заходнім фронтам, што адбываецца ў свеце і як бараніцца ім, рудабельскім камуністам, і партызанам, ужо не толькі ад мяцежнага белапольскага корпуса, а і ад рэгулярнай, узброенай і добра вымуштраванай арміі кайзера, каго яны знойдуць у Бабруйску, што ім параяць і чым дапамогуць?

Анупрэй падклаў пад галаву мяшэчак і драмаў на падлозе каля сцяны. Яны былі нібыта незнаёмыя. Дагаварыліся садзіцца ў розныя канцы вагона, а ў Бабруйску сустрэцца ў чайной на базары.

Цягнік прыйшоў далёка за поўнач. Толькі назва, што цягнік: некалькі цяплушак з павыломванымі дошкамі, пабітымі вокнамі, даўно не паленымі «буржуйкамі». Наперадзе, адразу за маленькім паравозам, ішлі тры пасажырскія вагоны. У іх мільгалі агаркі свечак і, здавалася, што там утульна і цёпла. Каля пасажырскіх вагонаў стаялі нямецкія салдаты і нікога ў іх не пускалі. А ў цяплушкі рвануўся натоўп мяшэчнікаў — штурхаліся і крычалі, хтосьці некага падсаджваў, нехта некага спіхваў, сцягваў за каўнер. Усе лаяліся, крычалі і мінялі адзін аднаму. Перад кожным вагонам тузаўся, лаяўся і лямантаваў натоўп. А па пероне спакойна хадзіў, пасмейваўся і пацяшаўся стары немец з вільгельмаўскімі вусамі.

Салавей з Анупрэем убіліся ў апошні вагон. У ім было цёмна, холадна і людна. Мужчыны і кабеты сядзелі і ляжалі на нарах і пад нарамі, умошчваліся на падлозе і проста стаялі, прыпершыся да сцяны. Вагон гаманіў і сварыўся: спіхвалі клункі і адзін аднаго, гукалі знаёмых і аднавяскоўцаў. А калі пайшоў цягнік, усе патроху пачалі ўлагоджвацца і сціхаць.

Ехалі марудна і доўга, спыняліся на паўстанках і ў полі. Часам чуваць было нямецкае гергетанне, выкрыкі і нейкія каманды, потым зноў калываўся і стукаў разгойданы «цялятнік». Людзі чухаліся, стагналі і мармыталі спрасонку.

Калі добра выдніела, праз шчыліну ў сцяне Салавей бачыў рудую леташнюю траву, голы ракітнік, пасінелыя елачкі ўздоўж чыгункі і калюжыны, залітыя вясноваю вадой. Ён пазнаваў, дзе яны едуць, бо гэтую дарогу не раз перамераў па шпалах. Вось прагрукаталі каля Бярэзіны, відаць, як яна шырока разлілася і затапіла прыбярэжныя алешнікі і сцежары на лугах. Значыць, цягнік падыходзіць да станцыі. Зрабілася трохі трывожна: а што, калі немцы ці легіянеры надумаюцца трэсці кожнага, хто прыехаў, пачнуць выварочваць клункі, шукаць і вынюхваць. Непадалёк Салавей убачыў сівенькую, зморшчаную, як печаны яблык, бабульку. Яна цяжка дыхала і стагнала. Ён падсеў да яе і пачаў распытваць, куды яна і чаго едзе.

— Паміраць, мабыць, дзеткі. Як завалаю заклала.— Яна пастукала худымі парэпанымі пальцамі па грудзях.— От нараілі людзі паехаць да таго дохтура Марзона, а дзе яго шукаць, і не ведаю.

— Я, цётухна, якраз да яго і еду. Бацька мой там ляжыць, так што не бядуйце, давяду да самае бальніцы.

— А дай жа табе бог здароўя. Толькі ж я ледзьве клыпаю, можа не захочаш валаводзіцца.

— Мне спяшацца няма куды. Дойдзем памаленьку.

Калі цягнік спыніўся і ўсе рынуліся да дзвярэй,

Салавей падхапіў бабульчын клуначак, саскочыў з прыступак і памог злезці старой. Узяў яе пад пашку і асцярожна павёў.

Пры ўваходзе ў вакзал стаяла чалавек з дзесяць нямецкіх салдат. Яны абмацвалі кожнага позіркамі і валасатымі рукамі, пра нешта пыталіся. Большасць прапускалі, некаторых, з самымі вялікімі клункамі, адводзілі ўбок. Салавей спакойна ішоў, прытрымліваючы хворую бабульку, і зорка сачыў за Анупрэем: прапусцяць ці затрымаюць? Вось канапаткі немец з шырокім бабскім тварам абмацаў ягоны мяшэчак, палопаў рукамі з-пад пахаў да кален, нешта буркнуў і падштурхнуў рукой да дзвярэй.

Аляксандру зрабілася весялей: а ў яго ёсць надзейны «пропуск». І ён яшчэ асцярожней павёў бабульку да дзвярэй.

Той самы немец, з жоўтымі, як у ката, вачамі, палопаў і яго па баках, зірнуў на бабку, грэбліва зморшчыўся і безнадзейна махнуў рукою. Праз людны закураны вакзал Аляксандр з хворую кабетай выйшлі па брукаваную плошчу. Каля слупа іх чакаў Анупрэй. У бальніцу яны пайшлі разам. Хоць і мала было часу, але шкода пакідаць нямоглую старую, ды і небяспечна адразу ісці ў чайную: ліха яго ведае, можа хто ідзе назіркам. А яшчэ і прымеркавацца трэба да новых парадкаў.

Раніцаю вуліцы пустыя, толькі па мокрым, закіданым гноем бруку ехала вялізная фура з гаршкамі ды штурхаў перад сабою каламажку стары дзядок у доўгім лапсердаку і круглай ярмолцы. Па тратуары, цокаючы падкоўкамі, ішоў хлёеткі, як бізун, нямецкі афіцэр, паблісквалі падобныя на пляшкі, жоўтыя батфорты і мядзяны шышак на чорнай касцы. Горад быў той і не той. Стаялі знаёмыя Аляксандру дамы, платы і прысады, і дзіўна было бачыць на гэтых вуліцах салдат і афіцэраў, з якімі ён тры гады ваяваў. Цяпер яны хадзілі тут, як гаспадары. Ці надоўга? Як яно ўсё навернецца? Адно ведаў цвёрда: трэба трымацца да апошняга...

Даставіўшы бабульку ў бальніцу, Салавей з Драпезам мінулі спічасты чырвоны касцёл, перасеклі Мураўёўскую вуліцу, выйшлі на Альхоўскую і падаліся да рынку. Тут стаяла некалькі настрамачкаў сена, на прыцярушаным саломаю бруку сівенькі дзядок разаслаў цырату і расклаў на ёй свой тавар — выцерты блакітны мундзір, капялюшыкі з пёрамі, сукенкі, мядзяныя падсвечнікі і яшчэ нейкую старызну. Ён прытупваў і тоненькім галаском заклікаў пакупнікоў:

Вот мундир для генерала.
Продаю ка хлеб и сало.
Эти дамские обновки
Продаются по дешевке!

Аляксандр хітра ўсміхнуўся, торкнуў Анупрэя локцем.

— Можа купім? Га?

— Хіба Цярэшку? — зарагатаў Драпеза.

Яны хадзілі паміж вазоў, столікаў і кабет, што прадавалі сахарыну, соль і цыкорый, прыцэньваліся і таргаваліся, але ўсё паглядалі на дзверы вялікага двухпавярховага дома з шыльдай: «Чай и домашние обеды».

Нарэшце завярнулі туды. У невялічкім зальчыку сядзела чалавек дзесяць вясковых дзядзькоў. Хто наразаў сала, хто сёрбаў рэдзенькую полiўку, хто піў каламутную цыкорыю. Усе маўчалі. Аляксандр з Анупрэем селі за свабодны столік, дасталі з торбачкі хлеб і кавалак вэнджанага кумпяка. Азірнуліся. З баковачкі, дзе бразгаў посуд і чутны былі жаночыя галасы, выйшла тоненькая дзяўчынка ў фартушку, карычневай сукеначцы з беленькім каўнерыкам, як у гімназісткі.

— Што загадаеце, панове?

— Тузіну ракаў,— спакойна адказаў Салавей.

На яго зіркнулі прыгонныя чорныя вочы.

— Ракаў няма,— адказала дзяўчына.

— Тады тры шклянкі чаю без сахарыны.

Праз некалькі хвілін прыгажуня паставіла на столік тры шклянкі чаю. Пад адной з іх Аляксандр заўважыў маленечкую пісульку. Спрытна выхапіў яе і схаваў у кішэню.

Калі выйшлі з чайной, Салавей прачытаў: «Мінскі фарштат, 78. Спытаць, ці не трэба канюшына. Запіску знішчыць».

Ішлі доўга пустымі вуліцамі і завулкамі. Тут амаль не відно было немцаў. Драўляныя хаты, сады і гароды хутчэй нагадвалі мястэчка або вёску: мыкалі каровы, на прызбах грэбліся куры, каля платоў рыліся парсюкі.

Вось і доўгая хата без аканіц. На сцяне — заіржавелая бляшаная дошчачка: «Страховое общество «Россия», а пад ёю ад рукі выведзены нумар — 78. Без стуку ўвайшлі ў хату, прывіталіся і сталі ў парозе. На ўслоне сядзела старая яўрэйка і скубла пер'е.

— Ці не трэба вам канюшына? — спытаў Салавей.

Жанчына, не адрываючыся ад работы, паглядзела на іх і гукнула:

— Бэрул, кум а гер![1]

З дзвярэй выйшаў малады хлапец з рудаватым чубам. На ім была чорная касаваротка з белымі, як на гармоніку, гузікамі, на босых нагах — атопкі ад старых валёнак.

— Ці не трэба вам канюшына? — спытаў і ў яго Салавей.

Хлапец адчыніў дзверы ў другую палавіну і жэстам запрасіў незнаёмых праходзіць. Калі зачыніліся дзверы, Аляксандр ціха сказаў:

— Мы з Рудабелка хочам пагаварыць з кім-небудзь з укомаўцаў.

— Сядайце, сядайце, таварышы. Кладзіце свае світкі от сюды, на канапу. А мы вас даўно чакаем. Малайцы, рудабельцы. Як там таварыш Салавей маецца?

Драпеза ўсміхнуўся, хацеў нешта сказаць, але Аляксандр апярэдзіў яго:

— Нішто жыве. Пакуль што ні легіянеры, ні немцы яшчэ не падстрэлілі. Бяда толькі — адбівацца няма чым. От і прыслаў нас сюды.

Гаспадар папрасіў хвілінку пачакаць і выскачыў на кухню, а калі вярнуўся, хлопцы ўбачылі праз акно, што жанчына, якая толькі што скубла пер'е, некуды пайшла з вялікім рэшатам у руцэ.

Праз паўгадзіны на старэнькім веласіпедзе пад'ехаў мужчына ў тужурцы і форменнай шапцы паштовага чыноўніка.

— Не бойцеся,— папярэдзіў гаспадар кватэры,— гэта таварыш Раеўскі.

У пакой увайшоў малады чарнявы хлапец. Яго прыгожы твар і шырока пастаўленыя вочы асвяціліся ўсмешкаю.

— Рад цябе бачыць, Аляксандр Раманавіч,— трос ён руку Салаўю.— Чулі пра вашы справы і даўно хацелі сустрэцца.— Ён павітаўся з Драпезам, потым з гаспадаром і сеў у куточку на канапе.

Аляксандр адразу пазнаў старшыню укома Платона Равінскага. «Ага, зразумела, цяпер яго называюць Раеўскім,— падумаў ён,— няхай будзе так. Раеўскі дык Раеўскі».

— Што ў вас новага, таварышы?

— Неяк яшчэ ліпім. А ці надоўга хопіць пораху, не ведаем,— адказаў Анупрэй.

— Пораху і вінтовак нам толькі і не хапае, таварыш Ра-ра...еўскі,— удакладніў Салавей.— І ведаць трэба, што робіцца ў свеце, на фронце і ў Маскве, А то сядзім, як тыя краты ў нары. Шляхта плявузгае, што бальшавікам прыйшоў канец, што ўся Расія будзе пад немцам. Газеты, лістоўкі патрэбны, арганізацыя і кіраўніцтва ваеннаю і партыйнаю работай. За тым і прыйшлі.

---

[1] Бэрэ, хадзі сюды! (яўр.)

— І добра, што прыйшлі, таварыш Салавей.

Рудаваты хлапец голасна засмяяўся.

— Ну і канспіратары! Мне Салавей расказвае пра Салаўя, а я, дурань, і вушы развесіў...

— І правільна робіць. Цябе ён не ведае, ды і ты ж яму сваю візітную картку не даваў,— сказаў Раеўскі.— Прывялі іх сюды, мабыць, Розіны «ракі». Так, хлопцы?

— Ракі і канюшына,— засмяяўся Анупрэй.

— А адкуль ім ведаць, куды іх прывялі тыя ракі, да сваіх ці можа ў пастку. Пазнаёмцеся хоць цяпер. Гэта Барыс Наймай, а цяпер яго прозвішча таварыш Новікаў... Заседжвацца нам няма калі. Барыс, схавай, калі ласка, мой веласіпед у сенцы.

Барыс на хвіліну выйшаў.

— Нямецкая акупацыя — справа часовая,— пачаў Платон Фёдаравіч.— Мы вымушаны былі падпісаць гэты кабальны дагавор у Брэст-Літоўску, каб выратаваць рэвалюцыю, каб мець хоць маленькую прадуху перад наступнымі баямі з імперыялістамі і контррэвалюцыяй. Так гаварыў таварыш Ленін на VII з'ездзе партыі. Штаб Заходняга фронту пераехаў у Смаленск, з ім у нас самая цесная сувязь. У Мінску і тут працуюць падпольныя камітэты. Савецкі ўрад нядаўна перабраўся ў Маскву. Партыя наша цяпер называецца «Расійская Камуністычная партыя бальшавікоў»,— інфармаваў Раеўскі.— Задача: мабілізаваць усіх рабочых і сялян на барацьбу з акупантамі, узброіць кожнага добраахвотніка, гатовага змагацца за савецкую ўладу. Тое-сёе ў нас ёсць, і мы вам паможам і зброяю, і прыпасамі, і літаратураю. Будуць газеты і лістоўкі і на нямецкай мове. Распаўсюджвайце іх сярод салдат. Ім таксама агоркла вайна, хочацца дадому, да дзяцей, да жонак, да спакойнага жыцця. Многія нам: спачуваюць, ёсць рэвалюцыйна настроеныя. На іх трэба і разлічваць.

— А ў нас яшчэ немцаў і духу не чутно,— азваўся Анупрэй.

— Няма, дык будуць. З легіянерамі вы лёгка справіліся. А тут армія, і не абы-якая армія. Дубальтоўкамі яе не спыніш. Пакласці лепшых людзей ні за панюх табакі — карысці мала. Так я кажу, Аляксандр?

— Дык што ж — рукі ўгору і здавацца? — усхапіўся Анупрэй.— З хлебам-соллю іх сустракаць? Падстаўляць пад бізуны спіны, жонак і дачок аддаваць на здзек? А трасцу ім! Біць гадаў будзем, пакуль патронаў хопіць.

— А не хопіць, што тады? Уцячэш у лес, а тых, што астануцца, няхай вешаюць і страляюць? — спакойна запытаў Раеўскі.

Увайшоў Новікаў.

— Дзе мала сілы, трэба браць розумам і хітрасцю, от і падумай, як і людзей зберагчы і немцаў хутчэй вытурыць. А шапкамі закідаць не спяшайся, раз'ятрыш ворага і сам будзеш не рад. У нас тут кулямёты былі і сілы трохі болей, як у вас, і то пакуль што ў падполле пайшлі.

— Ты, Анупрэй, не спяшайся,— супакоіў Драпезу Салавей,— паслухай, а тады мяркуй.

— Што параіць вам? — працягваў Платон Фёдаравіч.— Пакуль што ў бой не ўвязвайцеся. Няхай займаюць маёнтак, а ў вёску яны і самі не вельмі палезуць. Партызанскія атрады выведзіце ў лес, у сёлах пакіньце сваіх людзей, у воласці пастаўце надзейнага чалавека. Каб немцы верылі яму, а ён служыў нам. Сачыць трэба, каб не расцягвалі народнае дабро, а сваволіць пачнуць, можна і ўдарыць знянацку. А гнаць іх пачнём, тут ужо і вы будзеце не абараняцца, а наступаць, лупіць у хвост і ў грыву. Так я кажу? І не толькі я, так думае уком, такой тактыкі трымаецца губернскі партыйны камітэт.

— Правільная тактыка,— згадзіўся Салавей.— З пістаноўкамі супраць гарматаў не вельмі наваюеш. А сілы набярэцца болей, тады і ўдарым.

— Праз некалькі дзён буду ў вас. Там усё і вырашым. А што рабіць цяпер, скажа таварыш Новікаў. Толькі як надзейней дабрацца ў вашу лясную рэспубліку? — запытаў Платон Фёдаравіч.

— У вашай форме да Глуска вы свабодна даедзеце, як паштовы чыноўнік,— пачаў Салавей.

— Не толькі форма, а і пасведчанне ёсць, з усімі пячаткамі.

— Тым лепш. Прыйдзеце на пастаялы двор, спытаеце балагола Шолама Гіцьку. Ён вас даставіць да Басі Падбярознага, а той зробіць усё, што трэба.— Салавей падняўся.— Чакаем вас, таварыш... Раеўскі.— Ён усміхнуўся і моцна паціснуў руку Платону Фёдаравічу.

Праз хвіліну сіняя куртка і спіцы веласіпеда прамільгнулі за акном.

— Цяпер слухайце сюды,— пачаў Новікаў.— На Казначэйскай вуліцы ёсць маленькая крамка з вялікаю шыльдай: «Книжная торговля и писчебумажные принадлежности И. Агола». Зойдзеце туды і спытаеце: «Ці няма ў вас «Закона божага»?» Калі старэнькі падслепаваты гаспадар скажа: «Закона божага» няма, а ёсць «Новы завет», перадайце яму прывітанне ад Новікава і лічыце, што самай свежай літаратурай вы ўжо забяспечаны.

З Мінскага фарштата хлопцы пайшлі на другі канец горада, да Салаўёвай цёткі. Там паскідалі свае світы, ацерабіліся, пачысціліся, пасёрбалі панцаковага крупніку з таранамі і падаліся на Казначэйскую вуліцу. Па ёй шнуравалі сытыя нямецкія афіцэры з доўгімі

люлькамі. Некуды спяшаліся, бразгаючы пляскатымі зялёнымі кацялкамі, нямецкія салдаты, у іх за кароткімі халявамі пабліскваді круглыя алюмініевыя лыжкі. Казыралі радавыя вышэйшым чынам неяк нехаця, нібы зганялі са скроні надакучлівую муху. Там-сям пракідаліся шынялі колеру высушанага тытуню, канфедэраткі з бліскучастымі брылямі, зіхацелі наваксаваныя боты легіянераў з корпуса Доўбар-Мусніцкага.

— Глядзі ты, знюхаліся ліса з воўкам і жывуць у адным лагле,— буркнуў Анупрэю Салавей, а сам падумаў: «Хоць бы не нарвацца на каторага з тых, каго папалохалі ў Ратміравічах. Часам пазнае — будзе табе новы і стары завет».

Як толькі здалёк паказвалася канфедэратка, Аляксандр падыходзіў да акна якой-небудзь крамкі або нагінаўся і папраўляў абору.

От, дзякаваць богу, «Книжная торговля и писчебумажные принадлежности И. Агола». Невялічкая крамка ўціснулася паміж высокім домам і нейкім цагляным лабазам з глухою сцяной. За акном на вяровачцы развешаны каляровыя кніжачкі і старыя велікодныя паштоўкі, размаляваныя анёламі, баранчыкамі і чырвонымі яйкамі, на падаконніку ляжалі тоўстыя альбомы з пазалочанымі абрэзамі і бліскучастымі зашчапкамі.

Хлопцы пастаялі перад вітрынаю, хацелі разгледзець, ці няма каго ўсярэдзіне, апрача гаспадара, але нічога не было відно. Адчынілі дзверы і на нейкае імгненне аслупянелі — збоку, каля прылаўка, стаяў грузны немец і разглядаў раскладзеныя веерам велікодныя паштоўкі. Перад ім была тая самая чарнявая прыгажуня з біблейскімі вачамі, якая раніцаю ў чайной падавала ім чай без сахарыны. Яна нешта весела шчабятала старому немцу ў акулярах, а той тасаваў раскладзеныя паштоўкі і задаволена ўсміхаўся.

У куточку сядзеў сівенькі дзядок і, водзячы па старонцы носам, чытаў тоўстую кнігу. Ён нават не паварушыўся. Дзяўчына толькі зіркнула на хлопцаў і зноў нешта зашчабятала. Аляксандр падышоў да прылаўка і таксама пачаў разглядаць паштоўкі. Анупрэй спыніўся ў парозе. Тым часам стары дачытаў старонку і адклаў кнігу.

— І што бы ві хацелі ў нас накупіць? — звярнуўся ён чамусьці да Анупрэя. Той не разгубіўся:

— Ці мала што нашаму брату трэба?

— Калі па книжнай часці, дык чаму б і не,— ажывіўся дзядок.

— А як жа, па вашай. Можа б якая трубка шпалераў знайшлася ды такія-сякія кніжкі для падшыванцаў, а то за вайну і яны адзічэлі. Няхай хоць бэкаць трохі навучацца. Пападзянка ўзялася паказваць

літары, дык можа кніжак якіх у вас разжывемся,— разгаварыўся Анупрэй.

Тым часам чарнавокая дзяўчына загарнула ў паперку выбраныя немцам паштоўкі, не лічачы, сунула ў шуфлядку маркі. Салдат шчоўкнуў падкоўкамі, казырнуў і весела развітаўся: «Тосвитання, фрау Роза», павярнуўшыся да старога, яшчэ раз казырнуў, сказаў: «Auf Wiedersehen»[1] і выйшаў з крамы.

Калі дзверы зачыніліся, Аляксандр спытаў у гаспадара:

— Ці няма ў вас «Закона божага»?

— Ёсць толькі «Новы завет»,— усміхнулася дзяўчына, якую немец назваў Розаю, і загаварыла, як з даўнімі знаёмымі: — Бачу, што вы таварыша Новікава знайшлі. А зараз вам будзе і «Новы завет».

Яна знікла ў дзвярах баковачкі, следам за ёю патэпаў і стары. Чуваць было, што яны пра нешта гавораць па-яўрэйску. Праз некалькі хвілін Роза вынесла стосік тонкіх ліскоў, аддрукаваных на рускай і нямецкай мовах.

— Хавайце за пазуху,— шапнула яна.

Стары паставіў на прылавак перавязаныя шпагатам два невялічкія пачкі кніжак. Зверху ляжаў «Новы завет».

— Дома пагартайце кожную. Можа што знойдзеце,— сказаў дзядок і падаў хлопцам маленькую вільготную руку, пажадаў ім шчаслівай дарогі, сеў у свой куточак і зноў пачаў «нюхаць» парудзелыя старонкі тоўстай кнігі.

— Выходзьце па адным і ў розныя бакі,— шапнула Роза.

— А гэты немец часам не цікуе за намі? — спытаў Аляксандр.

— Не бойцеся. Гэта наш немец,— супакоіла Роза.

6

Акупанты занялі Жлобін, Рагачоў, Шклоў, Магілёў, захапілі сотні гарадкоў і тысячы сёл ад Нёмана да Дняпра. Немцы гаспадарылі ў Мінску і ў Барысаве, Асіповічах і Бабруйску, Полацку і Мазыры. У Оршы ў кайзераўскіх ваяк хапіла сілы заняць толькі таварную станцыю, а пасажырскі вакзал застаўся савецкім. На ім вісеў чырвоны сцяг, на пероне дзяжурылі чырвонаармейцы і чэкісты, дзяжурныя прымалі цягнікі з Масквы і Смаленска і адпраўлялі іх назад у чырвоную сталіцу.

З зялёнага вагона разам з натоўпам салдат і міласэрных сясцёр, сялян і мяшэчнікаў выйшаў невысокі сухенькі мужчына ў кароткай чорнай паддзёўцы, пацёртай кепцы і ў добрых юхтовых ботах. Ён

---

[1] Да пабачэння (ням.).

звярнуў у пусты гразкі завулак. На прызбе каля доміка з сінімі аканіцамі грэблася вялікая кура, хаваючы над крылы маленькіх жоўценькіх куранятак. На плоце сохла некалькі паліваных гладышак, на акне ярка цвіў густы «агеньчык». Мужчына смела зайшоў у двор, нібыта ў ім быў ужо не раз, адчыніў дзверы і апынуўся ў чыстым светлым пакойчыку. На цвіку віселі пацёртая скуранка і хромавая шапка з чырвонаю зорачкай. Адкінуўшы паркалёвую фіранку, з бакоўкі выйшаў малады чарнявы мужчына са стомленым тварам, з прыпухлінамі над вачамі. На ім была расшпіленая суконная гімнасцёрка, галіфэ са скуранымі леямі і дзіравыя шкарпэткі на нагах. Відаць, ён толькі што задрамаў і адразу прахапіўся, як толькі бразнула клямка.

— Мне начальніка пагранічнай Чэка, таварыша Рэвіна,— спытаў незнаёмы.

— Адразу падавай яму начальніка. А радавыя вам не трэба? — буркнуў у адказ гаспадар,— Ну, я Рэвін. Кажы, што далей.

— Тут усё напісана.— І чалавек падаў сіні пакет.

Рэвін яго акуратна расканвертаваў, дастаў аддрукаваную на машынцы паперку, прачытаў, паклаў пакет у кішэньку гімнасцёркі і загаварыў лагодна і ветліва:

— Распранайцеся, сядайце, таварыш Серабракоў, я зараз.

Ён знік за дзвярыма, завешанымі шырмай. Чуваць было, як стукае абцас аб падлогу, бразгае спражка. Праз некалькі хвілін Рэвін выйшаў прычэсаны, туга зацягнуты папругаю, у начышчаных ботах.

— Значыць, так,— пачаў ён, нібы працягваў даўно пачатую гаворку,— дакументы патрэбныя для вас ёсць. Запомніце, Пётр Міхайлавіч.— Цяпер вы — Павел Міхайлавіч Балашоў, слесар чыгуналіцейнага завода пана Вітушэўскага, мешчанін горада Бабруйска.

— Добра, што хоць бацькі аднолькава зваліся, а да астатняга прывыкну. Бабруйск ведаю добра, больш года праслужыў там у аўтамабільнай роце.

— Таварыш Кнорын абы-каго не пашле. І правільна, што яму даручылі арганізацыю партыйнага падполля на акупіраванай тэрыторыі. Ён-то добра разумее, што адных немцаў трэба біць куляю, а другіх — словам. Старым салдатам надакучыла ваяваць і бадзяцца па свеце, яны рвуцца к сваім сем'ям, хочуць хутчэй вярнуцца да станка або да плуга. Многія спачуваюць нам і «не заўважаюць», калі мы пасылаем сваіх людзей, калі адпраўляем .літаратуру, а часам і зброю. На такіх немцаў у падпольшчыка павінен быць асаблівы нюх. А гад сустрэнецца — ніякай літасці яму! Усё гэта вам, мабыць, гаварылі ў Смаленску?

— З абстаноўкаю ў Бабруйску пазнаёмілі, патрэбныя адрасы помню. Толькі б дабрацца туды. Спадзяюся на вашу дапамогу.

— Білет да Бабруйска дастанем. А перайсці на той бок — раз плюнуць. Бывае, праўда, што прычэпіцца каторы салдат, пачке «цурукаць», а ты яму дзесятак марак у зубы — і адразу змоўкне. Тут нядаўна мы адпраўлялі ў Бабруйск газеты — «Правду», «Звезду», пачкі лістовак, «Rote Fahne», спецыяльна аддрукаваную ў Смаленску. Зверху, вядома, усё прыкрыта паркалем, хусткамі, таранамі, пачкамі тытуню. Здае гэты «тавар» таварыш Катловіч у багаж, а таможніку нешта стукнула ў галаву — прычапіўся: адкрывай кашы. А што значыць адкрыць кашы? Заваліць усю справу і самому пайсці пад палявы суд. Выручыла мікалаеўская залатая пяцёрка — сунуў яе Катловіч таможніку, той і размяк. Загадаў салдатам пагрузіць кашы ў вагон. Вам якраз і прыйдзецца ехаць з таварышам Катловічам. Пад вечар ён будзе тут. Вязе новы тавар. Запомніце, прозвішча яго Антонаў. Антонаў Іван Ціханавіч. За і ім, як за мураванай сцяною: трохі балбоча панямецку, нюх на небяспеку, як у добрага ганчака, праточыцца ў любую шчыліну. Ён вас звяжа з бабруйскімі таварышамі. А цяпер расказвайце, што там новага ў Маскве і ў Смаленску.

— Вясёлага мала. Галадае Масква, але працуе. Масы ідуць за Леніным, даюць бой меншавікам і «левым» камуністам. У Смаленску вераць, што акупанты доўга не пратрымаюцца, збіраюць сілы. Ды вы ж тут газеты чытаеце, не горш за мяне ведаеце, што робіцца на франтах і ў Маскве,— стомлена адказаў Серабракоў. Яму хацелася спаць. Галава была цяжкая, як бязмен, а наперадзе — напружаная ноч і доўгая дарога.

і'уній гэта зразумеў, кінуў на канапу маленькую падушачку, на стол паклаў два тараны, тоўстую лусту наздраватага хлеба з асцюкамі, паставіў пляшку з алеем на донцы.

— Перакусіце і да вечара адпачывайце, а я схаджу на станцыю. Работы ў нашага брата па самыя вушы: лезе ўсялякая погань з кантрабандаю і контррэвалюцыяй, от і прыходзіцца яе працэджваць. Ён накінуў скуранку, сунуў у кішэню наган, папярэдзіў, што хутка прыйдзе гаспадыня, і выйшаў з пакоя.

Серабракоў пагрыз тарана, памачаў у алей хлеб, жменяю сабраў крошкі і расцягнуўся на цвёрдай кароткай канапцы. Вочы заплюшчыліся, а ў галаве стукала: «Павел Міхайлавіч Балашоў, Павел Балашоў, Павел Міхайлавіч, Ба-ла-шоў».

...Катловіч-Антонаў быў падобны на бойкага маладога купчыка: цэлулоідны каўнерык з загнутымі ражкамі, пікейная манішка, добры

гарнітур у палоску і чаравікі з гетрамі выклікалі давер і павагу. І гаварыў ён так, што любы вушы развесіць.

— У нашым тарговым дзеле што глаўнае? Нюх. Цыкорыі няма, даставай цыкорыю, сахарын, трэба — вязі сахарын, мыла, тараны — усё падавай. З рукамі адарвуць. Кушаць кажны жалаець. Вот і прыйшлося кармільцам галоднага вобчаства стаць. Благароднае дзела. Праўду я кажу?

Серабракоў слухаў вясёлага балагура, які аціраўся сярод мяшэчнікаў, палінялых буржуйчыкаў, і часам не верыў, што гэта — бальшавік і вопытны канспіратар. Ён дзівіўся, бачачы, як вялікія кашы «бабруйскага камерсанта», крэкчучы, цягалі ў вагон насільшчыкі пад самым носам чыгуначнай жандармерыі.

Перад пасадкаю паджары немец з густа засеяным буйнымі вяснушкамі тварам і з белымі парасячымі брывамі праверыў даволі пацёртае пасведчанне Балашова, буркнуў кароткае «geh!»[1] і ўзяўся за чарговы дакумент. Каля цягніка ўжо ціснуліся і штурхаліся людзі. На пероне ў двух цьмяных ліхтарах гарэлі газнічкі. Ледзьве былі асветлены і вагоны — здавалася, у цемені ночы нехта прарэзаў мутнааранжавыя вокны ў яшчэ далёкае світанне. Пахла паравозным дымам і мокрым бэзам, Балашоў спыніўся каля вагона і напружана глядзеў на адчыненыя дзверы вакзала: «бабруйскага камерсанта» не было. Балашоў занепакоіўся, пастаяў яшчэ некалькі хвілін і знік у натоўпе мяшэчнікаў, што з крыкам і лаянкай перліся ў вагон.

У самым канцы ён знайшоў незанятую верхнюю паліцу, ускінуў на яе маленькі фанерны чамаданчык і пачаў умошчвацца на начлег.

Тройчы блямкнуў станцыйны звон, раўнуў, зачухкаў паравоз, тузанула вагон, і ён пакаціўся ў цемень ночы. Цягнік грукаў, рыпеў і калываўся, як стары нямазаны воз, спыняўся на кожным паўстанку. Вагон гаманіў, спрачаўся, хроп, кашляў, задыхаўся ад густога цяжкага духу.

У Шклове, Магілёве і Жлобіне немцы правяралі дакументы, свяцілі ў твары ліхтарыкам, нібыта некага шукалі, выпорвалі з-пад лавак заспаных пасажыраў. Яны, ачмурэлыя ад цяжкага сну, доўга чухаліся і не разумелі, чаго ад іх хочуць, потым поркаліся ў запазухах, шукаючы свае білеты і мікалаеўскіх часоў пашпарты. Немцы чмыхалі насамі, бурчалі: «Es ist schweine Gestank»[2], лаяліся адборнымі рускімі мацюкамі, некага валаклі, штурхалі і ссаджвалі. Пасведчанне на імя

---

[1] Ідзі! (ням.)
[2] Свіны смурод (ням.).

Паўла Міхайлавіча Балашова, відаць, было беззаганнае, ды і выгляд яго ўладальніка не выклікаў ніякіх сумненняў;

Неўзабаве нехта яго пастукаў па назе. Павел Міхайлавіч падняўся і ўбачыў на праходзе Антонава.

— Пара ўставаць, землячок, скора будзем дома.— Сказаў і пайшоў у тамбур. Балашоў, счакаўшы трохі, выйшаў за ім. За акном пачынала світаць, прабягалі лясы і вёскі ў сіняй смузе, круціліся палі, мільгалі і знікалі рэчкі.

Антонаў стаяў каля акна і прагна курыў.

— Я трывожыўся, ці не адсталі вы ад цягніка. Як выйшаў з вакзала, так і згубіў вас.

— Са мной такога яшчэ не здаралася,— усміхнуўся Антонаў і шчыльней прычыніў дзверы.— Слухайце: у Бабруйску мы з вамі не знаёмы. Ідзіце проста ў чайную. Пароль ведаеце. Вас паставяць на кватэру і звядуць з патрэбнымі людзьмі. Дзяўчыне, якая прынясе вам есці, шапніце: «Антонаў кланяўся вашаму тату». Гэта абавязкова.— І, памаўчаўшы, растлумачыў: — Трэба, каб мой тавар адразу трапіў да «пакупніка».

Ён моцна пацісну Балашову руку і выйшаў з тамбура.

Раніцаю Балашоў у чайной каля рынку еў селядца з бульбаю і піў густую горкую цыкорыю. Тут далі адрас яго будучай кватэры. Прыгожай дзяўчыне ён перадаў прывітанне ад Антонава, заплаціў за снеданне і пайшоў шукаць патрэбны яму дом на Сталыпінскай вуліцы.

Праз некалькі дзён тым жа цягнікам у Бабруйск прыехаў нямецкі камуніст Густаў Шульц. І ён заходзіў у чайную да Розы Агал, а потым зрабіўся вялікім «кнігалюбам» і часта ў кнігарні купляў паштоўкі, старыя гравюры, паперу і кніжкі. Густаў служыў у гарадской камендатуры, насіў спічастую каску і ладна падагнаны мундзір, часам у яго воку пабліскваў манокль, на руцэ целяпаўся кароценькі стэк. Хоць і быў ён у гадах, але заўсёды выглядаў франтам. У кнігарні старому Ёселю Агалу Шульц пакідаў акуратна запоўненыя пашпарты, з якімі ездзілі падпольшчыкі ад Оршы да Брэста, папярэджваў, калі і каму трэба знікнуць, а ў салдацкіх казармах усё часцей з'яўляліся аддрукаваныя на тоненькай паперы нумары газет «Rotę Fahne» і «Roter Soldat», лістоўкі з заклікамі хутчэй вяртацца на радзіму, скінуць дынастыю Гогенцолернаў, стварыць новую сацыялістычную Германію.

Часам у магазіне «Книжная торговля и писчебумажные принадлежности» Павел Балашоў перадаваў Густаву Шульцу заданні і даручэнні падпольнага павятовага камітэта, забіраў пашпарты і бланкі прапускоў, выслухоўваў і запамінаў самыя свежыя навіны, планы нямецкага камандавання.

К чэрвеню на ўсіх заводах і заводзіках Бабруйска працавалі падпольныя бальшавіцкія ячэйкі, была створана партыйная група і ў друкарні на Мураўёўскай вуліцы, у ёй друкаваліся адозвы Бабруйскага укома. Іх выносілі ў кашах з абрэзкамі паперы, а к раніцы адозвы былі ў чайной і ў кнігарні Агала.

Выпіць шклянку чаю забягалі вучні з гімназіі і так званага палітэхнікума, заходзілі яны і ў кнігарню купіць сшыткаў або пёраў. А выносілі адтуль за пазухаю скрутачкі свежых лістовак. Яны траплялі ў сялянскія вазы на рынку, з'яўляліся на тратуарах і нават у саборы. Павятовы камітэт партыі заклікаў народ змагацца з рабаўнікамі-акупантамі, адбіраць у іх нарабаванае дабро, узбройвацца і ствараць партызанскія атрады.

Гэтыя лісткі шэрай і жоўтай паперы станавіліся выбуховымі і небяспечнымі. Кожны дзень то каля Качэрыч, то каля Глушы, то па дарозе з Надрэчча на абозы з жытам, парсюкамі і каровамі, забранымі ў вёсках, наляталі барадатыя, у світах і ў зрэбных кашулях мужыкі, стралялі над самымі конскімі вушамі, адбіралі ў перапалоханых салдат карабіны і заварочвалі фурманкі ў лес.

Аднаго разу каля Гарбацэвіч з васьмі нямецкіх салдат пасцягвалі боты, паздымалі штаны, мундзіры і каскі, а іх абулі ў свае лапці, аддалі прапацелыя зрэбнікі і ў такой «форме» адпусцілі. Камендант фон Тромэль лютаваў, аж вылузваўся ад злосці і тут жа выдаў загад: «Кожнага злоўленага бандыта расстрэльваць без суда і следства».

Па вуліцах горада шнуравалі патрулі і нарады палявой жандармерыі, хапалі падазроных, набівалі імі камеры турмы на Шасейнай вуліцы і казематы крэпасці. А ў чайной каля базару кожны дзень хтонебудзь пытаўся, ці няма ракаў, і прасіў тры шклянкі чаю без сахарыну, у магазінчыку «Книжная торговля и писчебумажные принадлежности» куплялі «Новы завет», на дзвярах гарадской управы і камендатуры з'яўляліся новыя лістоўкі, у казармах усё часцей знаходзілі «Rote Fahne», а інтэнданцкія атрады вярталіся з вёсак без нарабаванага дабра, без коней і карабінаў.

Маладым афіцэрам ветліва ўсміхалася прыгожая падавальшчыца фрэйлейн Роза, хадзіў па рынку з кошыкам у руцэ рабочы чыгуналіцейнага завода Павел Балашоў, заўсёды кудысьці спяшаўся на старым веласіпедзіку апрануты ў пацёртую тужурку паштовага чыноўніка Платон Раеўскі. А з Оршы вясёлы балагур Ванька Антонаў зноў вёз тры вялікія карзіны з «новым таварам».

7

Вясна пахла нашатырным духам гною і гаркаватым пылам прырэчных вербаў. На платах і азяродах гарланілі і лапаталі крыламі пеўні. Падсыхала зямля і раніцамі ў нізінах дымілася сіняватаю парай. Жанкі на гародах пляскалі грады, саджалі цыбулю і адбіралі насенную бульбу. Прыйшла пара сеяць. А дзе чые палосы, яшчэ ніхто і не ведаў. У рэўком талакою ўвальваліся ўдовы і безнадзельныя карпілаўскія дзяды.

— Доўга ты нешта длубаешся, Мікодым. Зямля перасыхае, і гной петрае. Дзяліць трэба, а то няўпраўка выйдзе. Картоплю садзіць пара, проса якую жменю ды грэчкі хоць трохі ўкінуць,— прыспешвалі старшыню камбеда.

— Дзе там перасыхае? Жужаль на полі. Толькі ў разору ступіш, як спутаны конь грузнеш,— апраўдваўся Мікодым.

Але назаўтра ад самага світання з Максімам Усам пачалі зачэсваць калкі і рабіць на іх залысіны. Звязалі двое вераўчаных лейцаў, змералі іх аблузаным жоўтым аршынам. Гукнулі Параску і пайшлі на панскія папары наразаць надзелы.

Толькі паспелі разы са тры нацягнуць вяроўку ды забіць першыя калкі, як з сяла павалілі людзі. Ніхто ім не загадваў, ніхто нічога не казаў, неяк жа дачуліся, што камбедаўскія каморнікі ўзяліся за работу, і шуснулі ўсе, як на той першы сход.

— Давай, Мікодымка, я пацягаю, а ты пішы ў свае метрыкі,— адразу аб'явіўся Цярэшка. Ад яго новых лапцей на вільготнай зямлі аставаліся роўныя клеткі. Стары наском раскалупаў грудку, узяў яе ў жменю і пачаў нюхаць.

— Можа панскім дзікалонам пахне? — не стрымаўся Максім Ус.

— Потам, братачка, потам,— спакойна адказаў Цярэшка.— А нарэжаш мне да тае дзічкі, пытляванкаю запахне. Ці не праўду кажу?

— Унь чаго захацеў! — загаманілі бабы.— Яму да дзічкі! А няшчасным сіротам пясочак.

— Ты наразай, Мікодым, а потым жэрабя пацягнем. Каб без сваркі,— загаманілі карпілаўцы.

Кандрат Кавалевіч пад'ехаў на кані з плугам і стаў каля мужчын.

— Ці не першы думаеш адсеяцца? — спытаў Андрэй-Падута.

— А чаму б і не? —. І, памаўчаўшы, дадаў: — Пакуль яны цягацьмуць гэтую ляйчыну, дык можа абарэм увесь надзел, каб відно было, што заняты, адным словам,— наш. А тады і падзелім. А, мужчыны?

— Яно не зашкодзіць. Гані аж да жыта.

— Но-о! — тузануў Кандрат закудлацелага за зіму коніка. Той увагнуў галаву, напяліся пастронкі, і плуг урэзаўся ў мяккую зямлю. Баразна аж ільснілася за адвалам. Следам за Кандратам пайшло некалькі мужчын. Праз гоні Андрэй папрасіў:

— Дай мне патрымацца.

— Толькі глыбока не бяры, не пацягне, падла,— аддаючы плуг, сказаў Кавалевіч.

Як убачылі жанкі, што Кандрат паехаў з плугам, пахапалі жалезнякі, каб хоць трохі падлубаць сваю палоску.

А мужчыны па чарзе абворвалі добра вылежалы папар. Камбедаўцы на кожным надзеле забівалі калкі і на залысінах ставілі нумары. Пад вечар з вялікай Усавай шапкі кожны цягнуў сваё шчасце.

У рудабельскі маёнтак немцы прыйшлі цёплым дажджлівым ранкам. Па мастку цокалі капыты вялікіх ардэнскіх коней, грукалі зялёныя паходныя кухні, акупанты ўязджалі за высокі мураваны паркан з чырвонай цэглы. Мокры пясок на дарозе,— як воспаю, збіты цвікамі падкаваных салдацкіх ботаў.

Ужо на дзядзінцы пастаўлены ў козлы вінтоўкі з кароткімі пляскатымі штыхамі. Пыхкаюць доўгія люлькі, гергечуць паважныя і павольныя салдаты. Старэйшыя выглядаюць стомленымі і абыякавымі, маладыя яшчэ жартуюць і завіхаюцца каля кухань, ходзяць па двары і па вялікім садзе, а вытknуцца за вароты пакуль што не адважваюцца: наслухаліся ў Бабруйску і ў Глуску пра «лясных бандытаў» і трывожна азіраюцца на кожны куст.

Дні праз два з узводам нямецкіх салдат конна прыехаў малады гаспадар маёнтка барон Пётр Мікалаевіч Урангель. На ім была калматая бурка, накінутая на паходны, з генеральскага сукна мундзір, маленькія звонкія шпоры, насунутая да самых броваў зялёная шапка з кантамі. Сухі, падцягнуты, нервовы ў рухах гаспадар маёнтка зусім не быў падобны да пана: ён не ведаў, калі трэба араць і скародзіць, малаціць і сеяць, але заўсёды памятаў, што гэты белы палац з калонамі і вялікімі заламі, з ласёвымі рагамі і персідскімі дыванамі — яго ўласнасць, што палі і лясы на дзесяткі вёрст вакол маёнтка належаць яму. Маёнтак усе апошнія гады, аж да самага перавароту, даваў яму такі прыбытак, што ніколі не трэба было думаць пра грошы. Яны самі цяклі ў яго дом. Рудабельскі маёнтак барону Врангелю дастаўся ў пасаг ад камергера царскага двара Міхаіла Васільевіча Іваненкі. Пасля вяселля барон з маладой жонкаю былі тут толькі адзін раз, а потым разам паехалі ў Таўрычаскую губерню, у шыкоўны маёнтак, запісаны на імя цёшчы, якую да вянчання барон ужо называў «maman».

Цяпер Урангель хацеў замацавацца ў палацы і на гэтых землях, напомніць мужыкам, хто тут гаспадар. І вось іронія лёсу — прыходзіцца разлічваць толькі на дапамогу штыхоў учарашніх ворагаў — кайзераўскіх салдат.

Барона на ганку сустрэў Мікалай Мікалаевіч. Ён за апошні час асунуўся, спахмурнеў і быў падобен на засцянковага шляхціца.

Яны адразу пайшлі ў вялікі кабінет.

— Дакладвайце абстаноўку, дарагі Мікалай Мікалаевіч,— з ветлівай нервовасцю патрабаваў гаспадар, разваліўшыся ў глыбокім крэсле.

— Вымушаны шчыра прызнацца, што становішча самае што ні на ёсць крытычнае, жабрацкае становішча, ваша светласць. Маёнтка, як такога, лічыце, даўно не існуе. Парабкі разбрыліся, нікога не слухаюцца, нічога не хочуць рабіць. Мітынгуюць, падзялілі вашы землі, пад мятлу вымелі збожжа са свірна. Мужчыны бадзяюцца па лесе са стрэльбамі. Адзіная надзея на волю боскую ды на армію кайзера Вільгельма.

— А вы, баценька, панікёр,— усхапіўся Урангель і спружыніста захадзіў па пакоі.— Гэта, думаеце, усё? Думаеце, лапцюжны мужык утрымае ўладу і будзе дыктаваць свае дзікунскія законы? І на немцаў не вельмі спадзявайцеся,— загаварыў ён цішэй.— Рускае афіцэрства жыве і змагаецца. Мы яшчэ ўдарым так, што пыл паляціць і ад бальшавікоў і ад гэтых часовых «вызваліцеляў». А вы не маеце права сядзець склаўшы рукі. Няўжо тут усе за бальшавіцкую камунію? Хіба заможныя гаспадары на хутарах не разумеюць, што іх чакае пятля, а дзяцей — торба? Што ж яны сядзяць і чакаюць, пакуль прыйдзе нячэсаны дзікун і сярод белага дня абдзярэ да ніткі?

Урангель яшчэ прабегся некалькі разоў з кута ў кут вялікага кабінета, спыніўся пасярэдзіне мяккага дывана і, адсякаючы кожнае слова, патэтычна дадаў:

— Калі б не вялікая місія выратавання Расіі ад гэтай пошасці, я тут навёў бы парадак. Кроў са слязьмі пырснула б з гэтага быдла. А пакуль што трэба ўмела павесці блізкіх нам людзей, самастойных гаспадароў, маладое афіцэрства, якое марыць пра генеральскія пагоны. Пры-ду-шыць,— ён сціснуў жылаваты кулак,— у самым зародку прыдушыць нават думку пра «равенство и братство»... Мужык ёсць мужык, а пан ёсць пан. Улада належыць дужым і разумным абраннікам. А вы тут распусцілі нюні.

Мікалаю Мікалаевічу было крыўдна слухаць папрокі маладога пана. Ён жа чакаў падзякі, што збярог хоць тое, што можна было зберагчы. У глыбіні душы ён не столькі дбаў пра барона, колькі пра

сябе. Не раз хацелася захапіць самае каштоўнае і знікнуць з гэтай прапашчай, завашыўленай і ўзбунтаванай Расіі. Уцячы куды вочы глядзяць: у Румынію, у Чэхію або ў Францыю. Купіць кавалачак зямлі і быць гаспадаром самому сабе, а не служыць усё жыццё чорту лысаму. Але загаварыў пра іншае.

— Асмелюся далажыць, ваша светласць, калі б мы распусцілі нюні, дык ад вашага маёнтка засталіся б толькі галавешкі. Не без майго ўдзелу на хутарах, дзейнічае адборны атрад нашых людзей пад началам маладога прапаршчыка Казіміра Ермаліцкага і былога настаўніка Парфіра Плышэўскага. Тры воласці даўно пад іх кантролем. А рудабельскай бандзе Салаўя сам Доўбар-Мусніцкі не даў рады. Гэтыя галаварэзы раззбройвалі салдат, не прапусцілі ў Ратміравічы браніраваны цягнік, заманілі ў пастку і перабілі цэлы атрад легіянераў.

— Не палохайце! Пра «страхі» я наслухаўся па дарозе сюды,— нецярпліва перапыніў барон.— Давайце лепей падумаем, з чаго пачнём. К вечару падрыхтуйце спісы ўсіх, хто расцягваў маё дабро, хто дзяліў зямлю, і прад'явіце ім рахунак: у дваццаць чатыры гадзіны ўсё даставіць на месца. Вам ясна?

Мікалаю Мікалаевічу было настолькі ясна, што але твар яго пасвятлеў. Вярнуць усё назад — тое самае, што вырваць з воўчых зубоў костку. А што на гэта скажуць рэўкомшчыкі? Яны ж недзе тут, пакуль што прытаіліся, думаюць. І не проста так, без бою, пусцілі сюды немцаў. Можа заманілі ў пастку. Адным словам, спаць трэба не распранаючыся. А барону што? Накрычаў, загадаў і паехаў. Калі ўдасца, вядома, гэтыя салаўі-разбойнікі і яго могуць спраўна пачапіць на горкую асіну.

— Без узброенай сілы, ваша светласць, нічога не зробіш,— асмеліўся ён прызнацца,— мужык азвярэў. Сілу трэба ламаць сілаю.

— Не палохайцеся. Нямецкія салдаты нам дапамогуць,— гаркнуў барон.

Мікалай Мікалаевіч выцягнуўся, як на парадзе.

— І яшчэ. Я хачу бачыць прапаршчыка і настаўніка. Падумайце, як гэта лепей зрабіць. А пакуль можаце ісці.

Мікалай Мікалаевіч знік за дзвярыма. Барон некалькі разоў прайшоўся па пакоі. Праз акно ўбачыў паджарага нямецкага афіцэра. Ён, ляскаючы кароценькім стэкам па наглянцаваных крагах, ішоў у палац. Барон пабег яму насустрач, каб, нібы незнарок, сустрэцца ў вестыбюлі.

— Гут морген, гер камандант,— весела і бесклапотна прывітаўся з ім барон. Той змушана ўсміхнуўся конскай усмешкай, паказаўшы доўгія жоўтыя зубы, і запрасіў у свой кабінет ка першым паверсе.

«Хто ж тут, нарэшце, гаспадар? — з абурэннем падумаў Урангель.— Калі б мы з табою сустрэліся дзе-небудзь пад Сувалкамі, я з цябе б зрабіў рэшата, а пакуль... пакуль трымайся, генерал!»

Камендант прапанаваў барону садзіцца побач, на канапе.

— Я вымушаны прасіць пана каменданта дапамагчы вярнуць маю маёмасць, раскрадзеную бандытамі, і наогул навесці парадкі ў навакольных вёсках: пара канчаць з бандытамі і давесці мужыку, што ён — мужык.

— Армія не ёсць паліцыя, пан барон. І ўсё ж мы паможам вам. Але перш за ўсё — кантрыбуцыя. Хлеб, масла, сала неабходны імперыі. Мы будзем браць і пасылаць у фатэрлянд. А нам і вам павінны памагаць самі мужыкі.

— Як? — здзівіўся Урангель.

Камендант хітранька засмяяўся.

— Трэба, выбраць самакіраўніцтва. Нацкаваць адзін на аднаго і няхай сабе грызуцца і памагаюць нам.

Назаўтра Мікалай Мікалаевіч з трыма салдатамі ездзіў вярхом на кані ад хаты да хаты і загадваў збірацца ў маёнтак на сход.

У панскі двор ішлі толькі старыя і кабеты: ліха яго ведае, што там загадаюць. Але ніхто дабра не чакаў. На дзядзінец перад пакоямі ступалі маўклівыя і панурыя мужчыны, кожны стараўся стаць воддаль, схавацца за нечую спіну. Прыйшло некалькі ўдоў. Сярод іх была і Параска, босая, у зрэбным андараку, палінялай хустачцы, завязанай пад бараду.

Калі сабралася чалавек сорак, на ганак выйшлі нямецкі камендант і сам барон у расшпіленым кіцелі, без пагонаў, з чорнымі, нібыта прыклееныміваласамі, сухарлявы і тонкі, як хлудзіна.

Многія «свайго пана» бачылі ўпершыню. Можа, каб не навалакліся германцы, так бы ніколі і не ўбачылі, што гэта за фрукт — барон Урангель.

Рыжавусы немец з конскімі зубамі падняў руку і загаварыў панямецку. Потым змоўк і паглядзеў на барона. Той выйшаў наперад, абвёў усіх маленькімі, глыбока запалымі вочкамі.

— Пан камендант гаворыць: нямецкае камандаванне патрабуе паслушэнства і павагі да арміі яго імператарскай вялікасці Вільгельма другога. Супраціўленне распараджэнням улады будзе расцэнена як бунт. Бунтаўшчыкоў у часе вайны расстрэльваюць. За напад ці замах на нямецкага салдата вінаватыя і іх пасобнікі будуць пакараны смерцю, а вёска спалена.

Зноў загаварыў немец. Барон толькі ківаў галавою. Калі камендант спыніўся, пачаў адразу перакладаць :

— Расія Германскай імперыі вінна вялікую кантрыбуцыю. Бальшавіцкія галадранцы плаціць не маюць чым. Таму кожны сялянскі двор павінен здаваць нямецкай арміі хлеб, масла, сала, мёд, лён. Дадам ад сябе: хто паслухаўся бунтаўшчыкоў і забраў хоць адну парушынку з майго маёнтка, павінен усё вярнуць на месца. Чуеце? Заўтра ж! Хто не выканае, няхай яго дзеці праклінаюць бацьку за тое, што асіраціў іх.

Камендант нецярпліва зірнуў на пана, паляпаў па руцэ стэкам і загаварыў зноў.

— Усе распараджэнні нямецкага камандавання,— перакладаў барон,— будуць перадавацца праз валаснога старасту. Ім будзе ваш чалавек, які не знюхаўся з бальшавікамі, у якога вялікая сям'я і ёсць свая зямля.

— Міхала Званковіча,— шапнула Параска Мікодыму Гошку, а той, не варушачы губамі, пераказаў суседу.

— Ноччу хадзіць сурова забараняецца, пераходзіць з вёскі ў вёску можна толькі па спецыяльным пропуску, выдадзеным нямецкай камендатурай і воласцю. Дык хто варты быць старастам? — запытаў барон.

Нехта ззаду выгукнуў:

— Міхал Званковіч няхай будзе!

— Але ж, чалавек самастаяцельны,— падтрымалі.

— І футар мае добры.

Барон пашаптаўся з упраўляючым. Той паціснуў плячыма і развёў рукамі.

— А можа хто больш варты? — запытаў пан.

— Лепшых у нас няма. Няхай Міхал будзе,— загуў пракураным басам Мікодым, а за ім і ўвесь невялікі натоўп.

Так і абралі Міхала Званковіча старастам. А людзі разыходзіліся панурыя і змрочныя.

8

Маладыя і старыя, хто з кошыкам, хто з лубяная каробкаю, хто з аброццю за плячыма, з Карпілаўка, Рудні, Кавалёў і Лаўстыкаў ішлі ляснымі сцежкамі, прабіраліся хмызнякамі і балацінамі на Зайцаў хутар. На ўзлессі была невялікая палянка, зарослая пабялелым ціпцам і званцом. Сюды і сыходзіліся «грыбнікі» і «ягаднікі». Садзіліся купкамі, курылі пякельны самасад, перакусвалі і паціху гаманілі. Калі сабралася чалавек семдзесят, з хаты, што стаяла на самым узлессі, выйшлі рэўкомаўцы і з імі нейкі незнаёмы малады хлапец у сіняй сацінавай

кашулі, саматканых штанах і залатаных ботах. Хоць і апрануты па-тутэйшаму, але ніхто яго не ведаў.

За паўвярсты, а дзе і за вярсту ад хутара Анупрэй Драпеза расставіў варту. Калі ў круг выйшлі Салавей, Ляўкоў, Пракоп Малаковіч і той незнаёмы хлапец, усе прыціхлы Салавей зняў шапку.

— Таварышы! — пачаў ён.— Рэўком сабраў вас сюды, каб пакуль што не вельмі настыраліся з немцамі і не пралівалі дарэмна людское крыві. Людзі нам яшчэ спатрэбяцца для наступных баёў. А савецкая ўласць была, ёсць і будзе. У рэўком вы выбралі невялікіх паноў, не конча нам сядзець за сталамі, можна і за пнём вырашыць усе нашы справы. Выбралі вы валаснога старасту. А раз выбралі, дык слухайцеся яго. Міхал Званковіч шкоды вам не зробіць. Так, я кажу, мужчыны?

— Не, бронь божа!

— Дзе ты бачыў, каб такі чалавек...— загулі ў адказ мужчыны.

— Ведалі, каго выбіралі,— падміргнуў Салаўю Мікодым Гошка.

— Значыць, што Міхал загадае, трэба споўніць. А то расшалопаюць немцы, што людзі старасту не слухаюць, і паставяць замест яго якога-небудзь шляхцюка ці эсэра.

— І то праўда,— выгукнуў стары Цярэшка,— барані бояіа, шэршань уссядзе, дык з-пад яго не вылужышся. Няхай лепш будзе свой чалавек.

— А цяпер, мужчыны, вам нешта хоча сказаць старшыня павятовага рэўкома таварыш Ра... таварыш Раеўскі. Тое, што ён скажа, запомніце, а што ён быў тут — забудзьцеся.

Хлопец у сацінавай кашулі стаў побач з Салаўём і таксама зняў шапку. Шырока расстаўленыя вочы пад густымі брывамі лагодна свяціліся, на галаве тырчалі коратка падстрыжаныя чорныя валасы.

— Таварышы рудабельцы! Той, хто думае, што немцы тут будуць вечна, памыляецца. Савецкая ўлада была вымушана заключыць у Брэсце мір з германцамі, каб спыніць вайну, сабрацца з сіламі і турнуць іх так, каб і смуроду не было. Раз іх пусцілі, дык трохі пацерпім і паглядзім, чаго яны вартыя. А забудуцца, што ў гасцях, дадзім ім так, што свае блішчастыя спічакі разам з галовамі пагубляюць.

Тут сабраліся бальшавікі-парцейцы і чырвоныя партызаны, дык ад вас ніякіх сакрэтаў няма. Акупанты акупантамі. Яны — як трэскі на вадзе, пабоўтаюцца, і рака іх выкіне, а савецкая ўлада жыве скрозь — у Маскве і ў Петраградзе, у Смаленску і ў Бабруйску, і тут, у Рудабелцы. Рэўком часова пайшоў у падполле, каб сабраць болей сілы, лепей узброіцца і ў любы час быць гатовым ударыць па ворагу. З воласці вы не павінны выпусціць ніводнага зярняці.

Не ўсе немцы аднолькавыя. Сярод салдат ёсць рабочыя і сяляне, ім абрыдла вайна, і яны хочуць скінуць кайзера Вільгельма. Яны не толькі спачуваюць, але і дапамагаюць нам. Пастарайцеся такіх перацягнуць на свой бок. Нямецкія камуністы перадалі нам сваю газету «Ротэ фанэ», што значыць «Чырвоны сцяг». Трэба яе непрыкметна распаўсюдзіць сярод салдат. І яшчэ адно я вам хачу параіць. Солі, газы, мыла купіць у вас няма дзе. А ў Бабруйску ўсё ж дастаць можна. Праз валаснога старасту папрасіце каменданта, каб дазволіў вам сарганізавацца ў кааперацыю. Ваш надзейны чалавек будзе ездзіць у Бабруйск і прывозіць усё, што трэба.

— А сярнічкі там ёсць? — запытаў Цярэшка.— І каб хоць трохі дзёгцю, а то перады, як сабачая скура, трашчаць.

— Будуць сярнічкі і дзёгаць, дзядзька Цярэшка,— супакоіў старога Ляўкоў. А Пракоп Малаковіч хадзіў сярод людзей і раздаваў кожнаму большыя і меншыя лісткі. На адных было напісана буйнымі літарамі: «Ко всем гражданам оккупированной Белоруссии». Меншыя былі засеяны дробнымі, вельмі ж пакручастымі літарамі. Няйначай,— нямецкімі. Гэтыя трэба было падсоўваць салдатам.

Тут жа Пракоп абвясціў: хто хоча запісацца ў бальшавіцкую партыю, няхай падае заяву яму.

— А як я не ўмею пісаць? — запытаў Цярэшка.

— Папрасі граматнага, а потым і самога навучым.

— Вучыць вучы, толькі на грэчку, Пракопка, не стаў,— не сунімаўся стары.

Партызаны смяяліся з Цярэшкавых кепікаў, усміхаліся і рэўкомаўцы.

— А як пісаць, таварыш Малаковіч? — запытаў Іван Кавалевіч.

— Яшчэ і ты, смаркач, у парцію лезеш,— ускочыў Цярэшка.— Трымайся лепш за шляхцянчыны кумпякі, дык можа Ермаліцкі табе галагуцкага пеўня ў пасаг дасць.

Іван пачырванеў і апусціў галаву. Некаторыя засмяяліся, бо прывыклі смяяцца, што б ні сказаў Цярэшка, другія засыкалі на старога, каб змоўк.

Салавей нахмурыў бровы, яго тугія загарэлыя шчокі пачырванелі, нібы дзед не Івана, а яго папракнуў шляхцянкаю.

— А ці ведаеце вы, дзядзька Жулега, што тая шляхцянка выраклася багацця, кінула засценак і бацькоў. Брат — бандыт, а яна горнецца да нас. Пішы, Іван, заяву. Абедзвюма рукамі галасую за цябе. А там і першае савецкае вяселле згуляем.

Пракоп, раздаў аркушы паперы ў касую лінейку, агрызак хімічнага алоўка.

Грамацеі, прымасціўшыся хто да пянька, хто, падклаўшы стосік лістовак, пачалі пісаць заявы ў Рудабельскую ячэйку РКП бальшавікоў ад сябе і «за няграматнага… па яго лічнай просьбе».

Праз паўгадзіны Пракоп Малаковіч сабраў дваццаць восем заяў, напісаных насліненым хімічным алоўкам, падпісаных дзе прозвішчамі, дзе крыжыкамі.

— Таварышы, лістоўкі пастарайцеся да раніцы расклеіць на прысадах і платах, газеты падкіньце нямецкім салдатам. Гэта першае заданне маладым бальшавікам,— сказаў Салавей.— А цяпер разыходзьцеся па адным, па двох. Пашукайце грыбоў, пашчыпайце чарніц, каб ніводзін сабака не ведаў, дзе вы былі і каго бачылі.

Мужчыны бралі свае кошыкі, каробкі і аброці і разыходзіліся па лесе.

А на Заечым хутары яшчэ доўга раіліся рудабельскія рэўкомаўцы з Платонам Фёдаравічам Равінскім. Ён прыехаў сюды з пропускам, выпісаным Густавам Шульцам на імя Фёдара Раеўскага.

Ён тлумачыў, як павінна дзейнічаць кааперацыя, казаў, што ў Бабруйску трэба звяртацца да таварыша Ліакумовіча, а ён ужо забяспечыць усім, што трэба. А галоўнае — ствараць і ўзбройваць партызанскія атрады, перацягваць нямецкіх салдат на свой бок, а кайзеравых служак узяць у такія абцугі, каб яны і хадзіць баяліся па гэтай зямлі.

— Сувязь з павятовым камітэтам трымайце праз чайную і кніжную краму. І мы будзем час ад часу наведваць вас. Любы дакумент і пропуск вам дастанем. Так што, таварышы, вышэй галовы. Да поўнай перамогі застаецца нядоўга. А там пачнецца новае жыццё. Глядзіце, каб ні немцы, ні свае не расцягвалі і не руйнавалі маёнтка. Там жа ўсё зроблена рукамі вашых дзядоў і бацькоў і належыць вам.

— Туды нядаўна, Платон Фёдаравіч, прыехаў малады пан, барон Урангель, і спаганяе з мужыкоў усё, што забралі з яго свірнаў,— перабіў Равінскага Ляўкоў.— Грозіцца, што будзе страляць тых, хто не паслухаецца яго загаду.

— Сам ён нічога не зробіць, а немцы наўрад ці згодзяцца быць панскімі катамі. Можа варта яго пужануць, каб гэты барон паляцеў вон.

— Прыстукнуць яго, гада, трэба. Гэта ж такі выжлятнік: свет абыдзі, другога не знойдзеш. Каб даў яму волю, ён бы тут нарабіў…— загуў густым басам Максім Ус.

— Ты яго прыстукнеш, а колькі можа асірацець сямей з-за аднаго нягодніка. Немцы азвярэюць і пачнуць распраўляцца з

непавіннымі людзьмі. Папалохаць можаце, каб з'ехаў хутчэй,— раіў старшыня павятовага камітэта.

О, каб ён ведаў тады, што гэты самы барон Урангель стане атаманам белагвардзейскіх галаварэзаў на поўдні Расіі, што крывавы след за ім працягнецца праз Крым і Чорнае мора, ён бы сам параіў, а то і загадаў Максіму Усу ці Анупрэю Драпезу «прыстукнуць» гэтага барона.

Трохі памуляўшыся, з лаўкі ўстаў Нічыпар Званковіч, выцягнуў з-за пазухі складзены ў чатыры столкі аркушок паперы.

— Тут майго дзядзьку Міхала выбралі валасным старастам, прымусілі нібыта быць нямецкім ганчаком.

А ён чалавек сумленны і от напісаў заяву, каб і яго прынялі ў бальшавіцкую партыю. Не ведаю, што думаеце вы, а я прыняў бы. Наш ён чалавек.

— Думаем тое, што і ты,— весела адказаў Салавей.— Каб Міхал быў не наш, ніхто б яго ў старасты не выбіраў. Воласць была бальшавіцкаю, бальшавіцкаю і асталася. Так ці не, хлопцы?

— Давай сюды заяву,— працягнуў руку Малаковіч.— Хто за тое, каб прыняць Міхала Званковіча ў партыю камуністаў-бальшавікоў?

Разам з усімі прагаласаваў і старшыня павятовага рэўкома.

Пад вечар ён хуценька сабраўся ў дарогу. Цімох Валодзька ўпрыцемку запрог маленькага мышастага коніка, укінуў у палукашак травы і павёз галоўнага павятовага камуніста па аднаму яму вядомых лясных дарожках.

За паўвярсты паперадзе фурманкі ішоў па лесе Максім Ус з наганамі і гранатай, а назіркам шасталі па кустах Нічыпар Званковіч і Лявон Адзінец...

...Назаўтра новы валасны старшыня папрасіў дачку панскага вінакура Лізу, каб схадзіла з ім да нямецкага каменданта іператлумачыла таму ўсё, што ён мае сказаць.

На дзядзінцы дымілася паходная кухня, а каля яе стаялі ў чарзе салдаты з мядзянымі кацялкамі. Кухар у даўно не мытым каўпаку боўтаў чарпаком у катле і разліваў у кацялкі густы рысавы суп. На дошцы, пакладзенай на дзве цагліны, ляжалі кантовыя бляшанкі з галетамі. Кожны браў блішчасты карабок і з поўным кацялком адыходзіў у цень ліпавых прысад. На ганку ў расшпіленым мундзіры стаяў камендант і глядзеў, як сілкуецца яго войска. Заўважыўшы, што маладзенькая статная дзяўчына ў доўгай спаднічцы, белай блузачцы і саламяным капялюшыку з нейкім мужчынам ідзе да яго, камендант хуценька зашпіліўся на ўсе гузікі, насунуў на лоб лакіраваную каску з двума казыркамі і прыняў важную паставу.

Міхал Званковіч адвесіў нізкі паклон, Ліза толькі кіўнула прыгожай галоўкай і нешта залапатала па-нямецку.

— Растлумач яму, што мужчыны хочуць згарнізаваць каперацыю, вазіць з Бабруйска мыла, газу, соль, каб тут зрабіць хоць якую невялічкую крамку, і просяць у пана каменданта дазволу.

Камендант выслухаў, што яму пераказала Ліза. Рудыя вусы заварушыліся, як у прусака, захадзілі густыя бровы, падобныя на вусы. Ён стаў гаварыць, нібы лаяцца.

— Пан камендант кажа, што сяляне павінны здаваць арміі кайзера Вільгельма хлеб, сала, масла, мёд і палатно. А стараста абавязаны выдзеліць падводы і далажыць пану каменданту, у каго што можна ўзяць.

— Падводы загадаць не штука, а хлеба ды сала гадоў на дзесяць назапашана на хутарах у Пераждаў, Гатальскіх, Ермаліцкіх ды Вінярскіх. Чаго ж? Можна і паказаць, дзе яны хаваюць дабро. А мужыкі даўно нішчымніцу ядуць. Адкуль у іх той хлеб ды сала?

Ад таго, што ніяк не магла перакласці слова «нішчымніца», Ліза аж пачырванела.

— Спісы, у каго ёсць хлеб, я дам. А як нашчот каперацыі, спытай у яго.

Яшчэ паўпінаўся трохі камендант, але Міхал яго ўпрасіў. Можа тут і Ліза памагла сваімі прывабнымі шэрымі вочкамі і румянымі шчокамі з залацістым пушком каля вушэй. Камендант сказаў, што на першы сход пайшчыкаў прыйдзе сам разам з перакладчыцай.

І сапраўды прыйшоў. У школе за вузенькімі партамі і проста на падлозе сядзелі барадатыя і сярэдняга веку мужчыны, асобна каля печы стаяла чалавек дваццаць кабет і маладзіц. Палавінка сонца яшчэ вісела пад лесам і залівала пакой 'чырвоным бляскам. Па вуліцы ў хмары рудога пылу ішла з пашы чарада кароў. Чутно было, як ляскае пастух доўгаю пугай і кляне лысух і рагуль.

Камендант увагнуўся ў нізкіх дзвярах, каб не збіць шышака на блішчастай касцы, атрос з мундзіра пыл і пайшоў да стала. Следам за ім убегла Ліза. Жанкі скоса паглядзелі на яе. «Не была б то адна кроў, бач, як дагаджае»,— шапнула Мікодыміха Парасцы.

Камендант сеў за стол і паманіў пальцам валаснога старасту. Міхал стаў побач і неяк сарамяжліва загаварыў :

— Гражданы вобчаства, мужчыны і бабы, сядзім мы пры лучыне і самі закурэлі, як галавешкі. Газы няма. І солі, каб прысаліць які гаршчок, нідзе і драбочка не знойдзеш. Як пахне мыла, ужо і бабы забыліся.

Відаць, Ліза дакладна перакладала прамову старасты, бо камендант усміхаўся і ківаў галавою.

— Калі ж мы згарнізуем каперацыю, збяром паі, выберам крамніка, казначэя і ўсю ўправу, можна будзе тое-сёе даставіць з Бабруйска.

— Хоць бы трохі анучы адмыць ды вошы на дзецях выпрудзіць,

— Бацвіння няма чым прысаліць,— загаманілі бабы.

З апошняй лаўкі падняўся высокі бялявы Пракоп Малаковіч. Мужчыны пераглянуліся, зашапталі:

— Бач ты яго, і не баіцца.

— А чаго яму баяцца, ён жа не канакрад які.

— Няхай навалач гэтая нас баіцца, а мы ў сябе дома. Вось так!

— Сціхніце вы,— сыкнула на іх Параска.

Пракоп гаварыў спакойна і разважліва:

— Што кааперацыя нам трэба, кожны ведае. Дык каб доўга не гаварыць, давайце выберам праўленне, казначэя там, прадаўца. Збяром паі і няхай едуць у Бабруйск. Я думаю, лепшага казначэя, як Мікодым Гошка, нам не знайсці, а крамнікам няхай быў бы хоць Цімох Валодзька. Хлопец ён малады, вёрткі. Адным словам, свой чалавек. Ну і Сцяпан Жынко, як граматнейшы, над імі за старшага. А як вы думаеце?

— Думаем так, як і ты,— з другога канца выгукнуў Лявон Адзінец. А Ліза, седзячы побач з вусатым немцам, усё шчабеча яму на вуха, усё пераказвае, хто што гаворыць.

З-за апошняй лаўкі высунуўся доўгі, як жардзіна, Аверкаў Каленік. Шэрыя валасы звісалі аж на каўнер крамнага пінжака. З маленства ён падаваў кадзіла папу і сам збіраўся пайсці ў боскія служкі. А як закруціла вайна ды рэвалюцыя, узлаваўся на ўвесь свет, зашыўся на бацькавым хутары. У нядзелю і на прастольныя святы спяваў на кліраce і часам, калі не было дзяка, чытаў «Апостала». А цяпер здурэў, ці што? Выскачыў, бы Піліп зканапель, ды як ляпне:

— Няхай паненка перакажа гаспадзіну каменданту, што тут сабраліся адны бунтаўшчыкі і рэўкомшчыкі: і Пракоп, і Лявон Адзінец, і Параска, і той жа хвалёны Мікодым. Хапайце іх і вяжыце!

Усім аж дух заняло ад неспадзеўкі. Ліза пабялела ў твары, азірнулася на бакі. Камендант яе запытаў:

— Was sagt dieser Bauer?[1]

Дзяўчына нахмурыла бровы, нібы падбірала патрэбнае слова, потым усміхнулася і пераказала:

---

[1] Што кажа гэты селянін? (ням.)

— Er sagt Produktionsgenossenschaft das ist gut[1].

Ніхто не зразумеў, што яна сказала. Усе са страхам чакалі, што будзе рабіць камендант. А ён заківаў блішчастаю каскай, заварушыў цупкімі рудымі вусамі і праз жоўтыя конскія зубы прабурчаў адзінае зразумелае слова:

— Gut! Seher gut[2]

Хтосьці Калешка так тузануў за пінжак, што той аж язык прыкусіў. Некалькі галасоў прашаптала: «Юда, хрыстапрадавец!» І ўсе змоўклі, нібы нічога і не было.

Так, як і прапанаваў Пракоп, у кааперацыю абралі Цімоха Валодзьку, Мікодыма Гошку і Сцяпана Жынко. У былой манапольцы вырашылі зрабіць краму. Камендант дазволіў раз на тыдзень збіраць праўленне і кожны месяц — сходы пайшчыкаў, выпісаў пропуск ездзіць у Бабруйск па тавары.

Рудабельская кааперацыя заварушылася на другі ж дзень. Малады, малы, як вузельчык, і вельмі ж спрытны Цімох Валодзька толькі што сыскаўся з нейкага далёкага салдацкага шпіталя і цяпер, згаладалы па рабоце, прыбіваў паліцы ў краме, збіраў па хатах мяхі пад соль, запісваў, што каму прывезці. Мікодым хадзіў з двара ў двор і спаганяў паі, каб было, як ён казаў, за што рукі зачапіць.

Ахвотна дзядзькі ехалі ў падводы па тавары для кааперацыі. З пропускам рудабельскай камендатуры іх нідзе не затрымлівалі нямецкія патрулі. Валодзьку нават дазволілі браць з сабою карабін, каб адбівацца, калі часам нападуць «бандыты».

У Бабруйску Валодзька прыязджаў на склад, адабраны рэўкомам у купца першай гільдыі ў самым пачатку рэвалюцыі. Гаспадар некуды з'ехаў, а складам так і загадваў бальшавік Ліакумовіч, у свой час прызначаны загадчыкам продаддзела. Склад стаяў на Бярэзінскім фарштаце, далёка ад людскіх вачэй. Бабруйчане забыліся, а немцы і не чулі пра яго існаванне. Густаў Шульц выдаў Ліакумовічу паперу з пячаткамі гарадской управы, якая сведчыла, што склад належыць таварыству сельскіх кааператываў. Гэта сцвярджала і шыльда, прыгожа размаляваная загадчыкам. Ліакумовіч, чалавек інтэлігентнага выгляду, з пышнымі, заўсёды дагледжанымі вусамі, у белых манжэтах і каўнерыку, сядзеў у маленькай баковачны і выпісваў тавары, а ў складзе варочалі скрынкі Барыс Наймай і Шолам Агал. Яны пад мыла закладвалі мяшэчкі з порахам, піраксілінавыя шашкі, абоймы па-

[1] Ён кажа, што кааперацыя — гэта добра (ням.).
[2] Добра, вельмі добра (ням.).

тронаў, запакоўвалі пачкі газет, якія прывозіў з Оршы Катловіч, лістоўкі, аддрукаваныя ў Бабруйску, і нумары «Rote Fahne».

Апрача ўсяго гэтага, Валодзька пачаў прывозіць з Бабруйска карабіны, наганы і гранаты. Ахоўнай граматай у яго быў пропуск рудабельскага каменданта.

Звычайна, калі прыбывалі новыя тавары, збіралася «пашыранае праўленне каапарацыі». Прыходзілі Салавей, Ляўкоў, Малаковіч і Адзінец. Нібыта незнарок заходзілі камандзіры партызанскіх атрадаў — Максім Ус, Нічыпар Званковіч і Анупрэй Драпеза. Тут праводзіліся пасяджэнні рэўкома і партыйнай ячэйкі, раіліся камандзіры атрадаў, раздаваліся лістоўкі і газеты. А калі часам заходзіў нямецкі патруль, Сцяпан Жынко паказваў камендантаву грамату — дазвол раз на тыдзень збіраць праўленне каапарацыі. Часам салдат частавалі «шнапсам» з панскага бровара і салёнымі гуркамі.

Салавей трохі ўмеў гаварыць па-нямецку і тлумачыў салдатам, што іх ашукаў кайзер, што яны не павінны крыўдзіць такіх жа сялян, як яны, што ім трэба хутчэй вяртацца дадому, скінуць Вільгельма і ўзяць уладу ў свае рукі. Салдаты задумваліся, бо кожны хацеў хутчэй вярнуцца да сям'і. Яны прагна накідваліся на лістоўкі, якія знаходзілі ў сваіх кішэнях, чыталі ў газеце артыкулы Карла Лібкнехта і натхнёныя прамовы Розы Люксембург.

У казарме тоненькія ліссткі, напісаныя на роднай мове, пераходзілі з рук у рукі, іх хавалі ў сенніках і падушках, імі дзяліліся з таварышамі, як навінамі з дому.

Камендант ніяк не мог уцяміць, хто прыносіць у казарму гэтую «камуністычную заразу». Ён злосна рваў на дробныя шматкі лістоўкі і газеты, тупаў нагамі, рассякаў паветра кароценькім стэкам і крычаў:

— Нават куры не баяцца іхніх пагроз. А салдаты кайзера былі заўсёды верныя прысязе і айчыне.

Камендант пасылаў у вёскі і на хутары атрады салдат. Яны выграбалі з засекаў і кадоўбчыкаў жыта, з гарышчаў сцягвалі падсушаныя кумпякі, усё складалі на фурманкі, вызначаныя старастам.

Галасілі бабы, умольвалі хоць на зацірку пакінуць мукі, пашкадаваць іх дзетак. А салдаты нібыта не чулі і не разумелі іх галашэння.

Барон Урангель даводзіў каменданту, што трэба звярнуць абоз у яго двор і ссыпаць усё ў панскія свірны. Бо гэта яго дабро, нарабаванае мужыкамі і бандытамі. А камендант выконваў загад свайго камандавання — збіраў кантрыбуцыю натурай. На кожную фурманку ён даў па салдату і адправіў першы абоз у Ратміравічы.

Падводчыкі ішлі каля вазоў, салдаты ляжалі на мяхах і смакталі доўгія люлькі. Колы рыпелі па глыбокім пяску, шумелі старыя замшэлыя сосны і шчабяталі звонкія лясныя птушкі.

Калі абоз уехаў у густую пушчу, каля самай дарогі прагрымеў залп. Спалоханыя коні рванулісся ў лес, перакуліўся адзін, другі воз, разам з мяхамі пассоўваліся немцы, не паспеўшы ўхапіцца за свае карабіны. А іх ужо акружыў атрад — чалавек за сорак узброеных маладых барадатых мужчын. Адстрэльвацца і супраціўляцца не было сэнсу. «Што можа зрабіць дзесяць салдат з такою вялікаю бандай? Загінуць? За што і дзеля чаго? Каму ж ахвота паміраць?» — думалі перапалоханыя немцы. Яны паднялі рукі.

Партызаны лавілі коней і заварочвалі на вузкую лясную дарогу, збіралі кінутыя салдатамі карабіны, здымалі з папруг цесакі і высыпалі з пантранташоў патроны. Потым немцаў паставілі па два чалавекі ў рад.

Да іх падышоў смуглявы, сярэдняга росту мужчына і, мяшаючы слова па-руску, слова па-нямецку, лагодна і ціха загаварыў:

— Вы хацелі пакінуць нашых дзяцей без хлеба. Выходзіць, бандыты вы, хоць ваш камендант бандытамі лічыць нас. Мы — партызаны, мы абараняем свае сем'і, сваю зямлю ад бандытаў і ворагаў. Ідзіце спакойна назад. Ніхто вас не зачэпіць. А каменданту перадайце, што не дадзім адсюль ні аднаго зярняці. Вас сотня, а нас тысячы. Усе мы былі салдатамі і ўмеем добра страляць.— Ён усміхнуўся, выцягнуў з-за пазухі пачак нямецкіх лістовак і раздаў кожнаму па некалькі штук.— «Auf Wiedersehen»[1] — Прыставіў далонь да казырка палінялай салдацкай шапкі.

Салдаты павярнуліся, нібы па камандзе, і ціха, час ад часу азіраючыся, патупалі на пыльнай лясной дарозе. Калі трохі адышліся і ўбачылі, што ніхто за імі не ідзе, прыпусціліся ледзь не подбегам.

— Заварочвай на Зайцаў хутар! — загадаў Салавей.— Няхай кожны разбірае сваё, а шляхецкае раздадзім сіротам і ўдовам.

Весялей пакаціліся колы па цвёрдай лясной дарозе. Следам ішлі партызаны. У некаторых на адным плячы вісела свая стрэльба, а на другім — нямецкі карабін. Максім Ус падперазаўся двума поўнымі патранташамі. Хлопцы расказвалі, як хто страляў, колькі забраў патронаў, хваліліся новымі карабінамі.

Пад вечар таго не дня разззлаваны бездапаможнасцю нямецкага камандавання барон Урангель загадаў закласці яму брычку, сказаў, што едзе ў госці да харомецкай пані. Паклаўшы пад сядзенне нейкія

[1] Да пабачэння! (ням.)

скрыначкі і шкатулкі, ён накінуў калматую бурку, ускочыў на абшмулянае скураное сядзенне і памчаўся рыссю па пыльнай дарозе.

Калі ўскочылі ў лес і брычку затузала на выбоінах і карэннях, барон адно крычаў фурману: «Паганяй!» Замыленыя коні толькі сцішыліся, калі праехалі халопеніцкі мост. Барон азірнуўся назад, з палёгкаю ўздыхнуў, нібы выскачыў з пасткі. Яму шкода было пакідаць маёнтак, але не хацелася рызыкаваць жыццём, неабходным «для выратавання Расіі».

Ён пераначаваў у Харомецкім маёнтку. Там яго чакалі Казік Ермаліцкі і Парфір Плышэўскі. Пра што яны гаварылі, ніхто не ведаў. Раніцою баронава брычка паехала па дарозе на Бабруйск.

Болей у Рудабелцы барона Урангеля ніхто не бачыў. Толькі Максім Ус доўга яшчэ шкадаваў, што выпусцілі яго жывым.

9

Пры немцах Андрэй Ермаліцкі нарэшце сыскаў дачку на фальварку і, нібы блудную авечку, прыгнаў на хутар. Хацеў адхвастаць ляйчынаю, але старая коршакам кінулася да яго, упала на калені, накруціла вяроўчыну на рукі ды як залямантуе:

— Лепш мяне, калі хочаш, забі, а дзіця не дам няславіць. Хто ж яе возьме пасля такой сараматы? От пабачыш, сам будзеш прасіць, каб хоць Іван узяў.— І ўмаліла-такі. Адступіўся стары. Дні тры пратрымаў Гэльку ў каморы і выпусціў: трэба ж некаму даіць кароў, секчы свінням зелле, палоць проса, і канюшыну касіць пара.

Ад сына, відаць, ужо помачы не чакай: скруціўся з дому, разлайдачыўся, распіўся. Недзе па загальскіх хутарах з такою ж хеўраю, як і сам, сабакам сена косіць. Бунтуе, усё некаму грозіць. З карабінамі ды з наганамі ездзіць, не наваяваўся яшчэ! Андрэй гатоў быў аставацца пад германцам, абы толькі жыць спакойна давалі. Дык не, трасца іх матары, тухлая немчура! Прыгнала іх нялёгкая, аж сюды дапялі — жыта выграблі са скрыні, кумпякі паздымалі ў клеці. Колькі ні бажыўся, што не бальшавік ён, а яны лыпаюць вачыма, як тыя совы на світанні, гергечуць, ды толькі зубы выскаляюць. Казік бы ім паказаў, каб са сваімі хлопцамі прыскочыў. Шукай ветру ў полі: гарцае недзе па ўдовах, як маладзенькі кныр.

Але ж і немцы трасцу спажылі. Кажуць, Салаўёва банда ўсё падчыстую адабрала.

Ад гэтых думак яшчэ большая нуда і злосць разбірала старога Ермаліцкага. Бальшавікоў ён ненавідзеў смяртэльнаю нянавісцю, можа не так ненавідзеў, як баяўся іх парадкаў. «От пойдуць, бронь божа, немцы, тады зноў гэтыя Салаўі ды Ляўковы ўсходзяцца забіраць зя-

млю, абразаць хутары, каб іх разачка рэзала. Няўжо Казік з Плышэўскім дапусцяцца, каб іх бацькоў гэтыя антыхрысты з торбаю пусцілі? У іх жа сіла! А Плышэўскі — галава, вучыцель яшчэ мікалаеўскі».

Трывожыла старога Ермаліцкага і Гэлька. Ён гатоў нават узяць прымака, але каб толькі шляхецкай пароды. Выгадней, канечне, прымака, можна пасагу не даваць і мець лішняга работніка. Абы толькі не гэтага злыдня!

А Гэлька стала рахманая і маўклівая, як авечка,— ад відна да цямна таўчэцца ў аборы і на полі, ды яшчэ і ў лес адскочыць, прыхваткам чарніц поўнае вядзерца набярэ. Маці не нарадуецца і не нахваліцца ёю.

Падаіла яна неяк досвіткам кароў, абула маршчакі, ухапіла вядзерца і кажа:

— За Гарэлым балотам ягад аж чорна, збегаю — пазбіраю.

І пайшла.

Але ні ў абед, ні ка вячэру не дачакаліся Ермаліцкія дачку. Кінулася старая ў куфар, аж там — ні белага плацця, што яшчэ летась к вялікадню пашылі, ні чаравікаў на гузіках няма. Так і села каля куфра Анэта.

— Едзь, бацька, шукай. Ці не замуж гэтая дурніца збегла.

Але Гэлю ўжо нельга было вярнуць.

Даўно яна прыхавала пад вываратам клунак з падвянечным плаццем і хромавымі чаравічкамі, а калі ўвайшла ў лес, паклала яго ў вядро і пабегла ў гушчар. Абрасілася па высокім папаратніку і багунніку, зайшла за ядлоўцавыя кусты, сцягнула прапацелую кофтачку, скінула спаднічку. Азірнулася — ці часам не бачыць хто. Колкая галінка казытнула па голых плячах, ранішнім халадком абдало ўсё цела. На яе глядзелі замшэлыя вывараты і дуплаватыя дубы. Слёзы заказыталі ў горле — не падружкі і не маці адзяюць яе і заплятаюць пад вянец, не качаюць каравая і не спяваюць вясельных песень. Толькі сосны шумяць ды яшчарка з трухлявага пня пазірае на маладую. Гэля нацягнула цеснаватае белае плацце, зграбныя чаравікі сціснулі растаптаныя за лета ногі. Склала свае транты ў вядзерца і пайшла да павароткі, туды, дзе стаяла разбітая маланкаю хвоя. Ішла, крадучыся і азіраючыся, як злодзей. Так яно і было — яна крала сваё каханне ў лютага бацькі, у азвярэлага брата, што асіраціў Анікеевых дзетак, што рабаваў і забіваў ні ў чым не вінаватых людзей і туляўся па лясах і глухіх хутарах, як кручаны воўк. От, здаецца, свае кроўныя, а як яны агорклі ёй лютасцю і прагай, як іх ненавідзела і баялася Гэлька. Яна бегла па густым чарнічніку, высока паднімаючы прыпол сукенкі, каб часам не запырскаць яго пераспелымі ягадамі. Слёзы

самі каціліся па гарачых шчоках. Гэля іх не выцірала, а толькі час ад часу лавіла перасохлымі губамі.

Вось відна і дарога. У кустах фыркнуў конь і зашапацела прасвечанае сонечным слупам лісце. Гэля пабегла хутчэй, пераскокваючы праз пянькі і ламачча, збіваючы мухаморы і сыраежкі. З-за куста выйшаў Іван у наваксаваных ботах, у картовым пінжаку, у чорнай шапцы з блішчастым казырком. Ён пабег ёй насустрач, абняў, прытуліў, а пацалаваць не адважыўся — яшчэ ж не жонка.

— Прыйшла? От добра. І я толькі пад'ехаў. А старыя не кінуцца?

Каля каня стаяў намнога старэйшы за Івана яго швагер і альховаю галінкай адганяў сляпнёў і мух з конскай морды.

— Давай, маладая, свой пасаг,— замест прывітання пажартаваў ён, узяў вядзерца з Гэлінымі трантамі, паставіў у передок і прыкрыў свежанакошанай травою. Паправіў посцілку на возе, зацугляў каня.

— Калі хочаш украсці нявесту, дык барзджэй паганяй,— сказаў ён Івану і ўскочыў у передок. Маладыя паселі на посцілку. Заляскаталі колы па лясной дарозе, аб'язджаючы вёскі і бітыя гасцінцы.

З паркалёвай хустачкі Іван дастаў фату і вяночак з цупкіх белых кветак. Гэля намацала пад каўнерыкам іголку з доўгаю ніткай і пачала прышываць вяночак да фаты.

Ляснымі дарогамі яны праехалі вёрст з дваццаць, аж у Лучыцы, і спыніліся каля цвінтара невялічкай драўлянай царквы. Наўкол нікога не было. У пяску, каля конавязі, грэбліся папоўскія індыкі, ды ў густым лапушніку рохкаў сыты падсвінак. Гэля сядзела адна на возе, а Іван са шваграм пабеглі ў папоўскі дом. Яны ўжо даўно згаварыліся з бацюшкам і заплацілі наперад тры пуды жыта.

Неўзабаве Гэля ўбачыла старога замшэлага попіка ў белым палатняным падрызніку і ў парудзелым ад часу саламяным капелюшы. За ім клыпаў у атопках на босую нагу гарбаценькі званар з безбародым тварам. Ён бразгаў цэлым перавяслам ключоў у руцэ, а следам ішлі Іван і ягоны швагер.

Адамкнулі царкву і пайшлі ўсярэдзіну. Іван прыбег да воза, узяў Гэлю за руку і павёў у цёмныя дзверы. У прытворы яна надзела фату з вяночкам і нясмела ўвайшла ў паўзмрок халаднаватай царквы. Каля аналоя гарэла адна свечка. На століку Гэля ўбачыла два мядзяныя пярсцёнкі, відаць, адкаваныя карпілаўскім кавалём з тоўстага мікалаеўскага пятака. Калі поп заспяваў: «Вянчаецца раба божая.,.» — над Гэлінаю галавой Іванаў швагер падняў блішчасты вянец, падобны на царскую карону, а над Іванам трымаў вянец гарбаценькі званар. Пацалавалі халодны крыж, пацалаваліся з Іванам, надзеў поп ім на

пальцы тугія мулкія пярсцёнкі, перажагнаў вялікім евангеллем у аксамітных корках.

Вось і ўсё. Цяпер муж і жонка. А што далей? Ці адступяцца бацька і Казік? Ці дадуць спакойна жыць, няхай у беднасці, але так, як хоча сэрца? Ці дадуць з'есці нішчымніцу, не душачыся слязьмі? Гэля ледзь стрымалася, але не заплакала. Зняла ў прытворы фату, загарнула ў паркалёвую хустачку, і, ужо не хаваючыся ні ад кога, маладыя паехалі па шырокім гасцінцы ў Іванаву хату.

Старая Кавалевічыха, выціраючы хусцінкаю вочы, сыпанула ў сенцах маладым на галовы жменьку жыта і павяла ў хату.

— Прыгінайся, дачушка, каб не выцяцца.

За сталом у ружовай сацінетавай кашулі сядзеў Іванаў бацька, а поруч з ім увесь рэўком — Салавей, Ляўкоў і Малаковіч. Збоку на лаве — старэйшы Іванаў брат Атрахім і трое меншых хлопцаў.

Маладых пасадзілі на покуць, Гэлька зноў надзела фату, расчырванелася і ўсім усміхалася добрымі яснымі вачамі. У хаце было цемнавата, але агню не запальвалі — і вянчанне і вяселле былі таемныя, без музыкі і песень, без шумнае бяседы.

— Як толькі выкурым немцаў, мы такое вам вяселле закруцім, уся Карпілаўка ходарам пойдзе,— пазіраючы на маладых, казаў Салавей.— Хоць вы і павянчаліся, а мы вас усё роўна ў рэўкоме запішам, зямлі нарэжам самай лепшай, каня дамо, пару кароў — і жывіце на здароўе. А жыццё будзе такое, што нікому і не снілася.

— Дзе ж ты кароў тых набярэшся, Ляксандра? — хітра прыжмурыўшыся, спытаў Кандрат.

— Ці мала іх, дзядзька, у панскіх ды ў шляхецкіх аборах? Хто іх нагадаваў? Мужык? Мужыку яны і дастануцца.

— Хопіць вам, мужчынкі, гаманіць,— паднялася з рубчастаю чаркай у руцэ Кандраціха,— лепей выпіце з маладымі, каб ім добра жылося, елася ды пілося.

Усе чокнуліся з маладымі і выпілі разведзенага чарнічным сокам спірту з панскага бровара.

Крыху падпіўшы, Кандрат усё бубнеў на вуха Пракопу Малаковічу:

— Гэта ж трэба такая фацэцыя: Андрэй Ермаліцкі — мой сват. Трасцу! Я ўжо цяпер перад ім шапку не зніму, хоць ты зашмаргніся. Сват — значыць раўня. А Іван... што Іван? Не жаніўся — тры анучы, і ажаніўся — тры анучы. Адно, што дзеўка хвацкая! З такою не прападзе. Яна ж і дома варочала ўсю работу.

Як добра змерклася, госці разыходзіліся па адным. А маладых Кандраціха павяла спаць у свіронак, бо ў хаце было цесна і людна.

А назаўтра ранічкаю каля Кандратавага двара спыніўся сівы стаеннік у яблыкі, і з лёгкай каламажкі злез каржакаваты і злосны Андрэй Ермаліцкі. Ён паляпаў у маленькую шыбіну пугаўём.

— Гэй, хто там е?

З сянец выйшаў босы Кандрат у залатаных зрэбніках.

— Ці не прыбілася да цябе мая блудная авечка? Свет аб'ехаў. Кажуць, тут яна.

— Авечак нямашака, а нявестку бог даў.

— Бог яму даў! Украў, зладзюга! Дзе яна? От я яе зараз — пугаю, каб сверб прайшоў.— І ён забегаў па двары, нібы кручаны.

Ад злосці хвастануў пугаю па акне, дзынкнула і рассыпалася шыбіна. З хаты выскачыў старэйшы Кандратаў сын Атрахім. Ён высмыкнуў пугаўё з Андрэевай рукі і сціснуў так за плячук, што той аж прысеў.

— Вон адсюль, паганы шэршань, каб і смуроду твайго не было,— гаркнуў ён на бацькавага «свата».

Ермаліцкі адразу пацішэў, але не здаўся.

— Зладзеі, убіўцы, дзіця роднае забралі, каб вам пуста было. Дзе ты там е? Марш дадому, сучка!

— Я табе зараз як суну, дык ты і пашчэпкі не збярэш,— замахнуўся абсіверaным кулаком Атрахім.

— Сыночак, не займай ты яго,— выскачыла з сянец Кандраціха.— Чаго, сваток, ужо так вытрэнчвацца? Няхай жывуць на здароўе. Венчаныя ж яны, венчаныя, муж і жонка ўжо. Зайшлі б лепш у хату ды пагаманілі, як людзі.

— Каб яна агнём пайшла твая хата. Якія там людзі? Старцы паганыя, на чужое дабро пагналіся. Трасцу вам, а не пасаг.— І ён скруціў куртатую дулю.— Ні шэлега не дастанецца. Няхай зараз жа аддае сукенку і чаравікі хромавыя. Чуеш? Дзе ты там туляешся?

Гэля ўсё чула, седзячы ў свіронку на цёплай пасцелі. Яна скруціла вянчальнае плацце, ухапіла зграбныя чаравічкі, якія абувала ўсяго разы са два, і ўсё выпхнула праз акенца, выпіленае ў бервяне свіронка.

Бацька адразу падскочыў да сцяны, ухапіў Гэльчыны ўборы і пачаў іх жмякаць у руцэ.

— А, от дзе ты, распусніца! — зароў ён ад злосці.— Марш дадому, блудніца! — затупаў Андрэй.

— Вы мяне толькі нежывую можаце забраць. А так не гнявіце бога і не смяшыце людзей, тата,— усхліпваючы, азвалася Гэля.

Стары Ермаліцкі аслупянеў з разяўленым ротам, потым тупнуў нагою.

— Пракляну нягодніцу! І вы ў мяне яшчэ паплачаце, гады! Ведзьмакі-і-і! Апаілі дурніцу любіснікам, цешцеся цяпер!

Ён павярнуўся да форткі, падняў з зямлі раменную пугу, а ў другой руцэ цягнуў па пяску белае плацце. Перакуліўся ў вазок і пачаў ад злосці хвастаць сівага стаенніка.

Гэля сядзела на ложку ў доўгай кужэльнай кашулі і горка плакала.

10

Ледзь не кожны тыдзень рудабельскія каапэратыўшчыкі ездзілі ў Бабруйск па тавар. Ліакумовіч не шкадаваў ім ні мыла, ні газы, падкідаў трохі солі, часам даваў паркалёвых і канапляных хустак, а то і скрутак якое-небудзь «чортавае кожы» на штаны. Прывязуць Цімох з Мікодымам ці Сцяпанам скрынкі і мяхі, зачыняцца ў краме і пачынаюць шныпарыць: пад мылам — порах схаваны, пад запалкамі — патроны ляжаць, а з солі выцягваюць некалькі загорнутых у сальныя анучы наганаў. Раскладуць лістоўкі і газеты, напісаныя па-нашаму і па-нямецку. І... пайшоў гандаль. Глядзіш — за паўдня ўсё і разнеслі. Лістоўкі і патроны найбольш забіраў Раман Салавей: накідаюць яму ўсяго добрую торбу, зверху прыкрыюць кавалкам паркалю, пакладуць пару брускоў мыла — і патупаў стары. А куды ўсё дзецца, яму не трэба было пытаць.

Потым ідзе Архіп Ляўкоў, за ім — Андрэй Падута. Глядзіш, раніцою не толькі ў Карпілаўцы ці ў Рудні, а вёрст за дваццаць ад іх на платах вісяць лісткі, падпісаныя Бабруйскім павятовым камітэтам РКП(б): «Не давайце нямецкім акупантам вывозіць народнае дабро, раззбройвайце салдат, стварайце партызанскія атрады».

І зноў каля халопеніцкіх мастоў і ў Гатавіцкай пушчы грукаталі залпы, хлопцы і дзядзькі ў лапцях і світках, як прывіды, выскоквалі з лесу, заварочвалі фурманкі, забіралі ў салдат карабіны, а іх са звязанымі рукамі гналі назад. Немцы не вельмі супраціўляліся: ім і самім абрыдла гэтая валтузня, яны ведалі, што тут яны ненадоўга, а з дому даходзілі чуткі, быццам і там бунтуе народ.

Усё часцей у казармы і ў хаты, дзе стаялі немцы, траплялі невялічкія газеткі. У іх камуністы заклікалі нямецкі народ скінуць кайзера Вільгельма, як рускія скінулі цара, забраць панскія землі і заводы, пачаць будаваць новае жыццё ў вольнай Германіі. Салдаты чыталі і перачытвалі гэтыя лісткі, хавалі іх ад афіцэраў, шапталіся паміж сабою і не спалі начамі ў чужой, незразумелай і беднай лясной старане.

Яны неахвотна ехалі збіраць кантрыбуцыю, неахвотна ішлі вартаваць воласць і бадзяцца ноччу па сяле, каб спакойна спалі

камендант і афіцэры. За сябе салдаты не вельмі баяліся. Партызаны папярэджвалі, калі яны не будуць супраціўляцца, ніхто іх не зачэпіць. Так яно і было кожны раз. Толькі ўбачаць на дарозе ўзброеных сялян, адразу падымаюць рукі ўгору. Адстрэльвацца няма сэнсу, бо мужыкоў з вінтоўкамі заўсёды разы ў тры больш, чым канвою пры самым вялікім абозе, Толькі зірнеш, а партызаны сунуцца з-за кустоў і спераду, і ззаду, і з бакоў. Куды тут дзенешся? Ды многія і самі разумелі, што салдат ператварылі ў рабаўнікоў, што нельга забіраць хлеб у такіх жа сялян, як і яны самі, што трэба падтрымаць рускую рэвалюцыю, а не душыць яе. Адным словам — думай, салдат, як табе дажыць да сустрэчы з роднымі, а яе кожны чакаў з тыдня на тыдзень, з дня на дзень.

Ідуць ноччу па сяле тры-чатыры салдаты з карабінамі. Бачаць, у хаце зырка гарыць лямпа, рыпае гармонік, бухае бубен з бразголкамі. Трэба ж паглядзець, што там такое. Зойдуць, грозна спытаюць: «Кто ест козяін?» — а дзяўчаты ўжо адсоўваюцца на лаўцы, даюць месца, сыплюць у жменю гарбузікі, запрашаюць на вальс.

Ну як тут быць суровым, калі сінявокая Дуня так падобна на ягоную Тэрэзу ці Марту? І хлопцы лагодна запрашаюць: «Кот, Kamerad, танчыць». Як утрымаешся? Аддае маладзейшы салдат патрымаць карабін таварышам, бярэцца за гарачы стан, кладзе руку на тугі плячук і грыміць падкаванымі ботамі, аж лямпа трасецца. Глядзіш, і другі падахвоціўся, а старэйшы сядзіць на лаве, абняўшы тры карабіны.

Выйдуць на вуліцу, палезе каторы ў кішэню па запальнічку, а там ужо нешта шамаціць. Прыйдзе ў казарму, паглядзіць, аж — свежая газетка. А ў ёй пішуць, што ў Баварыі бастуюць панскія парабкі, у Мюнхене рабочыя выйшлі на вуліцы з чырвонымі сцягамі і віталі рускую рэвалюцыю.

Нямецкія камуністы заклікаюць салдат вяртацца на радзіму і павярнуць штыхі супраць паноў і фабрыкантаў. От тут і разбярыся салдату! Прачытае і хочацца з некім параіцца, разам падумаць. Цішком ткне газетку суседу, свая ж, нямецкая. «Паглядзі, што пішуць. Выходзіць, і дома неспакойна. Ды і жонка намякала ў лісце, што бурліць народ».

Так і ходзіць з рук у рукі лістоўка ці газета, якая невядома адкуль трапіла ў салдацкую кішэню.

Камендант зеланее ад злосці, што наўкол дзейнічаюць нейкія варожыя сілы, што яны пранікаюць не толькі ў казарму, не толькі ў салдацкія галовы, а дабраліся да яго ўласнай кішэні.

Ён не ведае, што рабіць, бо амаль нічога не ўдаецца вывезці на станцыю і адправіць у Deutschland. «Бандыты» перапыняюць усе абозы і раздаюць дабро тым, у каго з такімі цяжкасцямі ўдалося яго знайсці і забраць. А салдат на чарговую «аперацыю» даводзіцца гнаць сілаю. Усе яны нечага шэпчуцца і адразу змаўкаюць, як толькі з'яўляюцца афіцэры.

Камендант забараніў на сяле ўсялякія «зборышчы» і ігрышчы. Толькі праўленне кааперацыі мае дазвол раз на тыдзень збірацца ў краме або ў школе. Колькі разоў у краму заходзіў патруль, ды і сам камендант не-не і зазірне на пасяджэнне: сядзяць, гамоняць, нешта падлічваюць, а то і сварацца, кураць такі самасад, што аж лямпа ўсхліпвае. Паслухае, паслухае ён, нічога не разбярэ і пойдзе. Разы са два прыводзіў ён да «кааператараў» Лізу. Яна перакладае, колькі селядцоў прадалі, колькі хустак і солі, што трэба прывезці, з каго спагнаць паі.

Апошнім разам, калі камендант, махнуўшы рукою, пайшоў за дзверы, старшыня падраённага камітэта партыі бальшавікоў і валрэўкома Аляксандр Салавей усміхнуўся і сказаў:

— Працягнем, таварышы, партыйны сход. Наша арганізацыя стварыла свае ячэйкі ў Лучыцкай, Парыцкай, Ляскавіцкай і Глускай валасцях. Усе члены партыі і чырвоныя партызаны маюць такую-сякую зброю і гатовы біцца, а калі трэба, дык і памерці за ўласць Саветаў. Але, таварышы, павятовы камітэт папярэджвае, каб не было неарганізаваных, непатрэбных нападаў на немцаў. Многіх мы ўжо схілілі на свой бок, яны не толькі нам спачуваюць, але часам і памагаюць. Згодна ўмове з нашым урадам немцы хутка павінны выйсці з Беларусі. Толькі трэба іх адправіць з тым, з чым яны прыйшлі. Не даць ніводнай парушынкі. Думаю, гэта нам удасца. Але, таварышы, вы ж ведаеце, што ў Загальскіх балотах, ды і тут па хутарах яшчэ лазяць шляхецкія бандзюкі — Казік Ермаліцкі, Плышэўскі, браты Перагуды і ўся іх хеўра. Яны ўжо нямала забілі нашых людзей. А як толькі акупанты выедуць, от пабачыце, з'явяцца сюды. Цяпер немцы ахоўваюць Беркаў, Мёдухаў, Харомнае і Сераброн — усе котлішчы шэршняў. А як толькі пачнём дзяліць іх зямлю, прыйдзецца стукнуцца лбамі з гэтаю шляхецкаю зграяй. Так што перадайце сваім хлопцам, калі дзе каторага запарвуць, хай судзяць так, як яны асудзілі Анікея.

Потым Салавей паведаміў, што ў тую нядзелю ў Гатавіцкім лесе, каля «цудатворнай» капліцы, будзе вялікае набажэнства. От там можна і сабрацца ўсім камандзірам атрадаў, узводаў і партыйцам-бальшавікам.

...Як толькі наступаў маладзік, да крынічкі, над якою стаяла замшэлая каплічка, з'язджаліся і сыходзіліся людзі за дваццаць і за трыццаць вёрст. Ішлі калекі і сляпыя са сваімі немачамі, яганчыны і дзядзькі, старыя і дзеці. Вакол капліцы рассаджваліся барадатыя лірнікі і абшарпаныя жабрачкі У царкве правілі аж тры папы: спавядалі, хрысцілі, свянцілі ваду, з пратэсамі хадзілі вакол крыніцы. Збіраліся сюды хлопцы і дзяўчаты. Пастаяць трошкі ў царкве і разыходзяцца купкамі па лузе ды па дубняках. Пасля гэтых набажэнстваў і траплялі кашэвіцкія дзяўчаты замуж у Карпілаўку ды ў Курын, а рудабельскія — у Ляскавічы ці ў Забалацце.

Пры немцах каля капліцы ўжо не было ранейшых кірмашоў, не прадавалі ні ружовых пернікаў, ні доўгіх цукерак з кутасамі. А народу збіралася шмат. Адны — каб памаліцца за душу «убиенного раба божия», другія — набраць святой вады ад ліхаманкі ці ўроку, іншыя — пабачыцца з братам ці сватам, пагаварыць з кумам, якога даўно не сустракаў. А маладыя, як казалі вясковыя бабулькі,— каб пакруціць хвастамі.

Апошні час да капліцы хадзілі «недавяркі» і «кааператыўшчыкі», лузалі гарбузікі, смяяліся, пілі свянцоную вадзічку і бадзяліся па лесе.

У гушчар ляснымі сцежкамі прыходзілі Салавей з Ляўковым, Пракоп Малаковіч з Лявонам Адзінцом. Вакол іх лажыліся на траву хлопцы з Каткі і Зубарэвіч, Пікавы і Завалёнаў. Для прыклепу ставілі пляшку, раскладалі лусты хлеба з салам, каб часам які-небудзь Каленік не расшалопаў, што і тут сабраліся «рэўкомшчыкі», або калі наскочыць нямецкі афіцэр з патрулямі,— няхай усё выглядае, як у людзей.

Камандзіры ўзводаў расказвалі, хто яшчэ запісаўся ў партызаны, колькі ёсць вінтовак і дубальтовак. Але ўсе ў адзін голас жаліліся, што мала патронаў і пораху.

Хлопцы за пазухі распіхвалі свежанькія лістоўкі, аддрукаваныя ў Смаленскай і ў Бабруйскай друкарнях ці адціснутыя на шапірографе. Збіраліся невялічкімі кампаніямі і разыходзіліся хто куды. У розныя бакі ішлі і рэўкомшчыкі. Начаваць ім на адным месцы не выпадала: Харомнае, дзе Аляксандраў бацька арандаваў зямлю, было гняздом лютых шляхцюкоў, там кожны гатоў быў Раманавага сынка жыўцом падсмажыць на ўласным мезенцы. Таму Аляксандр дзе дняваў, там не начаваў. Толькі Марылька і ведала братаў прыстанак. Прыходзіла часам да яго, прыносіла чыстую кашулю, а калі-нікалі і скварку.

Пад восень разам з Цімохам Валодзькам на каапeратыўнай фурманцы Аляксандр паехаў у Бабруйск.

Пропуск яму выдаў валасны староста Міхал Званковіч і сказаў:

— Тут, браце, усё па форме. Хоць да самога Вільгельма едзь, ні адзін сабака не гаўкне.

І праўда, ехалі як мае быць. Разы са тры спынялі нямецкія патрулі. Гляне каторы на вялікую сінюю пячатку з арлом, ткне назад цупкую карталюшку, буркне: «Fahr!»[1]— і зноў ляскочуць колы па выбоінах і лужынах шляху.

У Бабруйску Цімох паехаў на склад да Ліакумовіча, а Салавей злез каля знаёмай чайной. За сталамі сядзела некалькі вясковых дзядзькоў са сваімі торбамі. Пілі чай гаманкія бабруйскія рамізнікі і мурзаты чыгуначны качагар. З баковачкі зіркнулі прыгожыя чорныя вочы тае самае Розы, якую Аляксандр бачыў і тут і ў кнігарні старога Агала.

Яна спачатку падышла да качагара, паставіла перад ім талерку бульбы з селядцом, потым пачала змятаць крошкі са стала, за якім сядзеў Аляксандр. Яна ледзь прыкметна ўсміхнулася яму і шапнула:

— Каля могілак на Інваліднай вуліцы, у доме чатырнаццаць, спытайце, ці не трэба дровы. Калі пацікавяцца, якія, адкажыце — грабовыя.— А праз хвіліну прынесла дзве шклянкі цыкорыі, сунула ў кішэньку маркі і знікла за шырмачкай.

Аляксандр выпіў абедзве шклянкі горкай цыкорыі, выйшаў з чайной і падаўся ўніз па Скобелеўскай вуліцы. Каля лазні завярнуў на глінішчы і нарэшце выбіўся на вузкую брудную вулачку. Як толькі ён увайшоў у цёмныя сенцы, дзверы з хаты адчыніліся, і Аляксандр адразу пазнаў рудаватую чупрыну Барыса Наймана. Ён стаяў з намыленай шчакою і з брытваю ў руцэ. Аляксандр узрадаваўся яму, як роднаму брату.

— Калі прывёз грабовыя дровы,— садзіся,— пацiснуўшы руку, пажартаваў Барыс.— Навіну чуў? У Германіі рэвалюцыя. Так, так, рэвалюцыя. Самая сапраўдная. Вільгельм уцёк некуды за мяжу. Берлін бурліць, дэманстрацыі, мітынгі, створаны саветы, армія развальваецца. А тут генералы трымаюць гэтыя весткі ў сакрэце ад салдат.

Ён рукавом сцёр мыла з недаголенай шчакі і выбег у другі пакой. Адтуль вярнуўся са стосікам лістовак.

— Вось, трымай!

Салавей узяў яшчэ ліпкія сінія лісткі, спісаныя ад рукі нямецкімі літарамі. Зверху ён прачытаў: «Genossen Soldaten!»[2]

— Гэта зварот павятовага камітэта да нямецкіх салдат. Мы віншуем іх з рэвалюцыяй, заклікаем хутчэй вярнуцца дадому і стаць

[1] Едзь! (ням.)
[2] Таварышы салдаты! (ням.)

на абарону рэвалюцыйнай Германіі. Тут жа і патрабаванне да камандавання — выканаць умовы дагавору і да кастрычніка месяца вывесці войскі з нашай тэрыторыі. Лістовачка гэтая нам дорага абышлася. Таварыша Балашова ведаеш?

— Як жа не ведаць Паўла Міхайлавіча!

— Схапілі яго ноччу. Сядзіць у крэпасці. І шапірограф на кватэры знайшлі. Мы з ім разам друкавалі. Я панёс адзін пачак сюды, а раніцай хацеў забраць астатняе. Толькі сабраўся, а там ужо, кажуць, у сенцах два немцы сядзяць. Чакаюць, хто прыйдзе. Але не дачакаюцца. Так што забірай і ідзі секчы грабовыя дровы.

— А як жа таварыш Балашоў? Хто навёў на яго? Гэта ж трэба ведаць! — захваляваўся Салавей.

— Павел Міхайлавіч маўчаць умее. А правакатара ці шпіка знойдзем. І судзіць будзем па законах рэвалюцыйнага сумлення.

— Як бы мне пабачыцца з таварышам Ра...— Аляксандр ніяк не мог прывыкнуць даўно знаёмага Равінскага называць іншым прозвішчам.

— З таварышам Раеўскім пакуль што сустракацца небяспечна, табе і яму. Нямецкае камандаванне нібы з ланцуга сарвалася, баіцца, каб ад нашай агітацыі салдаты не паднялі на штыхі сваіх камандзіраў. Палявая жандармерыя скрозь нюхае, як гайня ганчакоў. Але скакаць ім засталося нядоўга. У яшіўні ў Смаленску праходзіла абласная канферэнцыя падпольных арганізацый Літвы і Беларусі. На яе ад нас і ездзіў якраз таварыш Балашоў. Тард створаны краявы падпольны камітэт. Рашэнне такое: гнаць немцаў з нашай тэрыторыі, не дазваляць ім рабаваць сялян і панскія маёнткі. Маладых хлопцаў прызыўнога ўзросту вербаваць у Чырвоную Армію.

— Завербаваць завярбуем, а куды іх дзенем, тых добраахвотнікаў? — перабіў Барыса Салавей.

— Слухай сюды: з Смаленска прысланы спецыяльныя людзі. І ў вас ёсць такі чалавек. Касарычы ведаеш?

— Ды ў мяне палавіна атрада — касарыцкія.

— От і добра. У Касарычы паехаў Косця Пінчук. За каго ён сябе выдае, няважна. З ім звяжыся і пачынай падбіраць надзейных чырвонаармейцаў. А таварыш Пінчук ведае, куды іх і як пераправіць.— Найман устаў з крэсла.— Што рабіць, ты ведаеш. Абстаноўка ясная. У наступны раз прыедзеш, будзеш жаданым госцем. А цяпер знікай. Ідзі за цагельню, а там глінішчамі выбірайся ў горад. Больш нікуды не заходзь і не будзь разявакаю.

Салавей распіхаў лістоўкі за падкладку саматканага суконнага фрэнчыка і за пазуху, развітаўся з Барысам і зарослаю пераспелымі каноплямі мяжою пайшоў у глыбокае глінішча.

Дадому ён ехаў на рагожных кулях з таранамі.

Цімох сядзеў у передку і хваліўся, чаго яму напакаваў Ліакумовіч:

— Каб ірванула ўсё, што пад намі, не тое што нас, ад каня вухналя не знайшоў бы.

Яны разы са тры заварочвалі ў густы хмызняк, скублі з нечых стагоў сена, кармілі каня і самі грэліся пад стагамі.

Было пахмурна і золка. Пасохла і пачарнела атава, вецер гнаў вузкае лазовае лісце, і часамі здавалася, што няма ні баёў, ні немцаў, ні шляхецкіх бандаў. Над галавою — нізкае хмарнае неба, а наўкол лугі з высокімі прысадзістымі стагамі і цішыня.

Калі ўехалі ў панскі лес, заімжыў ціхі позні дождж. Салавей накрыўся вялікаю шарачковаю світай, каб не замоклі лістоўкі пад фрэнчам. Яны мелі большую сілу, чым уся Цімохава здабыча, схаваная пад таранамі і мылам. Наступалі рашаючыя дні: гнаць немцаў, раздаць людзям зямлю, пачаць новае вольнае жыццё. Прыйшла пара дзейнічаць.

Не даязджаючы да сяла, Салавей саскочыў з воза.

— Ну, я пайшоў,— сказаў Цімоху,— а ты сёння спраўней «гандлюй» і перакажы ўсім нашым, каб пад вечар збіраліся на Заечым хутары. Чуеш?

— Чую, таварыш камандзір.

Цімох хвастануў ляйчынаю па мокрых клубах каня і паехаў у вёску.

Постаць Салаўя знікла за голымі кустамі і ў мітульзе дробнага дажджу.

У той жа дзень пасля паўдня ўлад кожны нямецкі салдат ведаў, што прыйшоў канец дынастыі Гогенцолернаў, што ў Германіі рэвалюцыя.

— Каму цяпер служыць? — пыталіся яны адзін у аднаго і перадавалі аддрукаваныя на шапірографе лістоўкі тым, хто іх яшчэ не паспеў прачытаць.

Камендант аж лопаўся ад злосці.

— Хлусня, бальшавіцкая правакацыя! Зараз жа сабраць і здаць мне паганую брахню! Хто занёс сюды гэтую заразу? Абшукаць вёску і даставіць мне бунтаўшчыкоў.

Салдаты не варушыліся. Адны змрочна маўчалі, другія не хавалі сваёй радасці.

Афіцэры бегалі па дзядзінцы і збіралі пакамечаныя сінія лісткі, выварочвалі салдацкія кішэні, але там ужо нічога не было. Кожны адказваў:

— Падняў на зямлі, прачытаў і кінуў.— І тут жа наіўна пытаўся: — Хто ж цяпер будзе правіць Германіяй?

— Кайзер Вільгельм другі,— агрызаліся афіцэры.

Камендант адчуваў, што трапіў у пастку, што наўкола дзейнічаюць нябачаныя бальшавіцкія сілы, але дзе, хто яны? Няўжо тыя няўлоўныя бандыты, што перапыняюць абозы і раззбройваюць салдат? Мала ім гэтага, дык яшчэ тлумяць галовы салдатам арміі «яго імператарскай вялікасці». Пакуль што ніякіх новых указанняў ад вышэйшага камандавання няма. Значыць, трэба дзейнічаць, як было загадана. Але з вёсак нічога нельга вывезці, значыць, трэба пагрузіць тое, што ёсць у маёнтку. І салдаты пацягнулі з панскіх свірнаў на параконныя фуры і на паходныя двухколкі мяхі жыта і грэчкі, кубельцы з салам, пакацілі з бровара бочкі «шнапсу», з пакояў выцягвалі персідскія дываны і пуховыя падушкі. Рабілі яны гэта весела і спорна.

А Урангелеў упраўляючы, разгублены і перапалоханы Мікалай Мікалаевіч, бегаў па двары ад воза да воза і толькі крычаў: «Was machen Sie?»[1] Камендант з ім гаварыць не захацеў. Ён загадаў усё гэтае дабро пад самым узмоцненым канвоем раніцою адправіць на станцыю, пагрузіць у вагон і пад аховаю даставіць у Германію. На ноч вакол маёнтка выстаўлялася самая вялікая варта.

А ў гэты час у хаце Архіпа Ляўкова сабраўся ўвесь Рудабельскі рэўком.

— Хопіць агітаваць, таварышы, пара дзейнічаць.— І Салавей расказаў пра ўсё, аб чым даведаўся ў Бабруйску.— Захапіць воласць, не даць немцам вывезці нарабаванае дабро і патрабаваць, каб зараз жа вывелі войска з Рудабельшчыны — такая задача на гэтую ноч і раніцу. Я прапаную такі план: атрад Максіма Ляўкова раззбройвае варту ў валасной управе і займае Карнілаўну, у гэты час атрад Нічыпара Званковіча ідзе на Новую Дуброву, Максім Ус са сваімі хлопцамі зоймуць Лескі. А мы з Анупрэем захопім маёнтак. Паспрабуем дагаварыцца з камендантам. І папярэдзьце хлопцаў, каб абышлося без крыві. У Германіі рэвалюцыя, многія салдаты — левыя сацыял-дэмакраты і камуністы. За што ж іх забіваць? Ды і самім гінуць няма сэнсу. А там, дзе страляюць, куля не пытаецца, хто ты і колькі ў цябе дзяцей.

---

[1] Што вы робіце? (ням.)

— Сярод немчыкаў е такія хлопцы, што хоць ты іх у зводныя бяры,— азваўся Максім Ус.— Самі гэтага рудога каменданціка на растанцовым крыжы разапнуць.

— Атрады збіраюцца на Заечым хутары. Узбройваюцца, хто чым можа. Каб відно было, што і мы не з голымі рукамі,— загадаў Пракоп Малаковіч.— А цяпер кожны сваёю сцежкаю — на хутар!

...На той самай паляне сабраліся сотні чатыры мужчын з карабінамі, дубальтоўкамі, драбавікамі, у каго тырчаў наган за папругаю. А дзед Цярэшка пачапіў цераз плячо доўгую стражніцкую шаблю з раменным кутасікам. Каб не цягалася па зямлі і не біла па пятах, прытрымліваў яе рукою. Шапка ў яго з'ехала на адно вуха, рэдзенькая бародка задралася ўгору. Глядзяць на яго маладзейшыя і ўхмыляюцца, а ён пахаджвае ад аднаго да другога, часам высмыкне шаблю і выхваляецца:

— Калі хочаш, пабрыю; на, памацай, як агонь. На трох брусках даводзіў. Запусціў Мінін. Няйначай стражнічыха кормнікам зелле секла.

— Ты цяпер, дзед, як генерал Скобелеў. Глянуць немцы і — куды каторы,— пажартаваў Ус.

— Няма чаго выскаляцца, Максімка. Тут стараешся, каб як лепей, а яму ўсё смешкі з дзеда Цярэшкі. Гэта Ж Н6 абы-якая сашка, гэта, калі хочаш, баявая трахвея. Не ўцэліў тады ў гэтага злыдня сякераю, і ты паленаваўся прабегчыся, каб пераняць рудога сабаку, дык от ускочыў з гарачкі ў яго фацеру і забраў етую мешалку. Трахвей, браце. Бач, і з кутасікам.

Мужчыны дабрадушна смяяліся з гаваркога і заўсёды пацешнага Цярэшкі.

На паляну выйшаў Аляксандр Салавей. На ім быў вайсковы фрэнч, падпяразаны шырокаю папругай, зялёная, яшчэ з мікалаеўскага войска шапка, а на раменьчыку чырвоная стужка, няйначай, Марыльчын каснік.

Гамана адразу сціхла. Усе бліжэй падыходзілі да Салаўя. Абапіраючыся на стрэльбы, курылі і слухалі, што скажа старшыня рэўкома.

— Таварышы партызаны і рэвалюцыйнае сялянства! Нямецкай акупацыі прыйшоў канец. Па дагавору з савецкім урадам немцы павінны ўжо ачысціць тэрыторыю Беларусі. Але камандаванне адцягвае вывад войск. Відаць, мала яшчэ набраліся ў нашых сёлах. Яны цяпер выграбаюць усё ў панскім маёнтку, забіраюць кароў і коней, каб везці ў Германію. Хіба ж гэта панскае дабро?

— Вядома, наша! — загуло некалькі галасоў.

— Раніцою мы прапануем немцам ачысціць воласць і пакінуць усё, што яны нарабавалі.

— Біць гадаў трэба! А вы цацкаецеся з імі, просіце ды ўгаворваеце. Прадаліся германцу, таварышы камісары, немчуру шкадуеце,— закрычаў, праціскаючыся з натоўпу, малады кучаравы матросік.— Калі баіцеся, я павяду. Хто за мною, мужчыны? — Ён расплікнуў бушлат, паказваючы паласатую цяльняшку, выхапіў наган, гатовы адразу рынуцца ў бой.

— Заткніся, ваяка,— згроб матросіка за плячук ледзь не ўдвая большы за яго Максім Ус.

Партызаны глядзелі, што з гэтага будзе.

— І адкуль ты такі сыскаўся, што трашчыш, як старыя порткі? — падышоў да яго, трымаючыся за шаблю, дзед Цярэшка.

— Цішэй, мужчыны,— супакойваў Салавей.— Тут таварыш Ступень кажа, што мы прадаліся немцам...

— Ат, балбоча дурань абы-што. Няма чаго слухаць,— загуў Мікодым Гошка.

— Яму хочацца страляць, каб кроў лілася. А мы хочам жыць на вольнай савецкай зямлі. І нямецкія салдаты няхай жывуць. Яны ж такія рабочыя і сяляне, як і мы. Дома ў іх дзеці і жонкі. У Германіі адбылася рэвалюцыя, Вільгельма болей няма. Сярод салдат ёсць сацыял-дэмакраты і камуністы. У каго ж мы будзем страляць? У каго будуць страляць яны? Зброю мы не выпусцім, але яна павінна быць у разумных руках. Прымусяць страляць, будзем страляць. Але не забывайцеся, што ў іх кулямёты, вінтоўкі, гарматы. А што ў нас? Толькі мы тут гаспадары, за намі праўда і сіла. Страляць толькі ў крайнім выпадку. А цяпер слухайце.— Салавей выцягнуў з кішэні аркуш паперы і пачаў чытаць:

«Загад № 1 Рудабельскага валаснога рэвалюцыйнага камітэта. 23 лістапада 1918 года.

У дзве гадзіны ночы на 24 лістапада атраду Максіма Ляўкова выступіць у Карпілаўку, абяззброіць ахову валаснай управы і ўстанавіць савецкую ўладу. Атрад Максіма Уса зойме вёску Лескі. Атрад Нічыпара Званковіча — Новую Дуброву. Атрадам Драпезы і Салаўя заняць маёнтак барона Урангеля.

Ва ўсіх вёсках устанавіць савецкую ўладу і арганізаваць камітэты беднаты, якія павінны падзяліць панскую і шляхецкую землі».

І адразу ўсе загаманілі.

— От ета справядліва.

— Так даўно трэ было.— Цярэшка падступіўся да Івана Кавалевіча.— Забярэш цесцеў футар і раскашавацца будзеш.

— Хай ён задушыцца тым футарам,— адказаў Іван.

Атрады пачыналі разыходзіцца. Мужчыны, стукаючы лапцем аб лапаць, ботам аб бот, хаваліся за разлапістыя яліны ад сівернага ветру, што працінаў сухім холадам і гнаў па небе сівыя хмары з белымі грабянцамі.

Не ведаў толькі крыклівы матросік Ступень, да каго прыткнуцца. Яму самому хацелася камандаваць. Але што адзін зробіш?

— Станавіся, Аляксей. Пойдзем на Лескі.

Матрос паслухаўся Уса і моўчкі стаў у строй.

Атрады зніклі ў лесе. Толькі шаргацела пад нагамі мёрзлае лісце, патрэсквала ды хвастала па спінах яловае веццe. Паляна апусцела.

...Ноччу ўсхадзіўся вецер. Карпілаўка спала глыбокім сном, толькі сям-там брахалі сабакі ды рыпелі над студнямі вочапы. У цемені мігцеў і калыхаўся адзіны агеньчык. На яго асцярожна рушыла з паўсотні партызан на чале з Ляўковым. Астатнія абкружылі вёску, каб часам з яе не выскачылі патрулі і не паднялі трывогі.

На ганак валасной управы ўзышоў староста і пагрукаў у дзверы.

— Wer ist hier?[1] — пачулася з сярэдзіны.

— Адчыні, гэта я, староста. Ну, Міхал Званковіч. Хіба не ведаеш? Камендант паслаў.

За дзвярыма прагрукалі падкаваныя боты, зарыпела завала, незадаволена забурчаў спрасоння салдат. Як толькі дзверы адчыніліся, у калідор ускочыў Максім Ляўкоў з наганам у руцэ і ўхапіў салдата за папругу. Вінтоўка яго стаяла прыпёртая да стала. Немец спалатнеў і пачаў паднімаць рукі ўгору.

— Не бойся, камрад. Wir sind Kommunisten. Sie fahren nach Hausę, nach Beutschland[2] — спакойна загаварыў Максім, падбіраючы нямецкія словы, якія ён трохі помніў з школьных часоў. Следам за ім зайшло чалавек восем мужчын з карабінамі і стрэльбамі. Маленькі і жвавы Цімох Валодзька адразу падбег да стала і ўхапіў карабін. Немца пасадзілі ў кут. Ён больш за ўсё здзівіўся, што сярод «бандытаў» убачыў прадаўца з крамы, увішнага і ветлівага хлопца з доўгім носам і чорненькімі мышынымі вачамі. Пазнаў ён яшчэ некалькіх хлопцаў, якіх сустракаў на вечарынках, і крыху супакоіўся.

— Прымай, таварыш Ляўкоў, воласць. Здаю ў поўным парадку,— сур'ёзна сказаў Званковіч.

Неўзабаве партызаны прывялі яшчэ чатырох раззброеных немцаў і пасадзілі побач з валасным каравульным.

---

[1] Хто тут? (ням.)

[2] Мы камуністы. Едзьце дахаты, у Германію (ням.).

Іван Кавалевіч аж захліпваўся, расказваючы пра сваю першую баявую аперацыю.

— Стуліўся ён, небарака, пад Марцінавы™ гумном, каўнер наставіў і дрэмле. А мы ці-і-і-хенька падкраліся, за ветрам яно не чутно, наставілі чатыры рулі ды як гаркнем: «Здавайся!» Ён так і сеў.

На зборні, у калідоры і ў пакоях грэліся, курылі і гаманілі партызаны. Вакол воласці стаяла варта. Па беразе Нератоўкі і на мосціку паміж маёнткам і вёскаю расцягнуўся партызанскі ланцуг. Усе чакалі світання. Раніцай будзе відаць, як усё павернецца і чым кончыцца.

Максім Ус больш верыў сваім вачам, чым чужому слову. Таму і хадзіў у разведку заўсёды сам. Атрад яго без бою заняў Лескі. Выставілі дазоры на вуліцы і за аселіцаю, а чалавек з паўсотні разам з камандзірам лесам выйшлі на шлях, які вёў з маёнтка на Ратміравічы. Партызаны ведалі: пакуль не развіднее, немцы нікуды не выязджаюць. А глыбокай восенню світае позна, вось і чакалі.

— Лепей сустракаць, чым даганяць,— гаварыў Максім. А сам усё выходзіў на шлях і прыслухоўваўся, ці не рыпяць колы і ці не ржуць коні.

— Такі разведчык за вярсту відзён,— жартавалі хлопцы.— Ты б хоць трохі ўгінаўся, Максім, а то шапку саб'юць.

— Бацька новую купіць,— пасміхаўся камандзір.

І вось у сінечы халоднага світання на бальшаку закалываліся дугі, замыкалі прывязаныя да вазоў каровы. Доўгі абоз асцярожна ўязджаў у лес. За Фурманаў былі салдаты з карабінамі на плячах. Яны ехалі, крадучыся, нават не нокалі на коней, не гаварылі паміж сабой. Гэта былі пераважна пажылыя людзі, відаць, прывычныя да работы на конях і на зямлі. На сярэднім возе на мяхах сядзеў малады афіцэрык. Як толькі абоз уехаў у партызанскі ланцуг, з-за прыдарожных хвояў і ядлоўцавых кустоў, нібыта з-пад зямлі, вырасла цэлая армія ўзброеных сялян. А ў страха вочы вялікія. Афіцэрык саскочыў з мяхоў і ўхапіўся за кабуру. Максім так грымнуў яму ў карак, што той носам заараў мокры пясок. Партызан наступіў яму каленам на спіну, намацаў кабуру і так ірвануў, што яна адскочыла ад папругі разам з вушкамі. На кожнага салдата навальвалася па двое, а на некаторых і па трое партызан. Хлопцы Максіма Уса наскочылі так неспадзеўкі і ціха, што ніхто і войкнуць не паспеў. Коні з перапуду храплі і спрабавалі вылузацца з хамутоў, рыкалі і ўпіналіся прывязаныя да вазоў каровы. Максім адною рукой, нібы тое кацяня, падняў і паставіў афіцэрыка, памахаў далонню перад руляю нагана — «Страляць не трэба» — і скамандаваў:

— Паварочвай!

Салдат пасадзілі на вазы, далі ім у рукі лейцы, а самі з вінтоўкамі ў руках пайшлі побач. У многіх на плячах вісела яшчэ па карабіну.

Пад'язджаючы да маёнтка, партызаны ўбачылі каля брамы вялізны натоўп людзей. У пярэдніх радах стаялі ўзброеныя хлопцы з атрада Салаўя і Драпезы, а за імі — карпілаўскія дзяды, кабеты і пранырлівыя хлапчукі — усім хацелася паглядзець, «як партызаны будуць выганяць немцаў».

Брама адчынілася, і абоз уехаў на прасторны дзядзінец. Усавы хлопцы паадвязвалі кароў, і тыя, нібы з разніцы, памчаліся да аборы.

Павыпрагалі коней. Перад ганкам стаяла чалавек пятнаццаць партызан. Тут былі Ляўкоў, Лявон Адзінец, Пракоп Малаковіч, Нічыпар Званковіч. Да каменданта туліліся чатыры афіцэры, насупраць іх стаяў Аляксандр Салавей.

Ліза, у чорным палітончыку і ў клятчастай хусцінцы, умасцілася на сярэдняй прыступны, паміж Салаўём і камендантам.

— Па ўмове, заключанай Савецкім урадам, вы павінны былі ачысціць усю занятую тэрыторыю к пачатку кастрычніка,— гаварыў Салавей.— Сёння дваццаць чацвёртае лістапада, а вы не думаеце выязджаць. Забіраеце наш хлеб, вывозіце кароў. Гэта — рабаўніцтва, пан камендант. Мы не хочам праліваць ні вашай, ні сваёй крыві. А ў нас дастаткова зброі і людзей, каб прагнаць вас сілаю.

Ліза таропка, каб нічога не прапусціць, усё пераказвала каменданту. Той стаяў прама, як тычка, хмурыў бровы і варушыў закручанымі ледзь не да самых вушэй вусамі.

— Я — салдат і падпарадкуюся толькі свайму каменданту. Будзе загад адступіць — адступім, не — не,— адсек камендант.

— У вас ужо няма камандавання. Вы павінны выконваць загады рэвалюцыйнай Германіі і Савецкага ўрада,— парнуў у самае балючае месца Салавей. Камендант аж затупаў нагамі.

— Гэта правакацыя! Вы сваімі паганымі лісткамі разлажылі маіх салдат.

— Вашых салдат чакаюць дома. Тут ім няма чаго рабіць,— спакойна адказаў Салавей.— Рэвалюцыйны камітэт катэгарычна патрабуе сёння ж вывесці ўсе войскі з маёнтка і з усіх вёсак воласці. Мы катэгарычна забараняем рабаваць народнае дабро. Любая спроба што-небудзь вывезці будзе спынена зброяю партызан.

Як толькі Ліза пераклала, твар каменданта скрывіўся ад лютай нянавісці і бяссільнай злосці. Ён ужо не верыў у сваіх салдат: яны, як тыя ягняты, здаваліся партызанам без адзінага стрэлу, дрыжалі за сваю скуру. Але і яму яна была дарагая. Што за сэнс гінуць ад мужычае кулі ў дзікай лясной старане. І адразу згадзіцца з гэтым спакой-

ным і ўпэўненым «камісарам» не дазваляла афіцэрская фанабэрыя. Камендант мармытаў, што павінен узгадніць з камандаваннем, даводзіў, што ўрад Беларускай народнай рады просіць нямецкія войскі ахоўваць парадак на занятай імі тэрыторыі.

— У нас ёсць адзін урад, Савецкі. Ад яго імя мы і патрабуем сёння ж к пяці гадзінам вечара ачысціць Рудабельскую воласць. Партызанскія атрады не скрануцца з месца, пакуль не выйдзе апошні нямецкі салдат. Ідзіце. Ніхто вас і пальцам не кране. Не паслухаецеся, прымусім сілаю.

Салавей дачакаўся, пакуль Ліза пераклала яго апошнія словы і, не слухаючы адказу каменданта, па-вайсковаму павярнуўся і пайшоў да брамы. Следам рушылі яго таварышы.

Каля свірна хлопцы зградалі з фурманак мяхі з жытам і лаяліся.

— Хай бы гэтыя бугаі і цягалі.

— Бач ты, панасыпалі, як завязаць.

— Памажы, а то чаго добрага кіла выскачыць.

Тут жа круціўся і Цярэшка, прытрымліваючы сваю шаблю.

— Скінуў бы, дзед, бо пяты ўсе пааббіваеш,— жартавалі хлопцы.

— От як пойдуць гэтыя ірады, бабе аддам падпалку шчапаць. А пакуль не маю права.

Ён спрытна паддаваў на плечы вялікія мяхі, падсабляў узыходзіць на прыступкі, насіў доўгія скруткі дываноў.

— Ці не хочаш ты, дзед, ключнікам прыстроіцца? — запытаў Максім Ус.

— А чаму б і не? Якраз служба па маіх гадах.

Калі Салавей выйшаў з двара, уздоўж цаглянай сцяны стаялі, пастроіўшыся, атрады Ляўкова, Званковіча і Уса. Не разыходзіўся і натоўп сялян.

— Ну як? Што ён там нагергетаў? — наперабой пыталіся ў Салаўя і ў тых, што разам з ім выйшлі з двара.

— Не дзе дзенуцца. Будуць вымятацца,— коратка адказаў старшыня рэўкома.

Да яго праціснулася расчырванелая Параска і горача зашаптала на вуха:

— Сцяг у мяне ў скрыні схаваны. Можа няхай мужчыны павесяць.

— Ой і малайчына ж ты, Параска. Скажы Івану Кавалевічу. Хлопец ён спрытны. Бяжы, даражэнькая, не мерзні.

— От каб ты так заўсёды казаў,— шапнула яна і пабегла.

Аляксандру зрабілася шкода гэтую маладую прыгожую ўдаву. Горнецца яна, бы дзіця, што чэзне без цяпла і ласкі. Але цяпер і

думаць нельга пра свае справы, і ёй галаву няма чаго тлуміць. Трэба спярша адваяваццa, жыць пачаць па-новаму, а там — відаць будзе.

Падшыванцы паўздзіраліся на высокі мураваны паркан, паўтыркалі насы паміж прантамі брамы і адзін перад адным расказваюць, што робіцца на двары.

— Носяць нейкія клункі.

— Да кухні з кацялкамі бягуць.

— Сядлаюць коней.

Пасінее каторы, спаўзе па настылай цэгле, аж другі просіць падсадзіць і пнецца на тое месца.

Пасля паўдня адчыніліся вароты. На буланым стаенніку выехаў змрочны камендант, верхам праехалі афіцэры, следам па мёрзлай тугой храпе пратупалі падкаваныя боты салдат.

Бразгалі прывязаныя да папруг кацялкі, рыпелі за плячамі вялікія ранцы. Следам цягнуўся абоз. На перадках сядзелі пажылыя салдаты. Некаторыя, азіраючыся, махалі на развітанне рукамі, нешта гаварылі. Натоўп стаяў маўклівы і нерухомы. Калона знікала паміж голых таполяў доўгай панскай алеі.

Калі прагрукаталі паходныя кухні, з якіх яшчэ ішла пара, Салавей пазваў Уса.

— Табе даручаецца ахоўваць маёнтак і ўлічыць ўсё, што там засталося. Нікому не даваць ніводнай парушыны, пакуль не размяркуе камбед.

Натоўп і партызаны разыходзіліся. Калі ўзышлі на ўзгорак за панскім садам, людзі ўбачылі, як над воласцю пругка трапятаўся чырвоны сцяг.

11

Рэўкомаўцы ўсю ноч не спалі. Цімох Валодзька з крамы прынёс кварты тры газы, пазносілі лямпаў і засвяцілі ва ўсіх пакоях. У зборні і ў калідорах сядзелі людзі з вінтоўкамі і проста так. Ніхто не хацеў разыходзіцца, хоць многія намерзліся і натупаліся за дзень. Цярэшка зняў з пляча сваю шаблю, заткнуў яе за тонкі саматканы паясок, каб не целяпалася і не біла па пятах. Двойчы прыбягала яго старая, цягнула за каўнер.

— Ідзі, пустадомак, дахаты! От чмут стары, цягаецца за маладымі, абы толькі нічога не рабіць. Палкі дроў дома няма, а ён гарцае з гэтай мешалкаю.

— Я можа пры дзеле састаю,— упінаўся дзед, выводзіў жонку на вуліцу і адразу вяртаўся назад.

З пакойчыка, дзе сабраліся рэўкомаўцы, выйшаў Аляксандр Салавей. Ён быў узрушаны і вясёлы.

— Як лічыце, мужчыны, рэўком ніхто не распускаў? Ён быў і працаваў у падполлі. А цяпер у нас работы прыбавілася. Дык мы ось так раскінулі свае абавязкі. Я, пакуль суд да дзела, астануся за старшыню. Максім Ляўкоў будзе валасным камісарам, Мікіта Падута няхай загадвае зямельным аддзелам, Нічыпар Званковіч — лясным, Лявон Адзінец — прадуктовым. Малаковіч Пракоп будзе ваенкомам, за сакратара — Сымон Гашынскі, Максім Ус — упаўнаважаны па ўчоту панскіх маёнткаў і шляхецкіх хутароў.

— А зямлю хто дзяліцьме? — запытаў Іван Кавалевіч.

— Камбед у нас ёсць: Мікодым Гошка, Параска і вось дзядзьку Цярэшку дамо ім у помач.

— Увесь век бяда мною камандавала, а цяпер, трасца яе матары, я ёю пакамандую,— папраўляючы шаблю, ускочыў Цярэшка.

— Ён за каморніка будзе,— пацяшаліся мужчыны.

За акном пачуўся конскі тупат. Нехта саскочыў з каня. У асветленую дзвюма лямпамі зборню ўвайшоў і аж заплюшчыўся заляпаны граззю хлопец у залатаным паўкажушку. Салавей адразу пазнаў Сымона Вежаўца, таго самага, з якім яны падпілоўвалі мост каля Ратміравіч. Сымон быў партызанскім вокам на станцыі — пра ўсё, што там рабілася, пераказваў Салаўю або Ляўкову. Увайшоў, сказаў «добры вечар».

— Які там вечар? Зараз пеўні баб пачнуць будзіць,— азваўся нехта з цёмнага кута.

Сымон падышоў да Салаўя.

— Ну, дык мы ўсё зрабілі, як вы казалі. Два вагоны адчапілі. А што ў іх, не ведаем, пломбы вісяць. Немцы толькі паўлазілі ў поезд, не паспеў машыніст свіснуць, як мы з Амяллянам — пад вагон. Крук слабкі-слабкі буў, мы яго скінулі і стаім. Зачахкаў паравоз і паехаў. Кажуць, у гэтыя вагоны ўсяго навалаклі з Халопеніч, з Харомцаў і што па сёлах назбіралі.

— А на каго ж ты кінуў вагоны? — запытаў Салавей.

— Амяллян з нашымі хлопцамі вартуе. Дык от прыехаў, каб забіралі ці што рабілі.

— Пашлём туды Лявона Адзінца. Гэта па яго часці, Дазнаецца, што чыё, раздасць людзям, а панскае — у вобчы кацёл. Ты пачакай трошкі, Сеня. Зараз дадзім табе некалькі паперак. На станцыі і ў сёлах налепіш, каб людзі ведалі, што ў Рудабелцы савецкая ўласць і ва ўсіх вёсках Саветы.

— Толькі каб з пячаткаю былі.

— Будзе і штамп і пячатка, таварыш Вежавец,— супакоіў Сымона Салавей.

За сталамі сядзелі Ляўкоў, Адзінец і Гашынскі і на аркушах тонкай паперы пісалі адозвы валаснога рэвалюцыйнага камітэта.

— Стаўце, хлопцы, штамп і пячаткі, каб усё было па форме,— параіў ім Салавей.— А ты, Лявон, бяры з сабою чалавек пятнаццаць добрых хлопцаў і смаліце ў Ратміравічы. Там Сымон з Амяллянам адчапілі ад нямецкага цягніка два вагоны з нарабаваным дабром. Разбярыся, што чыё. Людское раздай людзям, а панскае вязі ў камбедаўскі склад, пакуль што да Цімоха ў краму.

Раніцою партызаны з мандатамі і лістоўкамі валрэўкома раз'ехаліся па сёлах, ачышчаных ад акупантаў. Яны збіралі сялян, расказвалі, што ў Рудабельскай воласці адноўлена савецкая ўлада, з мясцовых партыйцаў-бальшавікоў стваралі кіруючыя тройкі, выбіралі камітэты беднаты.

Над саламянымі стрэхамі зноў затрапяталі чырвоныя сцягі. Хто жартам, а хто і ўсур'ёз гэты раён на палескай зямлі называў «Рудабельскай Савецкай Федэратыўнай Рэспублікай».

А ў любы бок, кіламетраў за трыццаць ад Рудабелка, яшчэ стаялі немцы. Яны былі ў Бабруйску і ў Мінску, у Гомелі і Калінкавічах, у Рэчыцы і ў Мазыры. Ездзілі па вёсках і маёнтках, стралялі кормнікаў і надворных парсюкоў, выграбалі засекі, нават забіралі ручайкі з напрадзенаю воўнай.

Ва Урангелевым маёнтку Максім Ус пераважваў жыта і грэчку, перапісваў кароў і цялушак у вялікую прашнураваную кнігу, бо панскі аканом, Мікалай Мікалаевіч, папаліў усе паперы і некуды знік у тую ж ноч, як адступілі немцы. Мужчыны з Максімавага атрада наводзілі парадкі ў Парэччы, Бярозаўцы, Харомцах і Халопенічах: ставілі сваіх загадчыкаў, перадавалі ім ключы ад усяго дабра, што не паспелі захапіць паны і не далі вывезці немцам.

Было клопату ўсім. Да ваенкома Пракопа Малаковіча прыйшоў з Касарыч той самы Кастусь Пінчук, пра якога казаў Салаўю Найман. Пінчук служыў у Смаленскім ЧК і па заданню штаба Заходняга фронту прыехаў у сваю вёску: Чырвонай Арміі трэба былі свежыя сілы, маладыя байцы.

Кастусь Пінчук дабіраўся да Бабруйска праз Оршу тою ж дарогай, што і ўсе падпольшчыкі. Начаваў у Рэвіна, памагаў грузіцца «камерсанту Антонаву», а з Бабруйска з паперкаю, выданаю Густавам Шульцам, прыехаў дадому «на папраўку пасля хваробы». Першых ён адправіў у Смаленск зусім яшчэ маладых хлопцаў Фаму Каберніка і Міколу Юневіча, а за імі з Касарыч і Заракушы знікла яшчэ чалавек

пятнаццаць добраахвотнікаў. У бабруйскай чайной ім давалі «прапускі» да Оршы, а там — толькі перайсці з вакзала на вакзал, абмінуць патруля, і праз некалькі дзён хлопцы ў абмотках і ў такіх-сякіх шынялях з мікалаеўскіх складаў, з бляшанымі чырвонымі зоркамі на шапках ужо маршыравалі па смаленскіх вуліцах і з прысвістам спявалі «Чубарыкі-чубчыкі» і «Вы не вейцеся, чорныя кудры».

З «Рудабельскай рэспублікі» трэба было адправіць на фронт маладых і адважных хлопцаў, і не адзін дзесятак. Дачуліся ў Рудні, Кавалях, Лаўстыках, у Смыковічах і ў абедзвюх Дубровах і пайшлі да ваенкома з торбачкамі сталыя мужчыны і хлапчукі.

— У цябе ж і вусы яшчэ не растуць. Ну які з цябе салдат? Бяжы лепей дадому, каб маці паўрозамі не адхвастала.

— Дык і ў вас жа, дзядзечка, няма вусоў,— апраўдваўся чарнавокі хлапчук у новых лапціках і шарачковай світцы.

А Малаковіч з Пінчуком тлумачылі, як не проста праз нямецкія заставы дабрацца да Оршы, а там — падстаўляць галовы пад варожыя кулі.

Да слёз пакрыўджаныя хлапчукі вярталіся дадому. Некаторыя гатовы былі самі паехаць у любую часць. Але як і куды прабірацца, ніхто не ведаў — наўкол яшчэ стаялі немцы. Былі яны і ў Бабруйску. А ваенком разам з Пінчуком кожны дзень рознымі дарогамі каго праз Глуск, каго праз Ратміравічы і Парычы — адпраўлялі добраахвотнікаў у Чырвоную Армію. Калі выехала больш за паўсотні абстраляных хлопцаў, знік і Кастусь Данілавіч Пінчук. Ён сустракаў землякоў у Смаленску, распытваў, як яны дабіраліся, трывожыўся, ці не «заваліўся» хто. Самых адважных і кемлівых рэкамендаваў на службу ў ЧК.

У лясы вакол Бабруйска збіраліся партызаны з Гарадка, Бортнікаў, Віктараўкі і Глушы. Падышлі з Рудабелкі атрады Салаўя і Драпезы. У кожным з іх было чалавек па восемдзесят адборных узброеных партызан. Атрады абкружылі горад, пераймалі на дарогах нямецкія часці, затрымлівалі абозы, адбіралі коней і зброю, бралі ў палон афіцэраў, прарываліся на станцыю, на Бярэзінскі фарштат і паднімалі такі пярэпалах, што немцы пачалі баяцца кожнага ў саматканай світцы і ў кароценькім кажушку. Калі вакол горада сабралася каля чатырох тысяч чалавек, падпольны павятовы рэўком папярэдзіў нямецкае камандаванне, што ў распараджэнні рэўкома знаходзіцца дваццаць пяць тысяч узброеных партызан, і патрабаваў неадкладна ачысціць горад, не вывозіць народнага дабра, тэлефонных і тэлеграфных апаратаў, вызваліць усіх палітычных зняволеных.

Паспешна грузіліся фурманкі і вагоны, на дварах і вуліцах валялася салома, вытрасеная з сеннікоў, каля ганка камендатуры гарэлі

груды папery. Горад пусцеў на вачах. Немцы адступалі маўкліва і змрочна. Калоны салдат былі падобны на этапы асуджаных. Афіцэры ішлі з панурымі галовамі, грукалі паходныя кухні, нібы пахавальная працэсія, цягнуліся абозы. Для адступлення былі адкрыты ўсе дарогі. Кожны салдат адчуваў, што з-за маўклівых, прыцярушаных снегам хвой і елак у спіну пазіраюць вочы партызан і чорныя зрэнкі вінтовак. Таму прыспешвалі крок, каб хутчэй выйсці з гэтага таямнічага і небяспечнага акружэння.

Яшчэ са станцыі Бярэзіна не адышоў апошні эшалон з нямецкімі салдатамі, яшчэ афіцэры мітусіліся на пероне, крычалі і пагражалі дзяжурнаму, каб не марудзіў з адпраўкаю, як на вакзале з'явіліся Платон Равінскі, Барыс Найман, толькі што вызвалены з турмы Балашоў, ужо апрануты ў чорнае паліто і кепку Густаў Шульц.

Старшыня рэўкома ўскочыў на скрынку і падняў руку. Заціхлі ў вагонах губныя гармонікі, замоўкла гамана на пероне. Салдаты пасталі паўкругам каля прамоўцы. Афіцэры загадвалі разыходзіцца па вагонах, але салдаты стаялі як глухія.

— Таварышы нямецкія салдаты, рабочыя і сяляне свабоднай Германіі! Бабруйскі рэвалюцыйны камітэт бальшавікоў віншуе вас з рэвалюцыяй у вашай краіне. Вяртайцеся на радзіму, скіньце абрыдлыя шынялі і кайзераўскія каскі, хутчэй завяршыце пралетарскую рэвалюцыю і стварыце сваю рабоча-сялянскую дзяржаву.

Кожнае яго слова перакладаў Густаў Шульц і закончыў ад сябе:

— Es lebe die deutsche Revolution! Gluckliche Reise, Genossen![1]

Натоўп салдат, нібы па камандзе, сотнямі глотак крыкнуў «ура!», замахаў рукамі і шапкамі, павольна пачаў разыходзіцца па вагонах. Рэўкомаўцы стаялі на пероне, пакуль не крануўся цягнік. З незачыненых дзвярэй і вокан цяплушак выглядалі пасвятлелыя твары салдат, яны махалі рукамі і нешта крычалі, ужо заглушанае пыханнем паравоза і грукатам вагонаў. З апошняга вагона вытыркнуўся і затрапятаў маленькі чырвоны сцяжок.

Горад, здавалася, пасвятлеў і павесялеў. Над ганкам беленькага аднапавярховага доміка на Пушкінскай вуліцы вісеў чырвоны сцяг, а на кавалку фанеры на дзвярах сінім чарнілам было напісана адно слова «Рэўком».

Па вуліцах хадзілі барадатыя і проста даўно не голеныя партызаны з нямецкімі карабінамі і трохлінейкамі, з драбавікамі і двухстволкамі; на папружках, як бляшаныя таўкачыкі, целяпаліся гранаты. Апрануты былі хто ў што. Світкі, лапці, кажушкі, аўчынныя і

---

[1] Няхай жыве нямецкая рэвалюцыя! Шчаслівай дарогі, таварышы! (ням.)

заечыя шапкі. Следам хадзілі хлапчукі, забягалі наперад, каб паглядзець на тых, што прагналі немцаў.

На ўсіх скрыжаваннях вуліц, каля рынку і ў гарадскім садзе збіраліся натоўпы гараджан, у многіх на грудзях былі чырвоныя банты. Людзі віншавалі адзін аднаго, пацiскалі рукі партызанам, запрашалі ў госці. То там, то тут пачыналіся стыхійныя мітынгі — людзям хацелася нагаварыцца, хацелася, каб пра іх думкі і пачуцці ведалі ўсе.

Хоць дзьмуў халодны колкі вецер, гонячы пачарнелае лісце і крупінкі першага снегу, натоўпы не разыходзіліся. Усе нечага чакалі, сустракаліся з даўнімі знаёмымі, якіх не бачылі ўсю акупацыю, і гаварылі, гаварылі на поўны голас, не баючыся і не азіраючыся.

Па Мураўёўскай і Скобелеўскай вуліцах беглі расхлістаныя, расчырванелыя і мурзатыя хлапчукі і на ўсю сілу крычалі: «Ідзе Чырвоная Армія», «Чырвонаармейцы ідуць». Натоўпы рушылі на Мінскую вуліцу. Людзі строіліся ў калоны, аднекуль з'явілася некалькі чырвоных сцягоў, зробленых на скорую руку. Над галовамі заблішчалі медзяныя, даўно не чышчаныя трубы, завухкаў вялікі турэцкі барабан і забразгалі звонкія літаўры. Невялічкі аркестр пажарнікаў, збіваючыся ў рознагалосіцы, зайграў «Варшавянку». Людзі падхапілі песню. У натоўп гараджан уліваліся партызаны. Перад аркестрам ішлі члены рэўкома, учарашнія падпольшчыкі і толькі што вызваленыя з крэпасці бальшавікі. Наперадзе калоны з'явіўся партрэт Карла Маркса, нацягнуты на вялікі ліст фанеры. Яго нёс слесар з завода Вітушэўскага Гарасім Адзярыха.

А насустрач па Мінскай вуліцы, глуха тупаючы стаптанымі ботамі, паблiскваючы цьмянымі штыкамі, у горад уваходзіў сто пяцьдзесят трэці полк Чырвонай Арміі. Паперадзе ехаў на кані невялічкі камандзір, у кубанцы, сіняй венгерцы і чырвоных галіфэ з хромавымі леямі. Над калонаю калыхаўся вялікі сцяг палка. На ім паўкругам жоўтымі ніткамі было вышыта: «Лучше погибнуть в неравной борьбе, чем гибнуть, покорно отдавшись судьбе». А ў сярэдзіне круга — «Да здравствует власть Советов!»

Салдаты былі апрануты ў шынялі, у зацухмоленыя ватоўкі, папахі, кубанкі, зялёныя шапкі. У пярэдніх радах ішлі абутыя ў боты і чаравікі з абмоткамі, а далей шлёпалі ў лапцях і атопках.

На рагу Мураўёўскай і Мінскай вуліц ад імя рэўкома чырвонаармейцаў вітаў Пётр Міхайлавіч Серабракоў. Многія яго ведалі і раней як Паўла Балашова.

Салдат павялі ў толькі што вызваленыя казармы бабруйскай крэпасці. Нават па абліччах было відно, што ў палку сабраны людзі самых розных нацыянальнасцей. Былі прыгожыя чарнавокія венгры і

маленькія, нібыта сонныя, кітайцы, чубатыя казакі і рослыя бялявыя латышы. Да самых варот крэпасці побач з камандзірам беглі хлапчукі — у матчыных жакеціках і безрукаўках, у вялікіх шапках, што спаўзалі на вочы і кірпатыя насы, у атопках з асінавымі падэшвамі і ў бацькоўскіх вялізных ботах. Хлапчукі прайшлі дзесяткі вёрст, сустракаючы з паходаў і праводзячы ў бой Чырвоныя палкі.

Увечары ў пустых пакоях павятовага рэўкома сабраліся ўчарашнія падпольшчыкі, прыйшлі бальшавікі з чыгункі і заводаў горада, тут былі і камандзіры партызанскіх атрадаў. Старшынёй рэўкома выбралі Платона Равінскага, намеснікам — Пятра Серабракова, старшынёй ЧК — Барыса Наймана, ваенным камісарам — Пракопа Малаковіча. Тут жа было вырашана пакінуць у Бабруйску Аляксандра Салаўя. Яму даручылі арганізаваць каравульны батальён і камандаваць ім.

— А як жа наша воласць? — запытаў ён.

— Там ёсць Максім Ляўкоў, Нічыпар Званковіч, Лявон Адзінец. Ды ў вашай «рэспубліцы» любы можа быць старшынёй рэўкома і ваенным камісарам, там і беспартыйныя — сапраўдныя бальшавікі,— пераконваў яго Равінскі.— Рудабелка — самая надзейная апора нашага павета.

Так і астаўся Аляксандр Салавей камандзірам другога Бабруйскага каравульнага батальёна. Яму адвялі так званыя чырвоныя казармы. Зайшоў у іх камандзір, заціснуў пальцамі нос, паглядзеў на запаскуджаную падлогу, пабітыя шыбы, на горы саломы і смецця I толькі пакруціў галавою.

Назаўтра па спісу рэўкома салдаты другога каравульнага батальёна сабралі да казармы чалавек восемдзесят купцоў, гандляроў, былых царскіх стражнікаў I чыноўнікаў. На некаторых яшчэ былі запыленыя чорныя кацялкі, шубы з аблезлымі бабровымі каўнярамі, зялёныя шынялі з кантамі і абшытымі сукном гузікамі. Дні два назад яны яшчэ адзін аднаго называлі панамі, а цяпер маўчалі, кожнаму хацелася схавацца за нечую спіну, быць непрыкметным, прыкінуцца няшчасным. Чаго іх сюды сабралі — ніхто не ведаў. Кожны чакаў самага горшага, успамінаў свае грахі і калаціўся: «Хоць бы не дазналіся бальшавікі».

Да іх падышоў падцягнуты, у старым шынялі, чыста паголены невысокі камандзір.

— Грамадзяне, салдаты Доўбар-Мусніцкага і былога кайзера Вільгельма пакінулі вам спадчыну — вось палюбуйцеся на яе. Усіх акупантаў вы сустракалі хлебам-соллю, цішком плакалі, калі яны адыходзілі адсюль. Каму, як не вам, прыбіраць пасля сваіх жаданых

гасцей? Бярыцеся за венікі, мётлы, анучы і вёдры і пачынайце прывучацца да карыснай працы. За старшага будзеце вось вы.— Салавей паказаў, на тлустага, у залатых акулярах на пасінелым носе, мужчыну.— Як толькі закончыце, камандзір аддзялення адпусціць вас дадому.— Ён павярнуўся і хутка пайшоў за вароты.

Нехаця, нібы саромеючыся адзін аднаго, няўмела браліся чыноўнікі, купцы першых гільдый і былыя ўраднікі за рыдлёўкі і дзеркачы, закасвалі рукавы і калошы штаноў і пачыналі вымятаць і скрэбці чорную, заваленую смеццем і брудам падлогу.

А ў Салаўя клопатаў было па самую шапку: чалавек дваццаць яго салдат зусім босыя — ад ботаў засталіся толькі халявы, а ступакі абкручаны караўкамі, хто ў падвязаных аборамі старых галёшах, хто ў разбітых лапцях. З ордэрам павятовага камітэта ён паслаў групу чырвонаармейцаў на рынак і ў шавецкія майстэрні горада. Яны тлумачылі шаўцам і гаспадарам крам, што многія чырвонаармейцы разутыя, і прасілі дапамагчы батальёну абуткам. Адны ўпіналіся, іншыя аддавалі без слова, хто пару, а хто і дзве — ботаў, пашытых на продаж. Пад вечар хлопцы прынеслі паўсотні пар новенькіх юхтовых і хромавых чобатаў. Яны блішчалі наглянцаванымі перадамі і халявамі, пахлі свежай скураю.

— А гэта для вас, таварыш камандзір,— сказаў малады венгр з сінімі парахавымі плямамі на твары і падаў Салаўю зграбныя хромавыя боты з «рыпам».

— Мае яшчэ з месяц вытрымаюць. Аддай іх лепей онь таму хлопцу, што ходзіць у атопках. Яму і пафарсіць не пашкодзіць — малады.

Падабутыя, паголеныя салдаты новага батальёна рассяляліся ў чыстай, хоць і халоднай казарме. У дальнім кутку паставіў свой ложак і Салавей.

— Мы для вас, таварыш камандзір, гэтую баковачку пабелім і столік знойдзем,— угаворвалі салдаты.

— Чаго ж гэта мне аднаму жыць? З людзьмі цяплей і весялей. Разам жыць і разам ваяваць.

Салавей не расставаўся са сваімі салдатамі, еў з імі з аднаго катла, пісаў пісьмы за тых, хто яшчэ сам не навучыўся, расказваў пра рэвалюцыю і пра бальшавікоў. А то падсядзе ўвечары да хлопцаў на ложак і зацягне:

Вихри враждебные веют над нами...
Темые силы нас злобно гнетут.

І цягнуцца да песні, як да агеньчыку, байцы з усяе казармы. І ўжо звонкія і прастуджаныя галасы падхопліваюць :

В бой роковой мы вступили с врагами,

Нас еще судьбы безвестные ждут.

Калі замоўкне песня, сцішаныя чырвонаармейцы пазіраюць на свайго камандзіра. А ён сядзіць задуменна па-хатняму свой. Потым паднімае адно брыво:

— Эх, хлопцы, як бы мне хацелася сустрэцца з вамі гэтак гадоў праз пяць або дзесяць. Паглядзець, якія вы станеце.

— А чаму ж не? І сустрэнемся. Я адсюль блізенька жыву. Нас тут колькі? Чалавек дваццаць падрэцкіх. От і прыязджайце, з усімі і пабачыцеся,— пачаў запрашаць Салаўя Сцяпан Герасімовіч.

— Отвоюемся, к нам на Волгу припожалуйте. Сядем на зорьке в камышах, а там уток — туча темная. Приволье, степи. Рыбу только ленивый не берет,— загаварыў асіплым голасам аддзялком Паласухін.

На Салаўя пазіралі дзесяткі сініх, шэрых і чорных, як вугаль, вачэй. Каго толькі ні было ў яго батальёне!

Саратаўцы і масквічы, венгры і латышы, палякі і кітайцы, сотні са дзве добраахвотнікаў з бабруйскіх майстэрань і з суседніх вёсак. Трэба было іх навучыць хадзіць строем, страляць з вінтоўкі, перапаўзаць пад варожым агнём, днём і ноччу ахоўваць горад, склады, масты і абодва вакзалы. Вось і матляўся цэлымі днямі камандзір то на пляцы перад казармаю, то правяраў каравулы, а ў вольны час любіў уголас памарыць пра будучае, каб кожны ведаў, за што ён ваюе.

— Пабіць мы іх паб'ём. Хоць і галодныя і разутыя, але паб'ём. Нас мільёны, лічы, уся Расія з бальшавікамі, у Германіі рэвалюцыя, адтуль яна, глядзі, пакоціцца і ў другія землі. Адваюемся, і такое ў нас жыццё пачнецца, што і не снілася нікому. Зямля — наша, заводы — нашы. Саху з сявенькаю — на сметнік. Машыны будуць араць і сеяць. Вучыцца ўсе пойдуць. Прыеду ў твой Саратаў і спытаю, а дзе тут прафесар таварыш Паласухін? Тады і я можа на агранома выб'юся. З маленства люблю зямлю. Хочацца, каб ніхто не быў жадзён кавалку хлеба.

Часам да камандзіра прыходзіў яго бацька. Невялікі каржакаваты дзядок у пацёртым рудым кажушку. Прыносіў У торбачцы гасцінцы з дому — жытнія куханы, засушаны сырок, рукавок падсмажаных гарбузікаў, рукавіцы з двума пальцамі, каб можна было страляць, і рудабельскіх навін на ўсю ноч.

Хадзіў ён і на вучэнні з сынавым батальёнам. А аднойчы, збіраючыся дадому, папрасіў:

— Даў бы ты мне, сынок, якую стрэльбу, хоць невялічкую.

— Нашто яна вам, тата?

— Г-э-э-э, нашто? Шляхцюкі, як кручаная гайня, па футарах і па лесе гарцаюць. У Сераброне іх цэлая шайка таўчэцца. На Лучыцкую

воласць напалі, у Ляскавічах зноў страляніну зачалі. І да нас, у Харомнае, залятаюць. На конях, з шаблямі і стрэльбамі ездзяць. Ці не хочуць яны толькі ў Рудабелку сунуцца? Дык і мне, старому, адбівацца нечым жа трэба. Дай, сынок, не зашкодзіць. І ў дарозе яно спакайней.

З дазволу ваенкома Салавей выдаў бацьку нямецкі карабін, сотню патронаў і паперку з пячаткаю павятовага рэўкома «на права нашэння агнястрэльнай зброі».

12

«Усім, усім, усім. Другая тульская брыгада ў Гомелі падняла контррэвалюцыйны мяцеж. Сілы рэўкома крайне абмежаваныя. Неадкладна высылайце ўзброеныя часці на падаўленне мяцяжу.

Старшыня рэўкома — Камісараў,
старшыня ЧК — Ланге».

Чыталі і перачытвалі трывожную тэлеграму Равінскі, Серабракоў і Малаковіч. Кожны спадзяваўся паміж радкоў знайсці хоць якія-небудзь падрабязнасці: хто і калі падняў мяцеж, якія сілы ў мяцежнікаў? Спрабавалі звязацца з Гомелем, але кожны раз тэлеграфістка адказвала: «Сувязі няма».

Нарэшце пазванілі з Магілёва. Гаварыў старшыня губвыканкома Сурта. Яго голас заглушалі гул і свіст, голас то прападаў, то прабіваўся зноў і ўсхвалявана патрабаваў: «Зараз жа адпраўляйце самыя надзейныя часці ў Гомель! Самыя надзейныя, чуеце?! З Магілёва выехала школа курсантаў. Дзейнічаць трэба хутка і энергічна». Затрашчала і загуло, нібы з вуліцы ў трубку ўварваўся вецер, што гайдаў за акном чорнае вецце старой таполі, шаргацеў па шыбах буйнымі кроплямі дажджу і камякамі мокрага снегу.

Горад спаў, захутаны вільготнай цемраддзю золкай сакавіцкай ночы. Па вуліцах час ад часу праходзілі патрулі, хлопаючы па снежнай калатушы.

У мокрым шынялі і запырсканых да кален ботах у рэўком хутка ўвайшоў камандзір другога каравульнага батальёна Аляксандр Салавей. Яго задубелы ад ветру твар блішчаў ад дажджу, а на брывах іскрыліся і дрыжалі дробныя кропелькі.

Равінскі нервова круціў ручку насценнага тэлефона і патрабаваў начальніка чыгуначнай ЧК.

— Алё! Алё! — крычаў ён.— Зараз жа ад імя рэўкома патрабуйце ў начальніка станцыі, каб падрыхтаваў эшалон для адпраўкі ў Гомель. Так, у Гомель! Вагонаў дзесяць — дванаццаць. Меней нельга! І падбярыце добраахвотнікаў сярод сваіх людзей для барацьбы з бандытамі. Ужо ведаеце? Атрымалі тэлеграму? А больш нічога

невядома? На світанні састаў павінен адправіцца.— Ён заўважыў Салаўя, кіўнуў яму і працягнуў руку.— Да Жлобіна шлях павінен быць свабодны. Рэўком на вас ускладае адказнасць.

У пакоі ўжо былі начальнік гарадской ЧК Найман, начальнік міліцыі Сянкевіч і члены рэўкома.

— Вось і камандзір атрада ёсць,— убачыўшы Салаўя, сказаў Серабракоў і падаў яму тэлеграму з Гомеля. Той прабег яе вачыма і хацеў нешта запытаць.

— Больш нічога не ведаем. Якія сілы ў мяцежнікаў, хто іх узначаліў, што адбываецца ў горадзе, пакуль што дазнацца не ўдалося. Сувязі няма. Адбярыце чалавек дзвесце пяцьдзесят самых надзейных байцоў. Да вас далучацца добраахвотнікі з гарадской і чыгуначнай Чэка, з міліцыі і першага батальёна. Таварыш Малаковіч выязджае разам з вамі і ўзначаліць Жлобінскі баявы ўчастак. Туды паехалі курсанты Магілёўскай школы чырвоных камандзіраў.

— Бярыце самых свядомых і надзейных чырвонаармейцаў, бо контррэвалюцыйныя галаварэзы не скупяцца на абяцанні, выстаўляюць самыя прынадныя праграмы, абы толькі перацягнуць да сябе няўстойлівыя элементы,— тлумачыў Равінскі.— Каля Оўруча на Мазыр спрабуюць прарвацца пятлюраўцы. Іх павінны былі стрымліваць байцы тульскай брыгады, а яны чамусьці апынуліся ў Гомелі і паднялі мяцеж. Ні ў якім разе нельга адкрыць дарогу пятлюраўскім бандам на Гомель. Тут вырашае лёс конская гадзіна. Рыхтуйце байцоў і зброю. Чым хутчэй, тым лепш.

Салавей уважліва слухаў старшыню павятовага рэўкома, а ў думках перабіраў ужо, каго ўзяць са свайго батальёна. Людзі ў яго былі розныя: і латышы, і венгры, некалькі немцаў прыбілася, былі і палякі, а больш свае, тутэйшыя, і рудабельскіх нямала — Ануфрэй Драпеза, Дзямян Пархімовіч, Ціт Тоўсцік, Фама Кабернік. На іх, як на самога сябе, можна спадзявацца.

Да Салаўя падышоў Малаковіч.

— Паднімай, Ляксандра, сваіх. Бярыце болей патронаў, гранаты, кулямёт і на першы час — харчы. А я на станцыю прывяду табе падмацаванне. Прыедзем на месца, там разбяромся, што рабіць і як дзейнічаць.

— Ну, я пайшоў.

Салавей крутнуўся праз левае плячо і ледзь утрымаўся, каб не казырнуць, ляпнуў стаптанымі абцасамі разбітых ботаў і знік за дзвярыма.

У вагоны грузіліся на світанні. Пад раніцу мокры снег падшэрх і пашарэў ад сажы і соцень салдацкіх ботаў. На адхонах чарнелі

праталіны, з-пад сітаватага снегу тырчала леташняе бадылле, неба было цёмна-ліловае і халоднае. На пуцях стаялі разбітыя таварныя вагоны з аблезлымі нямецкімі надпісамі. У «галаве» састава сіпеў і пыхкаў прысадзісты паравоз з доўгім, як халява, комінам. З яго валіў густы чорны дым — дровы, відаць, былі сырыя, і гэта вельмі непакоіла Салаўя.

— Колькі мы будзем, Пракопе, на такой клячы цягнуцца да Гомеля? — запытаў ён у Малаковіча.

— У Жлобіне памяняем паравоз. Ты пастаў у помач качагару пару хлопцаў. Няхай шуруюць і глядзяць, каб машыніст жвавей варушыўся.

У вагоны апошнія селі камандзіры. Паравоз сіпата загуў, зачухкаў, напяўся, зарыпелі старыя разгайданыя «цялятнікі» і павольна пакаціліся па рэйках, мінаючы Цялушу, Чырвоны Бераг і Малевічы.

Эшалоны з магілёўскімі курсантамі і добраахвотнікамі з Рагачова ўжо стаялі ў Жлобіне і чакалі адпраўкі на Гомель. Камандзіры сабраліся да каменданта баявога ўчастка Пракопа Малаковіча.

Разам з начальнікам школы ўвайшоў чалавек у скуранай куртцы, падпяразанай патранташом. Яму ўдалося прарвацца з Гомеля, каб далажыць губкому партыі, што адбылося ў іх горадзе. Ён паспешліва расказваў камандзірам:

— Васемнаццатага сакавіка шэсцьдзесят сёмы і шэсцьдзесят восьмы палкі другой Тульскай брыгады выступілі пад Оўруч на Пятлюраўскі фронт. У палках прытаілася шмат белых афіцэраў. Салдацкі паёк і так слабы, а яны яшчэ знарок яго кожны дзень уразалі. Шапталі салдатам, што ў Чырвонай Арміі іх чакае галодная смерць, што Калчак, Дзянікін і Пятлюра не сёння-заўтра задушаць савецкую ўладу і перавешаюць усіх камуністаў. Заклікалі кідаць фронт і вяртацца дадому, на цёплую печ. Начальнікам гаспадарчай часткі палка быў царскі афіцэр Стракапытаў. Ён і пасадзіў чырвонаармейцаў на галодную норму. А камандзір палка Мачыгін падбухторваў самых адсталых салдат, каб арыштаваць камандзіра брыгады Ільінскага і камісара Сундукова і выдаць іх Пятлюру, а самім кідаць фронт і ехаць у Тулу. Узбунтаваўшыся, пятнаццаты батальён захапіў цягнік і пачаў мітынгаваць у іншых палках. І там знайшліся белыя афіцэры. Эшалоны мяцежнікаў прыбывалі на станцыю Гомель-Палескі; да іх далучылася чацвёртая брыгада асобнага артылерыйскага дывізіёна. На фронце з камбрыгам засталося чалавек дзвесце верных рэвалюцыі чырвонаармейцаў і бронецягнік. Яны і стрымліваюць наступ пятлюраўцаў. А мяцежнікі захапілі вакзал, пачалі арыштоўваць камуністаў, здымаць нашы пасты і патрабаваць, каб іх адправілі ў Тулу.

Старшыня павятовага камітэта таварыш Хатаевіч якраз перад гэтым выехаў у Маскву на VIII з'езд партыі, а члены рэўкома, павятовага камітэта і работнікі Чэка вырашылі ўгаварыць мяцежнікаў вярнуцца на фронт. Пускаць узбунтаваную араву на Тулу ніяк нельга, бо ў Бранску толькі што пракаціліся контррэвалюцыйныя мяцяжы, а гэтыя галаварэзы маглі падпаліць іх зноў.

Таварыш Камісараў, рэдактар газеты Білецкі, продкамісар Селіванаў і кіраўнік чыгуначнікаў Валодзька пайшлі на Палескі вакзал, каб пагаварыць з мяцежнікамі. Іх сустрэлі кулямёты і штыхі. Павятовы камітэт вырашыў супрацiўляцца, каб не даць мяцежнікам злучыцца з пятлюраўцамі.

— А якія сілы ў рэўкома? Колькі яны могуць яшчэ пратрымацца? — запытаў Салавей.

— Сілы самыя нязначныя: інтэрнацыянальны атрад Чэка ды чалавек трыста так-сяк узброеных камуністаў. Ёсць і такія, што ўпершыню ўзяліся за вінтоўку. Вось, лічы, і ўсе сілы. На. каравульны батальён надзея слабая — і туды пракраліся мяцежнікі... А ці трымаюцца нашы яшчэ, невядома. Мяцежнікі адразу выпусцілі з турмы чалавек чатырыста бандытаў і зладзеяў. Пачаліся разбой і грабяжы, разгул крымінальнікаў.

Рэўкомаўцы і чалавек; трыста камуністаў занялі гасцініцу «Савой» і, як могуць, абараняюцца. У іх адзін кулямёт і вельмі мала патронаў.

Бандыцкія кіраўнікі абвясцілі сябе «Паўстанцкім камітэтам Палесся» і ў пракламацыях напісалі, што савецкая ўлада, ў Гомелі скінута. Вось палюбуйцеся.— Ён выцягнуў з кішэні скуранкі пакамечаны лісток шэрай паперы і працягнуў Малаковічу. На ім было надрукавана буйнымі літарамі:

«Сего 24 марта я, по избрании повстанческим комитетом, принял на себя обязанности командующего войсками гомельской группы, восставшими против правительства большевиков и Ленина.

Командующий 1-й армией Народной республики — Стрекопытов».

— Ну, гады! — скрыгатнуў зубамі Салавей.— Мы яму капыты па самы хвост павыкручваем. Цяпер усё ясна! Даеш Гомель!

Састаў з двума паравозамі прагрукатаў па мосце за Дняпро.

На палях снегу амаль не было, толькі ў разорах ды ў канавах ляжала мокрая калатуша, падобная на аўсяны кісель. І неба праяснілася: густы волкі вецер зганяў з яго нізкія сівыя хмары.

На пляцоўцы перад паравозам стаялі тры чырвонаармейцы з вінтоўкамі ў руках і ўглядаліся ў далечыню чыгуначнага палатна.

Цягнік мінаў раз'езды і станцыі, нідзе не спыняючыся. Салаўёвы байцы падкідалі ў топку дровы і падвясельвалі машыніста: «Круці, Гаўрыла!», «Дуй на ўсе застаўкі!» І той круціў. Цягнік імчаўся праз густую шэрую слату.

Пад вечар спыніліся на невялічкай станцыі Уза. Было мокра і золка. У зацішку, за платамі і пакгаузамі загулі, запалалі вогнішчы. Мокрыя шынялі чырвонаармейцаў курыліся параю, а няголеныя твары ў святле полымя здаваліся мядзяна-чырвонымі.

Салавей выправіў групу разведчыкаў у напрамку Касцюкоўкі, а сам пераходзіў ад вогнішча да вогнішча, гаварыў з чырвонаармейцамі і камандзірамі, правяраў зброю, падбадзёрваў маладых байцоў і з нецярплівасцю чакаў навін ад разведкі. Што там робіцца ў Гомелі? Як можна хутчэй дапамагчы таварышам?

А ў Гомелі разрастаўся і бушаваў мяцеж. Выпушчаныя з турмы крымінальнікі грамілі магазіны, склады і кватэры, па цёмных вуліцах горада швэндаліся хеўры п'яных зладзеяў, гарланілі непрыстойныя песні і бязладна стралялі.

Гасцініца «Савой» зрабілася цытадэллю рэўкома. Сюды прыбягалі работнікі міліцыі, Чэка, чырвонаармейцы каравульнага батальёна.

Мяцежнікі наступалі на цэнтр. Ужо занялі Лібаўскі вакзал, па Замкавай, Магілёўскай і Кавальскай вуліцах падыходзілі да «Савоя». Яны здымалі, абяззбройвалі і проста забівалі патрулёў, прыціскалі к Сожу рэдзенькія ланцужкі міліцыі і чэкістаў, захапілі будынак Чэка і тэлеграф.

Стракапытаў адразу адбіў тэлеграму за № 1078:

«Всем железнодорожникам по всей сети российских железных дорог. Военная власть большевиков в Гомеле низложена. Движением руководит повстанческий комитет. Арестовывайте членов Чрезвычайных комиссий, комиссаров и всех врагов народа. Не пропускайте большевистских эшелонов. Если нужно, разрушайте пути, осведомляйте население и действуйте смело и энергично.

Осведомляйте на станции Гомель-Полесский повстанческий комитет».

А камітэт гэты ўзначальвалі белыя афіцэры — камандзір палка Мачыгін, царскі палкоўнік Сцёпін, Стракапытаў і група эсэраў, якая трымала сувязь з эсэраўскім цэнтрам і даўно рыхтавала контррэвалюцыйнае паўстанне. Яны хацелі злучыцца з белымі арміямі Дзянікіна, Пятлюры і Калчака ў супольным паходзе на Савецкую рэспубліку.

Адсюль жа, з гарадскога тэлеграфа, Мачыгін пазваніў у «Савой». Да тэлефона падышоў старшыня рэўкома Камісараў. У трубцы ён пачуў нізкі асіплы голас:

— Паўстанцкі камітэт прапануе зараз жа здацца на літасць пераможцаў. Супраціўленне не мае ніякага сэнсу. Колькі вас, фанатыкаў і дурняў? Паўтары сотні? Вы ж і вінтоўкі трымаць не ўмееце. Калі праз дзесяць хвілін не прыдуць вашы парламенцёры з белым сцягам, пачынаем абстрэл гасцініцы ўсімі агнявымі сродкамі. Чуеце? Чакаем дзесяць хвілін.

— Вы дачакаецеся не белага сцяга, а бясслаўнай пагібелі за сваю здрадніцкую авантуру,— спакойна адказаў Камісараў.— Апамятайцеся і спыніце бандыцкі разгул. Пашкадуйце салдат, якіх бы ашукалі. Рэвалюцыйная Расія вам гэтага не даруе.

Мачыгін агідна вылаяўся і кінуў трубку. Праз дзесяць хвілін па «Савою» грымнуў першы залп. Сыпаліся разбітыя кулямі шыбы, ляцеў тынк і руды цагляны пыл. З трэцяга паверха засакатаў кулямёт. На скрыжаванні Магілёўскай і Кавальскай вуліц пачалі падаць скошаныя мяцежнікі, з вокан гасцініцы грымелі вінтовачныя стрэлы. «Савой» адбіваўся. Камуністы вырашылі трымацца да апошняга патрона. Яны з хвіліны на хвіліну чакалі дапамогі з Бранска, Магілёва, Бабруйска і Смаленска. Час ішоў, патронаў станавілася ўсё меней і меней, у скрынцы заставалася толькі чатыры кулямётныя стужкі.

Білецкі заўважыў, што на дах суседняга дома некалькі мяцежнікаў цягнуць кулямёт. Кароткая чарга з «Савоя» як ветрам змяла іх адтуль. Стракапытаўцы адыходзілі і хаваліся за дамы. Афіцэры размахвалі пісталетамі, лаяліся і гналі салдат на вуліцу.

У пакоях гасцініцы стагналі параненыя, канаў прабіты навылёт бандыцкай куляю загадчык цэнтрадруку Фішбейн, падалі знясіленыя і галодныя камуністы, але «Савой» трымаўся ўсю ноч.

Раніцою Стракапытаў загадаў біць па гасцініцы з артылерыі. Са свістам і грукатам снарады ўрываліся ў вокны, крышылі тоўстыя сцены. Гінулі байцы, кідаліся і трызнілі параненыя. З Троіцкай вуліцы пачаў біць мінамёт. Увесь час стракаталі кулямёты мяцежнікаў, якія спрабавалі ўварвацца ў будынак, але з праломаў вокан, з балконаў грымелі стрэлы абаронцаў «Савоя». Яны перайшлі на другі паверх. Параненыя Ланге, Камісараў і Білецкі не пакідалі байцоў. Камандаванне яны перадалі быламу палоннаму, нямецкаму камуністу Фрыдрыху Краўзе.

Скончыліся патроны, і кулямёт замоўк. З прабітай столі валіліся цэлыя пліты тынкоўкі разам з дранкаю, праз аконныя правалы свісталі вецер і кулі стракапытаўцаў. Параненых выносілі на першы паверх, перавязвалі разадранымі гасцінічнымі прасцірадламі і ўціральнікамі. А Краўзе, прытуліўшыся да падаконніка, без промаху страляў па мяцежніках. Ён перапаўзаў ад аднаго да другога праёма, нібыта

гаворачы сам з сабою, камандаваў: «Па бандытах, агонь!» і лаяўся па-нямецку і па-руску. Каманды абаронцаў «Савоя» мяняліся праз кожныя паўгадзіны. Густыя залпы прарэджвалі строй мяцежнікаў. Яны адпаўзалі ў брамы, хаваліся ў пад'езды.

Па гасцініцы зноў ударыла артылерыя, кулямёты seклі шквальным агнём. Супраціўленне слабела — не было патронаў, людзі паміралі ад вялікай страты крыві, а жывыя ледзьве трымаліся, знясіленыя голадам і бяссонніцай.

Фрыдрых Краўзе ўсё біў і біў па мяцежніках. Яму прастрэлілі вуха. На шчацэ і на шыі запяклася кроў. Бінтаваць не было калі. Побач з ім, ледзь дыхаючы, стралялі Ланге, Камісараў, Білецкі, Аўэрбах і Бочкін. Параненым і зусім знясіленым было загадана непрыкметна праз двары і завулкі прабірацца да Сожа, ратавацца ў рабочых кварталах горада.

У «Савоі» стрэлы сціхалі. З пад'езда выйшаў высокі бялявы мужчына ў расхлістанай чыгуначнай куртцы. Ён спыніўся і падняў левую руку.

— Хачу гаварыць з камандзірам.

— А хто ты такі? — запытаў афіцэр, які паспеў начапіць пагоны і крыж-накрыж перацягнуцца рамянямі.

— Член павятовага камітэта ад чыгуначнікаў Валодзька.

— Гаварыць гавары, толькі не агітуй, а пікнеш, заткну глотку.— І ён памахаў вялізным маўзерам.

— Вы абкружаны Чырвонай Арміяй. Не павялічвайце сваіх злачынстваў, за іх вам прыйдзецца адказваць. Мы спынім супраціўленне, калі вы абяцаеце адпусціць параненых і ўсіх, хто застаўся ў гасцініцы.

— А ты не больна страшчай, камісарык,— вызвярыўся афіцэр.— Што ты скажаш, як твая армія стане пад нашы сцягі і — «даеш Маскву». А вы? На халеру вы нам здаліся? Бяззбройных біць бог не веліць, а ў палон браць — лішняя марока. Вылазьце, не зачэпім. Так, рабя?

— Пушчай вылазяць,— гаркнула некалькі п'яных галасоў.

Валодзька, намагаючыся, каб хаця не пахіснуцца, пайшоў у «Савой». Страляніна сціхла. Праз некалькі хвілін, падтрымліваючы адзін аднаго, кульгаючы, абапіраючыся на кійкі ад штораў, выходзілі ўчарнелыя, параненыя, з перабінтаванымі галовамі абаронцы «Савоя» — рэўкомаўцы, работнікі Чэка, камуністы з чыгункі і заводскіх ускраін. Усяго чалавек шэсцьдзесят. Астатнія па адным, па два паспелі пратачыцца праз вузкі завулак у суседнія сады і двары.

Раз'юшаныя бандыты і выпушчаныя стракапытаўцамі з турмы крымінальнікі стаялі па абодва бакі Румянцаўскай вуліцы, за іх спінамі туляліся ашуканыя салдаты з наіўнымі сялянскімі тварамі і літасціва глядзелі на скрываўленых, знясіленых і абшарпаных людзей, што, кульгаючы і трымаючыся адзін за аднаго, выходзілі з гасцініцы. Яны памкнуліся павярнуць на Магілёўскую вуліцу, але той самы афіцэр, што гаварыў з Валодзькам, крыкнуў: «Ацаніць!»

Бандыты абкружылі абаронцаў «Савоя», залязгалі затворамі і пачалі біць прыкладамі і ножнамі шабель па забінтаваных галовах і плячах.

Старшыня Чэка Ланге кульгаў і ледзьве трымаўся на нагах, а крымінальнікі і азвярэлыя салдаты штурхалі і паролі яго штыхамі, білі і лаяліся.

— Апамятайцеся, калі вы яшчэ людзі! Вы здрадзілі народу, рэвалюцыі і нават свайму слову. Што вы робіце? — спрабаваў суняць раз'юшаных мяцежнікаў Камісараў.

Афіцэрык падскочыў да яго і сунуў у твар ручкаю нагана. Па шчацэ пабег струменьчык крыві, а вока заплыло сіняй пухлінаю.

Б'ючы і штурхаючы, іх павялі па Румянцаўскай вуліцы ў турму. З вокан і з двароў баязліва пазіралі людзі, многія крадком выціралі слёзы, іншыя стараліся запомніць адзічэлыя аблічы катаў, каб пазнаць іх, калі паспрабуюць выкруціцца ад расплаты за здраду.

А к Гомелю падыходзілі чырвонаармейскія часці — з Смаленска прыбыў атрад на чале з губернскім ваенкомам Язэпам Адамовічам, каля Нова-Беліцы пачынала абстрэл мяцежнікаў Бранская дывізія. Салавей са сваімі байцамі заняў маёнтак Прудок, вярсты за чатыры ад горада. Адсюль відаць дахі і дымкі над камінамі, чуваць гул і стралянiна. Да бабруйскага батальёна далучылі рагачоўскі і жлобінскі атрады, пераважна людзей маладых, апранутых вельмі страката: лапці і доўгі шынель, хромавыя боты і кароткія кавалерыйскія венгеркі, флоцкі бушлат і стаўбунаватыя папахі.

Разведчыкі далажылі, што ўскраіна горада занята ланцугамі мяцежнікаў і ўтыкана кулямётнымі гнёздамі. Яны ж прывялі двух да смерці перапалоханых стракапытаўскіх салдат. Невялічкі, з русяваю бародкай і бязбровымі вачыма дзяцюк шморгаў носам, біў сябе ў грудзі і енчыў:

— Далібог, д'ябал папутаў. Мы што? Як тыя авечкі. Куды баран, туды і мы следам. Хіба ж мы супроць Саветаў? Камандзіры кажуць: «Здраднікі не пушчаюць дадому, біце іх...» Ну дык мы і таго...

Салавей можа ўпершыню ў жыцці вылаяўся:

— Бар-р-ран. Усе вы бараны бязмозгія! На сваіх падняліся! Супроць рэвалюцыіі, супроць свабоды пайшлі.

Палонных абшукалі і падалі Салаўю дзве паперкі — два пасведчанні. У іх было сказана, што іх прад'яўнікі з'яўляюцца байцамі 1-й паўстанцкай арміі. Побач з подпісам Стракапытава стаяла вялікая сіняя пячатка з двухгаловым арлом пасярэдзіне.

— Ого, ужо і царскі герб прышлёпнулі, толькі арол пакуль што без кароны. От за што вы ваюеце! — І ён патрос перад мокрым носам спалоханага салдата паперкамі, склаў іх і схаваў у верхнюю кішэньку фрэнча, кіўнуў Драпезу: — Ты іх, Анупрэй, прывёў, ты і разбірайся. Адумаюцца, выкладуць усё, як на споведзі, можаш памілаваць, а не — няхай трыбунал рашае, кіруючыся рэвалюцыйным сумленнем. Вядзі!

Паваліў густы мокры снег, сляпіў вочы, слізкімі камякамі спаўзаў за каўнер. «От цяпер у гэтай крутаверці і рвануць на варожыя пазіцыі»,— падумаў Салавей і паклікаў камандзіра далучанай у дарозе роты.

— Ваша рота займае левы фланг уздоўж чыгункі. Неспадзеўным ударам зламаем абарону праціўніка і прарвёмся ў горад...— Салавей асекся: камандзір роты глядзеў некуды ўбок, нібы і не слухаў яго.— Вам ясна? — спытаў Салавей.

— Ясна то ясна, але ваш загад выканаць не магу.

— Як гэта не магу?

— А так. Адыдземся, Аляксандр Раманавіч, пагаворым.

— Вы што, здурэлі? Пра што мне з вамі гаварыць? Якія ў нас могуць быць сакрэты? Выконвайце загад!

— Не магу. Салдаты адмаўляюцца страляць у такіх жа сялян, як і яны. Ды і вы ж, здаецца, сялянскі сын.

— Што гэта, здрада? — закрычаў Салавей.

Да камандзіра роты падышло і стала кругам шасцёра здаравіл, з кулакамі, як кавальскія молаты.

— Калі не хочаш слухаць мяне, камандзір, яны растлумачаць,— кіўнуў на салдат асмялелы ротны, пераходзячы на зняважлівае «ты».

— Што гэта? Пагроза? — спакойна запытаў Салавей і, ні на кога не зважаючы, пайшоў да пуні. Там стаялі групкамі салдаты. Курылі і паціху гаманілі, жавалі глеўкі хлеб, хтосьці прышываў гузік да цупкага мокрага шыняля. Камандзір батальёна заўважыў, што ў роце былі пераважна маладыя вясковыя хлопцы. Такіх, вядома, можна павярнуць, куды хочаш. Ён весела, па-свойску, паздароўкаўся з імі, стаў на пустую скрынку і ціха загаварыў:

— Тут ваш камандзір кажа, што рота не хоча ваяваць за савецкую ўладу. Гэта праўда, таварышы? — Усе паўставалі са сваіх месцаў і абкружылі Салаўя, але ніхто не адказаў на яго пытанне.— Белыя афіцэры ашукалі салдат і паднялі мяцеж. Яны забіваюць нашых братоў — гомельскіх рабочых і камуністаў, а вы збіраецеся памагаць забойцам. Чаго яны хочуць? Адабраць зямлю, якую нам дала савецкая ўлада, і зноў пасадзіць на яе паноў. От паглядзіце! — Салавей дастаў з кішэнькі дзве паперкі і падняў над натоўпам.— Зноў царскі арол! Вось пасведчанні, адабраныя ў стракапытаўскіх мяцежнікаў. Глядзіце! А вы кажаце, свае. Каму свае, а каму ворагі.

— Гэта ротны кажа,— пачуліся галасы з натоўпу.

— А, вунь яно што!

— Шаптаў кожнаму: «За сялян Стракапытаў, мужыцкую ўлась абяцаў»,

— Прадаўся, гад, буржуям, і нас хацеў пад манастыр падвесці.

Над натоўпам ляснуў глухі стрэл. Салавей саскочыў са скрынкі. Левае крысо шыняля было прабіта. Здаравенны салдат сунуў кулаком у пашчэнкі ротнаму, той аж грымнуўся вобземлю, ускочыў і кінуўся за пуню. Тут жа яго адразу схапіла некалькі дужых рук.

— Пачакай, гаспадзін афіцэр,— прабасіў той самы здаравіла, што зваліў яго з ног,— што ты цяпер заспяваеш?

Афіцэрыка ўцягнулі ў цэнтр круга. З разбітай сківіцаю, увесь дрыжучы, стаяў ён перад Салаўём.

— Браточкі,— заскуголіў ён,— і вы, Аляксандр Раманавіч, даруйце. Нячысцік папутаў.

— Гэта мы ўжо чулі ад стракапытаўскіх бандытаў. А што з ім рабіць, рашайце самі, таварышы. Камандзірам у вас будзе селянін з Рудабелкі Анупрэй Драпеза. Гэтага, ды і вас болей «нячысцік не папутае». Зараз жа ўсім пастроіцца. Прапаную выбраць трыбунал і судзіць здрадніка па законах рэвалюцыйнага часу.

Быламу ротнаму звязалі папругаю рукі. Суд быў кароткі і справядлівы.

Зноў паваліў густы мокры снег. Ён прыцярушыў сцежку ў хмызняк, па якой павялі мяцежнага афіцэрыка. А праз паўгадзіны рота пад камандаю Драпезы залягла каля чыгуначнага насыпу: Малаковіч і Салавей хацелі прарваць варожую абарону і заняць заходнюю ўскраіну горада.

Бабруйскі батальён, магілёўскія курсанты, рагачоўскія і жлобінскія добраахвотнікі падняліся ў атаку. Толькі яны ўскочылі на чыгуначнае палатно, як па іх сакануў густы шквал кулямётнага, агню. Упала некалькі чырвонаармейцаў. Здавалася, варожая абарона стаіць

суцэльнай сцяной. Затрымлівацца на буі было самагубствам, і Салавей загадаў адпаўзці за насып. Трэба зберагчы кожнага чалавека, не дапусціць непатрэбных ахвяр. Атака захлынулася, і паўтараць яе не было сэнсу. А сядзець склаўшы рукі — злачынства перад рэвалюцыяй, перад таварышамі, якія гінулі ў горадзе.

Салавей вырашыў перапаўзці ў невялічкі алешнік, абысці мяцежнікаў збоку і закідаць гранатамі. Але кулямётны агонь зноў прыціснуў іх да зямлі і прымусіў адступіць назад. Тады Аляксандр Раманавіч разам з Пракопам Малаковічам вырашылі сабраць самых надзейных камандзіраў, камуністаў і работнікаў Чэка.

— Лоб у ворага цвёрды, і яго адразу не праб'еш,— сказаў ён на гэтай кароткай нарадзе,— а губляць людзей шкода ды і неразумна.

— Што ты прапануеш? Можа адступіць? — рэзка спытаў Малаковіч.

— Адступаюць толькі баязліўцы і шкурнікі, а дзе не хапае сілы, там выручае хітрасць і смеласць. Хто са мною пойдзе ў горад?

Многія глядзелі на Салаўя і нічога не разумелі. Ён заўважыў гэтую разгубленасць і растлумачыў:

— Мы крадком прашыемся ў Гомель і ўзарвём варожае кубло з сярэдзіны. Нажахаем мяцежнікаў, закруцяцца яны, як шкурат на агні, тады лёгка будзе прарвацца нашым часцям. А пакуль што забаўляйце іх — пастрэльвайце час ад часу.— Ён памаўчаў і абвёў усіх стомленымі падабрэлымі вачамі.— Ну дык хто?

Падняліся Гурскі, Шолам Агал, Кроль, Тараевіч, Дзямян Пархімовіч,— усяго дваццаць сем чалавек.

На вуліцы гусцеў змрок, Паміж нізкіх калматых хмар цьмяна паблісквалі дзве-тры далёкія зоркі, шумеў вецер у голым вецці прысад.

Праз паўгадзіны ўсе дваццаць сем чалавек прыйшлі да свайго камандзіра і не пазналі адзін аднаго: у світах, падпяразаных вераўчанымі путамі, у палапленых кажушках, бравэрках, дзіравых аблезлых шапках, на нагах — лазовыя лапці і маршчакі.

У каго торба вісела праз плячо, як у старца, у каго за спіною целяпаўся зрэбны хатулёк.

— Цяпер і родная маці не пазнае,— радаваўся Салавей, гледзячы на сваіх хлопцаў, і яны ўсміхаліся, пазіраючы адзін на аднаго. Камандзір кожнаму расказаў, як яму прабірацца, што гаварыць, калі хто запыніць, і што рабіць у горадзе.

Адна група рушыла да ракі. Лепш за ўсё было прайсці па крутым узбярэжжы Сожа, паміж ракітавых кустоў. Ішлі па два, па тры і па

адным. Другая група знікла ў густым ельніку каля чыгуначнага палатна.

Электрычнасці ў горадзе не было. Толькі там-сям у вокнах мігалі жоўтыя квадраты святла. Дамы былі трывожна прыцішаныя, нібы вымерлі і апусцелі. На цёмных вуліцах дралі глоткі п'яныя бандыты, грукалі ў зачыненыя дзверы, лупілі прыкладамі ў гулкія жалюзі крамак. Чуліся несуладныя песні і лаянка. Страшэнны жаночы крык, здавалася, разрываў густое вільготнае паветра.

Салавей прабраўся на Лібаўскі вакзал. На пероне гарэў закураны ліхтар. Салдаты цягнулі ў вагоны нейкія скруткі, завязаныя ў брудныя прасціраддлы, кулі мукі, скрынкі, жаночыя футры. Падобны на вахмістра вусаты салдат надзеў на стаўбунаватую шапку чорны кацялок, а праз плячо перакінуў доўгую сукенку з карункавымі фальбонамі.

П'яныя салдаты крычалі, мацюкаліся, штурхаліся, адбіралі адзін у аднаго нейкія транты, хапаліся загрудкі. Гармідар стаяў на вакзале і ў вагонах. Ніхто ні на кога не зважаў, і Салавей шкадаваў, што не прывёў сюды цэлы ўзвод. Ён разам з Шоламам Агалам адышоўся за пусты вагон, выцягнуў з-пад крыса світкі бляшаную гранату і шпурнуў яе ў адзіны ліхтар на пероне. Грымнуў выбух.

На вакзале пачаўся страшэнны пярэпалах: лямантавалі параненыя, адны выскоквалі з вагонаў, другія лезлі ім насустрач, збівалі з ног. Хтосьці бабскім голасам крычаў: «У ружжо!» Мяцежнікі круціліся, бы злоўленыя зладзеі, не ведаючы, куды ўцякаць. Некаторыя рванулiся на плошчу, але і там грымелі выбухі. Здавалася, што ўвесь горад заняты чырвонымі. Паніка расла. У цемры мітусіліся бандыты, кідалі нарабаванае дабро, душачыся, сцягваючы адзін аднаго, лезлі ў вагоны, стралялі, самі не ведаючы куды і ў каго. Цягнік ужо крануўся з месца, а ўслед яму паляцелі гранаты. Бліснуў і прагрымеў выбух. Ніхто не мог уцяміць, што адбываецца, як прарваліся ў горад бальшавікі. Выбухі і страляніну ў горадзе пачулі заслоны і пачалі адыходзіць к чыгунцы, якая вяла на Рэчыцу. З кароткімі перастрэлкамі ў горад уваходзілі смаленскія, бабруйскія і бранскія часці. Многія і не здагадваліся, хто ім расчысціў дарогу ў Гомель, а каб і ведалі, адразу б не паверылі, што дваццаць сем адважных хлопцаў, апранутых у лапці і світкі, вырашылі лёс усёй аперацыі.

Мяцежнікі ўцякалі на Рэчыцу і Калінкавічы. А ў горадзе расла паніка: мітусіліся, кідаліся з вуліцы ў вуліцу апантаныя салдаты. Было ясна адно: Гомель захапілі чырвоныя, але дзе яны? У завулках ірвуцца гранаты, з ускраін даносяцца страляніна і гулкае «ўра», і яшчэ большы страх апаноўваў мяцежнікаў.

Тараевіч са сваімі хлопцамі ўбачыў каля казармы чатыры гарматы, запрэжаныя коньмі. Чырвонаармейцы з наганамі ў руках і з гранатаю напагатове ўскочылі ў двор. Там нікога не было. Яны асядлалі коней і з грукатам памчаліся насустрач сваім, што наступалі на горад з Прудка.

Гарэла вежа на палацы князя Паскевіча, падпаленая снарадам мяцежнікаў. Высока ўздымаліся клубы дыму, гайдалася злавеснае барвовае полымя. У яго зарыве людзі і коні здаваліся вогненна-чырвонымі ценямі.

Група Лагвіновіча прарвалася ў парк. Хвастала пругкае мокрае вецце, ногі коўзаліся па збуцвелай леташняй траве. Чырвонаармейцы беглі к палацу, каб хоць далей не пусціць агонь. Каля ўвахода стаяў вартавы. Убачыўшы людзей, ён падняў вінтоўку і залязгаў затворам.

— Стой, страляйт будэт,— закрычаў ён.

Хлопцы спыніліся. Ліха яго ведае, можа стаіць ачмурэлы стракапытавец і смальне не думаючы.

— Імем рэвалюцыі, рукі ўгору! — скамандаваў Лагвіновіч.

Вартавы паставіў вінтоўку і, хістаючыся, пабег насустрач чырвонаармейцам.

— Тафарыш, страляйт не нада. Я — Ваня,— плаксіва заенчыў ён.

Хлопцы ўбачылі невялічкага кітайца з чырвонай зоркаю на шапцы. Як ён трапіў сюды, хто яго паставіў?

— Сафет паставіў, сафет снімайт. Хілеб, хілеб, тафарыш,— ён прыкладаў худыя пальцы да вуснаў,— Ваня кушы, кушы хочыт.

Усе са здзіўленнем глядзелі на яго.

Высветлілася, што перад самым мяцяжом гомельскі гарнізон выставіў тут вартавога, і ён прастаяў без сну і ежы некалькі сутак. Чырвонаармейцы давалі яму хлеб, прыгаворваючы: «Маладзец, Ваня»,— а ён усміхаўся нейкай вінаватай усмешкаю, адшчыпваў глёўкі мякіш і павольна жаваў.

Хлопцы з групы Лагвіновіча пачалі тушыць вежу палаца. З суседніх дамоў прыбеглі людзі з вёдрамі і сякерамі, аднекуль прыцягнулі даўжэзны бусак, драбіну і пажарную кірку. Полымя пакрысе цямнела і захлыналася дымам, а ўнізе, па бруку, грукаталі двухколкі: на бераг Сожа прабіваліся групы мяцежнікаў. Над горадам стаяў гул, чуліся несуладная страляніна і крыкі.

Да групы чырвонаармейцаў падбег сівавусы чыгуначнік.

— Браткі, хутчэй у турму, там забіваюць таварышаў!

Лагвіновіч з узводам байцоў цёмнымі вуліцамі кінуліся да турмы. Яна гула сотнямі галасоў. Свяціліся закратаваныя вокны. Чырвона-

армейцы прыкладамі збілі замкі. Ледзьве трымаючыся на нагах, з камер выходзілі скрываўленыя і змардаваныя людзі.

— Членаў рэўкома некуды павезлі.

— Мабыць, на Палескі вакзал.

— Ратуйце іх! — гаварылі толькі што вызваленыя вязні.

Але ратаваць ужо не было каго. На Палескім вакзале пасля доўгіх катаванняў стракапытаўцы расстралялі Білецкага, Камісарава, Ланге, Сундукова, Аўэрбаха, Бочкіна, Песіна і яшчэ некалькіх абаронцаў «Савоя». Забітых пазнавалі толькі па вопратцы. Чырвонаармейцы перанеслі іх у халодны гулкі вакзал. Паставілі ганаровую варту.

Бранскія, бабруйскія і магілёўскія часці абкружалі і даганялі злачынцаў. Аляксандр Салавей са сваімі людзьмі захапіў бронецягнік, на паравозе паставіў чырвонаармейцаў і рушыў следам за бандытамі на Рэчыцу.

У святле туманнага вільготнага рання на адхонах чырвонаармейцы ўбачылі трупы голых скрываўленых і знявечаных людзей — на спінах павыразаны пяцікутныя зоркі, павыколваныя вочы, грудзі навылёт прабітыя штыхамі. Няшчасных палонных мяцежнікі на хаду скідалі з цягніка. Гэта быў жахлівы крывавы шлях. Многія маладыя чырвонаармейцы, не саромячыся камандзіраў, выціралі слёзы, да крыві кусалі губы.

— Што яны нарабілі! Біць іх, гадаў! Жыўцом здзіраць скуру!

Салавей змрочна маўчаў, толькі перакатваліся на шчоках тугія жаўлакі, і думаў, што ў гібелі гэтых няшчасных, нікому не вядомых байцоў ёсць і іх віна — недзе прамарудзілі. Каб не валэндаліся з тым ротным ды не ўгаворвалі, а прарваліся ў горад адразу, жылі б і рэўкомаўцы і гэтыя пакутнікі. Хацелася хутчэй нагнаць мяцежнікаў, ударыць так, каб ад іх толькі пыл закурэў, знайсці завадатараў і спагнаць з іх за ўсё. Але хто завадатар? Стракапытаў? Наўрад у яго хапіла б смеласці на такі бунт. Не, імі хтосьці кіруе, нейкая сіла штурхае ў пекла злачынстваў. Усе мяцяжы і паўстанні, усе Пятлюры і калчакі, кулацкія бунты і банды крымінальнікаў — работа адных рук.

А што там дома? Як бацька, Марылька, хлопцы? Ці не дакацілася і туды водгулле гомельскага мяцяжу? Не можа быць, каб Казік Ермаліцкі з перагудамі ды плышэўскімі без бою аддалі камбедаўцам зямлю, каб іх банды так і туляліся па Загальскіх хутарах.

Салавей праз шчыліну ў заржавелай брані глядзеў на прыдарожныя лясы, на сёлы, што ўзбягалі шэрымі хатамі на ўзгоркі, і ўспамінаў дом, родных і блізкіх. Думаў: «Як толькі адваюемся, падамся на якія-небудзь курсы, падвучуся на агранома, прыеду дахаты і будзем на панскай і шляхецкай зямлі гаспадарыць камунаю». Успомнілася і

Параска. Як яна глядзела на яго апошні раз! Кончыцца гэтая калатэча, будзе і ў яе шчасце.

Аляксандр адагнаў непатрэбшчыну думак. Цяпер было не да іх. Цягнік падыходзіў да Рэчыцы. Салавей лічыў, што мяцежнікі яшчэ тут, і загадаў салдатам падрыхтавацца да бою. За імі ішоў эшалон з бранскімі і смаленскімі атрадамі. Бронецягнік расчышчаў дарогу.

Але стракапытаўцаў на станцыі не было, не было іх і ў горадзе. Чыгуначнікі расказалі, што паўгадзіны назад на Васілевічы адышло дзевяць эшалонаў з мяцежнікамі. Было ясна, што цяпер яны шукаюць ратунку: будуць спрабаваць прабіцца на поўдзень да Пятлюры, а каму не ўдасца, разбрыдуцца па лесе, пачнуць рабаваць вёскі, граміць воласці, нападаць на актывістаў. Трэба спяшацца, каб перахапіць мяцежнікаў, не даць ім прарвацца ў лясы. Але і ехаць на поўную хуткасць небяспечна: можна наскочыць на разабраныя рэйкі або на завалы на дарозе.

Паказаўся мост цераз нешырокую рэчку Ведрыч. Толькі праскочыць яго і — Васілевічы. Але каля моста стаіць чалавек і махае шапкаю. Бронецягнік спыніўся. Салавей разам з машыністам пабеглі насустрач барадатаму чыгуначніку.

— Мост падпалілі зладзюгі, каб ім пуста было. Мы тут збольшага атушылі. Так што самі глядзіце, ці вытрымае.

Салавей з машыністам узышлі на абгарэлы насціл. Канцы прысыпаных вільготным пяском шпалаў яшчэ дыміліся, але пачарнелыя зверху палі стаялі моцна.

— Паціху праедзем,— сказаў машыніст і барзджэй пабег да паравоза.

Калі праз мост перапоўз апошні эшалон, чырвонаармейцы з кулямётамі і вінтоўкамі пачалі выскокваць з вагонаў. Яны нацянькі абыходзілі Васілевічы з тылу, а бронецягнік адразу рвануўся да станцыі, забітай мяцежнікамі. Па варожых вагонах секанулі кулямётныя чэргі, грымнула невялічкая гармата. Стракапытаўцы паспрабавалі адстрэльвацца. Большасць жа з іх адыходзілі і адпаўзалі к лесу, хаваліся ў нізкарослым алешніку. Як толькі яны адарваліся ад прыцэльнага агню бронецягніка і паспрабавалі прарвацца ў густы хвойнік, іх сустрэлі вінтовачныя залпы, засакатаў кулямёт. Мяцежнікі падалі, скошаныя кулямі, жывыя прыпадалі да зямлі і адпаўзалі назад у кусты. Хтосьці спрабаваў адстрэльвацца, але стрэлы былі выпадковыя і несуладныя. Нарэшце з алешніку вытыркнуўся разадраны рукаў, прывязаны на доўгую палку,— белы сцяг. Агонь сунімаўся. Стракапытаўцы кідалі зброю і вылазілі з кустоў з паднятымі ўгору рукамі. Многія падалі на калені, енчылі і прасілі літасці.

— Даруйце, браточкі! Афіцэры нас загубілі.
— Мы ж і не думалі супроць сваіх.
— Як шалудзівых авечак, пагналі нас золатапагоннікі.
— Спіртам залілі вочы і ачмурылі.

Салавей з Адамовічам шукалі Стракапытава і ягонага каменданта палкоўніка Сцёпіна. Але іх і след прастыў. Як толькі выскачылі з вагона, паабсякалі гужы на двух фурманках, нават і хамуты не паспелі паскідаць, паўскоквалі верхам і падаліся ў гушчар. За імі кінуліся дзесяткі тры афіцэраў ды крымінальнікі, што лютавалі каля «Савоя» і на гомельскіх вуліцах.

Палонныя складалі зброю, нарабаванае ў горадзе дабро і панура станавіліся ў калону, ачэпленую канвоем. Некаторыя ўсхліпвалі і шапкамі размазвалі на брудных тварах слёзы.

Салавей з агідаю і нейкім затоеным шкадаваннем глядзеў на іх, цёмных і непісьменных людзей, ашуканых іх жа ворагамі, ворагамі рэвалюцыі.

— Вінтоўкі мы чысцім, а людзям прачышчаць мазгі яшчэ не маем часу,— нібыта разважаючы сам з сабою, гаварыў Салавей Малаковічу.— А цёмнага чалавека куды хочаш павернеш. Зброя зброяю, таварыш камісар, толькі ваяваць трэба і словам.

Надвячоркам чырвоныя атрады вярталіся ў Гомель. На першым эшалоне трапятаўся закураны, з мазутнаю плямай, невялічкі чырвоны сцяг. Каля яго, за парэнчамі паравоза, стаялі два чырвонаармейцы, падпяразаныя кулямётнымі стужкамі, з вінтоўкамі наперавес. Яны ўглядаліся ў вузкія каляіны дарогі, у набраклыя веснавымі сокамі пералескі, у высокае ліалаватае неба. Чырвонаармейцы гаманілі і спявалі ў цяплушках. За імі ішлі маўклівыя эшалоны з палоннымі. На кожным тормазе ехаў чырвонаармейскі канвой.

Апошні грукатаў на рэйках бронецягнік. Ім камандаваў Аляксандр Салавей. Ён прытуліўся да халоднай мулкай сцяны. Ныла ўсё цела, як пасля цяжкай работы, самі заплюшчваліся вочы, і здавалася, яго ахутвае вільготны, вогненна-аранжавы туман. Выплываюць знаёмыя твары, бязгучна ўзрываюцца гранаты, аляскат колаў уяўляецца бясконцаю кулямётнаю чаргой.

Ён то прачынаўся, гаманіў і жартаваў з камандзірамі і байцамі, то зноў правальваўся ў туманную мітусню ўспамінаў і сноў.

Раніцою прыбылі ў Гомель. На Палескім вакзале, дзе нядаўна быў штаб мяцежнікаў, чырвонаармейцаў сустракаў старшыня павятовага камітэта таварыш Хатаевіч. Ён толькі што вярнуўся з VIII з'езда партыі. Мяцеж пачаўся і быў ліквідаваны, калі ён быў у Маскве. Разам з Хатаевічам прыйшлі перабінтаваныя змучаныя абаронцы

«Савоя», якім пашанцавала вырвацца жывымі. Яны віталі чырвонаармейцаў і дзякавалі за вызваленне горада.

Камандзіры акружылі Хатаевіча.

— Ну, як там у Маскве?

— Што гаварыў на з'ездзе таварыш Ленін?

Ён коратка адказаў на пытанні. Потым горача і ўсхвалявана загаварыў:

— Стракапытаўскі мяцеж — не выпадковы бунт былых царскіх афіцэраў. Гэта толькі адно звяно ў ланцугу вялікай варожай змовы. Мяцяжы і пагромы па загаду контррэвалюцыйнага цэнтра адначасова пачаліся ў розных мясцінах краіны. Па суседству з намі, у Барзнянскім павеце Чарнігаўскай губерні разгарэлася кулацкае паўстанне. Яго паднялі эсэры, а бандамі камандуе царскі палкоўнік Сякіра. Наш рэвалюцыйны абавязак дапамагчы чарнігаўскім таварышам ліквідаваць кулацка-эсэраўскае паўстанне. Вы стомлены баямі з мяцежнікамі. Але час не чакае. Жыццё барзнянскіх камуністаў, рабочых і сялян у небяспецы. Бандыты паляць вёскі, расстрэльваюць бальшавікоў і вясковых актывістаў.

Салавей падняў руку і зычна скамандаваў:

— Бабруйскі батальён і прыдадзеныя да яго атрады, на вагонах!

Праз гадзіну цягнік з чырвоным сцягам на паравозе адыходзіў на Бахмач.

Лясы адбягалі далей і далей. Яны здаваліся блакітнымі рыбачкамі паміж звільжэлаю зямлёй і шэрым небам. Недзе далёка пры палявых дарогах тырчалі адзінокія таполі, мільгалі хутаркі і доўгія сёлы з беленькімі цэркаўкамі.

Усё часцей за вокнамі ў павуцінні голых садкоў праплывалі мазанкі пад чарацянымі стрэхамі, у ярах паблісквалі азярынкі веснавое вады. Пачыналіся зацягнутыя сінявай смугою стэпы. Там-сям, нібы купкі снегу, бялелі чароды гусей, каля самай чыгункі спутаныя коні грызлі сухое бадылле леташніх траў. Стэпы дыхалі гаркавата-п'яным чадам вясны і вільгаццю набрынялай зямлі. Прасторы павольна плылі, як вялікая карусель, мяняючы колеры і краявіды. Часам прабівалася сонца, і ў вокны вагона ўрываліся шырокія снапы пыльнага святла, падсіненага воблачкамі тытунёвага дыму.

Чырвонаармейцы драмалі, дзе хто прымасціўся. А Салавей не адрываўся ад акна. Яго трывожылі і клікалі пахі вясны, бязмежныя прасторы ледзь-ледзь зарунелай зямлі — усё тое, што ён так любіў з маленства. Але не толькі захапленне цягнула яго да акна — ён ні на хвіліну не забываўся, што адказвае за кожнага байца свайго баталь-

ёна, што недзе іх чакае бандыцкая засада і трэба быць гатовым у любую хвіліну рынуцца ў бой.

Цягнік спыніўся на невялічкай станцыі Макашына. «Няўжо не хапіла дроў ці вады?» — падумаў Салавей і выскачыў з вагона. Каля паравоза стаяў доўгі, як тычка, дзяжурны і нешта гаварыў машыністу. Аляксандр падбег да іх.

— Прыехалі, таварыш камандзір,— спакойна сказаў сівавусы машыніст.

— Куды прыехалі? Нам жа трэба на станцыю Доч,— гарачыўся Салавей.

— На гэтую Доч ужо ўссеў сукін сын Антонаў.

Пачцівы дзяжурны ў пенснэ стаяў навыцяжку.

— Мы прытрымалі ваш цягнік, каб папярэдзіць, што мінулай ноччу Доч занялі бандыты. А яны здатныя на ўсё.

— Многа іх там?

— Пэўна не ведаю. Але з раніцы па тэлефоне мацюкаюцца і пагражаюць. Нядаўна з Бахмача прыйшоў цягнік. Машыніст казаў, што ў вакзале не засталося ніводнае шыбіны, на пероне расклалі вогнішчы, скубуць гусей, б'юцца і скачуць «казакі» Антонава, рабуюць пасажыраў. Дык глядзіце самі. Мы павінны папярэдзіць.

Салавей прыкусіў ніжнюю губу, насупіў бровы. Маўчалі дзяжурны і машыніст.

— Што вы ў бліжэйшы час адпраўляеце ў той бок?

— Платформы з баластам.— Дзяжурны выцягнуў вялікі гадзіннік на ланцужку.— Пойдуць праз гадзіну пятнаццаць хвілін.

— Ясна,— адказаў Салавей і загадаў машыністу паставіць эшалон на запасны пуць, а сам з дзяжурным пайшоў у вакзал. Ён адбіў тэлеграму ў Гомель, каб Малаковіч прыслаў у Макашына атрад магілёўскіх і смаленскіх курсантаў.

Праз гадзіну Салавей з Тараевічам, апранутыя ў прамасленыя курткі, штаны і шапкі тармазных кандуктараў, чакалі цягніка з баластам. Як толькі ён падышоў да станцыі, абодва ўскочылі на тормаз апошняй платформы.

У самыя рызыкоўныя разведкі Салавей заўсёды хадзіў сам. Ён верыў у сваё шчасце, бо ўмеў вылузацца з любое пасткі: прыкінецца то недалужным мужычком, то сквапным мяшэчнікам.

За прыдарожнымі елачкамі цягнуліся бяскрайнія палі з яшчэ празрыстымі гайкамі і адзінокімі дзічкамі. Тут ужо былі зелянейшая трава і цяплейшы ветрык, а ў спіну прыгравала сонца, затканае рэдзенькаю павуцінкаю бялявых воблакаў. Неба праразалі імклівыя ластаўкі, на адхонах длубаліся вялікія бліскучыя шпакі, але за

лязгатам колаў не было чутно ні іх ціўкання, ні песень. А Салавей так любіў цішыню палёў і птушынае шчабятанне, пах раллі і падсохлага гною. Ранняя вясна растрывожыла яго сялянскую душу.

Апошнюю платформу тузала і кідала з боку ў бок, матляла, як паўрозу на ветры. Паравоз асіпла раўнуў, платформы збіліся «з нагі» і заляскаталі несуладна і павольна.

— Пад'язджаем! — крыкнуў Салавей Тараевічу, згроб з парэнчаў жменю паравознай сажы, нацёр ёю рукі, патрымаўся за твар і стаў яшчэ болей падобны на мурзатага чыгуначніка. Тое ж самае зрабіў і Тараевіч. Яны паглядзелі адзін на аднаго і весела засмяяліся.

Цягнік запавольваў хаду. Паказалася станцыя. У прысадзістым вакзальным будынку свішча вецер, на пероне валяюцца галавешкі і абгарэлая салома, але ні песень, ні крыкаў не чуваць. Відаць, бандыты нацешыліся, нагуляліся і недзе ў зацішку, паадкідаўшы хвасты, спяць. Убачылі трох дзецюкоў з кароценькімі абрэзамі ў руках. На дваіх смушкавыя кучомкі, на трэцім — шапка з гайдамацкім шлыкам. Мабыць, вартавыя. А дзе ж астатнія і колькі іх?

Паравоз спыніўся каля вадакачкі і пачаў смактаць ваду з доўгага хобата. Салавей з Тараевічам саскочылі на вільготны пясок, дзеля прыклепу адчынілі заслонкі на буксах, пастукалі па рысорах і колах і падышлі да дзябёлай грудастай стрэлачніцы, прывіталіся.

— Адкуль гэта ў вас «запарожцы»?

— Цэ ж скажэнні бандзюкі з Шаповаловкі. Пілы, пілы, жінок, як цых курчат, ловылы, а тэпэр спляць, што б воны нэ повставалы. А цы тры дурні стэрэжуць.

— А цябе часам не спаймалі? — усміхнуўся Тараевіч.

— Трасцачку ім. У мэнэ свій козак е.

— Багата іх тут? — запытаў Салавей.

— Та ні. Можа якіх з трыццаць і будэ. Куркулі всэ. У Борзні, там богацько, та в Шаповаловці шайка стоіць, а тут ні.

— А Борзна адсюль далёка? — пацікавіўся Салавей.

— Хіба ж вы не тутэйшыя?

— З Канатопа,— адказаў Тараевіч — Бежанцы мы.

— Можа ў шайку хочатэ? Там всіх бэруць. Погуляетэ, докі головы не паскручуюць. А до Борзны верстыв з дэсять будэ, нэ більш. Ідыць, як хочатэ.

Хлопцы падзякавалі за параду, развіталіся з кабетаю і пайшлі назад уздоўж састава. На іх ніхто не зважаў. Абышлі загнюшаны, зарыганы вакзал. На лаўках спала некалькі «казакоў». У кутку прымасціўся чубаты дзяцюк з пісягом праз усю шчаку. Прыхінуўшыся да яго, спала нейкая пакамечаная маладзіца.

Салавей пашкадаваў, што кінуў састаў у Макашыне. «Куркулёў» можна было перавязаць, як сонных куранят. А пакуль дабярэшся назад ды вернешся сюды з чырвонаармейцамі, ачухаюцца і паспрабуюць агрызацца. Лішні клопат. Тэлеграфаваць адсюль нельга — невядома за каго начальнік станцыі. Ды і нідзе не відаць яго. Пэўна, зашыўся пад печ з перапуду. Значыць, трэба хутчэй вяртацца. Але як? На чым? Яны яшчэ пасланяліся па станцыі, пагаварылі з вартаўнікам вадакачкі, наслухаліся ад яго розных жахаў, што робяцца ў Борзне і ў Шапавалаўцы.

Пад вечар на тормазе таварна-пасажырскага цягніка разведчыкі вярталіся назад.

У Макашыне да батальёна Салаўя далучыліся атрады магілёўскіх і смаленскіх курсантаў. У цяплушках стала цясней і весялей. Землякі і даўнія знаёмыя гаварылі пра баі ў Гомелі і каля Васілевіч, успаміналі сяброў, што загінулі каля «Савоя».

Дзяжурны папярэдзіў станцыю Доч, што адправіўся таварны цягнік на Бахмач. Ад Макашына да захопленай бандытамі станцыі нават на сырых дровах ехаць не болей як гадзіны паўтары. Салдаты разам з качагарамі шуравалі топку і ўсё часцей угледаліся ў вечаровы змрок. Здавалася, наўкол бязлюдная пустэльня і толькі, як прывіды, праплываюць чорныя прыдарожныя елачкі.

Наперадзе мільгануў агеньчык семафора, пацішэў грукат, тузануліся вагоны, заляскалі буферы. У цяплушках не запальвалі газовак, каб здавалася, што ідзе сапраўдны таварны састаў.

У святле закуранага ліхтара паказалася постаць дзяжурнага, воддаль стаяла некалькі бандытаў з абрэзамі.

Калі састаў спыніўся, чырвонаармейцы пачалі выскокваць не на перон, а на другі бок цягніка. Нехта з бандыцкіх вартавых стрэліў, каб папярэдзіць сваіх. Дзяжурны патушыў ліхтар і папоўз пад вагон. Ён не адразу ўцяміў, што адбылося, і толькі, калі пачуў тупат соцень ног і кароткія загады камандзіраў, вылез з-пад вагона.

— Таварышы, іх там чалавек трыццаць,— калоцячыся, мармытаў ён,— не бойцеся, іх чалавек трыццаць. Толькі з абрэзамі.

З вагона прасакатаў кулямёт, грымнула «ўра», і чырвонаармейцы пачалі абкружаць будынак з павыбіванымі вокнамі. Бандыты сігалі праз платы, туляліся за пунямі, беглі куды каторы, каб толькі як-небудзь выскачыць у цёмнае поле. Чуліся выпадковыя несуладныя стрэлы і крыкі — п'яныя адразу працверазелі, рызыканты беглі, як зайцы...

Салавей загадаў дзяжурнаму запаліць у вакзале святло. Усе ўбачылі паламаныя лаўкі, лужыны на падлозе. Хоць і былі выбіты вокны, у зале трымаўся цяжкі агідны дух.

Чырвонаармейцы прывялі распатланую кабету. Яна дыхала густым перагарам самагону, выцвілыя вочы глядзелі дзіка і палахліва. Салавей адразу пазнаў тую, што днём драмала на плячы бэйбуса з пісягом на шчацэ.

— Думалі, бандыт за студняю схаваўся, глядзім, аж баба,— расказвалі чырвонаармейцы камандзіру.

— А можа казак у спадніцы. Давай праверым,— рагаталі хлопцы.

— Сказылыся, чы шчо? Одарка я. Ішла від сусідкі, аж чую стрыляюць і бэжуць онтоновці, я за колодзеж і схавалася.

— Куды ж уцёк твой ухажор з рассечанай мордаю? — спакойна запытаў Салавей. Адарка залыпала вачыма, шморгнула кірпатым носам, паспрабавала заплакаць.

— Він жа мэне, під ляворвертам сюды прывіў. Ссільнічаў пры всіх, а тэпэр уцік. У яр воны побіглы. «Повыть іх, скажэніх. На Борзну хочуць пробытыея.

Валаводзіцца з п'янаю бабай не было калі. Салавей пакінуў чалавек дзесяць канвойных, здаў ім Адарку, а сам з байцамі выскачыў за дзверы. Далёка і зусім блізка чулася страляніна, заліваліся брэхам сабакі, хлюпала пад ботамі гразь.

Чырвонаармейцы абкружылі станцыю і вёску, два ўзводы пабеглі следам за бандытамі ў глыбокі яр.

Неба паружавела на ўсходзе, у парадзелым змроку паказаліся дрэвы, кусты і постаці салдат. Каля яра ляжала некалькі забітых бандытаў. Астатнія, прыціснутыя да ўзгорка, пакідалі абрэзы. Сярод іх быў і «казак» з пісягом праз усю шчаку.

Да Салаўя падбег камандзір узвода Пачуліс.

— Што будзем рабіць, таварыш камандзір?

— Вядзіце на станцыю і здайце канвою. Там гэтага «гайдамака» Адарка чакае.

— Бісава баба! — злосна працадзіў той і цвыркнуў праз зубы слінаю. Чырвонаармейцы звязалі бандытам рукі іхнімі ж папружкамі.

— Чаго крутыш? І так не ўтэчу,— агрызнуўся той жа здаравіла з шрамам на твары. Бандытаў павялі на станцыю, а Салавей з батальёнам рушыў на Шапавалаўку.

Ужо добра вывіднела. Батальён ланцугом расцягнуўся па гразкім полі. Байцы кацілі кулямёты, трымалі пад пахамі зараджаныя вінтоўкі. На ўзгорку паказалася вялікае сяло: сотні з паўтары

прысадзістых мазанак стаялі паміж садкоў і тапалёвых прысадаў. Шапавалаўка, відаць, яшчэ спала — ні дымку, ні жывое душы не відаць. Чырвонаармейцы залеглі вакол сяла. Да крайняй хаты падышлі Салавей з Тараевічам. Яны былі ў шынялях і ў замасленых чыгуначных шапках. Што за людзі, ніхто адразу і не здагадаецца. Асцярожна пастукалі ў маленькае акенца. За шыбінаю паказалася сагнутая постаць заспанага дзеда з сівой барадою.

— Відчыні, дзіду,— па-ўкраінску азваўся Салавей.

Ляпнула клямка, з дзвярэй выйшаў ускудлачаны стары ў палатняных споднiках і ў кажушнай камізэльцы.

— Чого тобі? — буркнуў ён.

— Чэрвоных тут не було? — спытаў Салавей.

— А вы хто ж будэтэ?

— Війско батькі Пэтлюры,— адказаў Аляксандр.

— Гэ, булы та сплылы. Всіх пэрэдушылы на станцыі і ў Борзні. І я штук з дэсяць порэшыв.

Тараевіч выхапіў наган. Салавей сціснуў яго руку.

— Адставіць, таварыш Тараевіч.

Стары змікіціў, што сказаў не тое, што трэба, упаў на калені і залямантаваў:

— Брэшу, брэшу, таварышы, нікого я нэ бачыв. Догодыть хотів. Пэрэмішалысь тэпэр і білы, і чэрвоны, і жовты, і сыні. Сын мій, Грыцко, у Шчорса служыць. Пошкадуйтэ старого. Набрэхаў сам на сэбэ, чого і нэ снілося.

— Уставай, стары,— падняў яго за худое плячо Салавей,— і пакажы нам хату атамана.

— По ліву руку, біля колодэжа, зэлэнаю бляхою крытая. Він сам з куркулямі ў Борзні. Там іх вэлыка сіла, і полковнік Сікіра з імі. А тут талькі жінкі та дзіты. Прямо ідыть,— не сунімаўся стары. Яго вузлаватыя рукі калаціліся, і сам ён яшчэ болей змізарнеў і ўвагнуўся.

Салаўю аж шкода зрабілася яго. Было відаць, што ён не «куркуль» і не бандыт.

— Ідзі, дзед, у хату і скажы бабе, што ты стары брахун. Так і скажы!

— Ей жа ж богу нэ брэшу. По ліву руку хата.

Салавей пакінуў засаду ў хаце атамана Антонава, і чырвонаармейцы рушылі на Борзну.

Гарадок стаяў на беразе невялічкай рэчкі. На тым баку бялеў малады бярэзнік, напалову затоплены веснавой паводкаю. Пад нагамі шамацеў леташні прымяты жнеўнік. Ужо відаць царква з блакітнымі

купаламі і бліпчастымі крыжамі. Раптам ударылі званы, трывожна, як на пажар.

— Які сёння дзень? — пацікавіўся Салавей.

— Пятніца,— адказаў маладзенькі баец.

— Да бою ...тоўсь! — пакацілася па полі каманда. Чырвонаармейцы разгарнуліся шчыльным ланцугом, наперад выкацілі кулямёты.

Вярсты за тры ад горада іх сустрэў густы вінтовачны залп. Байцы залеглі. Шэсць кулямётаў накрылі бандыцкі ланцуг у неглыбокім яры. Кулі дзынкалі над галовамі антонаўцаў, не даючы ім зрушыцца і падняцца. Некаторыя паспрабавалі адпаўзаць назад, але іх прашывалі кулямётныя чэргі. За сцяною агню рухаўся ланцуг чырвонаармейцаў.

А званы гулі і гулі, склікаючы з суседніх хутароў бандыцкія шайкі. На ўскраіне гарадка мітусіліся стракатыя постаці, але лезці пад шквал кулямётнага агню не адважваліся. Бандыты пачалі адпаўзаць па лагчыне, шукалі ратунку ў канаўках і залітых вадою ямках, некаторыя спрабавалі перапаўзці да невысокага кургана, што стаяў ля дарогі, але так і заставаліся ляжаць у полі. З лагчыны адстрэльваліся з абрэзаў і вінтовак. Стрэлы чуліся ўсё радзей і радзей — адным удалося перабрацца да ракі, другія засталіся ляжаць у яры.

Чырвоны батальён падышоў да гарадка. Тут яго сустрэў моцны вінтовачны агонь, з царкоўнай званіцы засакатаў кулямёт. Бандыты супраціўляліся. Яны стралялі з-за дамоў і парканаў, з гарышчаў і вокан. Параненыя чырвонаармейцы не пакідалі строй. Рота магілёўскіх і смаленскіх курсантаў, якою камандаваў Тараевіч, абышла Борзну з тылу і адрэзала адступленне бандытам. Па званіцы ўдарылі кулямёты. Антонаўцы, як падсмаленыя, хаваліся куды каторы, некаторыя кінуліся да рэчкі, але пераправіцца праз паводку не было на чым. Задоўга да канца бою Антонаў з палкоўнікам Сякірам у невялічкім чоўне пераплылі на другі бераг і зніклі ў бярэзніках.

Пасля паўдня страляніна сціхла зусім. Абяззброеных бандытаў прыводзілі на плошчу каля царквы. Іх клялі і лаялі мясцовыя мужчыны і кабеты, кідаліся да тых, што рабавалі і здзекаваліся з іх у дні п'янага разгулу.

З турмы выйшлі сорак тры камуністы. Іх не кармілі і не давалі вады, збівалі да крыві, выкручвалі рукі і ламалі рэбры. Падтрымліваючы адзін аднаго, яны прыйшлі на плошчу, дзе сабралася ледзь не ўся Борзна.

На сярэдзіну плошчы выйшаў змардаваны, з вялікім сіняком пад вокам сівавусы мужчына. Ён зняў з палыселай галавы шапку і нізка пакланіўся чырвонаармейцам.

— Вялікае вам дзякуй, хлопцы, за вызваленне. Кулакі і эсэры закатавалі нашых лепшых таварышаў: старшыню рэўкома Івана Піліпавіча Грыцэнку, ваенкома Палійчука і многіх адданых рэвалюцыі бальшавікоў. Іх мы не забудзем, а бандытам не даруем.

Хтосьці падаў прамоўцу невялічкі чырвоны сцяг. Ён яго высока падняў над галавою:

— Родзяньска влада жыла і будэ жыта на Украіне!

Да прамоўцы падышлі яго таварышы, вызваленыя з турмы камуністы, узяліся за рукі і, накульгваючы, памагаючы адзін аднаму, пайшлі па вуліцы да будынка рэўкома. Побач з імі ішоў Салавей.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

1

Нехта ціха пастукаў у шыбіну. Счакаў і пастукаў яшчэ.

— Каго там нялёгкая носіць па начах,— забурчала старая.— Архіп, выйдзі, глянь.

Пачуўшы ў хаце гаману, за акном азваўся знаёмы голас:

— Адчыніце, гэта я, Раман.

— Я сам, тата,— ускочыў з ложка Максім Ляўкоў і босы, у палатняных споднiках, кінуўся ў сенцы. Грукнула завала.

У сенцы ўвайшоў каржакаваты Раман Салавей.

— Не праспі савецкую ўласць, сынок,— не вітаючыся, буркнуў ён з парога.— Паднімай людзей, хлопча.

Максім упоцемках пачаў хуценька апранацца. Падняўся і ўжо нацягваў боты яго бацька.

— Яшчэ завідна ў Харомнае прыехалі верхам Казік Ермаліцкі, Плышэўскі і Перагуды. Усе з вінтоўкамі і шаблямі, а каля рэчкі сотні з паўтары шляхцюкоў са стрэльбамі, торбы хлебам і салам напакавалі. Сюды збіраюцца ісці — бальшавікоў, кажуць, вешаць і камунію разганяць. Марылька мая сама чула, як яны адзін перад адным выхваляліся і зубы выскалялі. Прыбегла, пераказала мне. Я — за рэзгіны ды гародамі, бытта сена з адзёнкаў збіраць. Туляўся па хмызняках, пакуль змерклася, а потым у лес убіўся, тут яны мяне, думаю, трасцу знойдуць. Пакуль прыгробся сюды, дык і ноч настала. Так што барзджэй падымайце людзей, мужчыны. Да раніцы яны будуць тут.

Максім асядлаў невялічкага мышастага коніка і паскакаў у Карпілаўку, а Раман з Архіпам будзілі мужчын у Кавалях і Лаўстыках. Праз гадзіну чалавек з паўсотні з вінтоўкамі, бярданкамі і двухстволкамі хлюпалі па калатушы веснавой дарогі ў Рудабелку. А там ужо сабраліся карпілаўскія і руднянскія мужчыны. Карней і Цімох Валодзькі прывялі чалавек пятнаццаць узброеных хлопцаў. Яны звечара прыбеглі ў Дуброву з Лучыцкай воласці прасіць у рудабельцаў падмогі. Шляхецкая банда разграміла іх рэўком, застрэліла старшыню і сакратара і заняла воласць. Хлопцы трохі адстрэльваліся, але хіба ўстоіш перад такой зграяю. От і ўцяклі ў Рудабельскую рэспубліку, дайшлі да Дубровы і прысталі. А як толькі пачулі, што і тут трэба біцца, адразу — за стрэльбы і да воласці.

— Разгуляліся шэршні,— расказвалі лучыцкія хлопцы.— І не толькі па сёлах. Унь і ў Гомелі бунт паднялі. Там дні тры ішла страляніна, з гарматаў па рэўкому смалілі мікалаеўскія афіцэры. Дык і

шаршнюкі засцянковыя асмялелі. Залыоць самагонкаю вочы і, як ваўчыная гайня, лютуюць. Ні малога ні старога, ні вока ні бока не глядзяць.

Лучыцкіх хлопцаў прыняў у свой атрад Максім Ус. Высокі, плечы, як два кавадлы, рукі ні ў адны рукавіцы не лезуць, а на твары сарамяжая дзіцячая ўсмешка, кароткія вусікі, як прылепленыя, шынель ледзьве прыкрывае калені. Ён ідзе паперадзе свайго атрада па загуменні.

— От тут і заляжам. Без каманды не вытыркацца і не страляць. Падпусцім шэршняў як найбліжэй і тады ўлупім у лоб.

Хлопцы прымошчваюцца за гумнамі, за ёўнямі і варывенькамі. Лявей ад іх залеглі карпілаўцы і руднянцы. Імі камандуе маленькі і юркі Цімох Валодзька, той самы «кааператыўшчык», што яшчэ пры немцах навазіў сюды гранат і патронаў. Ён углядаецца ў веснавы світальны туман. За прыгуменнямі — пясчаны ўзгорак, там-сям тырчаць кволыя хвойкі, а за імі — на грудку — вясковыя клады. Маўкліва стаяць цёмныя сосны; бярозкі, нібыта абпырсканыя зеленаватаю расой, вось-вось расправяць клейкія лісточкі. Наўкол ціха-ціха. У небе дагараюць апошнія бледныя зоркі, над лесам яснее ўсход.

Увагнуўшыся, па загуменні ідзе Максім Ляўкоў. Саматканы суконны фрэнч падпяразаны шырокай папругаю з двума патранташамі, з-за яе тырчыць наган, у руках нямецкі карабін, паліналая салдацкая шапка насунута на лоб.

— Трымайцеся, хлопцы. З Бабруйска і Глуска ідзе помач: адбілі тэлеграму ў ЧК. Найман выехаў,— зашаптаў ён Максіму Усу. Той пераказаў суседу.

У хмызняку, на кладах, мільгануў агеньчык і патух. Відаць, нехта чыркнуў запалку. Потым заварушыліся кусты. На пясчаным узгорку паказаўся бандыцкі ланцуг. Ён то вытыркаўся, то хаваўся за нізкімі хвойкамі. Шляхцюкі, відаць, хацелі знячэўку ўскочыць у Рудабелку, калі людзі яшчэ не паўставалі, захапіць воласць і перабіць камуністаў. Яны тут ведалі кожную хату, кожнага пазнавалі ў твар. Не ведалі толькі, што іх ужо чакаюць.

Як толькі бандыты выйшлі з хвойніку, Ляўкоў крыкнуў «плі» і націснуў на курок карабіна. Грымнуў залп з вінтовак, наганаў і бярданак. Шляхцюкі пападалі, адпаўзлі ў хвойнік і адказалі зладжаным залпам. Дзынкалі кулі, упіваліся ў сцены гумнаў і свірнаў, адколвалі трэскі з платоў. Нельга было падняцца з зямлі. Іван Кавалевіч памкнуўся падпаўзці да шула варот, але куля штурханула яго ў плячо, ён войкнуў і зваліўся ў вільготны пясок. Максім Ус адной рукою адцягнуў яго за свіран, перавязаў рану шкуматам кужэльнай

кашулі. Бледны Іван моцна сцяў зубы, дыхаў з клёкатам, а на вуснах пухірылася ружовая пена.

— От і адпомсцілі шэршні табе за Гэлю,— прашаптаў Максім. Ён загадаў хлопцам аднесці Івана ў зацішак і хутчэй везці да фельчара, а сам вярнуўся ў атрад.

Страляніна не змаўкала. Было відно, як бандыты за хвойкамі перапаўзаюць на правы бок, каб зайсці з тылу. Па іх стралялі хлопцы з атрада Валодзькі.

— Пасунемся назад, бліжэй да свірнаў, каб выманіць іх на гала,— перадаваў Ляўкоў па ланцугу.

Ускрай вёскі густа ляпіліся хаты. За імі лягчэй можна было схавацца, каб зберагчы людзей. Партызаны адышлі бліжэй да вёскі. Бандыты ўзрадаваліся, што чырвоныя адступілі, і пачалі займаць іх ранейшую пазіцыю. Боем камандаваў Парфір Плышэўскі. Некалі ён быў настаўнікам, на вайне даслужыўся да штабс-капітана, і яму, старэйшаму па чыну і ўзросту, Казік Ермаліцкі перадаў сваю банду, а сам круціўся пры ім, як ліслівы шчанюк. Плышэўскі, схаваўшыся за гумном, усе каманды перадаваў праз веставых. Атаман не мог рызыкаваць жыццём і не вытыркаўся туды, дзе свісталі кулі. Ён ведаў, што на Мазыр наступае Пятлюра, а калі яны захопяць Рудабельскую воласць і злучацца з асноўнымі сіламі паўстанцкага камітэта Палесся, ён тут будзе гаспадаром і тады пакажа «свабоду» ляўковым, салаўям і ўсім гэтым сухарэбрым злыдням.

Плышэўскі спадзяваўся, што вось-вось яны возьмуць верх. Ён хацеў загадаць Казіку, каб той вёў сваіх людзей праз цвінтар бліжэй да воласці. Але блізка якраз нікога не было. І раптам з-за хлява выскачыў невялічкі мужычок у расшпіленым фрэнчыку, з дубальтоўкаю ў руцэ. Нлышэўскі, здаецца, яго не бачыў раней.

— Адкуль ты?

— З Гатка,— схлусіў той, бо ведаў, што ўся шляхта з гэтага засценка падалася ў Казікаву банду.

— Бяжы хутчэй да Казіка і скажы...

А той перахапіў стрэльбу і, не цэлячыся, смалянуў у грудзі Плышэўскаму. Яго штурханула назад, сагнуліся калені, нібыта збіраліся ўкленчыць, і ён ніцма шмякнуўся на зямлю, прымінаючы леташняе сухое бадылле. Афіцэрская шапка скацілася ў разорку, на вялікай кішэні фрэнча праступілі цёмныя плямы. А вочы яшчэ лыпалі, разяўлены рот хапаў паветра.

Мануйла Кавалевіч, прыгінаючыся, загуменнямі бег да сваіх, стрэлы грымелі каля цвінтара, а на яго ніхто не зважаў, як і тады, калі пракрадаўся на «камандны пункт».

Шляхцюкі адпаўзалі к глінішчу. Ус шыбануў у іх гранатаю. Нехта крыкнуў: «Парфіра забілі!» Ахопленыя панікаю бандыты пераскоквалі цераз трупы і спаўзалі ў глінішча, сігалі ў густы ельнік, прыгінаючыся, беглі куды каторы. З боку Рудні іх абышоў атрад Цімоха Валодзькі і ўдарыў з тылу. Апынуўшыся ў пастцы, шляхцюкі паднімалі ўгору рукі, кідалі стрэльбы і крычалі:

— Браточкі, злітуйцеся, не сіраціце дзетак!

— Граху на душу не бярыце.

— От ета «браточкі» знайшліся! У ваўчынай зграі вашы браточкі. А ну, вылазьце!

— Хлопцы, пакуль суд да дзела, не чапаць,— сунімаў сваіх байцоў Максім Ляўкоў.

Страляніна сціхала ў сяле. Загнаных у глінішча бандытаў абкружыў атрад Максіма Уса. Засцянкоўцы стаялі, хаваючыся адзін за аднаго. Цімох са сваім атрадам кінуўся ў хвойнік даганяць Казіка і яго хаўруснікаў. Бандыты ляцелі, як ласі, ламаючы сучча, не паспяваючы адстрэльвацца. На ламаччы і на сухім леташнім верасе там-сям ляжалі падстрэленыя шляхцюкі. Але Казіка сярод іх не было.

За хвойнікам пачынаўся стары панскі лес. У ім не тое што чалавека, стога не знойдзеш.

— Эх, шчанюка гэтага праваронілі, разявакі,— лаяўся Цімох.— А мне так хацелася пагаварыць з Ермальчуком.

— Мы яго, гада, з-пад зямлі дастанем,— суцяшалі хлопцы свайго спрытнага камандзіра.

Вярнуўшыся ў сяло, убачылі, што ў цагляны свіран на дзядзінцы панскага двара вядуць чалавек трыццаць захопленых бандытаў. Рукі пазвязваны папругамі і вяроўкамі. Многія цягнуцца без шапак, расхлістаныя, перамазаныя глінаю і крывёю. Следам валіць натоўп кабет і дзядоў, бягуць дзеці. Мужчыны маўчаць, з нянавісцю паглядаюць на бандытаў, кабеты лаюць і клянуць іх:

— Каб вы апруцянелі, гады печаныя!

— Не падушылі вас маткі маленькімі, убіўцаў.

— Дайце нам гэтых выжлятнікаў, мы з іх скуру на бубен паспускаем,— крычаць жанчыны.

Іх супакойвае Максім Ляўкоў:

— Цішэй, таварышы! Прыедзе ЧК і разбярэцца па ўсіх законах. Мы ж не бандыты, каб самасудам караць.

— А бандзітам можна нашых забіваць? Га-а? — не сунімаюцца жанкі.

Палонных заводзяць у пусты свіран. Скугоча доўгая жалезная завала.

Вакол свірна становіцца варта. Натоўп пачынае разыходзіцца. Толькі малыя аж да вечара таўкуцца на дзядзінцы. Яны гуляюць у «чырвоных» і «зялёных». Большыя ловяць меншых, звязваюць ім лазінамі рукі і саджаюць пад старыя роспускі з перабітай воссю. Тыя з плачом вырываюцца. Хлапчук з закарэлым носам, у доўгай салдацкай ватоўцы, крычыць:

— Я так не гуляю. Давайце мяняцца. Цяпер мы будзем чырвоныя.

Над сялом, над бэзавымі кустамі і вербалозамі плыве зеленаватая смуга. Таўкуцца камары. Усё сцішылася. За аселіцай, на ўсіх дарогах ходзіць варта. Каля воласці з вінтоўкаю стаіць Лявон Адзінец. Чуваць, як цёплы вецер лапоча палотнішчам сцяга над вільчыкам рэўкома.

Ноччу з Глуска прыехалі на фурманках дзесяць міліцыянераў і тры рэўкомаўцы. Яны спыніліся ў воласці.

Трохі перакусілі і пайшлі змяняць на пастах рудабельцаў: думалася, што Казік з рэшткамі банды паспрабуе вызваліць арыштаваных. А раніцою конна прыбыў узвод чырвонаармейцаў і з ім старшыня Бабруйскага ЧК таварыш Найман. На ім скураная куртка, перацягнутая папругаю і партупеяю, пры боку драўляная калодка з маўзерам, на штанах пацёртыя хромавыя леі. Ён спрытна саскочыў з сядла і з камандзірам узвода пайшоў у рэўком. У зборні сядзела чалавек дзесяць мужчын. Цярэшка расказваў, як ён даганяў Ермальчука.

— Улажыў бы яго, дальбог улажыў бы, каб не такі густы ельнік. Ды як на тое ліха зачапіўся за ламачыну, ледзь лабаціну не раскроіў. А ён, як заяц, скочыў убок і след прастыў, от няхай Цімох скажа, калі не верыце.

Гамана змоўкла, калі ўвайшоў незнаёмы камісар. Ён павітаўся з кожным за руку, а ўбачыўшы старога Рамана, доўга не выпускаў яго далонь.

— Сын прасіў кланяцца вам, таварыш Салавей.

— Як ён хаця там?

— Герой, сапраўдны герой. Разграміў адно за адным два бандыцкія паўстанні.

— Порсткі вельмі ж,— не то з пахвалой, не то з дакорам сказаў Раман.— Баюся, ці зносіць ён сваю галаву?

— Разумная галава, бацька, не прападзе нідзе,— супакоіў Найман і абняў старога за плечы.

Да іх падышлі Ляўкоў і Лявон Адзінец. Яны прывіталіся з Барысам, як даўнія прыяцелі.

— На вуліцы не пазнаў бы цябе,— аглядаючы зграбную падцягнутую постаць старшыні ЧК, сказаў Ляўкоў.— Ну што будзем рабіць з гэтымі бандзюкамі?

— Колькі вы іх перанялі?

— У Глінішчы дваццаць пяць чалавек ды ноччу яшчэ шасцёх на хутары з канюшыны павыпорвалі.

І стары Ермаліцкі з імі. Два наганы трымаў напагатове, але стрэліць не паспеў. Шкода толькі, сынок яго, Казік, сабака кручаны, як у ваду кануў. А па ім асіна даўно плача. Ён самы вараціла.

— Калі вараціла, значыць, звязаны з контррэвалюцыйным паўстанскім цэнтрам.

— Выходзіць, так. Хоць як яны ні пнуцца, а толку мала. Зямлю аддаваць не хочуць, дык няхай парадь у ёй косці.

Пасля паўдня каля воласці на ўзгорку паставілі стол і доўгую лаву. Погаласка, што будуць судзіць бандытаў, абляцела Карпілаўку, Рудню, Кавалі і Лаўстыкі. Людзі кідалі работу і спяшаліся да рэўкома. Яны шчыльна станавіліся паўкругам, расказвалі пра ўчарашняе, пра тое, як старыя і малыя хаваліся ў гумны і ў ямы з-пад бульбы, каб часам не чырканула дурная куля. А старая Тэкля забілася пад печ і закрылася засланкаю, а вылезла — дачка як залямантуе: «Чорт! Чорт!» —ды ходу з хаты. Такі ўжо чалавек: толькі міне бяда, ён ужо і смяяцца здатны. Успаміналі, як Мануйла Кавалевіч з дубальтоўкі забіў бандыцкага атамана.

Пад нагамі круціліся дзеці. Большыя паўзлазілі на паркан, паўздзіраліся на прысады, каб лепей было чутно і відно.

— Вядуць, вядуць! — як галчаняты, закрычалі яны.

Усе павярнуліся і прыціхлі. Па пясчанай вуліцы чырвонаармейцы з вінтоўкамі наперавес вялі звязаных бандытаў. Большасць, без шапак, расхлістаныя, у падраных кашулях і фрэнчах, з плямамі засохлай гліны на штанах і ботах, ішлі нехаця і панура. Спалатнелыя твары здаваліся шэрымі, а вочы глядзелі долу. Былі маладыя сытыя шляхцюкі і мужчыны ў гадах, з густой шчэццю на тварах. Былі знаёмыя, з недалёкіх засценкаў, і нейкія нетутэйшыя, рудыя, васпаватыя, з ацесляватымі тварамі, і чорныя, як цыганы. Вочы зіркалі затраўлена. Паперадзе з вялікім пісталетам у руцэ ішоў бабруйскі камісар у расшпіленай скуранцы. Боты запыленыя, рудаватыя валасы выбіліся з-пад шапкі і прыліплі да змакрэлага лба.

Як толькі бандытаў узвялі на ўзгорак, натоўп падаўся назад. Найман падышоў да стала і неяк па-свойску ціха загаварыў:

— Таварышы, перад намі трыццаць адзін бандыт. Гэта не проста рабаўнікі, што забіраюць з клеці муку або сала з кубельца. Яны

хацелі адабраць у нас свабоду, заваяваную рэвалюцыяй, адабраць зямлю, асіраціць дзяцей, жонак пакінуць удовамі. Калі б ім хоць на дзень удалося захапіць валасць, яны б зрабілі тое, што ў Лучыцах і Капаткевічах,— стралялі б і вешалі камуністаў, палілі б іх хаты. Усе кулацкія банды выконваюць загады контррэвалюцыйнага цэнтра. А ён падняў мяцеж у Гомелі, кулацкі бунт у Чарнігаўскай губерні, ашукаў полк, які павінен быў затрымаць банды Пятлюры. Чырвоная Армія разграміла мяцежнікаў і бандытаў. З імі геройскі змагаўся ваш зямляк Аляксандр Раманавіч Салавей. А вашы партызаны разграмілі і гэтую банду. Плышэўскага правільна асудзіў таварыш Мануйла Кавалевіч, а Казіміра Ермаліцкага з-пад зямлі дастанем і аддадзім вам на суд. Цяпер што будзем рабіць з гэтымі?

— Судзіць гадаў! — адказалі галасы.

— Які там суд? Асіна па іх даўно плача,— закрычаў Цярэшка.

— Каго выбераце ў суддзі? — запытаў Наймай.

— Лявона!

— Параску!

— Якава Гошку! — закрычалі ў натоўпе.

— Давяраеце ім?

— Давяраем! — адказаў натоўп.

Суддзі паселі на лаўку. Усе сціхлі. Чакалі, што скажуць падсудныя. Лявон Адзінец у кожнага пытаў прозвішча і імя, адкуль родам і колькі гадоў. У адказ чуліся знаёмыя прозвішчы: Перагуд, Гатальскі, Гавароўскі, Вінярскі і назвы засценкаў — Мёдухаў, Беркаў, Харомнае, Сераброн. Наперад выйшаў Андрэй Ермаліцкі. Глянуў з-пад навіслых броваў белымі, як у варанай плоткі, вачамі.

— Людцы добрыя, хіба ж вы мяне не ведаеце? Я ж і мухі, колькі жыву, не пакрыўдзіў. Памагаў чым мог. А камісары з торбаю ў белы свет захацелі пусціць, зямлю апісалі, тры каровы ў сваю камунію залыгалі. Дык от самастаяцельныя хадзяевы і выправіліся ў валасць, каб якога парадку дабіцца, а па нас страляць ушчалі. Ішлі ціха, мірна, а раз смаляць з дубальтовак, адбівацца трэба. Ну і таго... гэтага, от так тая неразбярыха і налучылася. Ніякія мы не бандзіты, бронь божа. Пагаварыць з Максімам Архіпавічам ішлі.

Не вытрывала Параска.

— Ціха, мірна,— перадражніла яна.— А вінтоўкі нашто бралі ды цэлыя скрынкі патронаў? Можа аддаць рэўкому неслі?

— Твая праўда, Параска. Паздаваць надумаліся гэтыя ламачыны

— Тут маліцца пара, а ён, як той паганы цюцька, яшчэ адбрэхваецца,— стоячы наперадзе, абураўся Цярэшка.

Лявон Адзінец ляпнуў далонню па стале.

— Кажы суду праўду, як капаткевіцкіх і лучыцкіх камуністаў забівалі. Што ж, вы і з імі пагаварыць ішлі?

— Які ты суд, самазванец? Калі хочаце судзіць, вязіце ў Бабруйск, у фармальны суд, хай ён разбярэцца. А вас не прызнаём. Тожа мне аблакаты!

Апошнія словы старога Ермаліцкага заглушыў гул натоўпу.

— Вас уся воласць судзіць. І твая дачка судзіць. Ці не ты яе зрабіў удавою, гад?— ускочыў Адзінец.— Хто яшчэ з бандытаў хоча гаварыць?

Ступіў крок наперад малады, з канапатым тварам Гатальскі і загаварыў ціха, нібы на споведзі:

— Што вінаватыя, то вінаватыя. Каемся. Але не ва ўсіх адна віна. Плышэўскі, каб яму зямля колам, ды от сынок яго, Казічак, збілі нас з панталыку і ўсім верхаводзілі. А мы што? Больш хаваліся, чым стралялі. Так што злітавацца прашу нада мною і маімі дзеткамі.— І ўпаў на калені.

— Перад кім, дурань, кленчыш? Устань! — гаркнуў падобны на варону высокі шляхцюк.— А судзіць вязіце ў Бабруйск, каб суд па ўсёй хворме быў.

Да стала падышоў старшыня павятовага ЧК.

— Хітраваць вам ужо няма калі, панове. А судзіць вас справядлівы суддзя. Вось ён.— Найман абвёў рукою натоўп.

Аднекуль з сярэдзіны праціснуўся невысокі, даўно не голены чалавек і стаў пасярод круга. Ён абвёў позіркам бандытаў і спыніўся на старым Ермаліцкім.

— Мяне то вы, мабыць, помніце. Онь і галоўкі маёй работы яшчэ не знасіліся. І помніце, як ваш сынок ноччу са сваімі бандзюкамі хваліўся, што яны ў Ляскавічах забілі Анікея Ходку, як палілі яго хату, як яшчэ тады збіраліся ісці на Рудабелку.

— Юда, хрыстапрадавец! Нажэрся майго хлеба, каб цябе чэрві жэрлі,— прастагнаў Андрэй.

— Хутар Ермаліцкага, таварышы суддзі, быў прыстанкам усяе бандыцкае шайкі. Я там быў і ўсё бачыў сваімі вачыма.

— Пакляніся, ірад, на евангеллі! — крыкнуў Ермаліцкі.

— Клянуся імем рэвалюцыі,— адказаў Іван Мазалеўскі і пайшоў у натоўп.

Суддзі выслухалі кожнага. Бандыты «каяліся» і прасілі літасці, калаціліся і румзалі. Праз паўгадзіны Лявон Адзінец чытаў напісаны на аркушы з вучнёўскага сшытка прысуд:

«Імем Беларускай рэспублікі, кіруючыся рэвалюцыйным сумленнем, народны суд Рудабельскай воласці ўдзельнікаў кулацкай банды,

якая спрабавала звергнуць савецкую ўладу,— пасля ішоў пералік усіх прозвішчаў — прысудзіў...»

Памаўчаўшы, ён голасна, па складах сказаў толькі адно слова.

Бандытаў акружылі чырвонаармейцы і глуская міліцыя. Натоўп расступіўся, даючы дарогу.

А чыстае веснавое неба праціналі востракрылыя ластаўкі, на высознай таполі клекатаў бусел і ў жаўтавата-зялёных воблаках патаналі вербы.

Бандытаў вялі ў глінішча.

2

Пад вечар, калі трохі адвалілася гарачыня, на вялікі брукаваны двор казармы другога бабруйскага батальёна ўвайшоў невысокі дзядок з берасцянай вярэнькаю за плячыма.

— Вам каго, папаша? — неяк картава спытаў вартавы, ды і аблічам ён быў не падобны на тутэйшых людзей: чарнявы, з круглымі цыганскімі вачамі, шчокі, хоць і брытыя, але адліваюць густой сінявою.

— Камандзір мне ваш патрэбен, таварыш Салавей Ляксандра. Скажы, сынок, з Рудабелкі да яго прыйшлі.

Вартавы паказаў, куды трэба ісці, і прапусціў старога. Ён увайшоў у доўгі гулкі калідор. Пахла кіслым салдацкім духам, анучамі і таранамі. На нізкіх рудых дзвярах крэйдаю напісана: «Камандзір». Стары пацягнуў за клямку, увайшоў у цьмяны пакойчык і прывітаўся.

— Добры дзень, тата,— выскачыў з-за стала Аляксандр, паціснуў яго тугую шурпатую далонь і пачаў здымаць з плячэй цяжкую вярэню.— Сядайце, адпачывайце, я зараз.

Перад камандзірам стаяў высокі хударлявы хлапец.

— Дык колькі ў цябе грошай, таварыш казначэй?

— Больш за паўпуда будзе. Хіба іх палічыш. Толькі на гэтыя грошы шпікулянты і глядзець не хочуць. На жыта, на соль можа б што і выменяў.

— Чырвонаармейцаў абуць трэба. Босы салдат, як спутаны конь. Бяры аддзяленне, прайдзіцеся па крамах, па шаўцах. Раскажыце, што белапалякі насядаюць. Калі зноў не хочуць падстаўляць зады пад «двадзесце пенць», няхай памагаюць Чырвонай Арміі. Плаці, колькі папросяць. Чаравікі, боты — усё згадзіцца. Табе ясна, Сцяпан?

— Ясна, таварыш батальённы.

— Ідзі. Каб паслязаўтра ўсе былі абутыя.

Казначэй Сцяпан Герасімовіч выйшаў з пакоя.

— Крута, сынок, з людзьмі гаворыш.

— Час такі круты, тата. Ой, круты! Белапалякі ідуць на нас. Вільня пад імі ўжо. Баранавічы занялі, на Мінск пруцца.

— Няўжо пусціце і сюды?

— Сіла ў іх вялікая: ерапланы, танкі, пушак колькі хочаш...

— Што ета яшчэ за танькі такія? — перабіў яго бацька.

— Гэта... як вам сказаць? Цэлая жалезная хата на калёсах. Паўзе куды захоча: лес — па лесе ідзе, канава — цераз канаву прэцца і лупіць з пушак і кулямётаў. А яе штыхом не прапораш і куля не бярэ.

— Адкуль толькі ўсё бярэцца на беднага чалавека?

— Адкуль? Ангельцы ды амерыканцы напладзілі гэтай пошасці. От і асмялелі панкі. Дабро сваё вярнуць хочуць.

— А трасцы ім не хочацца? Мы і танькі тыя і Манькі іх у багне патопім. І вы трымайцеся, хлопцы.

— Ну, як там дома? — запытаў Аляксандр.

— Шэршняў патаўклі трохі.

— Казаў мне Найман. Добра вы іх прыцiснулі. Шкода, што мяне там не было.

— Самі ўправіліся, бачыш. Дружок твой, Максім, онь які гарнізатар! Старыя і малыя за стрэльбы ўзяліся. Цярэшка, той правае вока зажмурыць і дае, і дае. Пра Мануйлу ж чуў? От ета ўсмаліў. Івана толькі Кавалевіча шкода і маладзіцу яго. Не нацешыліся, не намілаваліся яшчэ, а ўжэ, бедная, удавіца. Цераз дзевяць дзён, як пахавалі гаспадара, хлопчыка нарадзіла. Іванам, кажуць, завецца.

Аляксандр уважліва слухаў навіны, нібы ўвачавідкі бачыў старога Цярэшку, Мануйлу з пістаноўкаю і ўсіх хлопцаў. Успомнілася жабрацкае вяселле Гэлькі з Іванам. Тады верылася ў іх доўгае шчасце. А цяпер адна, з дзіцём на руках. І вярнуцца няма куды. Дый такая не вернецца ніколі. Ён прыкусіў ніжнюю губу, прыплюшчыўся.

— Вы ўжо, тата, там скажыце, каб памаглі кабеціне. Няхай камбед пастараецца.

— А як жа. Дзве каровы і вала з хутара прыгналі. Усю яе адзежу і цэлы воз дабра Параска прытарабаніла. Толькі не цешыць яе нічога. Плача. Не галосіць — самі слёзы цякуць.— Бацька падняў вечка вярэні, выцягнуў ладны брус, загорнуты ў кужэльную анучку, дастаў камяк масла ў капусным лісце, рукавок гарбузікаў.— Старая з Марылькаю тут гасцінцаў табе напакавалі, дык бяры, паскаромся трошкі, а то ўчарнеў на нішчымніцы, аж скура да касцей папрысыхала.

— На жывых касцях мяса нарасце.

Аляксандр падняўся, папрасіў бацьку трошкі пачакаць, забраў гасцінцы і выйшаў за дзверы. А калі праз паўгадзіны яны ішлі па

двары казармы, над паходнай кухняю стаяў моцны казытлівы дух падсмажанага сала. Стары Раман пачмыхаў носам.

— Выходзіць, нейкую затаўку да прыварка і вам даюць. Унь як смачна пахне.

— А як жа, даюць трохі.

Раман прыжмурыўся, хітра зірнуў на сына.

— Шылам мора, сынок, не нагрэеш. З'еў бы сам, дык толк быў бы, а так кожнаму і панюхаць не дастанецца.

— Некалі ж самі казалі: «З'еш хоць вала — адна хвала, а пакрысе, ды ўсе». Няхай хоць панюхаюць.— І яны пайшлі ў сынаву баковачку ў доўгай казарме з адсырэлай і аблезлай скляпенчатай столлю.

Раман Салавей жыў у сына з тыдзень. Хадзіў на вучэнні, глядзеў, як маршыруюць «адзін лапаць, другі бот», шлёпаюць апоркі, заслухоўваўся, як галасісты запявала зацягваў:

Вы не вейцеся, чорныя кудры,
Над маёю бальной галавой...

Яму хацелася ўгледзець спевака, але сотні глотак падхоплівалі песню, выцягваліся няголеныя худыя кадыкі, весялей тупалі стаптаныя абцасы і маслакаватыя ступакі, абутыя ў апоркі і маршчакі. Ён любаваўся падцягнутым ладным сынам, пазіраў на моцныя смуглыя скулы, на глыбока запалыя вочы.

— Вольна-а-а! Разыдзіся,— камандаваў Аляксандр.

Чырвонаармейцы закурвалі, прыкручвалі дротам падноскі, збіраліся вакол камандзіра. Відаць было, што ён ведае кожнага: распытвае, што пішуць з дому, жартуе з імі, як роўны. Падышоў да іх і Раман. Чырвонаармейцам падабаўся стары, яны весела жартавалі, успамінаючы панцаковую кашу з рудабельскім салам.

— Паедзеце дадому, не баўцеся ж вельмі, прыязджайце хутчэй...

— І вярэньку не забудзьцеся...

— Павячэраў тады, нібыта дома пабыў,— гаворыць з белымі брывамі румяны хлопец.

— Ад тваёй маскі і так прыкурваць можна.

Усе рагочуць, сарамяжа ўсміхаецца і ружовашчокі. хлопец.

Раман Салавей доўга развітваўся з сынам. Спрабаваў пракаўтнуць даўкі камяк і маўчаў, каб не паказаць слёзы. Адно толькі і сказаў:

— Беражыся, сынок, ты ж адзін у мяне ды Марылька яшчэ. Дзеўка што? Выскачыць замуж і хвамілія звядзецца. Глядзі, не вельмі лезь на ражон.

— Не бойцеся, тата,— весела суцяшаў Аляксандр.— Я загаворaны. Ні адна куля не ўзяла. А Максіму і ўсім нашым перакажыце, каб людзі і стрэльбы былі напагатове.

Ён даў бацьку невялікі пачак жоўтых, шурпатых, з асцюкамі лісткоў. На іх буйнымі літарамі было надрукавана:

«Грамадзяне! Цёмныя сілы ў асобе польскіх паноў і легіянераў пагражаюць заваёвам рэвалюцыі. Усе, каму дарага справа рэвалюцыі, запісвайцеся добраахвотнікамі ў Чырвоную Армію для абароны савецкай улады ад белапольскіх легіянераў!

Бабруйскі павятовы камітэт Камуністычнай партыі (бальшавікоў).

Ваенны камісарыят».

— Значыць, зноў біцца?

— Адбівацца трэба. Лезуць, як мухі на мёд. Будзем неяк бараніцца, а там і па загрыўку дамо.

— Глядзі не, сынок, сіла салому ломіць.

— Што ж, уцякаць ад іх?

— Ад ваўка ўцякаеш, на мядзведзя наскочыш. А беражонага і куля беражэ.

Яны нязграбна і сарамяжа абняліся.

...Раман вёз дадому сумныя навіны і думы: зноў трэба брацца за стрэльбы. А як жа зямля? Яна чакае рук і ласкі, сумуе па плузе і па насенні, па жніўнай песні. Жыта, як гай, вакол маёнтка. Камунары сеялі, былыя панскія парабкі. Няўжо яго патопчуць боты легіянераў і тыя страшныя «танькі»?

І думаў пра сына. Адзін астаўся ў яго. Касцік з Петракам даўно параць чужую зямельку, а гэты каторы год усё ваюе. Каб не перлася погань, жыў бы сабе дома, хату б сваю агоралі, зямлю налучылі. Нявестка ўжо была б, а там і ўнукі пасыпаліся б. Няма такой дзеўкі, каб не заглядалася на яго Аляксандра. А Параска аж млее. Дзіва што! Хто на такога хлопца не ласы?

Хоць бы вярнуўся жывы. Стары намацаў за пазухаю цупкія шурпатыя «ахвішкі», падклаў пад галаву вярэньку, хацеў задрамаць, але думкі лезлі, як сляпні: «Ось дык парадую Ляўкова навіною! Той завіхаецца з рэўкомаўцамі ды камбедаўцамі ў камуне — сталоўку зрабілі, дзяцей кормяць задарам, людзей падвясельваюць, а тут на табе — зноў біцца, уцякаць і даганяць, страляць і паміраць».

Перад самымі Ратміравічамі ў вагоннай задусе і тлуме Раман усё ж заснуў.

А ў Бабруйску станавілася ўсё трывожней. Ваенком Пракоп Малаковіч ледзьве паспяваў прымаць добраахвотнікаў з валасцей.

Прыходзілі ў лапцях, з палатнянымі торбачкамі маладзенькія камсамольцы і нядаўнія салдаты ў злінялых гімнасцёрках, у абмотках і шынялях з мікалаеўскімі гузікамі. Усіх трэба было разбіць па ротах, хоць збольшага абуць і адзець, маладзенькіх — навучыць трымаць вінтоўку, слухацца каманды.

Камандзіры ад відна да цямна маршыравалі з новымі чырвонаармейцамі па Бярэзінскім фарштаце, вучылі калоць мяхі з пілавіннем і адбівацца прыкладам.

У батальён Салаўя далі роту добраахвотнікаў. Ён сам хадзіў на вучэнні з імі. Засмяг і выпетраў на сонцы, нават вочы пасвятлелі і запалі глыбей. На змярканні вярталіся ў казарму каля белай царквы, што ў канцы Мінскай вуліцы. Калыхаліся штыкі, курыўся пад нагамі пыл, і звінела песня, якую запяваў камандзір:

Взвейтесь, соколы, орлами,
Полно горе горевать...

Спявалі з прысвістам, з гіканнем, цвёрда ляскаючы па бруку падкоўкамі і стаптанымі чаравікамі.

Чэрвеньскім світаннем у Бабруйск прыбыў агітцягнік «Кастрычніцкая рэвалюцыя». Прыехаў Міхаіл Іванавіч Калінін. У павятовым рэўкоме ён гаварыў з камуністамі і камандзірамі Чырвонай Арміі пра аб'яднанне савецкіх рэспублік для барацьбы з сусветным імперыялізмам, заклікаў спыніць наступ белапольскіх легіёнаў.

А пад вечар чырвоныя батальёны рушылі на Шасейную вуліцу. Каля зялёнага рэстаранчыка з драўлянымі карункамі над балконам збіраліся бабруйскія ліцейшчыкі, гарбары і краўцы. Зручнейшага месца бадай і не было: шырокая вуліца магла змясціць самы вялікі натоўп, а колішні рэстаранчык Зельдовіча стаяў на ўзгорку і адусюль быў відзён.

На балкон выйшлі малады чарнявы Равінскі, крыж-накрыж падпяразаны рамянямі, высокі і шыракаплечы Пракоп Малаковіч і ў нязменнай скуранцы Барыс Найман. З імі — невысокі мужчына, гадоў пад сорак, у клінку бародкі там-сям прабівалася сівізна, паблісквалі акуляры. І постаццю і аблiччам ён нагадваў вясковага настаўніка або каморніка. Натоўп адразу сціх. Да парэнчаў падышоў старшыня павятовага рэўкома.

— Таварышы,— пачаў Равінскі.— Савецкая краіна ў небяспецы. Белыя банды Калчака і Дзянікіна спрабуюць задушыць рэвалюцыю, а сусветны капітал узброіў белапалякаў. Яны ідуць на нас, каб адабраць зямлю, фабрыкі і заводы, каб зноў нас зрабіць парабкамі і нявольнікамі. Ці можам мы дапусціць гэта?

— Не дапусцім! — загуў натоўп.

— Біцца да апошняга!

Потым да парэнчаў падышоў Міхаіл Іванавіч Калінін. Ён загаварыў спакойна і ціха. Натоўп адразу змоўк. Было чутно кожнае ягонае слова. Гэтыя спакой і ўпэўненасць перадаваліся ўсім. Калінін гаварыў пра нястачы і рэзрух у рэспубліцы, пра складанае становішча на франтах, але ў яго словах гучала вера ў перамогу.

— Я не сумняваюся,— казаў ён,— што ва ўсе цяжкія моманты на Заходнім фронце Расія будзе вас абараняць. Мы ўступаем у паласу сапраўднага аб'яднання. Гэты саюз дасць нам магчымасць перамагчы нашых ворагаў і ўмацаваць уладу савецкіх сацыялістычных рэспублік.— І закончыў: —Усё для фронту, таварышы! Усе на фронт, і мы пераможам!

Угору паляцелі шапкі, як веснавая навальніца, над натоўпам пракацілася дружнае «ўра». Байцы другога батальёна трыкутнікам склалі вінтоўкі. На іх ускочыў Аляксандр Салавей.

— Таварышы чырвонаармейцы, наш абавязак перад рэвалюцыяй, перад народам зараз яга ісці на фронт і змагацца, не шкадуючы сіл і жыцця. Другі інтэрнацыянальны каравульны батальён да бою гатовы! На Заходні фронт, таварышы. Мы пераможам!

За ім падняўся камандзір першага батальёна Сцяпан Жынко і далажыў пра гатоўнасць абараняць заваёвы рэвалюцыі.

Пракоп Малаковіч не стрымаўся, паціснуў за локаць Равінскага.

— Нашы, рудабельскія.

Пасля мітынгу старшыня ЦВК разам з Равінскім і Малаковічам паехаў у Гарбацэвіцкую валасць, Міхаіл Іванавіч хацеў паглядзець, як працуюць рэўкомы і камбеды.

Раніцою батальён пастроіўся на пляцы. На кожным — скатка, нібы труба духавога аркестра. Да папруг прытарочаны гранаты і кацялкі, з халяў і абмотак тырчаць алюмініевыя і драўляныя лыжкі, за плячыма целяпаюцца брудныя салдацкія мяшэчкі, а ў каго і зрэбная торбачка на почапках. Салдацкі скарб вядомы: змылачак, голка з ніткаю, запасныя анучы ды жменя сечанага самасаду.

Строяцца ўзводы і роты. На фурманкі грузяць коўдры і набітыя сенам падушкі, чапляюць да воза паходную кухню.

Салавей, чыста паголены, загарэлы, падцягнуты, пераходзіць ад роты да роты, прыспешвае байцоў, але не мітусіцца. Вайсковая палінялая шапка крыху малаватая яму, таму і спаўзае на патыліцу, адкрываючы на высокім ілбе светлую палоску, фрэнч з вялікімі кішэнямі прастарнаваты і карабаціцца пад рамянямі.

— Батальён, на-пра-ва! — камандуе ён.

Усе павярнуліся, а адзін як стаяў, так і стаіць. Чырвонаармейцы штурхаюць яго, шэпчуць: «Направа, цяцера». А ён ні з месца — стаіць слуп слупом і толькі моргае белымі, нібы ў парсюка, вейкамі. Салавей павольна падыходзіць да яго.

— Таварыш Парчук, мабыць, не чуў каманды.

Падбягаюць ротны і ўзводны. Ротны крычыць:

— Чырвонаармеец Парчук, направа!

— Не крычыце,— супакойвае яго камбат.

— Не магу направа, таварыш камандзір, так как есць разуты.

Ён падняў нагу ў разбітым ушчэнт чаравіку. З-пад запыленай ададранай галоўкі вытыркнуліся голыя брудныя пальцы.

— Во, неба кажа — абуты, а зямля — босы.

Байцы, што стаялі побач, засмяяліся, не стрымаў усмешкі і Салавей.

— З голымі пятамі ўцякаць толькі, а мы ж наступаць едзем.

— Толькі наступаць. Здымай атопкі!

Парчук прыкленчыў і пачаў длубацца ў вузлах вераўчаных завязак.

Нахіліўся і камбат. Ён спрытна сцягнуў боты і падаў Парчуку.

— Абувай і не затрымлівай батальёна. Добра накручавай анучы, каб не мулялі. І шагам марш.

Чырвонаармейцы спачатку пазіралі скоса, а потым без каманды павярнуліся і загаманілі.

— Жывадзёр, сярод белага дня камандзіра разуў.

— Таварыш камандзір, я ж — не таго. Мне не трэба вашыя. Хай камптэнармус пашукае.

— Абувай, абувай і тупай.

Салавей стаяў босы на цёплых камянях брукаванага двара. Парчук не ведаў, што рабіць. Ён міргаў белымі вейкамі і маўчаў.

— Барзджэй, барзджэй! — прыспешваў камандзір.

— Такі і бацьку роднага разуе,— абураліся чырвонаармейцы.— Душу д'яблу закладзе, гад печаны.

Парчук яшчэ паспрабаваў аднеквацца і апраўдвацца, але боты ўсё ж абуў, свае атопкі заткнуў пад скатку. Батальён рушыў з двара на станцыю.

— Запявалы, на сярэдзіну,— скамандаваў Салавей.

Закалыхаліся штыкі, сотні галасоў падхапілі: Смело, товарищи, в ногу...

Песня гучала, як прысяга. Выпрасталіся спіны байцоў, вочы глядзелі некуды далёка-далёка.

А спераду і з бакоў аж да самага вакзала беглі тыя самыя мурзатыя хлапчукі, што заўсёды сустракалі і праводзілі чырвонаармейскія часці.

3

Над жытам, над прыдарожным ракітнікам слаўся густы пыл. Сонца зацягнула тонкая бялявая смуга. Прывялі травы, хіліліся рамонкі і званочкі, ціпец і быльнёг шамацелі пад нагамі, як дрот. У пыльным воблаку калыхаліся вінтоўкі, глуха тупалі сотні салдацкіх ног.

Толькі што чырвонаармейцы пакінулі трывожна прыцішаны Мінск. Здавалася, людзі сціснуліся, змізарнелі, чакаючы нейкай страшнай навалы. Яны моўчкі ўскладалі вялікія клункі на балагольскія дрогі, спяшаліся, некуды ехалі, а куды — самі добра не ведалі.

Чырвонаармейцы ішлі насустрач белапольскай арміі, каб перагарадзіць ёй дарогу, затрымаць, не пусціць далей. Да бабруйскіх батальёнаў далучыліся барысаўскі, два навагрудскіх і мінскі стралковы полк. Папоўненыя, але далёка не поўныя, яны ішлі на Прылукі. Падыходзячы да сяла, прапацелыя, запыленыя байцы падцягваліся і запявалі песню. Да веснічак выходзілі пажылыя кабеты, выбягалі з выгаралымі, як саламяныя стрэхі, галоўкамі хлапчукі, дзяўчынкі трымаліся за матчыны спадніцы і крадком пазіралі на войска.

Прывалы рабілі каля студняў. Рыпаў калодзежны вочап, бразгалі кацялкі і булькалі біклажкі. Да байцоў падыходзілі маладзіцы, распытвалі: «Ці часам не бачылі дзе майго», называлі імёны і прозвішчы. Знаходзіліся жартаўнікі і пачыналі выскаляцца:

— А хіба ж мы чужыя? Выбірай любога!

— Міргні толькі, цэлы ўзвод прыбяжыць.

Маладзіцы сарамяжа адварочваліся і адмахваліся ад нахабнікаў. Байчэйшыя агрызаліся:

— Чаго добрага, стаднікаў хапае, а гэтым галапузым бацька трэба.

Старыя кабеты прыціскалі да грудзей вялікія, спрацаваныя рукі, круцілі галовамі.

— Калі ж гэта людзі наваюющца?

— Таўкуць, таўкуць адзін аднаго.

— А, божачка, няўжо зноў паноў пусціце? — І выносілі хто збанок халоднага малачка, хто кварту ўкіслага бярозавіка або цёплы скавароднік.

З сярэдзіны вуліцы чулася каманда: «Стро-о-ойся!» Над платамі паднімаўся пыл, вырастаў частакол штыхоў і гайдаўся то ўлева, то ўправа.

Ззаду ляскаталі двухколкі з вайсковым скарбам, грукаталі доўгія параконныя фуры і закураныя паходныя кухні.

Батальёны займалі фронт ад Прылукаў да Астрашыцкага Гарадка. Капалі акопы, на ўзгорках рабілі кулямётныя гнёзды, а ў ярах — бліндажы.

Салавей цэлымі днямі быў са сваімі байцамі. Калі бачыў, што каторы вельмі ж упрэў, абыякава казаў:

— Дай трошкі размяцца, каб кроў не застойвалася,— браў кароценькую лапатку і так спрытна адразаў роўныя цаглінкі дзёрну, так загладжваў бруствер, нібыта ўсё жыццё толькі тым і займаўся.

— Лоўка ў вас палучаецца, таварыш камбат,— падахвочваў баец.

— Я, брат, за мікалаеўскую вайну перакапаў зямелькі больш, чым было яе ў князя Радзівіла... Люблю дух свежай раллі, а прыходзіцца капаць акопы.

Часта ён памагаў і белаброваму Парчуку. Той лыпаў вачыма і, як пакрыўджанае дзіця, жаліўся:

— Праходу не даюць, таварыш камандзір. За вярсту крычаць: «Не муляюць?» Я ж не хацеў, таварыш... Аляксандр Раманавіч.

— Няхай смяюцца,— весела адказваў Салавей,— абы мы з табою былі абутыя.— І ён ляпаў па высокіх халявах сваіх ботаў.

Накапаўшыся за дзень, чырвонаармейцы ў адзежы спалі ў пунях, на гарышчах, на свежым сене. Камандзір кожную ноч хадзіў з байцамі ў разведку, правяраў дазоры, а на світанні ўжо быў на нагах. Разам з усімі сёрбаў з кацялка рэдзенькі прасяны крупнік, збіраў у далонь крошкі і асцюкі глёўкага аўсянога хлеба і сыпаў у рот.

Батальён умацоўваў подступы да горада. Салавей падвясельваў байцоў, а сам нудзіўся і кожны вечар хадзіў да камандзіра палка, азызлага і занадта ж спакойнага «ваенспеца».

— Мы ж не інвалідная каманда, каб длубацца ў зямлі. За дваццаць вёрст адсюль ідуць баі, а мы адлежваемся па свірнах. Не будзе загаду, здымемся самі,— настойваў Аляксандр Раманавіч.

Нарэшце зняўся ўвесь полк і заняў пазіцыю паміж Ракавам і Койданавам. У першую ж ноч каля Старога Сяла разам з разведчыкамі Салавей залёг у алешніку. Сярод балацінкі пакручаста бегла вузенькая крынічка. Па карце ён дазнаўся, што гэта Пціч. І адкуль толькі бярэцца? Здаецца, жменяю вычарпаеш, а яна сабе бяжыць, прабівае дарогу паміж карэнняў і гліны, праточвае камені, шырэе і набіраецца сілы. Вунь якая яна шырокая ў Глуску і каля Рудабелкі! От так і яны, пачыналіся з ручаінкі, а цяпер ужо ніхто не

спыніць. «Лепей не станавіся ўпоперак дарогі — змыем, каб і знаку не было!»

Роснае лісце казытала шыю, пахла скошанай травою, мокрым лугам, недзе кігікаў драч — ноч жыла сваімі пахамі і гукамі. А камандзір прыслухоўваўся да іншых гукаў, углядаўся ў цемрадзь, чуў, як білася сэрца, як дыхалі яго разведчыкі. Толькі ён хацеў падняцца на ўзгорак, як здалося, што на ім зашапацела жыта, глуха затупалі капыты, бразнулі цуглі. Салавей наструніўся, прыпаў да зямлі і ўгледзеў, як над жытам падняліся тры цьмяныя постаці, выплылі конскія галовы. Варухнуліся і яго байцы.

— Ні з месца,— шапнуў камандзір.

Коннікі асцярожна з'язджалі ў нізіну, дратуючы роснае жыта. «Не, гэта не начлежнікі,— пераканаўся Аляксандр,— за спінамі — карабіны, на галовах — рагатыя канфедэраткі. Іх трое, нас пяцёра».

Абкруясыўшы белапольскіх разведчыкаў, чырвонаармейцы заляглі. Грымнуў залп. Адзін жаўнер знік у жыце, а конь, як ашалелы, памчаўся ў нізіну. Двое прыгнуліся і закруціліся на месцы. Яны хапаліся за карабіны, прышпорвалі коней, а тыя, аглушаныя нечаканымі стрэламі, узвіваліся на дыбкі.

— Страляць ніжэй,— крыкнуў Салавей.

Конь асеў разам з седаком. Другі салдат зваліўся з сядла і папоўз па жыце. Чырвонаармейцы, расхінаючы пацяжэлыя мокрыя каласы, беглі да польскіх разведчыкаў. Падняўшы рукі ўгору, маладзенькі капрал паўтараў:

— Пан, стшэляць не тшэба.

— А чаго цябе нячыстая сюды прыгнала? — І Парчук замахнуўся прыкладам.

— Адставіць! — крыкнуў Салавей.— Лепш бяжы лавіць коней.

Забітага прывязалі да сядла, палонным звязалі рукі і павялі лугам у вёску.

...Праз два дні наблізіліся баі. Спачатку глуха гулі гарматы, недзе сакаталі кулямёты, а пад вечар з бярозавага гайка вылецела конніца. Як маланкі, бліскалі шаблі, пад капытамі гула зямля. Батальён Салаўя заняў толькі што выкапаныя акопы, напружана чакаў, каб наблізіліся коннікі. Калі ўбачылі запененыя конскія храпы і раменьчыкі пад уланскімі падбародкамі, грымнуў залп, затахкаў кулямёт. Узвіліся сытыя стаеннікі, праз галаву паляцеў адзін, другі, трэці жаўнер. А з лесу імчаліся і імчаліся новыя эскадроны. З акопаў ляцелі гранаты, уздымаючы фантаны зямлі і дыму. Камандзіру ўжо не трэба было крычаць: «Агонь!» — чырвонаармейцы і без каманды стралялі суладна.

З бруствера ссунуўся прабіты навылёт Парчук, у вузкай траншэі стагналі параненыя. Над акопамі прасвістаў адзін, потым другі снарад. Яны падалі і рваліся за вёскаю. Потым загарэлася пуня. Яе ніхто не тушыў. Усе людзі сышлі ў лес.

Дзень і ноч грымеў бой. Радзелі чырвоныя батальёны. Параненых адпраўлялі ў Мінск, забітых хавалі ноччу каля дарог, на вясковых кладах і проста ў полі. Сёлы пераходзілі з рук у рукі па некалькі разоў на тыдзень.

Смаліла сонца, трэскаліся губы ад смагі, павекі апухалі ад бяссонніцы. Поле бою пакідаў толькі той, каго выносілі.

Байцы бачылі свайго камандзіра то за кулямётам, то ён ускокваў з гранатаю над брустверам, то першы бег у штыхавую атаку.

— Адчаянны,— гаварылі пра яго.— На той вайне два Ягорыі меў. За гэтую і чатырох мала.

Легіянеры насядалі і насядалі. Адкуль столькі бралася іх, укормленых, апранутых, як на парад, з гарматамі, кулямётамі, з новенькімі карабінамі і доўгімі блішчастымі палашамі?

— Адкуль? Паўсвета іх корміць і адзяе. Прыдушыць нас хоча Антанта. Але мы жывучыя,— тлумачыў чырвонаармейцам Салавей. Ён прыдумляў хітрыя засады і манеўры, але пасля кожнага бою людзей станавілася меней і меней. А тут яшчэ камандзір палка захварэў на тыфус. Яго адвезлі ў шпіталь. Сабраліся ротныя і батальённыя і, доўга не думаючы, выбралі камандзірам Аляксандра Раманавіча.

Увесь ліпень чырвонаармейцы наступалі і адступалі. Ужо капалі акопы і магілы на ўскраінах горада. Учарнелі, паабдзіраліся байцы і камандзіры — не ведаючы, і не пазнаеш, дзе каторы,— агаладалі, абвашывелі. Закарэлыя чорныя бінты спаўзалі на вочы, і не было калі іх перавязаць.

З Мінска ўжо выехаў штаб Заходняга фронту, за ім ад'язджалі ў Смаленск розныя ўстановы і канцылярыі, па дарогах на Ігумен і на Пухавічы ўцякалі бежанцы. Апусцелы горад быў закіданы абгарэлай папераю, зляжалаю ў матрацах саломаю і смеццем. Усё часцей і гусцей біла па Мінску артылерыя.

На ўскраінах загараліся драўляныя домікі. Узнімаліся слупы чорнага дыму. Над горадам стаяў гул, падобны на пахавальны плач.

Дзесяты Мінскі полк, якім камандаваў Салавей, стрымліваў пілсудчыкаў на Лагойскім тракце, біўся каля татарскіх агародаў і паступова адыходзіў на Козырава. Камандзір учарнеў і выпетраў, з кожным днём рабіўся больш рашучы і злосны.

— Запамінайце дарогу,— гаварыў ён,— па ёй нам наступаць.

А пакуль што сілы былі няроўныя. Трэба берагчы кожнага салдата і кожны патрон, каб не пусціць пілсудчыкаў далей, каб сыны вярнуліся да мацярок, мужы — да жонак, бацькі — да дзяцей.

Салавей ведаў, як цяжка траціць блізкіх, шкадаваў кожнага байца, як роднага брата. Ён разумеў, што Мінск ім ужо не ўтрымаць, але і нельга ворага пускаць далей. Эх, каб сюды сотні са дзве рудабельцаў, пушак ды снарадаў хоць трохі, яны б ворагу паказалі куды яму бегчы.

Баі ўжо ішлі на вуліцах. Легіянеры занялі вакзал і выйшлі на ўскраіну. Салавей адвёў рэшткі палка ў зацішны гай каля Лапіч. Полк перадаў свайму земляку і другу Сцяпану Жынко, а сам ушчаміўся на нейкую платформу з рэйкамі і паехаў у Асіповічы. Ён спадзяваўся папоўніць батальён камсамольцамі.

Але гарадок быў амаль пусты: там-сям снаваліся бабулькі ды сівенькія дзядкі, з-за веснічак паглядалі прыцішаныя дзеці. У ваенкамаце чалавек з дзеравяшкаю замест нагі пхаў паперы ў вялікі мех з-пад солі.

— Нічым памагчы не магу. Каго мог, адправіў,— адказаў ён.— Загадана ўсё адвезці ў Бабруйск.

На дзвярах валаснога камітэта камсамола вісеў кавалак фанеры з размытым хімічным надпісам: «Усе пайшлі на фронт».

У полк Салавей вяртаўся адзін. Імжыў цёплы дождж, шапацелі дасцелыя аўсы, а недзе на захадзе вуркатаў гром. Прыслухаўся. Не, не гром — біла артылерыя.

4

Жыта даспела рана: толькі налілося і адразу запалавела, пайшло гайдацца сівымі хвалямі. У нізінах пацяжэла, сагнулася, а на буі ды на пясочку тырчалі каласы, як тыя макаўкі. Камунары завіхаліся на жніве. Павыцягвалі панскія жняяркі, прыладзілі да кос грабелькі і з ранішняй расою клалі напрост супольна пасеянае жыта. У камуну напісаліся спрадвечныя панскія парабкі. Заводзіць сваю гаспадарку ніяк не выпадала, не было за што рукі зачапіць: ні кала ні двара, ні ступы ні таўкача. А тут усё на месцы: і коні, і плугі, і жняяркі асталіся. Жні і звозь у свіран — усё агульнае, усё наша.

На мураваным шуле вісеў «Дэкрэт аб арганізацыі савецкіх гаспадарак». Ён абавязваў усе арганізацыі «аказваць садзеянне і дапамогу сельскагаспадарчым вытворчым камунам, таварыствам і суполкам, якія перайшлі да сумеснай апрацоўкі зямлі, працоўным арцелям і іншым аб'яднанням». Дэкрэт падпісалі старшыня Савета

народных камісараў У. Ульянаў (Ленін), кіраўнік спраў Саўнаркома У. Бонч-Бруевіч, сакратар Саўнаркома Л. Фоціева 15 лютага 1919 года.

Рудабельскім камунары ведалі на памяць гэты дэкрэт: сам Ленін загадваў памагаць ім. Калі што трэба было, ішлі ў рэўком да Максіма Уса, і ён пад распіску з панскіх пакояў выдаваў камунарскай сталоўцы буфеты, крэслы, сталы, талеркі і лыжкі. Абедалі ўсе разам, з дзецьмі, з жонкамі. Здавалася, сабралася адна вялікая сям'я, вясёлая і працавітая. У «панскіх» талерках з пазалочанымі беражкамі боўталася сівенькая зацірка, грудкамі ляжала прасяная каша з гарбузом, у блакітныя кубачкі кухар разліваў густое халоднае малако.

— Што гэта за мерка ў цябе? — абураўся Цярэшка.— Поп на прычасці і то болей дае.

— Можа пан Цярэшка загадае падаць смажанага рабчыка, цвібель-клопс і шампанскае,— пацешна схіляўся перад ім колішні панскі падкухцік.

— Жары тых Клопаў сам, а чалавека накармі, каб гэтая злыбяда не боўталася ў чэраве, бы ў пустой біклазе.

— От каб дзед так у работу ўлягаў, як каля місы,— уставіла Параска.

— А хто ж пад бабкаю будзе лапці сушыць?

Усе весела смяяліся, а дзед тупаў на сваё месца, не перастаючы бурчаць.

Потым камунары ўставалі з-за сталоў і гаманкой талакою ішлі ў поле. Дзеці круцілі перавяслы, кабеты вязалі снапы, Цярэшка спрытна складаў іх на воз. Рыпелі колы на палявых дарогах, раслі тарпы ў доўгім свірне, на таку гула конная малатарня і спорным дажджом сыпалася цёплае зерне. Жанчыны, завязаўшыся да самых вачэй хусткамі, адкідалі салому і адграбалі збожжа.

У свіран прыйшоў Максім Ус. Ён быў загадчыкам прадуктовага аддзела рэўкома і цэлымі днямі ездзіў па былых маёнтках, засценках і хутарах рэквізаваць муку, крупы і сала для Чырвонай Арміі. Сам адвозіў у Ратміравічы і ў Бабруйск, здаваў каптэнармусам часцей, а ў рэўком прывозіў так-сяк накрэмзаныя распіскі.

— Максім занудзіўся без работы,— жартавала Параска.— Можа хоча ў прывод падпрэгчыся, а то Буланы прыстаў.

— Ці не па табе, удавіца, ён сохне, што прылядзеў сюды,— намагаўся перакрычаць малатарню Мікіта Падута.

Максім толькі ўсміхнуўся і падміргнуў Парасцы, ссунуў на патыліцу вайсковую шапку з цёмнымі плямамі поту, насупіў густыя бровы, аж вочы зрабіліся вузенькія, бы шчылінкі.

— Зараз жа трэба арфаваць і хутчэй везці ў Бабруйск. Чырвоная Армія б'ецца з легіянерамі, а хлеба няма.

— Няўжо да Бабруйска дапяла гэтая зграя? — спалохана спытала Параска.

-— Бабруйск пакуль што наш, от ён і просіць есці.— І Максім падаў Парасцы паперку.— Бярыся, таварыш камбед, спаўняць загад рэўкома. А прыйдзе старшыня, аддасі яму гэтую цыдулку.

Параска адышлася ўбок, паклікала свайго Васілька, каб пачытаў. На вялікай сіняй паперцы было напісана :

«Камуністычная партыя (бальшавікоў). Рудабельскі валасны камітэт.

8 жніўня 1919 года.

Старшыні камуны ў маёнтку Рудабелка.

Валасны рэўком прапануе вам адпусціць і даставіць у горад Бабруйск не пазней 10 жніўня 50 пудоў жыта, 20 пудоў мукі, 3 пуды солі для вайсковых часцей Чырвонай Арміі.

Падстава: адносіна Бабруйскага аддзела забеспячэння ад 3 жніўня 1919 года № 1451.

Старшыня Рэўкома М. Ляўкоў, Заг. аддзела харчавання М. Ус.».

Параска пастаяла з хвіліну, зняла хустку, выбіла з яе пыл, падвязала «бабачкаю» і шпарка пабегла па дварах.

— Бабанькі, пamажыце трохі пакруціць арфу, жыта конча трэба,— прасіла яна кожную, з кім сустракалася.

— Нашто яно табе так спатрэбілася? — пыталіся кабеты і, пачуўшы Парасчын адказ, ішлі да свірна і да поўначы арфавалі збожжа для «бедных салдацікаў».

Параска круціла корбу, засыпала ў кош, адцягвала поўныя мяхі, а з галавы не выходзіў Аляксандр. «Як ён там? Ці жывы хаця? Пабачыць толькі, і то лягчэй было б. Можа і яму перападзе луста нашага хлеба. Хай бы хоць успомніў, падумаў. От сказаў бы толькі слова, у вір пайшла б за ім. Але дзе там! Хіба такі скажа?» Яна задумвалася і ўжо не бачыла ні мяхоў, ні кучы жыта, не чула, як тарахціць арфа і гудзе малатарня.

Ноччу мужчыны на чатырох фурманках павезлі «салдацкі паёк» у Бабруйск.

Пад самым горадам ішлі баі. Бабахалі гарматы, за Бярозаю гарэлі сёлы, па вуліцах везлі параненых чырвонаармейцаў. Салаўя ў горадзе рудабельцы ўжо не знайшлі. Казалі, ён разам з ваенкаматам выехаў недзе аж пад Смаленск фарміраваць новыя часці. Вяртаючыся дадому, падводчыкі яшчэ доўга чулі гул бою, бачылі злавеснабарвовае зарыва на небасхіле. Хутчэй паганялі коней, каб адарвацца

ад вайны, каб не чуць яе грукату, не бачыць полымя пажараў. Але хіба ж уцячэш, калі яна коціцца следам? Няўжо дапрэ і ў іх лясны край. Зноў прыйдзецца брацца за стрэльбы, бараніць адваяваную зямлю, і так ужо густа палітую крывёю.

Прыехаўшы дадому, падводчыкі пра ўсё расказалі Максіму Ляўкову. Той моўчкі слухаў горкія навіны і адразу ўвечары сабраў камуністаў і членаў рэўкома, камбедаўцаў і былых партызан. Прамова яго была кароткая і простая. Ён гаварыў, што ўзброеныя Антантай банды Пілсудскага занялі Мінск і. падышлі да Бярэзіны. У баі пад Бабруйскам снарадам забіла нашага земляка, камандзіра батальёна Сцяпана Жынко. Пачуўшы гэта, стары Цярэшка, не здымаючы шапкі, перахрысціўся: «Царства яму нябеснае».

— У нябеснае царства, дзед, вароты шырокія, а за зямное яшчэ біцца трэба,— сказаў Максім Ус.

— Усё ты мяне падсякаеш, як таго печкура на верхаводцы. Біцца дык біцца, каб іх паралюш разбіў. Чаго ім, злыдням, тут трэба?

— Каб ты зноў парабкам быў,— ужо лагодна адказаў Максім.

— А выхвараюць яны! Паспытаўшы салодкага, горкае і калом не ўваб'еш. Цяпер і дурань ведае, за што яму стаяць.

— Дык што будзем рабіць, мужчыны? — запытаў Ляўкоў.

— Бараніцца,— загулі мужчынскія галасы.

-— Станем сцяною на Пцічы — і ні з месца!

Ляўкоў прыплюшчыў вочы.

— Каб так лёгка рабілася, як гаворыцца. Чырвоная Армія не ўстаяла пад Мінскам, мабыць, ужо здала і Бабруйск. Можа і ненадоўга, але здала. А як бараніцца з дубальтоўкамі?

Падскочыў малы, юркі Цімох Валодзька.

— У мяне ад «каперацыі» тры вядры патронаў асталося, скрынка піраксіліну і паўмяха гранат. Вінтоўкі і карабіны, лічы, у кожнага пад страхою тырчаць. На першым часе адаб'ёмся, а там і ў панкоў раз-жыцца можна будзе.

— Праўду кажа Цімох,— падняўся шыракаплечы Лявон Адзінец. Пра яго сілу ведала ўся воласць: мядзведзя паборае, учэпіцца за біла — конь ні з месца. Пакладзе на калёсы Лявон дзеравіну — вязі смела, не падужае — лепш і каня не запрагай. Як усе дужыя людзі, ён быў заўсёды лагодны і спакойны. А тут разышоўся: «Лепш памерці, а не аддаць тое, што столькі год заваёўвалі. Ці можа зноў ісці ў парабкі да Урангеля? Ён цяпер за атамана ў белых, а барані божа, прыедзе, скуру да касцей здзярэ. Я думаю, таварышы, трэба сёння ж падзяліць усіх на атрады, выбраць камандзіраў, а як толькі паткнуцца сюды легіёны, біць, не шкадуючы ні іх, ні сябе. Мы загінем, хай хоць дзеці

нашы па-людску жывуць. Хто за камандзіраў будзе,— пытаецеся? Ігнат Жынко і Андрэй Пуцята чым не камандзіры? А ўзводнымі Максіма Уса і Цімоха Валодзьку назначыць. Па сёлах разведчыкаў адправіць. Каго? Хоць бы Марыльку Салаўёву. Гэтую дзеўку чорт і ў мяху не спаймае. Падшыванцаў да радні пусціць, няхай прынюхваюцца. Калі што якое, сюды перакажуць. Ну, а Максім Ляўкоў усім верхаводзіць будзе.

— Ты, Лявонка, як той Саламон, развяжыў. Лепш і не прыдумаеш,— не стрымаўся Цярэшка.

— Папраўдзе, Лявон добра ўсё распланаваў,— пасвятлеў у твары: і ўсміхнуўся Ляўкоў.— Збірайце мужчын, камандзіры. Разыходзьцеся па сёлах, пагаварыце, каб кожны ведаў сваё месца.

— А бабы хіба зломкі? — ускочыла Параска.— Ці ж я сваім галапузым ліхадзей? Пішы і мяне, Андрэй Сцяпанавіч,— звярнулася яка да Пуцяты.— Пакуль страляць навучуся, кашаварыць буду, кашулі і зрэбнікі вашы мыць. Можа і па лесе бадзяцца прыйдзецца, дык і я дармаедам не буду.

Праз тыдзень у кожным атрадзе ўжо было чалавек па дзвесце. Партызаны занялі Старую Дуброву: злева — шлях за Пціч, справа за двое гоней ад сяла пачынаўся лес, глухая панская пушча — зялёная крэпасць, пераплеценая непрыкметнымі сцежкамі. У яе нетры, на глухі востраў, зарослы асінамі, дубняком і ляшчыннікам, штодня хадзілі мужчыны з узвода Максіма Уса. Яны валілі асіннік і ельнік, калолі яго на доўгія плахі. У адной высякалі «вуха», у другой выразалі шып і ставілі вялікія буданы. Накрывалі іх дзёрнам, яловымі лапкамі, а то і мохам.

— От і фацеры на зіму е,— любаваўся работаю Максім Ус.— Калі часам выкураць з Дубровы, адсюль будзем смаліць у егамосцяў.

На востраў прывезлі скрыню мукі, мяшэчак солі, нават кацёл, выдраны з панскай кухні. Пра тое, што робіцца на востраве, ведалі толькі рэўкомаўцы і хлопцы з Усавага ўзвода.

Знікла з Харомнага і Салаўёва Марылька. Сказала, што ідзе за раку ў водведкі да цёткі. Цішком пагаварыў Ляўкоў і з пастушкамі, што ганялі тавар на лукавіны каля Пцічы.

— Калі што якое запрыкмеціце, пасылайце падпасвіча. Няхай барзджэй бяжыць у алешнік да нашых пастоў, а мы ўжо тут ведацьмем, што рабіць,— тлумачыў хлапчукам старшыня рэўкома.

Разы са тры з Перакалля прыходзіла маленькая, кульгавенькая Ліна, Марыльчына стрыечная сястра. Абчапляецца торбамі, накладзе ў іх акрайцаў і скарынак, кіёк возьме і шкандыбае, дзе па дарозе, дзе па раллі — ні даць ні ўзяць убогае жабрачаня. Зойдзе да Парускі,

рызманы паскідае, не дзеўчына — лялька: вочы сінімі іскаркамі гарацы, валасы льнянымі хвалямі на плечы збягаюць. Падкурчыць скалечаную ножку на ўслончыку і слова ў слова пераказвае, што загадала перадаць Марыля.

— У Касарычах, Харомцах і ў Парэччы легіянеры стаяць. Не многа, чалавек па дваццаць. Афіцэр у Парэцкага папа ў доме жыве, з пападзянкамі пад ручку ходзіць, а ноччу ўсё каравулы правярае. Сыскаўся ж і Казік Ермаліцкі; казалі, у Харомцах каля вахмістра аціраецца. Усё лазіць па балоце ды на рэчцы броду шукае, каб як цераз Зацішша сюды палякаў правесці. З лесу неспадзеўкі думаюць наскочыць на вас.

Калі прыходзіла Ліна, Параска пасылала свайго большанькага Васілька па дзядзьку Максіма або Лявона. Часцей прыходзіў Адзінец і так ужо ўсё выпытваў, нібы дапрос зніма́ў: і дзе ў іх пасты стаяць, і колькі кулямётаў у кожнай вёсцы, і як з людзьмі абыходзяцца.

Раніцою Ліна зноў нацягвала свае лахманы, крыж-накрыж чапляла торбы. Параска непакоілася, каб не схапілі яе палякі.

— На той бок каля хутара на чоўне стары Кашпар перавязе, а там не зачэпяць — жабрачка, латышка, а нас яны чамусьці сваімі лічаць.— І Ліна, кульгаючы і ківаючыся, ішла з сяла.

Партызаны верылі дзяўчыне і рыхтаваліся сустрэць белапалякаў каля Зацішша. Расставілі пасты, цікавалі на кожнай лясной сцежцы. Цішыня была трывожная. З-за ракі даходзілі чуткі, што ў маёнткі і сёлы прыходзяць новыя часці, па полі гарцуюць уланы, сякуць лазу і выхваляюцца, што вось так паздымаюць галовы ўсім «рудабельскім бандытам» і вызваляць ад бальшавікоў маёнтак барона Урангеля. Але канчалася лета, а яны нешта не спяшаліся ісці на Рудабелку.

Калі адшумела жаўталісце і марозікі прыхапілі палі і дарогі, эскадрон залапаў ноччу заняў Зацішша, неспадзеўкі хацеў ускочыць у воласць, арыштаваць рэўкомаўцаў і адкрыць дарогу пяхоце.

Але партызанскія вочы і вушы былі за ракою ў кожным сяле і на кожным хутары. Атрад Ігната Жынко сабраўся ў хмызняку, каля гнілое багністае канавы.

Яна зарасла аерам і лапухамі, зверху зашэрхла тонкім лядком. Над канаваю вісеў хісткі жардзяны масток. Толькі праз яго можна было пераправіцца на Рудабелку. Узвод Цімоха Валодзькі перайшоў на той бок, адкуль павінны былі ехаць уланы, і залёг у кустах ракітніку. Максім Ус са сваімі хлопцамі астаўся на другім беразе канавы. Яны ў самым пачатку мосціка пакінулі некалькі жардзін, на сярэдзіне рассунулі іх так, каб конскія ногі якраз правальваліся паміж імі, а ў канцы зусім паскідалі жардзіны. Самі ланцужком рассыпаліся

ўздоўж канавы, пахаваліся за пажоўклым чаротам і хмызняком. Гэта яны звалі «Салаўёўскай засадай».

Нудна шапацела сухая асака, нібы серп аб серп скрыгатала чаратовае лісце, па небе вецер гнаў раскудлачаныя хмары. За імі то хаваўся, то выбліскваў тоненькі халодны маладзічок, і тады ўся балацяная нізіна залівалася сіняватым святлом. Цягнуліся доўгія цені ад кустоў, пабліsквалі тонкім цёмным лядком лужыны і канава.

Па скаванай першымі замаразкамі дарозе гулка зацокалі капыты. З лесу папаўзла, закалыхалася доўгая калона коннікаў. Маладзічок асвятляў блішчастыя рулі карабінаў, зіхатлівыя страмёны і шпоры. Уланы ехалі ціха і асцярожна. Як толькі першыя коні ступілі на жардзіны мастка, з ракітніку бліснула полымя, цішыня разарвалася, як настылае прасцірадла. Коні рванулiся наперад, заднія адскочылі ўбок, узняліся на дыбкі, каб пераскочыць канаву і, ламаючы тонкі лядок, з усяго размаху ляцелі ў густы жужаль. Пярэднія правальваліся паміж жардзінамі на мастку, біліся аб іх пысамі, тузаліся, сілячыся ўстаць. Жаўнеры хапаліся за карабіны, але залп ззаду, нібы страшэнны віхор, пагнаў коней да канавы, і яны з разгону ўвальваліся ў густую сцюдзёную твань. Спераду ўдарыў узвод Максіма Уса.

Лямант, стогны і крыкі, здавалася, далятаюць аж да неба. А маладзічок выплываў паміж касмылёў хмарак і здзіўлена пазіраў, як б'юцца і паміраюць на зямлі людзі.

У гнілой канаве булькалі і храплі коні. Нехта сіліўся выпаўзці з жужаля, хапаючыся за сухі чарот. Несуладна стралялі ўланы і рудабельцы.

Калі ўсё сціхла, партызаны перакінулі цераз канаву знятыя з маста доўгія жардзіны; зыбаючыся на іх, нахіляліся, пераразалі рамяні і выцягвалі з жужалю слізкія карабіны. Ад марозу яны блішчалі, як зашклёныя.

Каля самага берага, па пахі ў багне, ляжаў Казік Ермаліцкі. Рукі прымерзлі да рудое асакі, каўнер новенькага мундзіра быў заліты крывёю.

Пасля бою каля канавы партызаны акрыялі духам, пасмялелі, сталі больш дзёрзкія. А тут якраз аднекуль з-пад Капаткевіч прабіваўся да сваіх эскадрон чырвоных коннікаў і завярнуў у Рудабелку.

— Нашы прыйшлі! Нашы прыйшлі! — бегучы па вуліцы, крычалі дзеці.

— Шапкі з пікамі, і на сёдлах усе! Далібог от з такімі пікамі.— І хлапчукі над галовамі падымалі пальцы.

Кабеты, старыя і малыя высыпалі на вуліцу. Маладзіцы на прыпечках смажылі яечні з вялікімі скваркамі і радаваліся, што зноў прыйшлі свае і не пусцяць цяпер сюды белапольскую навалач.

Камандзір эскадрона, невысокі, з пабітым воспінамі тварам дзяцюк сядзеў у рэўкоме, расказваў, як яны прабіваліся па варожых тылах, і дзівіўся, што тут няма белапалякаў.

— Як толькі паткнуцца сюды, мы іх адразу ў праваслаўную веру перакручваем,— пасміхаўся Максім Ус.— Вадохрышча ім у канаве зрабілі.

— А цяпер трэба па Парэччы ўдарыць,— прапанаваў Андрэй Пуцята.— Я там кожную сцежку ведаю. Нашы атрады зойдуць з тылу, а Чырвоная конніца — з фронту.

— Памагнём,— згадзіўся камандзір эскадрона.

За ноч стары Кашпар цераз раку з ледзянымі закрайкамі перавёз на чоўне атрад Андрэя Пуцяты на правы бераг. Партызаны знікалі ў прырэчных кустах, хвойнікамі і гаямі прадзіраліся ў лес, што падыходзіў да самага Парэчча. Абышлі вёску і залеглі. Наўкол было пахмура і ціха. Вецер гнаў колкі прамёрзлы пясок, як шротам біў у твары і запарушваў вочы. Вёска маўклівa стаяла на ўзгорку, над саламянымі стрэхамі тырчала беленькая званіца царквы. Паміж голых прысад відзён бляшаны дах папоўскага дома. Партызаны ведалі, што там кватаруюць афіцэры, а салдаты занялі школу і жывуць па хатах. Трэба іх выкурыць з вёскі, але так, каб сваім людзям не нарабіць ніякае шкоды.

Андрэй Пуцята разлічыў, што на світанні Чырвоная конніца праскочыць мост і наблізіцца да Парэчча. Ён прыслухаўся.

— Дзядзька Цярэшка, паслухай і ты, здаецца, тупаюць.

Стары ссунуў на адно вуха заечую аблавушку і лёг на разору.

— Эге ж, Андрэйка, чуваць.

— Атрад, плі! — скамандаваў Пуцята.

Грымнуў і пакаціўся, нібы вялікая пустая бочка, гучны залп. То ў адным, то ў другім канцы вёскі адказалі стрэламі. Відаць, ачухалася варта. Да партызан даляталі крыкі, словы каманды, лямант. І раптам на тым баку вёскі пакацілася густое шматгалосае «ўра!». На ўзгорку паказалася конніца, заблішчалі шаблі, захраплі коні. Расхінаціся і трапяталі на ветры стаўбунаватыя шлемы. У розных канцах вёскі бухалі несуладныя стрэлы. Жаўнеры выскоквалі ў расхлістаных мундзірах, без шапак, у адных шкарпэтках; як апантаныя, пераскоквалі праз платы, хаваліся за адрынамі і хлявамі. Некаторыя на неасёдланых конях вузкаю вуліцай памчаліся за могілкі, у малады сасоннік. Каля царквы засакатаў кулямёт і перагарадзіў дарогу ў вясковую вуліцу.

Чырвонаармейцы асадзілі коней, спусціліся ў нізіну і пачалі абкружаць Парэчча. Партызаны паўзлі да гародаў, кароткімі перабежкамі пракрадваліся паміж кустоў, што раслі на куп'істым поплаве, каб з тылу прарвацца на вуліцу і заткнуць зяпу кулямёту, які прыкрываў адыход сваіх. Легіянеры, нібы з дзіравага меха, сыпаліся з другога канца вёскі і знікалі ў хвойніку. Дарогу ім перарэзала чырвоная конніца, засвісталі клінкі, загрымелі стрэлы.

Па разорах да царквы паўзлі Карп Жулега і Апанас Раговіч. Яны ўскочылі на цвінтар і залеглі за бэзавымі кустамі. Грымнулі два гранатныя выбухі, і кулямёт змоўк. Партызаны палезлі праз платы, пабеглі па садках і гародах на вуліцу. Яшчэ сям-там з-за хлявоў і хат адстрэльваліся жаўнеры.

Дзед Цярэшка ніяк не паспяваў за маладымі. Ссунуўшы на вуха аблавушку, ён выскачыў з-за высокага агрэставага куста і ўбачыў за адрынаю жоўты мундзір.

— Стой, пся крэў! — крыкнуў стары, падхапіў вінтоўку, але з-за вугла грымнуў стрэл. Дзеда штурханула, ён закруціўся на месцы, ухапіўся за твар і павольна пачаў асядаць на цвёрдую граду з мёрзлымі храпкамі ссечанай капусты.

Яго знайшлі пасля таго, як скончыўся бой. На рэдзенькай бародцы запяклася кроў, незаплюшчаныя вочы глядзелі ў халоднае шэрае неба.

Разгром партызанамі і чырвонай конніцай парэчнага гарнізона нагнаў страху на белапалякаў. Па вёсках папаўзлі чуткі, што з Гомеля прарваўся полк Чырвонай Арміі і разам з рудабельскімі партызанамі вызваляе цэлыя воласці і гарады, вось-вось прыйдзе сюды. Людзі чакалі вызвалення, мужчыны па адным, па два знікалі з вёсак.

Белапольскае камандаванне занепакоілася: адкуль узялася чырвоная конніца? Можа з гэтай небяспечнай палескай зоны пачынаецца планамернае наступленне чырвоных? Па тым, што расказвалі некалькі ўцекачоў з Парэчча, цяжка было хоць што-кольвек зразумець: у страха вочы лупатыя і лыжка здаецца лапатаю.

Паляцелі трывожныя тэлеграмы ў Бабруйск і ў Мінск. У адказ на іх прыбывалі часці ўланаў і пяхоты, палявая жандармерыя і артылерысты. Яны спыняліся ў Глуску. Заходзілі ў хаты па тры, па пяць чалавек, заганялі гаспадароў у запечча, а самі ўмошчваліся на ложках, у куце навальвалі цэлую гару сёдлаў і амуніцыі. Усё мястэчка прапахла конскім потам і дымам паходных кухань.

Знятыя з фронту часці ад'ядаліся і адсыпаліся перад паходам на Рудабелку. У мястэчка прыязджалі на маляваных вазках дзябёлыя шляхцянкі ў доўгіх футрах з жоўтымі лісінымі каўнярамі, у высокіх

боціках на гузіках і да раніцы скакалі з афіцэрамі мазуркі і паланезы, гулялі ў фанты з пацалункамі, стараліся размаўляць «па-польскему», хоць іх польскую гаворку варшавякі і пазнанцы разумелі толькі пятае цераз дзесятае.

А Іван Мазалеўскі з шавецкім начыннем зноў пайшоў па сёлах. Цяпер ён ламаў галаву, як прабіцца ў Рудабелку, каб пераказаць, што збіраецца вялікая сіла жаўнераў. Бадзяючыся па хутарах, ён сустрэў Марыльку, Салаўёву сястру.

Цэлы месяц з рэштками свайго батальёна Аляксандр Салавей маршыраваў па вуліцах маленькай Сыноўні. Днём чырвонаармейцы пароді штыхамі мяхі з саломаю, стралялі па мішэнях, а вечарамі латалі гімнасцёркі і шынялі, падэшвы густа падбівалі цвічкамі з пляскатымі галоўкамі і спявалі песні латышскія, венгерскія, беларускія і польскія. З латышамі Салавей гаварыў на матчынай мове, з беларусамі — на бацькавай, польскую трохі помніў з маленства ад шляхцюкоў. Цяжэй было з венграмі. Яны добра разумелі каманду, ведалі, што трэба рабіць, калі ім што даручаюць, а вось пагаварыць з кожным байцом па душах камандзір не ўмеў. А як жа камандаваць, калі не ведаеш, хто чым жыве, пра што думае, чаго сумуе ці радуецца. Салавей часта ездзіў у Смаленск у штаб Заходняга фронту і ва Упрафарм,[1] патрабаваў, каб хутчэй батальён адпраўлялі на фронт, даводзіў, што нельга ў такі час адседжвацца ў ціхай Сычоўцы.

— Не спяшайцеся, таварыш Салавей,— супакойвалі яго ва Упраўленні фарміравання,— вы яшчэ пакажаце сябе.

— Я ж не клоун, каб паказваць сябе. Я бальшавік і не маю права страляць па мішэнях і патрашыць сеннікі, калі гінуць нашы людзі.

— Скажу па сакрэту,— гаварыў начальнік упраўлення, лысаваты мужчына з выпраўкаю і манерамі былога афіцэра,— мы фарміруем полк чырвоных камунараў. Ён адправіцца на барацьбу з белалатышамі. Якраз вашы стралкі і будуць вызваляць родную зямлю. Камандзірам палка прызначаны ваш зямляк, бабруйчанін Іван Варфаламеевіч Царук. Вось так, Аляксандр Раманавіч.— Начальнік ветліва ўсміхнуўся і ўстаў.— Зайдзіце ў штаб фронту і атрымайце загад аб пераводзе ў Смаленск.

Праз два дні інтэрнацыянальны батальён уліўся ў полк чырвоных камунараў. Заўсёды падцягнуты Салавей цяпер быў асабліва падзелавому напружаны, заклапочаны і энергічны. Ён даставаў палявыя карты, гутарыў з ротнымі камандзірамі, асабліва часта заходзіў у латышскую роту, распытваў, хто адкуль родам, доўга гаварыў з

[1] Упрафарм — упраўленне фарміравання арміі.

латгальцамі, па карце вымяраў дарогі ад Дзвінска да Люцына і Рэжыцы, запісваў латышскія назвы вёсак і хутароў. Гаворачы з байцамі, Салавей бачыў разбітыя чаравікі, лупатыя латкі, не ў кожнага былі рукавіцы ці пальчаткі.

Па цёмных вуліцах Смаленска свістала завіруха, здувала з узгоркаў сыпучы снег, бразгала бляхаю дахаў, гула ў зубцах крамлёўскай сцяны. У такую сцюжу разуты салдат шмат не наваюе. Гэта непакоіла Салаўя. Ён прыйшоў да камандзіра палка і далажыў, што яго батальёну трэба восемдзесят шэсць пар абутку.

— Каб толькі восемдзесят шэсць! — сумна адказаў Царук.— На полк патрэбна сама меней пар чатырыста. А дзе іх узяць? Пачакай, зараз прыйдзе загадчык гаспадаркі. Паслухаем, што скажа Муляўка.

Увайшоў высокі мужчына ў кароткім шынялі, у абмотках і выцертай папасе. Увесь твар Муляўкі быў збіты воспаю, на месцы броваў тырчала некалькі рэдзенькіх валасінак. Ён выслухаў камандзіра палка, памаўчаў і спакойна адказаў:

— Трэба ехаць у Маскву.

— Там для нас назапасілі і толькі чакаюць цябе.

— Можа і не назапасілі, а даць дадуць.

— Хто гэта табе дасць? — пачынаў злавацца Царук.

— Таварыш Ленін дасць,— адказаў Муляўка.

— Ты што, з раніцы п'еш?

— Я з Уладзімірам Ільічом два гады разам у ссылцы быў. Ведае ён мяне. Даложаць — прыме і выслухае, а калі выслухае, паможа.

— Гм, а ты не прыдумляеш? — памякчэў Царук.

— Што тут прыдумляць, Іван Варфаламеевіч. Каб было дзе дастаць, хіба б стаў турбаваць Уладзіміра Ільіна ў такі час?

— Чаму ж ты раней не казаў, што разам у ссылцы быў?

— А чаго хваліцца? Так што выпісвайце дакументы, давайце пару чалавек у помач. Калі пашанцуе, будуць чаравікі.

— Каго табе даць?

— Ёсць у мяне пракідныя хлопцы,— ажывіўся Салавей.— Казначэй Сцяпан Герасімовіч і камандзір узвода Лукашэвіч.

— Прысылай іх сюды,— сказаў Царук.— І сам прыходзь.

Выпраўляючы хадакоў у Маскву, камандзір палка папярэджваў:

— Вы ж хоць вельмі там у вочы не лезьце. Клопатаў у таварыша Леніна па самую званіцу Івана Вялікага, і не да чаравікаў яму цяпер. Дасць — добра, а не, захапіце грошай, можа чым на Сухараўцы разжывемся.

— Грошай у мяне цэлая торба,— пахваліўся Герасімовіч.

— Глядзі, каб не свіснулі,— папярэдзіў Царук.

— А я іх ніколі не пільную, таварыш камандзір. Заходжу ў вагон і кідаю пад лаўку. Спытае каторы: «Чаго гэта, салдацік, напакаваў?» «Бланкі,— кажу,— плечы ўварвалі. Вайна ідзе, а тылавыя пацукі канцылярыю развялі».

— Ой, хлопча, глядзі, каб не знайшлося разумнейшага за цябе. Пільнуйцеся таварыша Муляўкі. Ён чалавек бывалы. Што скажа, тое і рабіце.

Пасланцы крутнуліся і выйшлі з пакоя. За вокнамі скавытаў вецер і гнаў сухі сыпучы снег. У казарме было холадна і цёмна, густы іней іскрыстай поўсцю захутаў сцены. Камандзір палка сядзеў за сталом у белым казловым паўкажушку і ў кубанцы. За кожным словам з вуснаў вылятаў струменьчык пары.

— Белая латышская армія падышла да Асвеі, наступае на Дрысу. Наша задача не толькі спыніць наступленне, але адкінуць белалатышоў назад, замацавацца ў раёне Рэжыцы. Вашаму батальёну даручана абысці ворага з тылу і нанесці першы нечаканы ўдар. Будзеце прабірацца па тылах, на Невель, Ідрыцу і Себеж. Калі там не ўдасца прайсці, кіруйцеся на Ізборск. Полк завяжа бai з фронту, прарвём кальцо белякоў і злучымся недзе вось тут.— Царук ткнуў у блакітны кружочак на карце. Салавей знайшоў яго на сваёй трохвёрстцы і адзначыў кружочкам невялікае возера Рэзна.

— Ваша латышская рота будзе весці разведку з большым поспехам, чым хто іншы. Ды і ў штабе ведаюць, што Салавей не ўмее адступаць. Калі пашанцуе, падабуемся, і — у бой. Вы верыце, што Муляўка што-небудзь прывязе?

— Калі толькі ёсць у Маскве, даб'ецца. Гэты чалавек абы-што гаварыць не ўмее. Стары бальшавік. Царскія турмы і ссылкі прайшоў. Пэўна, і Леніна ведае.

— Можа і ведае, але ці ведае Ленін яго? — засумняваўся Царук.

— Нават калі і не ведае, дапаможа. Не для сябе ж чалавек стараецца, для фронту,— пераконваў камандзіра Салавей.

Назаўтра на двары казармы Аляксандр убачыў бацьку і вачам не паверыў.

— Адкуль вы, тата? — кінуўся ён да старога.

— Гэ, браце, доўгая песня. Гляджу я гэта і думаю сабе, чаго тут столькі бэйбусаў назбіралася — морда ў морду, а ў нас старыя і бабы ваююць ды ад вас помачы чакаюць.

— Не, усё ж скажыце, як вам удалося столькі прайсці і цераз фронт прабрацца?

Стары Раман хітра ўсміхнуўся і падміргнуў сыну.

— На шапку-невідзімку разжыўся. Дзе скокам, дзе бокам, дзе дурнем прыкінуся, дзе ў шчыліну пратачуся, от і прабіўся цябе адведаць. Дай, думаю, схаджу, пагляджу, як тут сынок ваюе. А ты нішто, спраўны. Быў бы ў нас добры камандзір.

— А хіба ў вас няма?

— Чаму няма? Максім Ляўкоў у воласці і над усімі атрадамі вараціла; Андрэй Пуцята, Ігнат Жынко за камандзіраў. Даём трохі пытлю панкам. Але і ты быў бы не лішні.

Раман расказваў сыну пра першыя баі з белапалякамі, пра разгром Парэцкага гарнізона, пра смерць Цярэшкі, пра тое, як Марылька і Ліна памагаюць партызанам. Але так і не расказаў, як двойчы пераходзіў праз лінію фронту і як думае дабірацца дадому.

— А я і не думаю,— адказаў Раман.— Можа і мне знойдзецца месца ў вашым палку. Хоць за кашавара буду.

Дні тры ўгаворваў Аляксандр бацьку, каб вярнуўся дахаты. Пераконваў, што баі будуць цяжкія і доўгія, што не ў яго гады ваяваць у рэгулярным войску. Ён даў старому паперку за подпісамі і пячаткамі штаба, каб каменданты і камандзіры часцей садзейнічалі Раману Аляксандравічу Салаўю перайсці лінію фронту для вядзення рэвалюцыйнай работы ў тыле ворага.

Развітваючыся каля цяплушкі, у якой ехалі чырвонаармейцы пад Оршу, бацька з сынам моцна абняліся. Раманаў кажух пах знаёмым хатнім духам, калючая барада напомніла, як у маленстве яна казытала шчокі, калі Аляксандр залазіў да бацькі пад коўдру пагрэцца. Успомніліся сябры, што адстойваюць савецкую ўладу ў Рудабелцы. Прыгадаліся цёмныя Парасчыны вочы, выразна пачуўся голас нябожчыка Цярэшкі, і так зрабілася шкода старога, што аж зашчымела пад сэрцам.

Аляксандр падсадзіў бацьку ў гаманкую, ледзь асветленую агаркам цяплушку, папрасіў чырвонаармейцаў прытуліць старога.

Праходзячы па пероне, Салавей пачуў знаёмыя галасы і глухі грукат. Каля апошняга вагона чырвонаармеец з вінтоўкаю ў руках пакрыкваў на кожнага:

— Правальвай, правальвай, не затрымлівайся!

«Няўжо Сцёпка?!» — узрадаваўся Салавей. Насустрач паднялася вінтоўка.

— Праходзь направа! — крыкнуў вартавы.

— Чаго добрага яшчэ здуру і стрэліш,— спакойна адказаў камандзір.

— Хлопцы, Аляксандр Раманавіч тут! — узрадаваўся Герасімовіч.

— От гэта малайцы,— ускокваючы ў вагон, ускрыкнуў Салавей і пачаў выкідаць звязаныя па некалькі пар чаравікі і боты. Яны пахлі дзёгцем і скураю, рыпелі і з грукатам падалі на платформу.

Муляўка з кута выцягнуў тры вялікія скруткі, абмацаў падлогу, ці не засталося дзе чаго.

— Ну, усё. Добра, што паспелі.

Толькі яны выскачылі з вагона, паравоз прарэзліва раўнуў, зачухкаў клубамі пары, і цягнік павольна пакаціўся па прыцярушаных снегам рэйках.

— Я пабягу па сані,— сказаў Муляўка,— а вы тут пільнуйце.— І, пераскокваючы праз пуці, знік у замець

Пільнаваць на платформе асталіся ўтраіх.

— Расказвайце, як гэта вам удалося? — карцела Салаўю хутчэй пра ўсё дазнацца.

— Прыехалі мы ў Маскву раніцай. Горад завалены снегам. Бачым, рамізнік стаіць; падыходзім, думаем — хутчэй даедзем. А ён ні блізка: конь, кажа, аташчаў і траіх не давязе. Пайшлі пехатою.

— Хіба я ў цябе пытаюся пра рамізніцкага каня? Ты мне скажы, Леніна бачылі? — не стрымаўся Салавей.

— Бачылі, бачылі, таварыш камандзір,— супакоіў Лукашэвіч.— А Сцёпка іначай не ўмее расказваць.

— Калі такі разумны, сам расказвай,— пакрыўдзіўся Герасімовіч

— Прыйшлі, гэта значыць, да Крамля,— пачаў Лукашэвіч,— вартавы стаіць, дакументы правярае. Паказваем свае мандаты. Глядзеў, глядзеў, потым тузануў за дрот. Чакаем. Прыходзіць разводзяшчы. Таварыш Муляўка так яму проста і кажа: «Далажыце, гэта самае, Уладзіміру Ільічу, данясенні з фронту прывёз Іван Муляўка і просіць прыняць». Памуляўся разводзяшчы. Можа, кажа, хто другі прыме? «Не, толькі да таварыша Леніна».

— Хваліўся, а і сам на рамізніцкага каня ўссеў,— перабіў Лукашэвіча Сцяпан і болей не даў яму рота раскрыць.— Адным словам, таварыш камандзір, прывёў нас курсант у вялізны палац, загадаў шынялі і зброю здаць і павёў. Па лесвіцах, па калідорах нейкіх вядзе, за дзвярыма машынкі, як тыя кулямёты, ляскаюць. Уваходзім у вялікія дзверы. У пакоі ціха-ціха. Жанчына нас сустрэла, на столік газет, журналаў паклала. Чытайце, кажа, а сама — у кабінет. Выходзіць і просіць трошкі пачакаць. Сядзім, чакаем. А потым з дзвярэй — шась і проста да нас ідзе і ўсміхаецца невысокі, быстры чалавек. Ага, сам таварыш Ленін. Я яго адразу пазнаў. Ну, выліты, як у газеце. Падае ўсім руку, а Муляўку нашага за плечы трасе. «Пазнаю, пазнаю,— кажа,— Іван... не падказвайце... Аляксеевіч.

Прашу».— І паказвае на кабінет. А мы і не ведаем, ісці ці сядзець. Вось ён,— Сцяпан кіўнуў на Лукашэвіча,— смыкнуў мяне за рукаў, мы, дурні, і асталіся. Доўга не было Муляўкі. Пра што яны там гаварылі, хлусіць не буду, не чулі. Потым выходзіць, аж рабацінне свеціцца ад радасці. Паперкаю трасе. Потым у дарозе расказваў, як Уладзімір Ільіч дазнаўся пра наш полк, дык, праўда ці не, нібыта кажа таварышу Муляўку: «Раз вы чырвоныя камунары, даем вам яшчэ тры скруткі чырвонага сукна камандзірам на галіфэ». Вось яно.— Герасімовіч носцам ткнуў у закручаныя рагожай цюкі.

Па снезе, перамешаным з пяском, зарыпелі сані,— Муляўка непадалёк ад вакзала запыніў фурманку.

— Колькі ўсяго тут? — пацікавіўся Салавей.

— Хопіць. Чатырыста пар палучылі.

У завірушным снежні 1919 года праз Невель і Себеж батальён Салаўя прабіраўся па варожых тылах. Белалатышы займалі Дзвінск, Краславу і Асвею. Яны намагаліся пашырыць фронт на паўночны ўсход да рэчкі Сіняй.

Спыніць іх, адкінуць назад і злучыцца з асноўнымі сіламі палка павінен быў інтэрнацыянальны батальён Аляксандра Салаўя.

Чырвонаармейцы ішлі супраць ветру. Мяцеліца гула і хвастала жорсткім снегам, сляпіла вочы, упіналася ў грудзі. А байцы, падобныя на снежныя слупы, сунуліся насустрач ветру і ворагу. У снежнай крутаверці нічога не было відно: куды ні зірнеш — ляціць мітуслівая завея, шуміць у высокім перамёрзлым трысці і ломіць крохкія чараціны. Батальён выбіўся на возера. Зіма яго закавала тоўстым лёдам і завалiла глыбокім снегам.

Спыніліся ў невялічкай прыазёрнай вёсачцы. На платах зімавалі старыя падраныя сеці, каля хлявоў і свіронкаў ляжалі паравернутыя чаўны і лодкі. Адразу было відно, што тут жывуць рыбакі. Вяскоўцы стрымана і насцярожана глядзелі на салдат.

— Ліха яго разбярэ, дзе свае, дзе чужыя,— казаў дзед з зялёнаю ад тытуню барадою.— Тут латышы і там латышы. Таўкуць адзін аднаго. А за што, каб спытаў, і самі не ведаюць.

— Не, дзед,— пярэчыў камісар Ясюнас.— Ведаем, за што. Мы за латышскі народ ваюем, за яго свабоду, а тыя за кучку паноў, якія хочуць нас упрэгчы ў плуг, асядлаць і паганяць яшчэ.

Увечары камісар нацягнуў на сябе зрэбнікі, абуў лапці з суконкамі, вераўчынаю падперазаў світу, для прыклепу заткнуў за пояс сякерку, нібы прадухі прасякаць на возеры, і падаўся на той бок. Ён вырас у Латгаліі і ведаў гэтыя мясціны, умеў добра гаварыць па-латышску і па-беларуску, таму і папрасіўся ў разведку.

Салавей да раніцы чакаў свайго камісара. Было боязна за Ясюнаса і трывожна ад маўклівай невядомасці. А завея круціла другія суткі. Страшна нават выткнуцца з цёплай хаты. І ўсё ж камандзір падняў батальён і павёў на той бок возера.

Не дайшлі і да сярэдзіны, як вецер данёс шаргаценне, гул і абрыўкі выкрыкаў, падобных не то на лаянку, не то на каманду. Батальён Салаўя доўгім ланцугом залёг у пухкім снезе, што сыпаўся за каўнер, лез у рукавы, набіваўся ў чаравікі, раставаў і поўз халоднымі струменьчыкамі па целе. Але ляжаць за сумётамі было зацішней і ўтульней, чым на буі.

У замеці ўжо выразна чуліся галасы і бачылася нейкае няўлоўнае мітушэнне. Яно напаўзала бліжэй і бліжэй, хоць у снежным шквале яшчэ нікога не было відно. Трэба стаіцца, замерці, каб не пачуў вораг.

Як толькі ў парадзелай мітульзе завірухі паказаліся ледзь прыкметныя постаці белалатышскіх салдат, ім проста ў лоб секанула бліскавіца шчыльнага вінтовачнага агню. Забітыя падалі ў снег, нібы правальваліся ў бездань, жывыя рвануліся назад, грузнучы і блытаючыся ў высокіх сумётах.

Батальён з крыкам «ура» падняўся ў поўны рост і кінуўся следам. Рэха страляніны з возера дакацілася да Асвеі. Рэшткі белага гарнізона кідалі ўсё і адступалі на Краслаўку.

Змораныя чырвонаармейцы прыпыніліся ў невялічкім маёнтку. Трэба было адпачыць і агледзецца, каб не трапіць у нерат. Вораг адкаціўся за пералескі і хмызнякі. Узводныя расстаўлялі баявую ахову, разводзілі пасты.

Да чырвонаармейцаў падышоў высокі худы мужчына ў рызманах, разбітых лапцях. Ён пазіраў чыстымі, па-дзіцячы наіўнымі вачыма. Сцягнуў з лысай галавы шапку, пачаў нешта мэкаць, паказваць рукою, па-каталіцку жагнацца ўсёю далоняй і некуды клікаць. Хоць чалавек быў нямы, але настойлівы. Ён ухапіў узводнага за рукаў і пацягнуў да касцёла. За імі пайшло некалькі чырвонаармейцаў. Невялікі беленькі касцёл стаяў на ўзгорку, вакол яго раслі старыя ліпы. Каля касцельнай сцяны байцы ўбачылі страшэннае відовішча. На снезе стаяў голы, нібыта зашклёны, чалавек. На спіне глыбокаю ранай запяклася і заледзянела пяціканцовая зорка. Адно вока было выбіта і заплыло крывавым камяком, другое мутна пазірала з глыбокай тугою і папрокам.

— Гэта ж наш камісар Ясюнас! — крыкнуў узводны.

Байцы паздымалі шапкі і стаялі, як знямелыя. Такога яны ніколі не бачылі: парэзанага кінжаламі, праторанага штыхамі камісара це-

ляшом выгналі на мароз і аблівалі вадою, пакуль ён не зайшоўся. Вось і стаіць, як помнік мужнасці, як абвінавачанне азвярэлым катам...

Калі на касцельным узгорку хавалі Ясюнаса, арганіст расказаў Салаўю, як нябожчыка, апранутага ў світу і ў лапці, затрымалі за аселіцаю белыя салдаты, распыталі і хацелі адпусціць, але нарваўся афіцэр і пацягнуў чалавека ў лапцях у плебанію. Там нехта пазнаў яго. Казалі, той юда ведаў яго некалі яшчэ да вайны, нібыта нават вучыліся разам. І пачаўся допыт.

— І вось так ён скончыўся,— сумна сказаў арганіст.

На сыпкія камякі мёрзлай зямлі ўзышоў камандзір батальёна і загаварыў па-латышску.

— Вайна ідзе даўно, але такое зверства мы бачым упершыню. Неразумныя людзі скажуць: латышы замучылі латыша. Няпраўда! Гэта звяры знішчылі добрага, чулага чалавека, які хацеў свабоды і шчасця для сваёй зямлі і для латышскага народа. Мы павінны не толькі адпомсціць за смерць таварыша Ясюнаса. Вызваліць гарады і сёлы Латвіі ад наймітаў капіталу, ад бандытаў і галаварэзаў — наш абавязак. Паклянёмся выканаць яго,— закончыў Салавей па-руску. І ў адказ грымнулі галасы латышоў, беларусаў, венграў, палякаў:

— Клянёмся!

— Клянёмся! — падхапіла рэха.

...Раніцою батальён выступіў з надзеяю прарваць абарону праціўніка, злучыцца з асноўнымі сіламі палка і вызваліць ад белай арміі Рэжыцу.

За ноч сціхла завея. Пацягнула цёплым адліжным ветрам. Снег набракаў вільгаццю, намакалі чаравікі, дубянелі ногі, і дрыжыкі праціналі аж да самай патыліцы.

Цяпер Салавей высылаў разведку невялічкімі групамі, яны прыкрывалі і падтрымлівалі адна адну.

Вярсты за дзве ад лесу праходзіла лінія варожай абароны. Яна замыкала кола, у якое трапіў полк чырвоных камунараў. Пра гэта дазнаўся Салавей ад сваіх разведчыкаў. Абставіны і задачы мяняліся. Трэба было нечакана напасці на белых. Узняць сярод іх паніку, разарваць кола і разам з палком ужо не прабівацца з акружэння, а наступаць, граміць белалатышоў па ўсім фронце.

Занятая белымі вёска стаяла за невялічкім узгоркам у зацішнай нізіне. З яе і збіраўся камандзір пачаць прарыў. Наўкол было бела і ціха, сыпаўся лёгкі іскрысты сняжок, прыцярушваючы шапкі і плечы. Батальён стаіўся ў лесе. Раскладваць агні было забаронена. А холад працінаў навылёт. К вечару зноў браўся марозік і люта хапаў за ногі ў намоклых за дзень чаравіках.

На змяркaнні мароз прыціснуў яшчэ мацней. Чаравікі і боты грукаталі, як каменныя, і пакрываліся белаю іглiцай інею. Чырвонаармейцы тупалі ўсё жвавей і жвавей, ляпалі па спінах рукамі, хукалі ў дзіравыя рукавіцы. Здавалася, заледзянелыя яловыя лапы, мігатлівыя сняжынкі і нават высокія колкія зоры — усё працінае вострым холадам схуднелыя салдацкія спіны.

У поўнач Салавей з латышскай камуністычнай рота» пайшоў на вёску, занятую белымі. Астатнія дзве рсты прыкрывалі флангі.

У вокны сонных хат паляцелі гранаты, успыхвалі вінтовачныя залпы, тарахцелі кулямётныя чэргі. Паднялася страшэнная паніка.

Белалатышы вырашылі, што іменна тут прарываецца акружаны полк, зняліся з акопаў, каб затуліць прарэшыну, кінуліся на помач сваім, але іх у полі спыніў шквал кулямётнага агню — білі абедзве роты, пакінутыя Салаўём на флангах.

Да раніцы варожае кола было разарвана больш, як на пяць вёрст. Нёспадзеўны ўдар з тылу так напалохаў белых, што ім здалося — на прарыў ідзе цэлая дывізія. У бой увязаліся перадавыя часці акружанага палка чырвоных камунараў.

А з варожага акружэння выходзілі абозы, параненыя, тыфозныя і абмарожаныя чырвонаармейцы. Абмарожаных было шмат. Іх адпраўлялі ў Ідрыцу і ў Себеж. Адыход прыкрываў батальён Салаўя.

Апошнім з акружэння прабіваўся настылы і гулкі бронецягнік. На крутым пад'ёме з рэек сышла платформа. Байцы інтэрнацыянальнага батальёна скінулі яе пад адхон, паўмошчваліся хто куды і на цягніку вырваліся з варожага кола.

Пасля адліжных дзён і марознай штурмавой ночы з палка выбыла трыста шэсцьдзесят абмарожаных байцоў, многіх зваліў тыфус, параненых развезлі па тылавых шпіталях.

Рэшткі палка чырвоных камунараў зліліся з чатырыста семдзесят шостым палком пяцьдзесят трэцяй дывізіі.

6

Пасля каляд вызвярыліся маразы. Аж страляла па завуголлю. Перад заходам сонца неба налівалася чырванню, сняжынкі мільгалі ружовымі, сінімі, зялёнымі агеньчыкамі, а над лесам падымаўся вясёлкавы слуп.

— Гэта боскі знак на няшчасце, на пакуты і на слёзы,— боязна пазіралі кабеты і жагналіся.

Трывожна ў гэтыя дні было і ў рэўкоме. Не слуп на небе палохаў Максіма Ляўкова: пераказала Салаўёва Марылька, што ідзе на іх

вялікая сіла, з конніцаю і пушкамі. І з Парыч пераказалі: «Наступаюць з Мазыра легіянеры, сцеражыцеся».

Як тут усцеражэшся ад гармат і кулямётаў? Але і здавацца не выпадала. Белапалякі дачакаліся, калі Пціч укрылася тоўстым лёдам і калі маразы закавалі балоты і азярыны, а на снезе відаць нават сарочы след. Вось і падцягнулі сілы, каб прыдушыць бальшавіцкую воласць.

Рэўком цяпер быў падобен на баявы штаб. Усім кіраваў Максім Ляўкоў. Атрад Ігната Жынко размясціўся непадалёк ад Пцічы, узвод Цімоха Валодзькі заняў Карпілаўку і Дуброву, Максім Ус з хлопцамі — Кавалі і Лаўстыкі. Добра, што ў кожным узводзе было па кулямёту, па скрынцы патронаў, а ў кожнага партызана — вінтоўка або карабін і за папружкаю пара гранат.

У атрады прыйшлі старыя і падлеткі, за зброю ўзяліся ўсе камуністы. Параска прывяла ў рэўком чатырох удоў.

— Дай, прысядацель, бабам хоць па якой ламачыне, абы страляла.

У самой за плячыма вісеў новенькі карабін. Кажушок Параска падперазала шырокай папругаю з двума патранташамі.

— Не баламуць жанок, Параска,— сунімаў яе Ляўкоў,— няхай смокчуць сабе кудзелю. Не бабскае ета дзела ваяваць. Табе сядзець дома не выпадае, што праўда, то праўда. Хоць ка дзень ускочаць палякі — не здабраваць. Шляхецкую і панскую зямлю дзяліла? Дзяліла. Камунаю запраўляла? Запраўляла. Значыць, ратуйся. А вы, маладзічку ідзіце дадому, малыя ўжо недзе скуголяць.

Параска засталася вартаваць рэўком. На зборні яна грэлася каля цёплай грубкі, часам выходзіла на ганак, чула, як лапоча залубянелы на марозе сцяг, і зноў успамінала Аляксандра. Дзе ён цяпер? Ці жывы хоць? Калі ўжо так няймецца, хай бы дома ваяваў. Цяпер усе ваююць, у любым засценку, у кожным куточку. А яго недзе носіць па свеце. Тут бы хоць на вачах быў... От прысушыў! Ні ўдзень, ні ноччу з галавы не ідзе...

Раніцою слаўся марозны туман. Досвітак быў сіні, і снег здаваўся сінім. Звонка, нібы драчыны крык, рыпелі дарогі і калодзежныя жураўлі. Раптам, як гром сярод яснага неба, цішыню світанка разарваў гулкі гарматны стрэл і пакаціўся над заінелымі лясамі і ціхім аснежаным полем. Нешта гахнула, аж зыбанулася зямля. Такога яшчэ Параска не чула. Яна тройчы стрэліла ўгору, ало яе сігналу ўжо ніхто не чуў — ішоў бой на ўзлессі каля Пцічы, сакаталі кулямёты каля Смыковіч і Лесак, па Дуброве біла артылерыя. Пачалося!

Здавалася, грыміць і калоціцца ўся зямля, бліскае сухім зеленаватым бляскам. Параска падцягнула цяжкую драбіну, прыставіла яе да ганка, порсценька ўзбегла па ёй і ўзялася адрываць кіёк, на якім трапятаўся сцяг. Цвікі заржавелі і не паддаваліся. Яна цягнула, тузала кій з боку ў бок. Нарэшце з піскам, нібы плачучы, вылезлі цвікі з намёрзлых дошак. Параска зняла з кійка цупкае палотнішча, склала яго ў некалькі рэдзяў, схавала пад кажушок, замкнула дзверы воласці і берагам Нератоўкі пабегла ў Карпілаўку. Там залёг узвод Цімоха Валодзькі. Нешта ж вельмі зрабілася светла. Параска азірнулася і ледзь не ўпала. Злева і справа калыхаліся і шугалі зыркія вогненныя слупы з чорнымі кутасамі дыму. Гарэлі Дуброва і Кавалі. Стаяў доўгі прарэзлівы гул, яго заглушалі гарматныя выбухі і вінтовачныя стрэлы. А над лесам узыходзіла вялікае чырвонае сонца, у бяздонным небе плылі і раставалі лёгкія хмурынкі, на голлі блішчаў пусты іней, ён палахліва асыпаўся ад кожнага вінтовачнага стрэлу. Параска ледзь не выскачыла пад партызанскія кулі.

— Назад! Куды цябе гоніць! — крычаў невялічкі ростам, але галасісты Валодзька.

Параска ўпала, сцягнула з пляча карабін і некуды стрэліла. Яе пругка тнула ў плячо, сэрца білася так моцна, што, здавалася, ад яго ўдараў калоцяцца рукі і дрыжыць усё цела. Па шорсткім снезе Параска адпаўзала назад, бліжэй да партызанскага ланцуга. Цяжка было разабраць, дзе страляюць свае, а дзе — легіянеры. Артылерыя біла аднекуль з Завалёнаў і толькі па Дуброве. Відаць, нехта падтыкнуў, дзе стаяць партызаны, таму і садзяць снарад за снарадам.

З ветрака, што стаіць на кавалёўскім полі, стракоча польскі кулямёт. У чыстай марознай сінечы, як свечкі, гараць хаты ў Дуброве, Лаўстыках і Кавалях. Партызаны пасоўваюцца да лесу, але не бягуць, не ўцякаюць, хоць сілы і не роўныя, хоць курчацца і канаюць на снезе прабітыя варожымі кулямі таварышы. Не ўстаў і не паварушыўся Майсей Раговіч, распластаўся на цвёрдым шарпаку Віктар Вотчыц, ткнуўся тварам у невялічкі сумёт Васіль Званковіч.

Можа з дзесятак легіянераў скасіў Грыша Макавецкі, ускочыў, каб кінуць гранату, і кінуў-такі, але адразу ўхапіўся за жывот, перагнуўся, нібы зламаны ветрам, закруціўся на месцы. Другая куля скасіла яго.

Упершыню на Парасчыных вачах адзін за адным панміралі маладыя хлопцы. Яна іх ведала з маленства. І так проста, у адну хвіліну, няма ні Васіля, ні Віктара, ні Рыгора. Слёзы душылі яе. Параска страляла з адчаем і адпаўзала з узводам на Рудню. Там недалёка і лес.

Чуваць была страляніна ў Старой і Новай Дубровах. Гэта адбіваўся ўзвод Максіма Уса.

— Адыходзіць на Шкаву,— загадаў камандзір.

А па вуліцы ўжо беглі легіянеры. Яны то выскоквалі, то знікалі за хмарамі дыму. Роўна, як свечкі, у цішыні марознага дня дагаралі саламяныя стрэхі, асядалі счарнелыя сцены падпаленых хат, як сухія рэбры, тырчалі чорныя кроквы. Яны скручваліся, хіліліся набок, асядалі і падалі. Ніхто не тушыў пажару, ніхто нічога не выносіў, нічога не ратаваў. Людзі пазашываліся ў склепы, паўцякалі ў лес, пахаваліся на поплаве ў стажках сена.

Наўкол ішла страляніна. Легіянеры ў вогнішчы пажару кідалі гранаты. Яны рваліся са страшэнным грукатам, раскідаючы ў розныя бакі галавешкі.

Высокі мажны Максім Ус прыціснуўся да сцяны стопкі і без промаху біў з вінтоўкі па жаўнерах. Яго ўзвод прабіваўся ў хвойнік, што рос непадалёк ад вёскі. Максім, відаць, хацеў, прыкрываючы адыход хлопцаў, падпусціць бліжэй легіянераў, шарахнуць у іх гранатаю, а самому за азяродамі праскочыць у хмызняк, а там і да лесу рукой падаць.

Але Максіма заўважылі пілсудчык і пачалі страляць толькі па ім. Кулі дзынкалі і глуха білі ў пачарнелую сцяну стопкі.

— А трасцу! — крычаў Максім і страляў, страляў. Вось нешта штурхнула назад і апякло, гарачыя струменьчыкі пабеглі па руцэ і пад паху. Ён шчыльней прыціснуўся да вугла, прыцэліўся і стрэліў, але раптам страшэнны боль разануў па рабрыне, закруціліся снег і полымя над хатамі, у вачах паплылі белыя, ружовыя, сінія кругі. А Максім шчыльней прыляпіўся да вугла, не выпускаў вінтоўкі, хоць і не бачыў, куды страляе.

Белапалякі пачалі акружаць камандзіра. Ён ужо не адстрэльваўся, але ўсё яшчэ стаяў, прыпёршыся шырокімі плячыма да сцяны. Пад нагамі дымілася лужына крыві. Асцярожна падкрадаліся легіянеры. Ім хацелася схапіць партызана, хоць параненага. Калі яго акружылі і паручнік крыкнуў: «Рэнкі до гуры!» — Максім Ус не паварушыўся. Ён так і стаяў, прыпёршыся плячом да сцяны. Боты прымерзлі, вінтоўка звалілася ў снег.

Легіянеры ўпершыню ўбачылі чалавека, які памёр стоячы.

А атрады кароткімі перабежкамі прабіваліся к лесу. Людзі правальваліся ў глыбокі снег, ад холаду і стомы дранцвелі рукі, ледзьве варушыліся сцягнутыя марозам губы. Але партызаны стралялі і паўзлі, паўзлі і стралялі. Снег паружавеў ад водбліскаў далёкіх і блізкіх пажараў, неба было ў чырвоных падпалінах.

Каля руднянскіх могілак засакатаў кулямёт. Па ім ударылі з вінтовак, і ён захлынуўся. Хлопцы з узвода Валодзькі з двух бакоў папаўзлі да могілак. Кулямётчык канаў, але яшчэ хроп на снезе. Прыгінаючыся, за кустамі ўцякала трое легіянераў. Партызаны хацелі «касануць» па іх з кулямёта, а ён, як на тое ліха, замерз. Не кідаць жа яго чорту лысаму. Зачапілі і пацягнулі за сабою.

У лес уваходзілі на змяркланні. Было відно, як у Карпілаўцы, Дуброве і ў Смыковічах дагараюць хаты і свірны. Ні крыкі, ні гул пажару не даляталі сюды. Толькі шумелі прыцярушаныя снегам хвоі, атрасаючы з галін густую замець. Па лесе перагукваліся партызаны:

— Амяллян, дзе ты?

— Карп, ты жывы?

— Карпілаўскія, сюды!

Камандзіры збіралі сваіх партызан. У кожным узводзе некага не далічваліся. Не верылася, што загінуў Максім Ус, што засталіся ляжаць на снезе маладыя таварышы. А яшчэ раніцою яны смяяліся, частавалі адзін аднаго самасадам, беглі, стралялі, паўзлі па полі.

Стомленыя, галодныя партызаны туліліся спінамі да хвояў і моўчкі адпачывалі. У кожнага дома асталіся свае. Што з імі? Можа на селішчы дагараюць галавешкі, а бацьку, маці, жонцы і дзецям няма куды прытуліцца...

На пянёк ускочыў Максім Ляўкоў. На ім быў падраны кажушок, вялікая авечая шапка і старыя падшытыя валёнкі. З-за папружкі тырчалі наган і дзве гранаты. Да старшыні пачалі падыходзіць партызаны.

— Таварышы,— ціха пачаў ён.— Сёння мы страцілі многіх сяброў. Легіянеры паляць нашы хаты, здзекуюцца з блізкіх. Мы не ўстоялі перад гарматамі і кулямётамі, але і не здаліся. Будзем збіраць сілы, каб хутчэй выбіць ворага з нашай воласці. Адпомсцім за таварышаў, вызвалім нашы сем'і ад панскіх здзекаў.

У лесе ёсць у нас некалькі буданоў, але ў іх у такую халадэчу не ўседзіш. Можа вясною яны нам і спатрэбяцца, а цяпер пойдзем у Граб'ё, апамятаемся, падумаем, што будзем рабіць.

— Чаго там думаць? Адна ў нас работа,— выгукнуў маладзенькі высокі Амяллян Падута,— біцца за савецкую ўласць.

Да Ляўкова праціснулася Параска. Яна з-за пазухі дастала скрутачак у белай хусцінцы і падала Максіму.

— На, старшыня, схавай. Можа скора спатрэбіцца.

Ляўкоў развязаў хустачку. У яго руках было чырвонае палотнішча рэўкомаўскага сцяга. Ён падняў яго высока над галавой.

Па цёмным лесе, прадзіраючыся праз гушчар, праз замеценыя снегам вывараты, правальваючыся ў сумёты, ішлі партызаны шукаць сабе прыстанку.

У вёсках галасілі жанчыны па забітых сынах і мужах, па братах і каханых. Плакалі замурзаныя і закураныя пагарэльцы, просячыся ў хату да радні або да суседзяў.

А пад вечар пайшлі па дварах «канаркі». Так адразу празвалі палявую жандармерыю з жоўтымі аколышкамі на канфедэратках. Вушы белапалякі закрывалі чорнымі аксамітнымі навушнікамі, у кішэнях насілі маленькія бляшаныя грэлкі з запаленым усярэдзіне вугалем. Ад іх заўсёды пахла прыпаленай воўнаю.

«Канаркі» не ішлі абы-куды, а заварочвалі толькі ў тыя хаты, на якія нехта падтыкаў. Бо адкуль бы ім ведаць, дзе хто жыве, колькі ў каго сыноў і дзе яны.

Наводзіла жандараў засцянковая шляхта. А тыя ўрываліся ў хату, сцягвалі з печы старых дзеда ці бабу, свістаў бізун, чуліся крыкі і енкі.

Вельмі ж ужо лютаваў канапаты, з тлустай мордаю Зігмунд Смальц. Ён не глядзеў ні вока ні бока: так хвастаў шомпалам, што аж пырскала кроў.

Чалавек сорак збітых мужчын і кабет сагналі да валасці. Яны панура чакалі, што ім скажуць, куды пагоняць далей. Наўкол салдаты з карабінамі рыпалі падкаванымі ботамі па ўтаптаным снезе. На ганак выйшаў куртаты камендант з бурачковым тварам. Ён нават не паглядзеў на людзей, што стаялі перад ім.

— Ежэлі вашы галганы не пшыдуць до гміны і не жуцяць зброю, іх ойцы і маткі бэндуць растшэляны.

За спіною каменданта стаяў шыракаплечы, з рудымі вусамі, у пацягнутым фабрычным сукном футры шляхціц з Харомнага — Фэлік Гатальскі. Ён лыпаў жоўтымі вачыма і выскаляў пракураныя конскія зубы.

— Вам зразумела, што кажа пан камендант?

Натоўп маўчаў. Нехта ў самай сярэдзіне сказаў голасна і выразна:

— Зразумела, юда, што па табе вяроўка плача.

— Маўчаць, гады,— узвіўся Гатальскі, прызначаны войтам гміны

— Як жа мы скажам сынам, каб кідалі зброю, калі нас заарыштавалі? Ты адпусці, дык мы сходзім і скажам,— выткнуўся наперад Андрэй Падута.

— Пашукай дурнейшага за сябе, можа ён і адпусціць. А тваім бандытам перакажуць і без цябе,— агрызнуўся новы войт.

К вечару заложнікаў адправілі ў Бабруйск і пасадзілі ў крэпасць. Але не сунімаўся Смальц. Ён ездзіў па сёлах, вынюхваў, дзе ёсць бальшавікі і партызаны.

У Гаці Смальц знайшоў жонку Лявона Адзінца Ульяну. Яго ўразіла прыгажосць вясковай маладзіцы. У яе вялікіх чорных вачах бліскалі агеньчыкі нянавісці, а смуглявы твар быў спакойны і горды. Гэта яшчэ больш злавала панскага ката. Спачатку ён ветліва і мякка дапытваўся, дзе яе камісар.

— Захварэў на тыфус і адвезлі ў бальніцу,— спакойна адказала Ульяна.

— Ілжэш, сука! — узвіўся Смальц.— Ён учора быў тут! — І з усяе сілы хвастануў бізуном. Тонкі канец, як змяя, абвіўся вакол шыі. Смальц рэзка смыкнуў бізун да сябе — на шыі наліўся крывавы рубец.— Ну! — закрычаў жандар.

Ульяна моўчкі, з глыбокаю нянавісцю, глядзела на яго, а калі зноў узвіўся бізун, з усяе сілы плюнула ў агідны, разапрэлы ад спірту і лютасці твар.

Бізун са свінчаткаю на канцы хвастаў маладзіцу па твары, па руках, па спіне. Ульяніна маці на каленях кінулася да Смальца.

— А паночку, злітуйся! Калі так крыві захацелася, забі лепей мяне, а яе не чапай. Дзіця ў яе будзе.— І ўчапілася сухімі рукамі ў бізун. Жандар носцам жоўтага бота так грымнуў ёй у грудзі, што старая адкацілася пад прыпечак.

Босую Ульяну ён вывалак на двор, зваліў у снег, мясіў нагамі ў жывот і ў грудзі, пакуль няшчасная не залілася крывёю і не страціла прытомнасць.

Смальц выцер аб снег скрываўлены бізун і запырсканыя крывёю рукі, сплюнуў і пайшоў з двара.

На чацвёрты дзень Ульяна апрытомнела, папрасіла піць і ледзь чутна прашаптала разбітымі губамі: «Ратуйце Лявона!» На змярканні яна сканала.

А Лявона ў тыфознай гарачцы вёз ягоны дзядзька Пятро ў Смыковічы. Спадзяваўся там як-небудзь перахаваць, а можа і перапра-віць да сваіх у Гомель. Пятро стараўся ехаць нацянькі, далей ад бітых гасцінцаў. Калі сустракаўся хто ды пытаў, адказваў: «Парадзіху да бабкі вязу» або: «Старая занядужала, еду рады шукаць».

Укрыты посцілкамі з галавою, Лявон ляжаў моўчкі. Часам чуваць было, як яго калоцяць дрыжыкі, як ён скрыгоча зубамі. Дзядзька шчыльней прыкрываў хворага сенам, падтыкаў посцілкі і ехаў далей.

За Карпілаўкаю, на ўзгорку, насустрач выскачылі чатыры ўланы. Следам за імі на ўласным гнядым стаенніку ехаў Фэлька Гатальскі.

— Стой, сконт едзеш, стары? — спытаў улан.

Пятро сцягнуў шапку, пакланіўся.

— Старую вязу да шаптухі, паночак. Баюся, каб на возе не кончылася.

Наперад праціснуўся Фэлька.

— А ты пакажы сваю старую,— загадаў ён.

— Калі ж вельмі калоціць яе. Злітуйся, паночак, не чапай,— заенчыў Пятро.

Фалька пад'ехаў да саней, перагнуўся ў сядле і дзяржаннем бізуна адгарнуў посцілкі.

— А пся крэў...— І ён з усяе сілы агрэў старога бізуном па спіне.— Панове, то есть камісаж, большэвік,— аж заекатаў Гатальскі.

Фурманку з хворым Лявонам Адзінцом завярнулі назад. З гадзіну трымалі на марозе каля гміны. Потым два конныя канваіры пагналі на Глускі шлях.

Мароз аж лускаўся: трашчала ў лесе сучча, дарога рыпела, як нямазаныя калёсы. Заінелы конік выдыхаў слупы густое пары і трусіў не вельмі спорнай хадою. Канвойных на сёдлах, відаць, такі добра даймаў холад. Яны бізунамі падганялі каня, але ў таго спрыту хапала толькі на некалькі сажняў, і ён зноў абыякава валюхаўся з боку на бок.

Асабліва прыпякаў мароз у полі. У старога Петрака заледзянелі вусы і барада, рукі, як граблі, ледзьве трымалі лейцы. Ён прыслухоўваўся, ці дыхае Лявон, і ў думках ужо развітваўся з ім — калі не застрэляць адразу, дык заморацць холадам і голадам.

У такую сцюжу і ў здаровага душа вылазіць, а гэты ледзьве хаўкае.

У Глуск прыехалі ноччу. Тыфознага пабаяліся пускаць у гміну і ў пастарунак, што быў пры воласці. Зноў доўга трымалі на двары, а потым выйшаў высокі, як хлудзіна, паліцыянт, пасвяціў электрычным ліхтарыкам, адчыніў дзверы доўгае пустое стайні і загадаў «камісара» пакласці туды.

— Як, жывога чалавека, у такі мароз? — абурыўся Пятрок.

— Мільч, мільч, пся маць,— закрычаў паліцыянт.

Стары выграб з палукашка сена, кінуў яго ў кут, трасучыся ад плачу, памог пляменніку дайсці да гэтага смяротнага лагла, прыкрыў пасцілкаю, перахрысціў, як нябожчыка, і, захлынаючыся слязьмі, ціха сказаў:

— Прашчай, Лявоніха.

Зарыпелі вялікія дзверы, бразнуў і заскрыгатаў замок. Пятрок ускочыў у пустыя сані, хвастануў лейцамі заінелага коніка.

Назаўтра, як добра ўвіднела, начальнік жандармерыі загадаў вывезці і закапаць акалелага бальшавіка, каб часам не распаўзлася зараза.

Праз некалькі хвілін прыйшоў той самы доўгі паліцыянт і далажыў:

— Ён жывы. Просіць піць.

— Жывы? — здзівіўся начальнік.— Пачакаем да вечара.

І вечарам Лявон быў жывы. Быў жывы і назаўтра і на трэці дзень. Толькі распухлі і пачарнелі на руках пальцы, а нагамі ён ужо не мог паварушыць.

У жандармерыі толькі і гаварылі пра жывучага рудабельскага камісара, хадзілі паглядзець на яго. Лявон ціха стагнаў і трызніў у гарачцы, клікаў Ульяну, прасіў дзядзьку Петрака, каб наганяў хутчэй. Калі рыпалі дзверы, ён замаўкаў і толькі ціха-ціха прасіў піць.

На трэці дзень у стайню зайшоў сам начальнік. Ён загадаў падняць посцілку. Паліцыянт кійком ссунуў яе з Лявона. Счарнелыя тоўстыя пальцы набрынялі, як налівачы. Але камісар быў жывы. Гэта здзівіла начальніка. Трое сутак на такім марозе не вытрымаў бы і здаровы чалавек, а гэты ўстаць не можа, а жыве. І начальнік загадаў зараз жа адвезці арыштаванага ў Бабруйск і здаць у бальніцу: «Проста для цікавасці, для вопыту. Што за конскае здароўе!»

Паліцыянты тут жа, каля воласці, падхапілі фурманку, падагналі яе да стайні, узвалілі Лявона на сані і павезлі. Абмарожаныя рукі і ногі торгалі, пяклі, балелі, як свежыя раны, нарывалі, як скулле. Лявон кусаў губы і маўчаў, чакаючы пагібелі — адзінага збавення ад нечалавечых пакут. На марозе жар меншаў, і ён думаў пра Ульяну, дзе яна, што робіць? Хоць бы яе не зачапілі. Успамінаў таварышаў: як там кончыўся бой, хто адалеў, а хто загінуў? Чуў толькі, як білі гарматы, у сёлах гулі пажары, ведаў, што партызаны адступілі ў лес. А што далей?

«А далей,— думаў Лявон,— зайдуся на гэтай сцюжы ад тыфусу, голаду і холаду, вывернуць з саней у канаву ваўкам, от і ўсё». На змену адчаю прыходзіла надзея: «Не, не можа быць, каб усё. Трэба датрываць хоць да Бабруйска. Можа з бальніцы ўдасца наказаць таварышам. Там жа, пэўна, нехта астаўся ў падполлі. Толькі б датрываць...»

І Лявон збіраў апошнія сілы, раўней дыхаў, прыслухоўваўся, як тахкае сэрца, як доўга і нудна звініць у вушах. Ён то правальваўся ў дрыготкую цемру, нібы на дно бяздоннай ракі, то зноў выплываў, чуў, як рыпяць палазы і хрупаюць па настылым снезе падковы.

Да Бабруйска ён усё ж датрываў. У бальніцу прыехалі ноччу. Памкнуўся ўстаць, але так і зваліўся назад — ногі былі, бы чурбаны.

Санітары ўнеслі Лявона ў калідор, хацелі сцягнуць чобаты, але яны папрымярзалі да ступакоў. Рукі ў цяпле зайшліся да крыку, нібы тысячы іголак пазаганялі пад пазногці. Канваіры паклікалі доктара, нешта яму гаварылі, пісалі нейкую паперу і, упусціўшы клубы холаду, шумна выйшлі з бальніцы.

Як толькі зачыніліся дзверы, невялічкі рухавы доктар імкліва падышоў да хворага. Над Лявонам нахіліўся малады твар з рэдзенькай бародкаю, праз тоўстыя шкельцы акуляраў здзіўлена глядзелі вялікія цёмныя вочы.

— Адкуль? Прозвішча? Імя? Па бацьку?

Лявон ледзь чутна адказваў.

— Значыць, з Рудабелкі? — перапытаў Марзон.— Та-ак. Ясна. Прыйдзецца ратаваць, Лявон Яўхімавіч,— суцяшаў доктар.

Марзона ведалі не толькі ў Бабруйску. Маладому хірургу верылі, на яго спадзяваліся ў кожнай воласці, у кожнай вёсцы павета. «Калі доктар Марзон не дасць рады, дык і божа не паможа,— гаварылі ў далёкіх і блізкіх сёлах.— Вельмі ж свойскі чалавек.. Відаць, не панскага заводу».

Уладзімір Восіпавіч усю ноч не адыходзіў ад Адзінца. Хвораму ставілі банкі, абкладалі грэлкамі, паілі гарачым малаком, расціралі цела і рабілі ўколы. Счарнелыя рукі балелі да крыку, нага гарэла агнём і торкала тысячамі іголак. Доктар круціў галавою і злосна вурчаў нейкія незразумелыя словы:

— Вандалы, гуны, узурпатары! Што яны зрабілі з чалавекам! А быў жа Геркулес.— Потым звярнуўся да Лявона: — Мне загадана вылечыць вас. Вылечыць і аддаць жандармерыі. Апляці гаршчок і аддай дурню разбіць.

Ад гарачкі і страшэннага болю Лявон не ўсё чуў і не ўсё разумеў, што гаварыў доктар. Але ўжо верыў у яго дабрату і справядлівую сілу.

— Толькі прыйдзецца аперыраваць, можа нават адняць нагу. Вы згодны?

— Хоць зарэжце, абы не мучыцца,— працадзіў Лявон.

На другі дзень панеслі Адзінца на аперацыю. Нага і пальцы былі сінія, як пераспелыя слівы.

— Ампуціраваць.

Доктар і яго памочнікі дзівіліся трываласці і цярплівасці гэтага чалавека. Каб не пачалася гангрэна, прыйшлося адняць левую нагу трохі ніжэй калена, ампуціраваць пальцы на другой назе і на абедзвюх руках.

— На сяле гэта ўжо не работнік, але жыць будзе,— спачуваў і разам з тым радаваўся Марзон.

Калі Адзінец трохі ачуняў, да яго на ложак падсеў доктар.

— Ну, як сябе адчуваем?

— Палегчала трохі,— адказаў Лявон.

— Ды і вы палегчалі, прыйшлося трохі падкараціць вас. Што скакаць будзеце, не абяцаю, а з кійкамі цяпер многія ходзяць. Вы маладзец, Лявон Яўхімавіч: такое не кожнае жалеза вытрымае.

— А рудабельскі бальшавік выцерпеў. Цяпер таіцца няма чаго — падтыкнуў паскудны шэршань. Так што вы, доктар, каля мяне не вельмі завіхайцеся. Усё адно крышка.

— Не плявузгайце глупства, таварыш Адзінец,— узлаваўся Марзон і выбег з палаты.

Адно слова «таварыш», а як яно ўзрадавала Лявона, як захацелася верыць у паратунак, спадзявацца на гэтага невялічкага жвавага доктара.

Адзінец тады яшчэ не ведаў, што ў 1917 годзе доктар Марзон працаваў у Земскім Саюзе разам з Міхаілам Васільевічам Фрунзе. Потым пераехаў у Бабруйск, стаў старшынёй дэмакратычнай земскай управы, увесь час дапамагаў падпольшчыкам і партызанам. Не ведаў, што не так даўно белапалякі арыштоўвалі Уладзіміра Восіпавіча, але на абарону доктара падняўся ўвесь горад.

Цяпер адно слова «таварыш» было падобна на пароль, па якім свае пазналі сваіх, верылася, што доктар Марзон не аддасць яго на здзек і пагібель.

Лявон ляжаў адзін у маленечкай палаце, бо адначасова быў тыфозным і хірургічным хворым. Ён нудзіўся ў адзіноце, хацелася пагаварыць, можа даведаўся б што-кольвек пра сваіх, а тут ён бачыў санітарку, сястру, якая ўмела так далікатна здымаць бінты, ды часам забягаў доктар і радаваўся, што хворы ідзе на папраўку, што добра зарубцоўваюцца швы, што трымаецца амаль нармальная тэмпература.

— А калі зойдзе хто староннi, ляжыце з заплюшчанымі вачыма і не варушыцеся,— папярэджваў Марзон.

Разы са два прыходзіў у бальніцу паручнік з палявой жандармерыі, цікавіўся, ці не ўцёк іх падвопытны бальшавік. Доктар казаў яму, што становішча хворага безнадзейнае, што ў дадатак да тыфусу і абмаражэння ў яго цяжкая пнеўманія. Ён прыводзіў паручніка ў палату, паднімаў коўдру, паказваў забінтаваныя куксы і абыякава махаў рукой. Аднаго вечара доктар зайшоў у палату, прычыніў дзверы і ціха сказаў:

— Платон Фёдаравіч кланяўся вам.

Адзінец памкнуўся ўстаць.

— Ц-с-с! — прыклаў палец да вусікаў Марзон.— Нічога не пытайцеся. Лепш слухайце. Сёння ноччу мы развітаемся. Што б з вамі ні рабілі, маўчыце. Памятайце, вы — труп, і трымайцеся, як труп. А далей будзе ўсё добра.

Калі наступіла ноч, на двор ціха ўехала фурманка і спынілася каля морга. У палату зайшлі два санітары з насілкамі. Лявону зрабілася крыху страшна, што яго ў адной бялізне панясуць на холад, што наперадзе нейкая невядомасць. Суцяшала толькі адно імя — Платон Фёдаравіч.

Санітары ў ложку нацягнулі на яго штаны і фуфайку, асцярожна паклалі на насілкі, зверху прыкрылі прасцінаю і панеслі па вузкіх бальнічных калідорах. З суседніх палат выглянула некалькі хворых, якіх не браў сон.

— Што, абмарожаны богу душу аддаў? — спытаў чарнявы насаты дзед.

— Адмучыўся! — адказалі санітары.

— Царства яму нябеснае,— перахрысцілася жанчына, захутаная ў коўдру. Ад тупату і рыпення дзвярэй папрачыналіся многія хворыя, праз праталінкі ў шыбінах яны бачылі, як адчынялі дзверы «трупярні», уносілі насілкі, як выходзілі адтуль санітары.

Толькі ніхто не бачыў, як з другіх дзвярэй морга Платон Равінскі і Шолам Агал вынеслі Лявона Адзінца, паклалі яго на сані, закруцілі коўдрамі, прыкрылі кажухом і па цёмных закавулках і пустырах павезлі за пераезд на кватэру старога чыгуначніка Уладзіміра Стрэле.

А раніцой уся бальніца ведала, што ноччу памёр абмарожаны камісар.

У моргу ляжаў труп пакалечанага цягніком чалавека з забінтаванымі куксамі, якраз як у Адзінца.

7

Партызан набілася ў кожную хату пад самую столь. Сушыліся світкі, анучы і рукавіцы. У кутах цьмяна пабліскавалі запацелыя стрэльбы. Спалі покатам на палках, на печы, на падлозе, трызнілі і кідаліся, камандавалі і ўсхліпвалі спрасонку.

Днём і ноччу за вёскаю хадзіла варта, а наўкол шумела заінелая цёмная пушча. На дубах, як бляшанае, шапацела леташняе лісце, вецер гнаў слупы снежнага пылу, па самыя стрэхі замятаючы заімшэлыя пахілыя хаткі.

У Грабі жыла адна галеча, а ў беднаты заўсёды прасторна і хапае месца падарожнікам і начлежнікам. От пакуль што і прытуліліся тут абодва рудабельскія атрады. Граб'ёўскія гаспадыні саджалі партызан за стол, ставілі чыгун бульбы, місу квашанай капусты або тоўчанае льняное семя.

Неяк надвячоркам у хату, дзе жылі камандзіры атрадаў, прыйшоў Раман Салавей. Мабыць, не было такой шчыліны, куды не прагачыўся б гэты стары. А тут усё пад бокам, і сцежка кожная з маленства знаёма. Сходзіць з Харомнага ў Граб'ё — тое самае, што з хаты ў свіронак. Не распранаючыся, сеў на лаву, паглядзеў на Максіма Ляўкова.

— Селішча тваё, Максіме, куродымам пайшло. Вернешся, падзякуй Фэльку Гатальскаму. Ён на ўсіх падтыкае. Старыя тваё прыляпіліся да футара Якава Гошкі. Дык не бядуй, перакідаюцца да вясны. Горай, што багата людзей пазабіралі ў заложнікі і пагналі ў Бабруйскую крэпасць. Ульян Жынко і Рыгор Кавалевіч не змаглі ісці, іх тут жа зразу і рашылі. А ўсіх астатніх, як бараноў, павязалі і шампаламі пагналі. Пераймалі і Лявона Адзінца. Ён і так ледзь дыхаў, дык у Глуску, казалі, кінулі ў стайню, каб зайшоўся ад холаду.

Кожны распытваў у Рамана пра сваіх, і ён аднаго суцяшаў, другому казаў горкую праўду.

— От седзіце тут і не чуеце, як на вас расстаўляюць пастку. Акружыць хочуць і парашыць усіх да аднаго. Дык не зявайце. Пільнуйце Смыковіцкую дарогу.

— Добра, дзядзька Раман, не празяваем. А вам можа спакайней было б астацца з намі? І Марылю сюды б забралі. Бо шляхта ўсё роўна збыту не дасць.

— Вы ж, можа, доўга тут адседжвацца не будзеце, прыйдзеце нас ратаваць? Толькі збірайце болей сілы. А так не ўстоіце. Іх там, ведаеце, колькі?

— Ну? — спытаў Ляўкоў.

— Як мух на падле.

Раман закінуў за плечы берасцяную вярэньку, нацягнуў аблезлую аблавушку і пайшоў.

Партызаны занялі ўсе дарогі, паставілі за вёскаю трафейныя кулямёты і чакалі ночы. Мароз праціняў навылёт. Вакол месяца разбегся вялікі белы круг, высыпалі буйныя зоры, з хвояў звісалі доўгія блакітныя бароды. Было чуваць, як зрываліся з галін і падалі камякі снегу, як ад марозу палусквала сучча.

Узвод Цімоха Валодзькі прытаіўся за аснежанымі кустамі. Хлопцы ўглядаліся ў зіхатлівую лясную дарогу, перарэзаную чорнымі

ценямі елак, прыслухоўваліся да кожнага шолаху настылай да звону ночы.

Недзе далёка, нібы ў пальцах крухмал, зарыпела дарога. Гукі набліжаліся і рабіліся выразныя.

На паваротку паказаўся конь, запрэжаны ў настрамачак саломы. На возе сядзела тры чалавекі, чацвёрты ішоў з лейцамі ў руках. Калі фурманка параўнялася з партызанскаю засадай, хлопцы неспадзеўкі выскачылі з-за кустоў. Трое адразу шуснулі з воза і кінуліся ў лес. Нехта бразнуў затворам.

— Не страляць! — прахрыпеў узводны.— Даганяйце і бярыце, як хочаце, толькі не страляць!

Чалавек шэсць кінулася за ўцекачамі. Толькі трашчала сучча ды сыпаўся з галін снег. Да фурмана падскочыў былы матрос Зянон Раговіч:

— Што вязеш?

Нягеглы шляхцюк увесь калаціўся, аж трэслася рэдзенькая казліная бародка.

— А братачка, не ведаю. Самі яны накладалі. Пад саломаю, здэцца, нестацка ёсць. Я ж не вінаваты, жывасілам у падводы пагналі...

— Нябось, мужыка на такое дзела не ўзялі, шэршань гугнявы,— лаяўся Цімох Валодзька, перакульваючы сані з саломаю.

На снег пападалі скручаныя, як вужакі, кулямётныя стужкі і два тупарылыя кулямёты. Хлопцы іх адразу адцягнулі і паставілі за кусты абапал дарогі. Згрэблі ўбакі салому, каб і знаку не было.

— Ты от што, пакуль цэл, садзіся і, не азіраючыся, паганяй у Граб'ё. Спытаюць нашы, скажы ўсё, як было.

Шляхціц ускочыў на сані, сцебануў лейцамі заінелага коніка і памчаўся па дарозе, аж снег закурэў.

У лесе грымнуў стрэл, потым другі. Відаць, адстрэльваліся легіянеры, што пасаскоквалі з воза. Глухім рэхам азваліся далёкія стрэлы ў розных канцах пушчы.

— Ну, пачынаецца. Чуеш, бяруць у клешчы! — сказаў Цімох Валодзька Раговічу.

— Трасца іх возьме! — ускіпеў матрос. На ім з-пад кажушка стракацела паласатая цяльняшка, а чорныя флоцкія штаны пухірамі звісалі над кароткімі халяўкамі старых падшытых валёнак.

На кані прыскакаў малады, тоненькі, як дубчык, Амяллян Падута і перадаў загад Ляўкова: «У бой не ўвязвацца. Атрадам адыходзіць на Парычы. Пакінуць заслоны па шэсць чалавек. Прыкрываць адыход кулямётным агнём!»

Разам з добраахвотнікамі ахоўваць дарогу астаўся былы матрос.

Бой завязаўся толькі пасля поўначы, калі асноўныя сілы партызан даволі далёка адышлі па лясных сцежках.

Як толькі на паваротак выткнуліся жаўнеры, Раговіч сekануў па іх густою чаргой, паводзячы з боку на бок кароткай рулькаю кулямёта. Месяц зацягнуўся аблокамі, цені расплыліся, таму і тыя і другія стралялі ў белы свет, як у капейку. Партызанскі заслон не вельмі спяшаўся адыходзіць, а белапалякі не надта насядалі: ваяваць з дзядамі ды з кабетамі было прасцей і бяспечней, чым адкрыта лезці пад партызанскія кулі.

Кулямёты сакаталі злева і справа ад Раговіча. Значыць, сапраўды, легіянеры хацелі неспадзеўкі акружыць вёску. Каб не папярэдзіў стары Салавей, так бы і накрылі абодва атрады. А цяпер не дагоняць, ды яны і не вельмі рвуцца даганяць.

Партызанскія заслоны памалу адыходзілі ў лес. Страляніна сціхала, пакуль не змоўкла зусім.

Рудабельская партызаны лясамі адыходзілі на Парычы, а там, за Бярэзінаю, ужо стаяла Чырвоная Армія. На яе помач і спадзяваліся рудабельцы: патроны канчаліся, вінтовак на ўсіх не хапала, мала было і людзей. А белапалякі толькі ў Рудабелку прыгналі паўтары тысячы салдат, прыкацілі гарматы і штук трыццаць кулямётаў. От і паспрабуй іх адолець. Хоць з восені ў лесе і паставілі буданы з плашак, але ў такую халадэчу ў іх не ўседзіш. Параіліся камандзіры паміж сабою і вырашылі на зіму прабівацца за Бярэзіну.

Ідучы, па самыя пахі грузлі ў снезе, мароз абпальваў насы і шчокі, яны чарнелі і аблузваліся, распухалі ад холаду пальцы, заядалі вошы, голад падцягваў жываты і круціў перад вачамі зорную мітульгу. А партызаны ішлі і ішлі лясамі, спадзеючыся акрыяць, набрацца сіл, узброіцца і, як толькі сыдзе снег, ударыць па легіянерах і назаўсёды ачысціць сваю воласць.

Максім Ляўкоў прыпыніўся, пачакаў фурманку, на якой ехала Параска. Яна па самыя вочы захуталася саматканаю хусткай, пасівелай ад інею.

— Ты часам, Параска, не ведаеш, куды дзеўся наш рэўкомаўскі сцяг? — запытаў Максім.

— Чаму ж не ведаць? Тут ён.— І яна правяла кажушнаю рукавіцай па высокіх грудзях. Ляўкоў усміхнуўся.

— А я падумаў, што ты на нішчымніцы так раздалася. Ну, маладзец. Беражы, хутка спатрэбіцца.

За Бярэзінаю абодва атрады ўліліся ў восьмую дывізію шаснаццатай арміі.

Партызаны адпарыліся ў вясковых лазнях, аблаталіся, падабуліся ў вайсковых капцёрках, да шапак папрышпільвалі чырвоныя зорачкі, адзеліся ў гімнасцёркі, таму-сяму выдалі шынялі і ўсіх залічылі на вайсковы паёк. Разам з чырвонаармейцамі рудабельцы трымалі абарону, хадзілі ў разведку, часам наляталі на суседнія гміны і пастарункі. Параска, прыкідваючыся то бежанкаю, то варажбіткаю, дабіралася аж да рудабельскіх хутароў. Аднойчы і да Бабруйска дапяла. Вярнулася, а землякоў абрадаваць не было чым: усіх рудабельскіх заложнікаў «канаркі» расстралялі ў крэпасці.

Слёзы змешваліся з пякельным гневам, з прагаю хутчэй адпомсціць за смерць і пакуты, вызваліць родзічаў і блізкіх ад шомпала і бізуна.

Партызаны чакалі вясны.

А ў воласці разгулялася шляхта. Людзі глядзелі і казалі: «Ускруцілася гайня, як перад пагібеллю». У мясаед у кожным засценку гулялі такія вяселлі, што аж дым курэў. Па тры дні пілі і елі, «да памрацэння гловы» скакалі мазуркі і падэкатры. На масленіцу з гіканнем і свістам у лёгкіх саначках у абдымку з пазнанцамі і прыгожымі ўланамі каталіся расчырванелыя шляхцянкі. Яны знарок прыязджалі ў Карпілаўку пафарсіць перад «мужыччом». Хоць і не ўмелі, але стараліся гаварыць «по-польскему». Шулякі ўжо называлі сябе Шулякоўскімі, Шпакі — Шпакоўскімі. Шапялявыя шляхцючаняты ўжо старанна расказвалі вершык:

— Кто ты естэсь?

— Поляк малы.

— Які знак твуй?

— Ожэл бялы.

Няхай бы гулялі сабе ў «паньства», хай бы цешыліся. Але павыпаўзалі колішнія бандзюкі з банды Казіка Ермаліцкага і Плышэўскага, наняліся ў паліцыянты, гарцалі па сёлах услед за Смальцам, паласавалі бізунамі і шампаламі блізкую і далёкую партызанскую радню, выграбалі з хат усё да каліва. Вынюхвалі, вышуквалі, чыю б яшчэ душу прадаць пану каменданту.

З хаты Рамана Салаўя шляхцюкі не спускалі вачэй: ведалі, што стары ходзіць да партызан, можа і за фронт цягаецца. На дзень, другі прыйдзе дамоў, аташчалы, увесь пакамечаны, крутнецца і зноў знікае на некалькі тыдняў. Даўно некуды сышла і ягоная Марылька. У хаце ўпраўляецца адна Ганна. Дзень і ноч таўчэцца і маўчыць: не пажаліцца нікому, ні з кім не загаворыць — адна і адна.

Колькі разоў прыходзіў да яе паліцыянт Сымон Гавароўскі, то просьбаю, то грозьбаю дапытваўся, куды дзеўся стары. А Ганна ўсміхнецца толькі:

— Маладзейшую паляцеў шукаць.

Паліцыянт лясне бізуном па халяве ды як гаркне:

— Не выскаляйся мне! Кажы праўду!

— Далібог, Сымонка, пасварыліся. І каб было за што? Эт, так, за пусты мех, а ў мяху смех. Дык усердзіўся і ўпрочкі стары дурань падаўся.

— Куды падаўся? — дапытваўся Гавароўскі.

— Хіба ж гавораць, калі ўпрочкі ідуць? Свет вялік, сцягнуўся некуды.

— А дачка дзе?

— Была ў сабакі хата, а ў мяне дачка... Вырасла, разумная стала, мачаха ёй ніяк не ўгодзіць. Мабыць, да цётак пайшла ці можа служыць у двары.

Як ні старалася Ганна, а Гавароўскі слаба верыў ёй: усё вынюхваў, шныпарыў, лазіў, цікаваў. Гэта ён увёў у вушы жандарам, што Салавей набраўся панскага дабра, і цяпер на ім раскашуецца ягоная жонка, а сам у «бандыты» падаўся. Наляцела жандармерыя ў Раманаву ўбогую хату, пачалі ўсё варочаць дагары нагамі, выкідаць з куфэрка андаракі, кофты і кабацікі, кужэльныя бабскія кашулі. Жандар стаяў у дзвярах, а Сымон так усё трос, што аж пара з яго валіла. Ганна, склаўшы рукі, сядзела каля акна і не варушылася. Ёй здалося, што нешта мільганула ў двары. Глянула і ледзь не ссунулася з лавы, на нейкую хвіліну адняло мову, пацямнела ў вачах: яна ўбачыла Марыльку. Увойдзе ў хату — і прапала. Няўжо не здагадаецца? Пад паветкаю ж стаяць жандарскія коні. «Дай, божа, ёй розум»,— прашаптала Ганна.

— Што, клянеш, старая ведзьма? — пачуў шэпт Гавароўскі.

— Не, дзякую, што хоць транты ператрасеш, а то мне ўсё не было часу,— спакойна адказала Ганна, а сэрца ў яе калацілася, як асінавы ліст. Яна прыслухоўвалася, ці не ляпне клямка, ці не адчыняцца дзверы. Адчыняцца, значыць,— пагібель...

А Сымон пааддзіраў дошкі на палку, перакуліў рэшата з пер'ем, узлаваўся і сadануў у яго носцам. Пух разляцеўся па хаце, абляпіў яго суконную паддзёўку, папрыставаў да шыняля жандара. Той дзьмухаў і адмахваўся ад пуху, нібы ад летняй заедзі.

Сымон мацюкнуўся і выйшаў у сенцы. Следам павалокся і жандар. «Ну, цяпер канцы!» — падумала Ганна. Але ў сенцах і на падворку было ціха. Дзверы з хаты паліцыянты пакінулі адчыненымі.

Ганна перагрэблася праз парог, як побач ударыў стрэл. Старая так і асунулася, а па вушах разануў свінячы піск. Потым зноў стрэлілі, і ўсё сціхла. Ганна схапілася за вушак, устала і ледзьве выпаўзла з сянец. Сымон з хлява выцягваў скрываўленага падсвіначка і валок на сані. З гумна вынес тры мяхі жыта і ўскінуў на воз.

Ганна, склаўшы рукі, прыперлася да сцяны. Ёй нічога не было шкода, бо з дня на дзень чакала рабаўнікоў і змірылася з думкаю пра самае горшае. Адно яе непакоіла: «Дзе ж Марылька?»

Калі выязджалі з двара, Сымон памахаў пісталетам і прыгразіў:

— Усё адно знойдзем, пся крэў!

Ганна зачыніла пусты хлеў, замкнула гумно, хадзіла і ўсё азіралася, а праходзіла каля паветкі, аж чуе, нехта шэпча:

— Мама, не бойцеся, гэта я.

— А, божачка, боясачка, злітаваўся-такі. Дзе ж ты, дачушка?

— Ідзіце, я зараз,— пачулася з-пад карчоў, складзеных пад паветкаю.

Хутка Марылька ўскочыла ў хату. Жанчыны моцна абняліся і заплакалі.

— Гэта ж я прыйшла папярэдзіць тату, каб сышоў з дому, аж наскочыла на ірадаў. Бачу, уцякаць няма куды, дык я пад карчы зашылася.

— Што ж цяпер рабіцьмем, дачушка?

— Сыдзем, пакуль не позна. Усё адно жыць не дадуць. А прыйдуць нашы, тады вернемся. Вы ідзіце ў Залессе да радні, а ў мяне свая дарога.

Увечары жанчыны забілі аполкамі дзверы і разышліся куды каторая.

Ранняй вясною, калі падсохлі груды, распушыліся вербы і зацінькалі сініцы ў набраклых гаях, Раман Салавей з партызанскіх хутароў, дзе ён туляўся ўсю зіму, выправіўся адведаць Ганну. Ішоў ён узлессем каля самага Харомнага, і захацелася зірнуць на сваё селішча, пабачыць, што асталося ад яго гаспадаркі, ці хоць цэлая хата. Якраз была страсная субота, кожны збіраўся святкаваць, пяклі паскі, фарбавалі яйкі, а многія, мабыць, з велікоднымі каробкамі паехалі ўжо ў царкву да ўсяночнай. Каму ён цяпер у галаве? Пройдзе загуменнем, зірне, і дай бог нозі.

А выйшла, што ў «ката няма свята». Толькі перакінуў Раман нагу цераз пералаз, аж, перад ім, нібы з-пад зямлі,— Сымон Гавароўскі.

— Ні з месца, бальшавіцкая морда,— прахрыпеў ён, выцягваючы з кабуры рэвальвер.

— А-а-а, Сымон,— спакойна адказаў Салавей.— Я ж думаў, цябе гаспадары хоць у свята з ланцуга спускаюць, аж, выходзіць, ты маю хату і ў вялікдзень пільнуеш.

— Цябе, гада, ад самае зімы пільную.

— Чаго мяне пільнаваць? Я не золата, ніхто не ўкрадзе. Ты б лепш сваю шкуру пільнаваў. Ой, па ёй даўно асіна плача.

— Мільч, пся крэў! — гаркнуў Сымон і сунуў старому паміж лапатак руляю рэвальвера.— Марш у жандармерыю, там пагаворыш.

— Ты б можа хоць папалуднаваў, а то да Хвойні блізкі свет, аташчаеш, бронь божа,— спакойна пакепліваў Раман з тлустага крываротага паліцыянта. А Сымон аж падскокваў ад злосці, штурхаў старога ў каршэнь і гыркаў. Ён не павёў яго вуліцаю, а загадаў ісці загуменнямі да дарогі на Хвойню. Там была жандармерыя і стаяў гарнізон, а ў Рудабелцы белапалякі чамусьці не захацелі ці не адважыліся асталёўвацца.

Да Хвойні ўся дарога — лесам. Мокрая, слізкая, з каламутнымі лужынамі, заімшэлымі вываратамі, ядлоўцавымі зараснікамі абапал. Усё жывое набракала сокам, выпроствалася, зелянела, збіралася забуяць шчодрым красаваннем. Пераляталі з галінкі на галінку вёрткія дразды, лушчыў хвою спрытны дзяцел.

Раман глядзеў, слухаў, прынюхваўся да пахаў клейкіх пупышак, веснавое вады і смаловага духу. «Няўжо болей не пабачу, не пачую, не прайду па гэтай дарозе? Самога пацягнула ў пастку. І трэба ж было! Столькі гадоў таланіла, з якіх толькі закрутак не выкоўзваўся, а тут на табе, дома, каля сваёй хаты, ускочыў у сіло. Гэты юда не паспагадае, не адумаецца, а я ж яго на сваю галаву некалі з пелькі выцягнуў. Выходзіць, папіхнуць трэба было. Каб жа тое ведаў. Маленькі быў. Хто б думаў, што з гэтага губатага смаркача такі жывадзёр вырасце».

— І доўга ты мяне праводзіць будзеш? Га, Сымоне?

— Ідзі, ідзі,— агрызнуўся паліцыянт.

— Вярнуўся б сабе дадому, заўтра ж вялікдзень, разгавеўся б, як людзі, і я, можа б, свянцонага яечка з'еў. А пасля свята і забраў бы, калі табе, хрэснічак, так няймецца.

— Мільч, стары галган,— агрызнуўся Сымон.— Бач ты яго, у радню набіваецца.— І ён перадражніў: — «Хрэснічак!»

— А то не? Забыўся хіба, як з пелькі цябе высмыкнуў? От і дасюль зямлю з маёй ласкі гнюсіць Каб ведаў, што з цябе выйдзе, кіем папіхнуў бы і патрымаць не паленаваўся.

Сымон узбеляніўся, нібы яго шылам парнулі.

— Ах ты, бальшавіцкая морда! — завішчаў ён і так стукнуў Раману ў спіну, што той ледзь не паляцеў потырч, але ўхапіўся за

маладзенькую рабінку, утрымаўся, крутнуўся назад і рынуўся на Сымона. Хацеў выбіць у таго рэвальвер. Але, мабыць, ужо не было ў Рамана ранейшага спрыту. Гавароўскі трохі адбегся, затупаў на месцы, ускінуў рэвальвер. Стары адскочыў убок і толькі паспеў крыкнуць «пачакай!», як Сымон націснуў курок. Пырхнулі з галінак дразды, узвіўся і прарэзліва закігікаў сіваграк. Па лесе пакацілася глухое рэха.

Раман спатыкнуўся каля абымшэлай трухлявай калоды і павольна асеў на зямлю. Гавароўскі стаяў з паднятым рэвальверам. Яму здалося, што стары хітруе.

— Паднімайся, чуеш? — Сымон асцярожна пачаў падкрадацца да калоды, каля якое ніцма ляжаў Салавей. Спыніўся за два крокі. Зрэзаная пісягамі маршчын шыя збялела, як папера; пажоўкла і звяла адкінутая назад рука. На кволай траўцы Сымон убачыў кроў.

Ён расшпіліў фрэнч, павярнуўся і ледзь не бягом падаўся назад. Адышоўшыся, яшчэ раз азірнуўся.

Якраз у гэтую ноч, калі ў кожнай царкве правілі ўсяночную, рудабельскія партызаны перапраўляліся праз Бярэзіну ў родныя лясы. Толькі што сышоў лёд. Гула вялікая імклівая вада, ад ракі цягнула холадам, а цемра была, што хоць вока выпары. Такая ноч якраз і трэба была партызанам.

А белапалякі радаваліся, што з каляд не чутно на Рудабельшчыне партызанаў: часці адвялі пад Бабруйск, а тут пакінулі толькі гміну, некалькі паліцэйскіх пастарункаў і палявую жандармерыю. Хадзілі пераможцамі і гаспадарамі аж да самага вялікадня. Ім і не снілася, што якраз на ўсяночную атрады Максіма Ляўкова, Андрэя Пуцяты і Ігната Жынко вярталіся ў дрымучую пушчу і асталёўваліся ў лясных буданах.

Ляўкоў паглядзеў, як па-гаспадарску завіхаюцца з сякерамі хлопцы і абурыўся:

— Ці не зімаваць тут збіраецеся? Кіньце дурную работу! Ночы дзве占 — Ці не зімаваць тут збіраецеся? Кіньце дурную работу! Ночы дзве паначуем, агледзімся, ударым па воласці, выкурым палякаў і — дадому.

— І то праўда,— згаджаліся хлопцы і апраўдваліся,— калі ж бо рукі без работы свярбяць.

Каля маленькага будана ў чыгунным казане Параска варыла пшонны крупнік. На неабструганым кіёчку, прыбітым да будана, вісеў крыху палінялы рэўкомаўскі сцяг. Кабета перахапіла вясёлы позірк камандзіра.

— Перасушваю, а папрасую ўжо дома. Хутка ж над воласцю павесім.

— Хутка, Параска. І цяпер назаўсёды. Не сёння-заўтра Чырвоная Армія ўдарыць па ўсім фронце, а тут мы паможам. Так што хутка і дзетак сустрэнеш.

— Дай жа, божа. Падраслі, мабыць, за зіму. Ці пазнаюць хоць?

— Дзе ж яны цяпер?

— У маці на футары кідаюцца. Картопля е, дык што ім адходзіць? А сэрца ўсё ж ные. Толькі б здаровенькія былі.

Параска нудзілася па дзецях, па сваёй хаце і думала, думала пра Аляксандра Салаўя. Гэта ён перавярнуў усё яе жыццё. Здаецца, паклікаў бы, у агонь кінулася б за ім.

Яна ціха ўздыхала і часам малілася за яго.

На другі дзень вялікадня партызанскія разведчыкі дазналіся, што нехта застрэліў старога Рамана, і ён дагэтуль ляжыць пры дарозе. Ноччу атрад Андрэя Пуцяты акружыў Хвойню. Цішком знялі варту, і за якой паўгадзіны ад ясандармерыі і пастарунка нічога не асталося. Ляўкоў у тую ж ноч захапіў Рудабельскую воласць, а Ігнат Жынко са сваім атрадам выбіў узвод легіянераў з маёнтка.

У сярэдзіне мая 1920 года ў воласці ўжо не асталося ніводнага акупанта. Партызаны перайшлі Пціч, баі грымелі паміж Зацішшам і Ражанавам, а праз Парэчча на дапамогу партызанам ішла Чырвоная Армія. Яна пачала наступаць па ўсім фронце. Скаланулася, захісталася, зрушылася, як веснавая крыга, узброенае, апранутае і адкормленае Антантаю войска. Яно пакідала беларускія мястэчкі і вёскі, гарады і гарадкі. Легіянеры ўскоквалі ў хаты, хапалі ўсё, што можа спатрэбіцца ў дарозе,— слоікі з мёдам, свежыя і вэнджаныя шынкі, сала, масла, яйкі. Адыходзячы, палілі за сабою масты. Яны баяліся лясных дарог: бярэзнікі і хвойнікі стралялі па акупантах,— партызаны адбівалі абозы з нарабаваным дабром.

Конніца і двухколкі ляцелі напрасткі па густым закаласелым жыце: так было смялей. Цягнуліся чорныя дарогі ў зялёным палявым моры — утаптаныя ў зямлю сцябліны сіліліся і не маглі ўстаць, іх зноў і зноў дратавалі капыты уланскіх коней, цяжкія колы абозаў і пехацінскія боты.

Хлебаробы ўціралі слёзы жалю, крыўды і ўласнага бяссілля. Той, чые палоскі траплялі пад капыты і колы, адразу станавіўся жабраком.

Над гасцінцамі і палямі курыліся воблакі густога пылу, небасхіл зацягваўся дымам далёкіх і блізкіх пажараў — пілсудчык спаганялі злосць на саламяных стрэхах убогіх хацінак і заімшэлых свіронкаў. У спёку яны палалі, як свечкі.

З кожным днём легіянерам прыходзілася прыспешваць крок: Чырвоная Армія гнала іх па ўсім фронце ад Дняпра да Прыпяці. Былі

вызвалены Слуцк, Бабруйск, Асіповічы, Мазыр. У ліпені пілсудчыкі пакінулі Мінск. А следам ляцела Чырвоная конніца: «Ура! Даеш Аршаву!»

Упарта тупала прапыленая і прапацелая пяхота: чаравікі, боты, пабітыя лапці мясілі пыльныя гасцінцы Беларусі. Сёлы частавалі байцоў хлебам і квасам, чарніцамі і агуркамі. Падцягваліся роты і ўзводы, напіналіся асцюкаватыя, даўно не голеныя кадыкі, і над палявымі прасторамі, над здратаваным жытам ляцела паходная песня.

Вызвалены Навагрудак, Ваўкавыск, Гродна. Беласток чырвоных байцоў сустракаў хлебам-соллю. Старшыня часовага рэвалюцыйнага камітэта Польшчы Юліян Мархлеўскі горача вітаў чырвоныя палкі: «Не для таго ўступаюць у Польшчу нашы рускія браты, каб яе заваёўваць,— гаварыў ён.— Цяперашнюю вайну ім навязаў польскі ўрад. Яны змагаюцца перш за ўсё за мір для сябе, бо толькі мір дасць ім магчымасць вярнуцца дамоў, магчымасць пабудаваць новы лад».

З конным корпусам Гая па дарогах Польшчы ехаў і камбат Аляксандр Салавей. Ён радаваўся, што ідуць апошнія баі, што к восені гэтыя змораныя вайною хлопцы вернуцца ў свае вёскі, возьмуцца за плугі і сявенькі. Прыйдзе дадому і ён. Агоркла наступаць і адступаць, у спёку і ў сцюжу начаваць у полі, столькі гадоў ваяваць. А пакуль што... пакуль што трэба першаму ляцець у атаку, заходзіць у тыл ворагу, калі трэба, хадзіць у разведку. Яго бачылі ў самых гарачых сутычках.

Чым глыбей Чырвоная Армія заходзіла ў Польшчу, тым баі станавіліся цяжэй і цяжэй. Пілсудскі мабілізаваў усіх здольных трымаць зброю. Антанта дала гэтую зброю і на чале польскай арміі паставіла французскага генерала Вейгана.

Чырвоныя палкі ў кожным баі трацілі людзей, коней і зброю. Абозы з боепрыпасамі і харчаваннем адсталі недзе далёка ў тылах. Ужо былі відаць агні Варшавы, а Пілсудскі пасылаў у бой усё новыя і новыя сілы. То тут, то там белапалякі прарывалі фронт. На Вісле часці Чырвонай Арміі выцягнуліся ў тоненькі ланцужок, не маючы рэзерваў, не замацаваўшы занятыя рубяжы. Кожны дзень раслі ахвяры і, не вытрымаўшы націску намнога большых сіл, Чырвоная Армія адступіла.

Пад восень у рэўком прынеслі заклеены хлебным мякішам канверт. Хімічным алоўкам на ім было напісана: «Рудабелка, Бабруйскага павета, Раману Салаўю».

З вясны Рамана не было на свеце. Ганна з'ехала да свае радні ў Залессе, як у ваду канула і Марыля. Адны казалі, што і яе разам з бацькам застрэліў Сымон Гавароўскі, другія — што забілі каля

Бярозаўкі. А пэўна ніхто нічога не ведаў. Аддаваць пісьмо не было каму. Пакруціў яго ў руках новы старшыня Ігнат Жынко.

— Каму ж аддаць? — запытаў у сакратара Карпа Жулегі.

— Каму ты аддасі? Разарві ды пачытаем,— прапанаваў Драпеза,— можа што пра Аляксандра дазнаемся. Каторая пара — ні слуху ні духу... Як у пельку боўтнуў і знаку няма.

Ігнат разарваў канверт. На цупкай жоўтай паперы бойкім почыркам з пісарскімі кудзеркамі было напісана:

«Паважаны дзядзька Раман Салавей!

Пісьмо пушчана 29. VIII. 1920 года. Піша Вам таварыш Вашага сына, камандзір роты 472-га палка, Сцяпан Герасімовіч.

Мы з Аляксандрам Раманавічам служылі ў бабруйскім каравульным батальёне, былі разам у Смаленску, білі белыя банды каля Асвеі і Рэжыцы, з корпусам таварыша Гая наступалі на Варшаву. Які адважны камандзір быў Аляксандр Раманавіч, ведае ўвесь наш корпус.

Раніцою 15 жніўня таварыш Салавей А. Р. і яшчэ шэсць коннікаў прыкрывалі абоз з раненымі байцамі. На іх наляцеў цэлы ўзвод уланаў, і пачаўся няроўны бой. Доўга біліся чырвонаармейцы. Дзевяць уланаў пaклалі яны, але з усімі справіцца не хапіла сілы. Калі загінулі таварышы, Аляксандр Раманавіч адбіваўся адзін. Але ўланы наляцелі з усіх бакоў і пасеклі камандзіра. Нават каня яго парубалі шаблямі.

Аляксандра Раманавіча мы пахавалі ў маладым хвойніку каля мястэчка Кольна. Гэта аж на той бок Нёмана. На магіле ўкапалі бярозавы слупок і на ім напісалі імя і прозвішча.

Вельмі не плачце, дарагі дзядзька Раман. За смерць таварыша Салаўя мы адплоцім сусветнаму капіталу.

Нізкі паклон ад усіх баявых сяброў Вашага сына.

Камроты С. Герасімовіч».

Пісьмо выпала з Ігнатавых рук. Ён моўчкі апусціў галаву. Нехта цяжка ўздыхнуў:

— І такіх смерць не мінае!

— Не смерць, а ворагі нашы.

Каля парога Гэля трымала на руках чарнавокага хлопчыка ў палатняным каптурыку. Па прыгожым твары маладзіцы цяклі слёзы. Параска загаласіла і выскачыла з воласці.

Над ганкам трапятаў трошкі палінялы за лета той самы чырвоны сцяг, які некалі Аляксандр прынёс у салдацкім мяшэчку.

Нізка над пыльным полем павісла барвовае сонца. Блішчалі барозны тлустай, перавернутай плугамі раллі. Не ведаючы, куды

кінуцца, Параска вузкай мяжою пабегла за сяло. Цупкае сухое бадыллё хвастала ногі, слёзы і сонца сляпілі вочы.

Па мяккай раллі роўным ланцугом ішло чалавек дваццаць сейбітаў, без шапак, у чыстых палатняных кашулях. Яны спорна махалі рукамі, і зярняты, нібы кроплі залатога дажджу, падалі на зямлю. Здавалася, сейбіты ідуць у зіхатлівым коле вялікага сонца. Следам у ружаватым пыле калываліся постаці баранавальшчыкаў. Параска падбегла да свайго Васілька. Маленькі запылены мужычок у зрэбных штоніках ледзь паспяваў за канём. Параска хацела выцерці слёзы, але толькі размазала іх па шчоках.

— Ты чаго, мама?

— Прыбегла паглядзець, як ты тут упраўляешся.

— Не, плакала чаго?

— Ад радасці, сынок. Бач, зямлі цяпер колькі ў нас. Слабоду заваявалі, і ты ўжо работнікам стаў.

— А болей яе ніхто не адбярэ? — паганяючы каня, запытаў Васілёк.

— Хіба ж ты аддасі каму? — ідучы побач з сынам, запытала Параска. Васілёк памаўчаў.

— Хто гэта аддасць?

Параска ўсміхнулася, узяла з сынавых рук лейцы.

Калі зайшло сонца, камунары дасеялі жыта.

1966—1967 гг.

ЗМЕСТ

Грахоўскі С.

Выбраныя творы ў двух тамах. Том II. Апавяданні і аповесць. Мн., «Мастацкая літаратура», 1973 г. 400 с. 5000 экз., 77 к.

У другі том уваходзяць лепшыя празаічныя творы пісьменніка. Апавяданні «Зялёны агеньчык», «Ганна», «Так і было» прысвечаны актуальным праблемам сучаснасці. Цыкл навел «Сувеніры» расказвае пра цікавыя сустрэчы ў краінах Заходняй Еўропы. Значнае месца ў томе займае вядомая аповесць «Рудабельская рэспубліка».